

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі

«Bolashaq» академиясы

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Академия «Bolashaq»

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Academy "Bolashaq"

«ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Материалы Международной научно-практической конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD»
The materials of the international scientific-practical conference

Том 1

Қарағанды – Караганды - Karagandy

Болашақ-Баспа

2022

«Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2022. - 333 бет. - 1 том.

ISBN 978-601-273-436-2

Аталған жинаққа «Bolashaq» академиясында 2022 жылдың 29 сәуірінде өткен «Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енгізілген. Бұл материалдар ғылым саласында әртүрлі мәселелерді қарастырады және ЖОО оқытушылары мен ғылым саласындағы қызметкерлердің және жас ғалымдардың кең ауқымды ғылыми еңбектерін қамтиды.

РЕДАКЦИОННО-НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОЛЛЕГИЯ

Төраға:

Менлибаев Құрал Несіпбекұлы, «Bolashaq» академиясының ректоры, философия ғылымдарының кандидаты, профессор

Төраға орынбасары:

Қадырова Гульжан Адилевна, «Bolashaq» академиясының ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

Ұйымдастыру комитетінің және редакциялық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов Рүстем Хасенович, педагогика ғылымдарының магистрі, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті

Газиханова Жанар Газихановна, «Шет тілдері және мәдениетаралық коммуникация» кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, доцент

Дариев Дарибек Айтбайұлы Сағатбековна, «Қаржы» кафедрасының меңгерушісі, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор

Қабжанов Ақылбек Тайболатович, «Заң пәндері» кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, профессор

Касенов Еламан Балтаевич, «Жалпы білім беру» кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Марышкіна Таисия Владимировна, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, «Шет тілдері және мәдениетаралық коммуникация» кафедрасының аға оқытушысы

Мухатаев Мұрат Мейрамович, заң ғылымдарының магистрі, «Заң пәндері» кафедрасының доценті

Омарова Балнур Алтынсаровна, экономика ғылымдарының докторы, «Қаржы» кафедрасының профессоры

Сембиев Құрманғазы Закирович, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, профессор

Сұлтанов Алшын Кемелович, «Фармация» кафедрасының меңгерушісі, медицина ғылымдарының кандидаты

Смагулова Гульназ Сапарғалиевна, ғылыми зерттеу және жоғарыдан кейінгі білім беруді ұйымдастыру орталығының маманы

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна, медицина ғылымдарының докторы, «Фармация» кафедрасының кафедрасының профессоры

Шашанова Майра Балиевна, техника ғылымдарының кандидаты, «Жалпы білім беру» кафедрасының профессоры

Материалы международной научно - практической конференции «**Наука и образование в современном мире**». – Қарағанды: РИО «Болашақ-Баспа» 2022. - 333 стр. - 1 том

В настоящее издание вошли материалы международной научно - практической конференции «**Наука и образование в современном мире**» 29 апреля 2022 года в Академии «Bolashaq». Они отражают проблемы различных отраслей науки и рассчитаны на широкий круг научных работников, преподавателей вузов и молодых ученых.

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Председатель:

Менлибаев Құрал Несіпбекұлы, ректор Академии «Bolashaq», кандидат философских наук, профессор

Заместитель председателя:

Қадырова Гульжан Адилевна, проректор по научной работе и международному сотрудничеству Академии «Bolashaq», кандидат экономических наук, доцент

Члены организационного комитета и редакционной коллегии:

Абдрахманов Рүстем Хасенович, магистр педагогических наук, доцент кафедры «Казахского языка и литературы»

Газиханова Жанар Газихановна, заведующая кафедрой «Иностранных языков и межкультурной коммуникации», доктор PhD, доцент

Дариев Дарибек Айтбайұлы Сағатбековна, заведующая кафедрой «Финансов», кандидат экономических наук, профессор

Қабжанов Ақылбек Тайболатович, заведующий кафедрой «Юридических дисциплин», кандидат юридических наук, профессор

Касенов Еламан Балтаевич, заведующий кафедрой «Общеобразовательных дисциплин», кандидат исторических наук, доцент.

Марышкіна Таисия Владимировна, магистр гуманитарных наук, ст.преподаватель кафедры «Иностранных языков и межкультурной коммуникации»

Мухатаев Мұрат Мейрамович, магистр юридических наук, доцент кафедры «Юридических дисциплин»

Омарова Балнур Алтынсаровна, доктор экономических наук, профессор кафедры «Финансов»

Сембиев Құрманғазы Закирович, заведующий кафедрой «Казахского языка и литературы», кандидат филологических наук, профессор

Сұлтанов Алшын Кемелович, заведующий кафедрой «Фармацевтических дисциплин», кандидат медицинских наук, доцент

Смагулова Гульназ Сапарғалиевна, специалист центра правовых исследований и послевузовского образования

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна, доктор медицинских наук, профессор кафедры «Фармацевтических дисциплин»

Шашанова Майра Балиевна, кандидат технических наук, профессор кафедры «Общеобразовательных дисциплин»

Materials of the international scientific - practical conference «**Science and education in the modern world**». -Karagandy: EPD "Bolashak-Baspa" 2022. - 333 pages – 1st volume.

This publication includes materials from the international scientific and practical conference "Science and education in the modern world" which was held on April 29, 2022 at the Bolashak Academy. They reflect the problems of various branches of science and are designed for a wide range of scientists, university professors and young scientists.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

Chairperson:

Menlibaev Kural Nesipbekovich, rector of the Bolashak Academy, Candidate of Philosophy, Professor

Vice-chairman:

Kadyrova Gulzhan Adilovna, vice-Rector for Research and International Cooperation of the Bolashak Academy, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Members of the organizing committee and the editorial board

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich, master of Education, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature

Gazikhanova Zhanar Gazikhanovna, head of the Department of Foreign Languages and Intercultural Communication, PhD, Associate Professor

Daribekova Aigul Sagatbekovna, head of the Department of Finance, Candidate of Economic Sciences, Professor

Kabzhanov Akylbek Taybulatovich, head of the Department of Legal Disciplines, Candidate of Legal Sciences, Professor

Kasenov Elaman Baltaevich, head of the Department of General Education Disciplines, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Maryshkina Taisiya Vladimirovna, master of Arts, Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Intercultural Communication

Mukhataev Murat Meyramovich, master of Law, Associate Professor of the Department of Legal Disciplines

Omarova Balnur Altynsarovna, doctor of Economics, Professor of the Department of Finance

Sembiev Kurmangazy Zakirovich, head of the department of Kazakh language and literature, candidate of philological sciences, professor

Sultanov Alshyn Kemelovich, head of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Candidate of Medical Sciences, Associate Professor

Smagulova Gulnaz Sapargalievna, specialist of the Center for Legal Research and Postgraduate Education

Tnimova Gulbagiza Taufikovna, doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Pharmaceutical Disciplines

Shashchanova Mayra Balievna, candidate of technical sciences, professor of the department of general education disciplines

© Авторлар ұжымы
© «Bolashaq» академиясы
«Болашақ-Баспа» РББ

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚҚОЛДАНУ ТӘЖІРБИЕСІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ
НАУКИ И ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ**

**ACTUAL PROBLEMS OF LEGAL SCIENCE AND
LAW ENFORCEMENT PRACTICE**

Акмагамбетов М.Д.
Магистрант кафедры «Гражданского и трудового права»
Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
karaganda15082000@mail.ru

ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

***Аннотация.** Трудовая миграция является на данный момент одним из самых значительных миграционных проблем в мире. С ростом интеграционных процессов в мировой экономике интенсифицировалось движение не только товарно-материальных потоков, но и рабочей силы. С образованием независимых государств на постсоветском пространстве остро встал вопрос регулирования внешней трудовой миграции. Актуальность темы исследования обуславливается ее социально-экономическим и культурным значением для Казахстана, потребностью в научном обосновании эффективности регулирования миграционных процессов в целях обеспечения социально стабильного общества и его устойчивого развития.*

С момента обретения Республикой Казахстан суверенитета и независимости, после распада Советского Союза и образования новых государств, существенно изменилась и миграционная ситуация на территории постсоветского пространства. Республика Казахстан и многие другие страны бывшего Советского Союза столкнулись с интенсивными миграционными потоками в условиях, когда не было необходимой информационной базы, была слабо развита социальная инфраструктура, не было нормального рынка труда. Получая в последние годы ярко выраженный этносоциальный и этнополитический характер, миграция вносит изменения в жизнь местного населения, влияет на проводимую суверенными государствами политику, а главное, изменяет личностные характеристики тех, кто вынужден перемещаться на другие территории в поисках более стабильной обстановки и в надежде на лучшее будущее. В силу особенности своего географического расположения Республика Казахстан выступает в роли геополитического центра, который соединяет Европейские страны с государствами Центральной Азии.

Давайте для начала разберем само понятие миграция. Миграция - это перемещение лиц из одного государства в другое, как внутри страны, так и за ее пределами. Перемещение может быть постоянное или временное, а так же добровольное или вынужденное.

В зависимости от цели въезда на территорию Республики Казахстан и пребывания на территории Республики Казахстан различают следующие основные виды иммиграции:

- 1) с целью возвращения на историческую родину;
- 2) с целью воссоединения семьи;
- 3) с целью получения образования;
- 4) с целью осуществления трудовой деятельности;
- 5) по гуманитарным и политическим мотивам. [1]

Помимо трудовой миграции, бывает миграция людей только на время отпуска. Люди, получив, отпуск на работе бегут в туристические агентства, чтобы выбрать для посещения самые красивые места, чтобы провести свой отпуск на побережье моря, искупаться и просто прогуляться по красивейшим улицам города. И ради всего этого они пересекают границу Республики Казахстан, пополняя тем самым копилку мигрантов, пускай даже и временных. Еще одна часть населения, которая попадает под список временных мигрантов это студенты, которые выезжают на учебу за пределы Республики Казахстан. Так же можно назвать еще один из видов миграции это интеллектуальная миграция, то есть въезд на территорию Республики Казахстан или выезд из Республики Казахстан ученых. Еще можно выделить международную миграцию, т.е. иммиграцию – это когда поток населения наоборот въезжает в определенную страну, преследуя свои личные цели.

Порядок въезда, выезда и пребывания иммигрантов на территории Республики Казахстан определяется законодательством Республики Казахстан. [1]

Как мы уже говорили, миграция может подразделяться на внутреннюю и внешнюю миграцию. Внутренняя миграция подразумевает перемещение населения по территории своего государства, т.е. внутри него с целью постоянного или временного проживания. Она может быть как добровольной, так и вынужденной. Внешняя миграция подразделяется на эмиграцию, выезд граждан из своей страны в другую страну на постоянное место жительства или длительный срок,

и иммиграцию въезд граждан в другую страну на постоянное жительство или длительный срок. Оба вида миграции, внешняя и внутренняя, должны рассматриваться как единый процесс, или как две стороны одного единого процесса. Главная причина трудовой миграции людей это их неудовлетворенность своими условиями труда, своими рабочими местами в стране их проживания. Неудовлетворенность может быть разного рода. Люди могут быть недовольны низкой заработной платой, отсутствием спроса на труд в их сфере деятельности, а так же отсутствием возможности реализовать себя и по многим другим причинам.

Еще миграция может быть возвратной и безвозвратной, а также законной и незаконной. Возвратная миграция предусматривает переселение на достаточно длительный, но ограниченный срок. Безвозвратная миграция - это переселение с окончательной сменой постоянного места жительства. Если рассмотреть законную миграцию, то это есть въезд, переселение и пребывание на территории другого государства, осуществленные в соответствии с нормами законодательства страны пребывания. Незаконная миграция это въезд на территорию республики и пребывание на ее территории, а также выезд с нее иностранных граждан и лиц без гражданства с нарушением законодательства данного государства, регулирующего порядок въезда, пребывания, транзитного проезда и выезда иностранных граждан, произвольное изменение ими своего правового положения в период нахождения на территории государства. Также возможно сочетание различных видов миграции.

Отдельно можно выделить внешнюю трудовую миграцию. Она означает добровольное перемещение на законном основании людей, постоянно проживающих на территории иностранного государства, а также иностранных граждан и лиц без гражданства, постоянно проживающих вне пределов государства, на его территорию с целью осуществления ими оплачиваемой трудовой деятельности.

Республикой Казахстан были проделаны последовательные шаги для создания четкой системы миграционного контроля, была создана законодательная база, отвечающая международным стандартам, для достижения наибольшего благоприятствования для пребывающих в Республику Казахстан иностранцев.

Основой правового регулирования вопросов миграции является Конституция Республики Казахстан. В Конституции Республики Казахстан закреплены следующие неотъемлемые права и свободы человека: право на жизнь, право на личную свободу, право на свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии, а так же право свободного передвижения по территории Республики Казахстан и свободного выбора местожительства, кроме случаев, оговоренных законом. Каждый имеет право выезжать за пределы Республики Казахстан. Граждане Республики Казахстан имеют право беспрепятственного возвращения в Республику Казахстан. [2]

На данный момент в Республике Казахстан действуют законы и нормы, отвечающие по своим требованиям демократическим критериям и условиям. Закон не только защищает права человека, но и регулирует все процессы в обществе.

В Законе Республики Казахстан «О миграции населения» от 22 июля 2011 года № 477-IV четко даны понятия иммиграции, описаны основные виды миграции, а так же права и обязанности мигрантов. Права мигрантов не только регулируются законом «О миграции населения», но также в связи нахождением их в Республике Казахстан, они подчиняются и другим законам, которые соблюдают граждане Республики Казахстан.

Республике Казахстан предстоит решать комплексную задачу создания современной системы управления миграцией, которая позволила бы предотвращать и устранять последствия незаконной миграции, оттока казахстанских квалифицированных кадров за рубеж. Республика Казахстан придерживается стратегии временной миграции по вовлечению иностранных работников, оптимального расселения населения по территории Республики Казахстан, а также долгосрочной постоянной миграции по отношению к этническим репатриантам, прибывающим в Республику Казахстан.

В мировой практике миграционная политика является комплексной и выступает, как часть социально-экономической политики государства и направлена, на решение проблем демографического роста старение населения, снижение доли трудоспособного населения, на стимулирование экономического роста трансферт высококвалифицированных специалистов.

Основные цели по вхождению Республики Казахстан в число 30 развитых стран мира требуют расширения концептуальных основ миграционной политики как внутренних, так и внешних. Внутренними вызовами являются, избыток рабочей силы с низкой квалификацией и дефицит квалифицированных кадров в отдельных секторах экономики из-за перенаселенности крупнейших городов и отдельных территорий страны. К числу внешних вызовов можно отнести:

риск роста рабочей силы с низкой квалификацией, а так же риск выезда из страны квалифицированных кадров и талантливой молодежи.

Обозначенные вызовы требуют создания новой миграционной политики, поддерживающей стратегию:

1) временной миграции для привлечения иностранных работников в отдельные сектора экономики или конкретные приоритетные проекты;

2) долгосрочной миграции для привлечения квалифицированных иностранных работников на долгосрочные проекты, направленные на внедрение новых инноваций, повышение предпринимчивости и развитие человеческого капитала;

3) реализации общенациональной программы повышения квалификации.

Все три направления стратегии являются взаимозависимыми и должны быть реализованы параллельно, обеспечивая системность миграционной политики. Вышеуказанные стратегии могут являться основой регулирования внешней и внутренней миграции.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан «О миграции населения» от 22 июля 2011 года № 477-IV
2. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями от 7 октября 1998 г.). Сборник нормативных правовых актов. - Алматы: ЮРИСТ, 2003г.
3. Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017 - 2021 годы и Плана мероприятий по реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017 - 2021 годы
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 сентября 2017 года № 602
5. Доклад о деятельности Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации за 2017 год. 17 апреля 2018 г. Российская газета - Федеральный выпуск № 81(7544).
6. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16.12.1966 // Бюллетень международных договоров. - 1993. - № 1.
7. Всеобщая декларация прав человека, 10 декабря 1948 г. // Основные международные документы. Сборник. М.: Международные отношения. 1994.
8. Международный пакт о гражданских и политических правах, 16 декабря 1966 г. // Основные международные документы. Сборник. М.: Международные отношения. 1994.
9. Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам незаконной миграции» от 2002 года.
10. Указ Президента Республики Казахстан от 10.02.2000 года «О мерах по предупреждению и пресечению проявлений терроризма и экстремизма»
11. Конвенция Международной организации труда о злоупотреблениях в области миграции и об обеспечении трудящимся-мигрантам равенства возможностей и обращения от 24.06.1975 № 143 // Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов.- М.: Юридическая литература, 1990.
12. Комментарий к УК РК (общая и особенная часть) 2005 год.
13. Закон РК № 204-І «О миграции населения» от 13.12.1997 г.
14. Конвенция о статусе беженцев от 31.01.1967 г.
15. Соглашение между правительством РК и Правительством Азербайджанской РК о трудовой деятельности и социальной защите граждан Азербайджанской Республики, временно работающих на территории РК, и граждан РК, временно работающих на территории Азербайджанской РК от 26.07.2000 г. №1123.
16. Концепция миграционной политики РК от 05.09.2000 г. № 1346.
17. Отраслевая программа миграционной политики РК на 2001-2010 гг. от 29.12.2001 г. № 1371.

Ақмағамбетов М.Д.

ЕҢБЕК КӨШІ-ҚОНЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІГІ

Аңдатпа. Еңбек көші-қоны қазіргі уақытта әлемдегі ең маңызды көші-қон проблемаларының бірі болып табылады. Әлемдік экономикада интеграциялық процестердің өсуімен тек тауар-материалдық ағындардың ғана емес, сонымен бірге жұмыс күшінің қозғалысы да күшейе түсті. Посткеңестік кеңістікте тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуымен сыртқы еңбек көші-қонын реттеу мәселесі өткір туындады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі оның Қазақстан үшін әлеуметтік-экономикалық және мәдени маңыздылығымен, әлеуметтік тұрақты қозғалыс және оның тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында көші-қон процестерін реттеудің тиімділігін ғылыми негіздеуге қажеттілігімен анықталады.

Akmagambetov M.D.

LEGAL MECHANISM OF STATE REGULATION OF LABOR MIGRATION

***Annotation.** Labor migration is currently one of the most significant migration problems in the world. With the growth of integration processes in the world economy, the movement of not only commodity and material flows, but also labor force intensified. With the formation of independent states in the post-Soviet space, the issue of regulating external labor migration has become acute. The relevance of the research topic is determined by its socio-economic and cultural significance for Kazakhstan, the need for scientific justification of the effectiveness of regulating migration processes in order to ensure a socially stable society and its sustainable development.*

УДК 347

Акмагамбетова А.В.

Магистрант кафедры «Гражданского и трудового права»
Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова.
karaganda15082000@mail.ru

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

***Аннотация.** Актуальность данной темы состоит в том, что вся жизнь людей связана с обязательствами. Обязательство – это одна из основных разновидностей гражданских правоотношений. Обязательства возникают из договоров, односторонних сделок и других документов. Знание всех норм закона позволяет исполнить обязательство надлежащим образом. Для применения гражданской ответственности за нарушение обязательства необходимо ясное представление об условиях ее наступления.*

Данная статья посвящена рассмотрению вопросов складывающихся из взаимоотношений людей с применением норм законодательства РК. Данный вопрос всегда актуален. И его рассмотрение позволит не только определить границы ответственности за неисполнение обязательств, а еще и упорядочить процедуры их наложения, с учетом применения норм законодательства РК.

В сегодняшней литературе дается множество определений понятию Обязательство. Если начать рассмотрение понятия обязательства, то во многих словарях его значение звучит, как обещание, которое должно быть исполнено.

В словаре Ожегова С.И. значение слова обязательство, трактуется как - официально данное обещание, обычно в письменной форме, требующее безусловного выполнения [1].

В словаре Д.Н. Ушакова, обязательство - это обещание или договор, ставящий принявшего его в необходимость обязательно выполнить условленное. «Кто не выполняет своих обязательств, тот не может рассчитывать на доверие»[2].

Как мы видим, лингвисты при трактовании значения слова обязательство, предлагают различные формулировки данному понятию, однако, во мнении, что обязательство есть обещание, которое необходимо выполнить, они единодушны. Действительно, если мы даем кому-либо обещание в нашей повседневной жизни, мы стараемся исполнить его, дабы люди не подумали о нас плохо.

В римском праве понятие обязательство характеризуется как обязанность (obligatio), накладываемая на одно лицо в пользу другого лица по условиям, определяемым правом, но с обязательным участием обеих сторон. Ведь если никак не действовать, то и нельзя подпасть под требования обязательства.

«Обязательство есть правовые оковы, посредством которых мы необходимо принуждаемся что-нибудь исполнить согласно праву нашей страны». [3 с.88]

Само обязательство складывается между двух лиц: кредитора и должника. Для кредитора обязательство выступает как право требования к должнику, а для должника оно служит долгом исполнения взятого на себя обязательства.

В статье 268 Гражданского кодекса Республики Казахстан дается само понятие термину обязательство. В силу обязательства одно лицо (должник) обязано совершить в пользу другого лица (кредитора) определенное действие, как-то: передать имущество, выполнить работу,

уплатить деньги и так далее либо воздержаться от определенного действия, а кредитор имеет право требовать от должника исполнения его обязанности. Кредитор обязан принять от должника исполнение.[4]

Обязательство регулирует действия двух сторон и указывает им на пределы их возможности, а так же на последствия их нарушения. Если рассмотреть возникновение обязательства с точки зрения покупки товара, или же приобретения имущества, т.е. с точки зрения товарообмена, то можно сказать, что здесь отношения носят под собой имущественный характер. А поскольку товарообмен предполагает вполне конкретные действия участников по передаче имущества, то действия лиц в момент совершения товарообмена и становятся самим предметом обязательства, которые и необходимо выполнить двум сторонам.

Обязательство сопряжено не только с обязанностью соблюдать права другого лица, но и с долгом исполнить обязательства перед кредитором.

Все виды обязательств можно свести к трем основаниям его возникновения:

1) обязательство возникает вследствие заключения договора, в итоге волеизъявления действий двух сторон;

2) обязательство возникает из предписаний указанных в законе или же в итоге иного правового требования;

3) обязательство возникает вследствие неправомерных действий одного лица в отношении другого, которые в последствии, будут признаны как правонарушения.

Давайте рассмотрим более подробно, обязательство, возникающее вследствие заключения договора, в итоге волеизъявления действий двух сторон. Такие обязательства называются договорными обязательствами. Договорные обязательства возникают на основе заключённого договора, и их условия определяются законом, а так же соглашением между сторонами. Стороны, вступая в договорные отношения, стараются заключить их на максимально выгодных условиях для каждой из сторон, а так же стараются предусмотреть обеспечительные меры при невыполнении обязательств по договору сторонами. На сегодняшний день к отношениям, связанным с приобретением товаров, работ, услуг, необходимых для обеспечения функционирования предприятий, я считаю, необходимо применять договорные обязательства. Так же необходимо их применять при приобретении имущества составляя договора: купли-продажи, мены и дарения. Благодаря договорным обязательствам можно удовлетворить производственные и личные нужды, а так же отследить процесс перемещения имущества между конкретными субъектами правоотношений. Грамотно составленный договор, поможет защитить права и избежать для граждан и предприятий негативных последствий при неисполнении обязательств.

Пока человек не заключил договор и не принял на себя обязательства, он считается свободным от них. Но как только он подписал договор, тем самым он принимает на себя обязательства по совершению определенных действий, предписанных договором, т.е. люди при заключении договора, соглашаются на его условия, которые прописаны в договоре и тем самым принимает на себя обязанность по выполнению этих условий.

Само возникновение обязательства можно отнести к юридическим фактам. Потому, что не может возникнуть какое-либо обязательство если нет юридического факта его возникновения. Из закона обязательства сами по себе не возникают. Закон лишь указывает на факты, из которых могут возникнуть обязательства, а сами обязательства возникают уже из действий людей.

Однако, не всегда обязательства могут возникать из договора. Ведь договоры могут и вносить изменения уже в существующее обязательство или вообще его прекращать. Например: заключение договора на изменение цены на товар или же изменение срока поставки, а так же заключение соглашения о прощении долга для должника.

Как правило, сам по себе договор не влечет обязанности для должника, они возникают для человека в результате исполнения договорных обязательств.

Обычно права по договору приобретают те лица, которые его заключают. Но бывает и так, что договор совершается двумя лицами, а права может приобрести третье лицо. Тогда говорят о договоре как совершенном в пользу третьего лица. Таковы, например, договор страхования жизни, который и не может быть заключен иначе, как только в пользу третьего лица, или внесение вклада в сберегательную кассу на имя лица, указанного вкладчиком. Но при этом не следует смешивать договоры в пользу третьих лиц с договорами, по которым исполнение должно быть вручено третьим лицам. Например, можно приобрести в магазине игрушек большую игрушку для ребенка и попросить продавца магазина доставить ее по адресу, указанному

покупателем. Но так как покупателю и принадлежит право по такому договору, он считается договором не в пользу третьего лица, а о вручении третьему лицу исполнения. Если же субъект, не участвующий в совершении договора, должен приобрести права по нему, такой договор признается договором в пользу третьего лица.

Вообще исполнение обязательства может быть возложено в целом или в части на третье лицо, если это предусмотрено законодательством или договором, а равно если третье лицо связано с одной из сторон соответствующим договором [4].

Любое обязательство описывает и разъясняет правила поведения для людей, а благодаря закону оно может действовать и как санкция при нарушении обязательства. Существует целый ряд санкций предусмотренных законом: неустойка, залог, удержание имущества должника, поручительство, гарантия, задаток, гарантийный взнос и другие способы, предусмотренные законодательством и которые люди при заключении договора, могут предусмотреть в договоре. Эти меры стороны предусматривают в заключенных договорах для защиты своих прав по договору. Данная мера направлена на то, чтобы побудить исполнителя выполнить возложенные на него договорные обязательства и создать гарантии для обеспечения соблюдения интересов кредитора при их нарушении. Здесь стоит уточнить, что должник будет нести ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение обязательства только при наличии его вины.

При привлечении должника к ответственности за нарушение исполнения обязательства кредитор восстанавливает справедливость, побуждает должника к надлежащему исполнению всех взятых на себя обязательств, а так же возмещает свои потери в связи с ненадлежащим исполнением договорных обязательств.

Такие меры ответственности, к которым возможно призвать должника определяются в законодательстве или договоре. Любой факт, предъявляемый к нарушению обязательства со стороны должника должен быть доказан кредитором с помощью подтверждающих документов или имеющейся переписки.

Рассматривая обязательства с точки зрения его исполнения и наступления негативных последствий, стоит отметить, что в каждом индивидуальном случае необходимо исходит из условий самого обязательства, а так же необходимо учитывать условия возникновения обязательств и соответствие их законодательству.

Список используемых источников:

1. Толковый словарь Ожегова С.И. Традиционные выходные данные: Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: Азбуковник, 1999.

2. Толковый словарь Ушакова Д.Н. Традиционные выходные данные: Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935–1940. (4 т.)

3. Омельченко О.А. Римское право: Учебник. Издание второе, исправленное и дополненное. — М.: ТОН — Остожье, 2000 — 208 с.

4. Гражданский кодекс Республики Казахстан (общая часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.01.2022 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061

5. Обязательственное право /О. С. Иоффе. 1975. <https://private-right.ru/wp-content/uploads/pdf>

Ақмағамбетова А.В.

МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ЗАҢДЫ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа. Бұл тақырыптың өзектілігі-адамдардың бүкіл өмірі міндеттемелермен байланысты. Міндеттеме-азаматтық қатынастардың негізгі түрлерінің бірі. Міндеттемелер шарттардан, біржақты мәмілелерден және басқа құжаттардан туындайды. Заңның барлық нормаларын білу міндеттемені тиісті түрде орындауға мүмкіндік береді. Міндеттемені бұзғаны үшін азаматтық жауапкершілікті қолдану үшін оның басталу шарттары туралы нақты түсінік қажет.

Бұл мақала ҚР заңнамасының нормаларын қолдана отырып, адамдардың өзара қарым-қатынасынан туындайтын мәселелерді қарауға арналған. Бұл сұрақ әрқашан өзекті. Оны қарау міндеттемелерді орындамағаны үшін жауапкершілік шекарасын анықтауға ғана емес, сондай-ақ ҚР заңнамасының нормаларын қолдануды ескере отырып, оларды белгілеу рәсімдерін реттеуге мүмкіндік береді.

Akmagambetova A.V.
THE LEGAL NATURE OF OBLIGATIONS

***Annotation.** The relevance of this topic is that the whole life of people is connected with obligations. An obligation is one of the main types of civil legal relations. Obligations arise from contracts, unilateral transactions and other documents. Knowledge of all the norms of the law allows you to fulfill the obligation properly. In order to apply civil liability for breach of an obligation, it is necessary to have a clear understanding of the conditions of its occurrence.*

This article is devoted to the consideration of issues arising from the relationship of people with the application of the norms of the legislation of the Republic of Kazakhstan. This question is always relevant. And its consideration will allow not only to determine the limits of liability for non-fulfillment of obligations, but also to streamline the procedures for their imposition, taking into account the application of the norms of the legislation of the Republic of Kazakhstan.

УДК-342

Артёменко Д.А.
студентка 1 курса
Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова город Абакан, Россия
romad2@yandex.ru
Научный руководитель канд.юрид.наук, доцент Артёменко Н.Н.

**УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ФИКТИВНУЮ РЕГИСТРАЦИЮ
(ПОСТАНОВКУ НА УЧЕТ) ПО МЕСТУ ПРЕБЫВАНИЯ ИЛИ ПО МЕСТУ
ЖИТЕЛЬСТВА В ЖИЛОМ ПОМЕЩЕНИИ В РФ**

***Аннотация.** В статье рассмотрен состав преступления, предусмотренный ст. 322.2 и 322.3 УК РФ. Изучены и проанализированы элементы составов преступлений. Проведено сравнение уголовной ответственности и административной ответственности.*

Введение уголовной ответственности за последствия незаконной миграции, отметим, что незаконная миграция представляет собой самостоятельный вид преступления, выступает средством борьбы с преступностью в этой сфере. Криминализация деяний в рамках ст. 322.2 и 322.3 отнесена к группе преступлений против порядка управления. Помимо уголовной ответственности, за эти деяния, КоАП РФ предусматривает и административную ответственность за подобного рода правонарушения.

По виду диспозиций данные составы относятся к бланкетным. Поэтому для уяснения их сущностного содержания необходимо обращение к законодательству в сфере миграции и смежным нормативно-правовым актам. На практике вменение рассматриваемых составов достаточно сложно, так как с позиции характеристики объективной стороны составы несовершенно, также юридическая конструкция законодательной базы изучаемых составов, которая одновременно является основой для привлечения к уголовной ответственности требует существенной доработки.

Факт незаконной миграции выступает основанием, которое «способствует образованию и развитию национальных организованных криминальных структур, противодействие которым в настоящее время является одним из приоритетных направлений осуществляемой государством уголовной политики» [1, с.77].

В правоотношениях, связанных с фиктивной регистрацией, возникают следующие проблемы в установлении субъективной стороны состава. Этот элемент состава характеризуется прямым умыслом, что означает, что виновный осознает и желает совершить деяние по фиктивной регистрации. Следственным органам в этом случае необходимо устанавливать факт того, что незаконно регистрируемый не имел желания проживать совместно с собственником жилья. Собственник же жилья, как правило дает показания, что он желал проживать с мигрантом и не думал, что у него совсем другие цели регистрации.

В ст. 2 Закона РФ «О праве граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации» [2] закреплено понятие «фиктивная регистрация».

Под фиктивной регистрацией, исходя из смысла нормативного установления понимается заведомость относительно сведений или документов, которые лицо предоставляет в соответствующие государственные органы с целью дальнейшей регистрации человека преследуя цель не проживать совместно, а собственник в свою очередь не предоставляет жилое помещение для проживания, а только фиктивно в нем регистрирует человека.

Анализ иных составов, предусмотренных УК РФ предусматривает схожие по признакам составы – это ч. 3 ст. 327, ст.ст. 292, 292.1. Данные составы предусматривают деяния, которые благодаря действиям, связанным с внесением ложных сведений в официальные документы, послужили основанием для выдачи подложных документов.

Фиктивная регистрация представляет собой предоставление заведомо недостоверных данных, которые впоследствии становятся основанием для регистрации лица.

На практике это означает, что первоначально лицо совершает преступление, предусмотренное ч. 3 ст. 327, а уже впоследствии ст. 322.2 УК РФ, т.е. лицо осуществляет фиктивную регистрацию основываясь на поддельных официальных документах. Любой официальный документ изначально либо дает право, либо освобождает от обязанности установленной законом. Если виновный предоставляет документ, который был изготовлен другим лицом, то к ответственности за изготовление его привлечь нельзя. В этом случае виновный привлекается только по ст. 322.2 УК РФ - «содеянное охватывается составом ст. 322.2 УК РФ и дополнительной квалификации по ст. 327 УК РФ не требует [3, с.24].

Статья 322.2 УК РФ предусматривает ответственность за сам факт получения указанного документа, но еще до момента, как он будет использован в каких-либо целях. Другими словами, итог фиктивной регистрации представляется в оформлении подложного документа, что свидетельствует о фиктивной регистрации лица. Квалифицировать деяние по ст. 292 УК РФ можно только если оно совершено специальным субъектом преступления – должностным лицом, которое, получив заявление от собственника жилого помещения о регистрации, например, по месту пребывания российского гражданина, обладает сведениями о фиктивности регистрации, но всё же совершает действия из корыстной или иной личной заинтересованности. «При таких обстоятельствах данное преступление будет окончено с момента оформления указанным специальным субъектом преступления свидетельства о постановке на учет по месту пребывания» [3, с.25].

Как видим, моменты окончания преступления, предусмотренного ст. 292 УК РФ, и преступления, предусмотренного ст. 322.2 УК РФ, совпадут, тогда как иные признаки состава преступления отличаются, поэтому они также не соотносятся как общая и специальная норма.

Следующим видом фиктивной регистрации является намерение собственника предоставить помещение. Такие нарушения нетрудно выявить, проанализировав количество зарегистрированных граждан в одном помещении. Нои здесь имеются проблемы, так сложно доказать отсутствие намерения собственника предоставлять жилое помещение для регистрации, если в помещении зарегистрировано не так много лиц.

На практике нередко возникают вопросы, которые связаны с отнесением нарушений правил регистрационного учета граждан РФ по месту пребывания и по месту жительства, а также миграционного учета иностранных граждан и лиц без гражданства в РФ, к числу административных правонарушений и преступлений.

Таким образом, приходим к выводу, что законодатель предусмотрел уголовную ответственность за фиктивную регистрацию. В главе 32 УК РФ закреплены следующие составы преступлений: ст. 322.2 - фиктивная регистрация гражданина Российской Федерации по месту пребывания или по месту жительства в жилом помещении в РФ, а равно фиктивная регистрация иностранного гражданина или лица без гражданства по месту жительства в жилом помещении в РФ; ст. 322.3, в диспозиции которой фигурирует фиктивная постановка на учёт иностранного гражданина или лица без гражданства по месту пребывания в жилом помещении в РФ.

Для снижения уровня рассматриваемого вида преступлений, необходимо своевременно выявлять незаконные деяния, сформировать четкие подходы к квалификации преступлений в данной сфере.

Список использованных источников:

1. Петров С.В. *Организованная преступность в современной России – состояние, тенденции, проблемы противодействия // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2016. № 35. С. 77-81.*

2. О праве граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации: Закон РФ от 25 июня 1993 г. № 5242-1 // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета Российской Федерации. 1993. № 32. Ст.1227.

3. Яковлева Л.В., Ударцева Т.М. Уголовно-правовая характеристика преступлений, предусмотренных статьями 322-2, 322-3 УК РФ: науч.-практ. комментарий / Управление по организации дознания МВД России; ВНИИ МВД России. Москва, 2014. 26 с.

Артеменко Д.А.

**РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ ТҮРҒЫН ҮЙ-ҮЙДЕ ТҮРҒЫН ЖЕРІ НЕМЕСЕ
ТҮРҒЫНЫ ЖЕРІ БОЙЫНША ЖАЛҒАН ТІРКЕЛГЕНІ (ТІРКЕЛГЕНІ)
ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК**

Аңдатпа. Мақалада бап бойынша қылмыс құрамы қарастырылған. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 322.2 және 322.2. Қылмыстың құрамы зерттеліп, талданады. Қылмыстық жауапкершілік пен әкімшілік жауапкершілікті салыстыру жүргізіледі.

Artemenko D.A.

**CRIMINAL LIABILITY FOR FICTITIOUS REGISTRATION (REGISTRATION)
AT THE PLACE OF STAY OR AT THE PLACE OF RESIDENCE IN A RESIDENTIAL
BUILDING IN THE RUSSIAN FEDERATION**

Annotation. The article considers the corpus delicti provided for in Articles 322.2 and 322.2 of the Criminal Code of the Russian Federation. The elements of the elements of crimes have been studied and analyzed. The comparison of criminal responsibility and administrative responsibility is carried out

УДК-342

Артёменко Н.Н.

магистрант 1 курса

Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова город Абакан, Россия

romad2@yandex.ru

Научный руководитель канд.истор.наук, доцент Усатюк Д.В.

**ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ВЫСТУПАЮЩИХ
ПРЕДМЕТОМ ПРИ СОВЕРШЕНИИ УГОЛОВНО-НАКАЗУЕМОГО ДЕЯНИЯ**

Аннотация. В статье дается анализ понимания культурных ценностей на уровне национального законодательства РФ. Анализируются составы преступлений, предусматривающие уголовную ответственность за незаконный оборот культурных ценностей, в совокупности с иным (не уголовным) законодательством относительно понимания предмета составов преступлений, посягающих на культурные ценности.

Культурные ценности являются предметом составов преступлений, предусмотренных УК РФ. Под предметом преступлений в науке уголовного права понимаются вещи материального мира, на которые воздействует виновное лицо причиняя таким воздействием вред охраняемым уголовным законом общественным отношениям.

Основная проблема при квалификации деяний, предусматривающих в качестве предмета преступлений культурные ценности, является то, что на законодательном уровне нет точного определения самого понятия «культурные ценности». Сущностные свойства и юридические признаки, которые отличали бы культурные ценности от иных ценностей также отсутствуют.

Анализ статей уголовного законодательства приводит к выявлению следующих проблем. В УК РФ одни и те же предметы преступлений обозначаются законодателем абсолютно разными терминами. Содержательная часть этих терминов в уголовном законе не раскрывается. Анализ иной законодательной базы указывает на целый ряд определений раскрывающих понятие «культурные ценности», однако для этих определений характерна разноплановость сущностного содержания, что в конечном итоге приводит к уяснению разных форм и содержания этих понятий.

Все определения, которые используются в законодательной базе применительно к понятию «культурные ценности» не отражает емкости этого понятия и всех признаков характерных для него.

Для описания предметов преступных посягательств, совершаемых в отношении или по поводу культурных ценностей, законодатель в тексте УК РФ, ни разу не повторившись, использовал следующие формулировки: - предметы или документы, имеющие особую историческую, научную, художественную или культурную ценность (ст. 164 УК РФ); - предметы художественного, исторического и археологического достояния народов РФ и зарубежных стран (ст. 190 УК РФ); - памятники истории и культуры, предметы и документы, имеющие историческую или культурную ценность (ч. 1 ст. 243 УК РФ) [1, с. 2]. Из приведенных примеров видно, что употребляемые понятия выступают как тождественные, либо как части целого понятия. Такая разноплановость понимания предметов вызывает трудности в работе практиков по применению УК РФ.

Отдельно взятые законы федерального уровня также не дают общего понятия.

Основы законодательства Российской Федерации о культуре" (утв. ВС РФ 09.10.1992 N 3612-1) (ред. от 30.04.2021) в ст. 3 определяют культурные ценности, как нравственные и эстетические идеалы, нормы и образцы поведения, языки, диалекты и говоры, национальные традиции и обычаи, исторические топонимы, фольклор, художественные промыслы и ремесла, произведения культуры и искусства, результаты и методы научных исследований культурной деятельности, имеющие историко-культурную значимость здания, сооружения, предметы и технологии, уникальные в историко-культурном отношении территории и объекты.

Анализируемый закон употребляет и такие термины как:

- культурные блага - условия и услуги, предоставляемые организациями, другими юридическими и физическими лицами для удовлетворения гражданами своих культурных потребностей;

-культурное наследие народов Российской Федерации - материальные и духовные ценности, созданные в прошлом, а также памятники и историко-культурные территории и объекты, значимые для сохранения и развития самобытности Российской Федерации и всех ее народов, их вклада в мировую цивилизацию.

- культурное достояние народов Российской Федерации - совокупность культурных ценностей, а также организации, учреждения, предприятия культуры, которые имеют общенациональное (общероссийское) значение и в силу этого безраздельно принадлежат Российской Федерации и ее субъектам без права их передачи иным государствам и союзам государств с участием Российской Федерации.

Закон РФ от 15.04.1993 N 4804-1 (ред. от 08.12.2020) «О вывозе и ввозе культурных ценностей» под культурными ценностями понимает - движимые предметы материального мира независимо от времени их создания, имеющие историческое, художественное, научное или культурное значение.

Наработки, имеющиеся в науке предлагают достаточно много определений культурных ценностей. Культурные ценности как "особый вид ценностей, способный в той или иной мере удовлетворять духовные и эстетические потребности человека и одновременно содержащий в себе художественную либо научную, мемориальную или иную культурную ценность" [2, с.3].

Р.Б. Булатов полагает, что «культурными ценностями являются особо охраняемые правом уникальные вещественные результаты человеческой деятельности, которые, будучи продуктом всеобщего труда, имеют важное историческое, научное, художественное или иное культурное значение для общества, то есть служат связующим звеном между различными поколениями людей, носят конкретно-исторический характер и выступают как фактор формирования необходимых качеств человека"[3, с.55].

На основании изложенного можно сделать вывод, что в российской национальной системе права нет единого понимания культурных ценностей. Данный пробел законодательства необходимо устранить, что будет существенным шагом как для правоприменительной практики, так и для научных дальнейших разработок

Список использованных источников:

1. Джалалян Юлия Михайловна Понятие и признаки культурных ценностей как предметов преступлений // Юрислингвистика. 2007. №8. С. 473-481.

2. Горбачёв В.Г., Растопчин В.Г., Тищенко В.Н. Культурные ценности. М., 1994. 212 с.
3. Булатов Р.Б. Культурные ценности: правовая регламентация и юридическая защита: Дисс. ... канд. юрид. наук. Спб., 1995. 174 с.

Артеменко Н.Н.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ӘРЕКЕТІ ЖАСАУ ДА СУБЪЕКТ РЕТІНДЕГІ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТҮСІНІГІ МЕН БЕЛГІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Ресей Федерациясының ұлттық заңнамасы деңгейінде мәдени құндылықтарды түсіну талданады. Мәдени құндылықтарды заңсыз айналымға түсіргені үшін қылмыстық жауаптылықты көздейтін қылмыс құрамы мәдени құндылықтарға қол сұғатын қылмыс құрамының мәнін түсінуге қатысты басқа (қылмыстық емес) заңнамамен бірге талданады.

Artemenko N.N.

THE CONCEPT AND SIGNS OF CULTURAL VALUES THAT ARE THE SUBJECT OF A CRIMINAL OFFENSE

Annotation. The article analyzes the understanding of cultural values at the level of the national legislation of the Russian Federation. The author analyzes the elements of crimes providing for criminal liability for illegal trafficking in cultural property, in conjunction with other (non-criminal) legislation regarding the understanding of the subject of the elements of crimes encroaching on cultural values

УДК. 349.9.01

Арыстанбеков М.А.

д. ю. н., доцент НЦ Правовых исследований и послевузовского образования
«Академия «Bolashaq» город Караганда, Республика Казахстан
Mr.marat1005@mail.ru

РАЗВИТИЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПРАКТИКЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Аннотация. В статье рассматривается проблемы развития криминалистических знаний обеспечивающих возможность их использования в практике деятельности правоохранительных органов по раскрытию и расследованию преступлений.

Криминалистика как наука помимо общетеоретических положений разрабатывает научно-технические средства и методы, тактические приемы производства следственных действий и методические рекомендации по расследованию отдельных видов преступлений. При этом синтезирующий характер этих знаний основан на исследовании методов естественных, технических, гуманитарных наук и практики деятельности правоохранительных органов по раскрытию и расследованию преступлений.

Однако в последние годы встречаются высказывания, что криминалистика, являясь, наукой практически направленной находится в некотором застое. Данные высказывания строятся на том, что в гуманитарных науках и в частности в криминалистике не было значимых изысканий для нужд практики деятельности правоохранительных органов, а если и были, то носили теоретический характер не применимый в повседневной деятельности.

Вопрос о сложностях внедрения научной продукции криминалистики в практическую деятельность органов внутренних дел, далеко не нов и уже поднимался в работах многих ученых.

Так, совершенно справедливо отмечается, что научная результативность характерна только для криминалистической техники, а реальную результативность криминалистической тактики и криминалистической методики можно охарактеризовать как весьма условную [1].

К сожалению, следует признать, что обозначенная проблема продолжает усугубляться. Можно сказать что совершенствование и развитие «тактики» и «методики» не очевидны, а многие исследования в этой области проводятся ради самих исследований, не находя применения в реальной деятельности правоохранительных органов [2].

Так, неоднократно указывалось, что подавляющее большинство лиц, производящих расследование знакомятся с информацией о методиках расследования преступлений нерегулярно, в основном из книг и ведомственных обзоров, а также в процессе личного общения с коллегами. При этом, признавая недостаток собственных знаний и опыта в расследовании преступлений в целом, а также в производстве конкретных следственных действий в частности, реальную возможность повышения своего профессионального уровня от изучения монографической или учебной криминалистической литературы рассматривали единицы.

От тех же, кто повышал свой профессиональный уровень в различных учебных заведениях или самостоятельно можно услышать разочарованные отзывы. Эти отзывы сводятся к тому, что изучаемые материалы не содержат конкретной информации и не отвечают потребностям следственной практики. В то же время здесь нельзя исключать и того, что недостаточная практическая востребованность рекомендаций криминалистических методик может быть объяснена не желанием их использовать в силу неумения ими пользоваться или в силу собственной некомпетентности[3].

Исходя из вышесказанного, рассматривая перспективы развития тактики и методики расследования, предлагается создание алгоритмов производства следственных действий и расследования в той или иной следственной ситуации как нормативных приказов обязательных к исполнению[4].

С этим предложением трудно согласиться, так как предусмотреть все варианты реальных следственных ситуаций, в которых будет происходить расследование невозможно, поэтому такой вариант решения проблемы является маловероятным.

Но все же алгоритмизация в той или иной мере присутствует в процессе расследования. При всей своей схожести нет одинаковых уголовных дел, но алгоритмизация позволяет выработать у следователя некоторую стереотипность действий при расследовании схожих между собой уголовных дел. Поэтому разработка правовых алгоритмов расследования преступлений является необходимым направлением развития тактики и методики расследования с учетом творческого потенциала и опыта работы следователя [5].

Ключевым аспектом алгоритмизации является детализация тактических приемов производства следственных действий в тех или иных следственных ситуациях, которые в свою очередь положительно повлияют на процесс расследования и найдут свое отражение в криминалистических рекомендациях. Эти рекомендаций могут быть использованы в виде специальных компьютерных программных продуктов [6].

Таким образом, разработка алгоритмов расследования предполагает наличие нескольких вариантов действий. Пользователь должен иметь возможность ознакомиться с вариантами, чтобы выбрать подходящий. Эти алгоритмы должны быть реалистичны и адекватны современным условиям расследования преступлений, а внедрение их в практику начинается с овладения типовыми алгоритмами действий для достижения конкретных целей расследования преступления.

Список использованных источников:

1. Ахмедшин Р. Л. Причины кризисного состояния криминалистической науки // *Правовые проблемы укрепления Российской государственности: сб. ст. по итогам всерос. науч.-практ. конф.* — 2017. — С. 108—110.

2. Шаевич А. А. Практическая направленность криминалистики: желаемое и действительное. // *Журнал: Криминалистика: вчера, сегодня, завтра.* 2021. № 1 (17) С.170-172.

3. Карагодин В. Н. Проблемы разработки и внедрения в следственную практику частных методик расследования преступлений // *Криминалистические чтения на Байкале: Мат-лы междунар. науч.-практ. конф.* — Иркутск, 2015. — С. 62—66.

4. Халиков А. Н. Перспективы развития криминалистической методики расследования // *Вестник УЮИ.* — 2020. — № 3 (89). — С. 127—133.

5. Кучин О. С. О правовой регламентации криминалистических алгоритмов предварительного расследования // *Библиотека криминалиста. Научный журнал.* — 2014. — № 5 (16). — С. 226—235.

6. Гармаев Ю. П. Проблемы внедрения криминалистических методик расследования в практику // *Экономика, политика, право: вчера, сегодня, завтра. Роль профсоюзов: сб. науч. ст. по мат-лам междунар. науч.-практ. конф., посв. 25-летию образования ФНПР и 110-летию профсоюзного движения.* — Бурятский филиал Академии труда и социальных отношений. — 2016. — С. 208—213.

Арыстанбеков М. А.
КРИМИНАЛИСТИКА БІЛІМДЕРДІ ДАМУЫ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақалада криминалистикалық білімді дамыту оларды қылмыстарды ашу және тергеу кезінде құқық қорғау органдарының тәжірибесінде пайдалану мүмкіндігі қарастырылған.

Arystanbekov M. A.
DEVELOPMENT OF FORENSIC KNOWLEDGE AND
THEIR USE IN PRACTICE LAW ENFORCEMENT

Annotation. The article deals with the problems of the development of forensic knowledge, providing the possibility of their use in the practice of law enforcement agencies in the detection and investigation of crimes.

ӨОК 371.33

Бакиров С.Е.
Учитель истории КГУ «Вечерняя школа №100», Республика Казахстан, г. Караганда
sajat74@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЕЧЕРНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В работе подчеркивается важность развития правосознания, правовой грамотности и культуры граждан. Приведен порядок системы воспитательной деятельности при овладении правовыми знаниями. В связи с тем, что наличие правовой информации зависит от способов ее грамотного использования, предложены рекомендации

Развитие правового сознания, повышение правовой грамотности и культуры граждан является обязательным условием формирования гражданского общества и правового государства. Для формирования правового сознания граждан необходимо усвоение ими базовых правовых знаний.

Являясь одним из основных институтов социализации личности, школа играет особую роль в процессе правовой социализации, целенаправленно формируя полноценного члена общества, способного ориентироваться в правовой среде и действовать с полным осознанием ответственности за свои решения и действия.

Под правовым образованием в школе понимается находящаяся в рамках образовательного процесса и организованная на идее права система воспитательных и обучающих действий, направленных на создание условий для формирования у обучающихся:

- уважения к праву;
- собственных представлений и установок, основанных на современных правовых ценностях общества;
- компетенций, достаточных для защиты прав, свобод и законных интересов личности и правомерной реализации ее гражданской позиции;
- способностей к анализу социальных и правовых норм относительно конкретных условий.

Одной из важнейших особенностей воспитательной работы вечерней школы является профилактика правонарушений и преступлений. Осуществляется она, в основном, через просветительскую, пропагандистскую деятельность, так как процесс воспитания в условиях вечерней школы имеет свою специфику. Специфика связана, прежде всего, с особенностями контингента учащихся: в школе обучаются ученики, достигшие 15-летнего возраста, но за одной партой одновременно могут сидеть подростки, с еще не сложившейся жизненной позицией, и взрослые люди, с уже сформировавшимся мировоззрением, характером, добившиеся каких либо материальных благ и имеющие свой взгляд на жизненные ценности.

Актуальность правового просвещения очевидна - она обусловлена современным состоянием всех сфер общественной жизни: экономики, культуры, политики. И сейчас крайне

необходимо формировать у детей мировоззрение, основанное на уважении к закону, знании прав человека и умении найти пути решения жизненных проблем.

Контингент обучающихся вечерней школы №100 г.Караганды в основном сложный. В школе обучаются несовершеннолетние и молодежь, которые длительное время не посещали общеобразовательные школы, оставались на повторное обучение, у которых не сложились отношения с одноклассниками и педагогами. Многие обучающиеся лишены внимания и заботы со стороны родителей, предоставлены сами себе и не защищены. Каждый из них нуждается в педагогической поддержке.

Для выявления уровня правовой культуры в КГУ «ВШ №100» города Караганды в сентябре 2021 года было проведено исследование среди обучающихся 9 классов, в количестве 54 человек, в возрасте 16-18 лет. Для проведения исследования были составлены анкеты, с учетом опросников подобного рода.

Опрос респондентов показал следующие результаты. На вопрос знают ли обучающиеся о своих правах: 48,2 % (26 человек) ответили, что знают; 18,2% (10 человек) - не знают; 33,6% (18 человек) - знают частично.

О своих правах обучающиеся узнали: 37% (20 человек) - в школе; 27,8% (15 человек) от окружающих людей; 35,2% (19 человек) – через Интернет.

Анкетирование показало, что большинство учащихся не смогли ответить на такие вопросы, как «Как Вы оцениваете свой собственный уровень правовой грамотности?», «Какие права Вы знаете?», «Какие обязанности имеет несовершеннолетний?», «С какого возраста наступает административная, уголовная, гражданско-правовая ответственность у несовершеннолетних?».

На вопрос «Как часто родители с Вами беседуют на тему правовой грамотности и Вашей ответственности?» 49% ответили, что затрудняются ответить. Это говорит о том, что многие родители практически никогда не беседовали со своими детьми на тему правовой грамотности. На вопрос «Если бы знали, что наказание не последует, совершили бы правонарушение?» - 40 % учащихся ответили, что затрудняются ответить. 25 % ребят ответили, что они, возможно, нарушают чьи-либо права.

Из ответов учащихся делаем выводы, что уровень правовой грамотности находится на низком уровне; эффективность правового обучения обучающихся во многом зависит от целенаправленной и систематичной работы педагогов школы.

Важнейшей задачей, стоящей сегодня перед нашей школой является развитие правовой культуры и механизмов защиты прав несовершеннолетних. Особое место в этом процессе занимает целенаправленная деятельность по повышению правовой культуры учащихся, знакомство их с основными международными и отечественными юридическими документами, в которых зафиксированы основные права граждан. Актуальность правового просвещения очевидна - она обусловлена современным состоянием всех сфер общественной жизни: экономики, культуры, политики. И сейчас крайне необходимо формировать у учащихся мировоззрение, основанное на уважении к закону, знании прав человека и умении найти пути решения жизненных проблем.

Цель работы педагогов- повышение правовой грамотности несовершеннолетних и организация правового всеобуча педагогического коллектива школы по вопросам законодательства в области защиты прав несовершеннолетних, снижение уровня правонарушений и преступлений среди несовершеннолетних, приобщение к деятельности, направленной на социализацию подростков.

При организации работы по профилактике правонарушений педагогами школы используются разнообразные формы работы: круглые столы, встречи с интересными людьми, экскурсии, тематические уроки и классные часы, турниры по ЗОЖ, викторины, литературно-музыкальные композиции. Вопросы по правовому просвещению рассматриваются на уроках предмета «Основы права». Одним из важнейших условий обеспечения эффективности правового воспитания является доступ учащихся и педагогов к правовой литературе, содержащейся в библиотечном фонде школы и городских библиотек, Интернет-ресурсам.

Практическая направленность правового воспитания в школе предполагает, что недостаточно иметь юридическую информацию, - важно уметь грамотно ею пользоваться. Только тогда право защищает человека. В процессе самостоятельной работы школьники должны освоить предметные (специальные умения) и навыки, научиться законным и нравственным способам защиты прав и свобод.

Список использованных источников:

1. Бондасенко О.П., Матюхин А.Н. *Правовое воспитание в вечерней школе.* – Тула, 2009. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-obuchenie-i-vospitanie-v-vecherney-shkole>
2. Вишнякова С.М. *Профессиональное образование: словарь, ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С. М. Вишнякова.* - М.: НМЦ СПО, 1999. <https://www.twirpx.com/file/654082/>
3. Гордеева В.В. *Правовое воспитание в школе. 9-11 классы: разработки организационно-деятельностных игр.* – Волгоград: Учитель, 2007. <https://tiu.ru/p378674108-gordeeva-pravovoe-vospitanie.html>
4. Яковлева Н.А. *Проблемы обеспечения прав человека: Учебное пособие.* – М. – Тула: Изд-во ЮК РС МПА, 2007. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-obuchenie-i-vospitanie-v-vecherney-shkole>

Бакиров С.Е.

КЕШКІ МЕКТЕПТЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Жұмыста азаматтардың құқықтық санасын дамыту, құқықтық сауаттылығы мен мәдениетін арттырудың маңыздылығы көрсетілген. Құқықтық білімді меңгеруде тәрбиелік іс-әрекеттер жүйесінің реті берілген. Құқықтық ақпараттың болуы оны сауатты пайдалана білудің жолдарына байланысты ұсыныстар ұсынылған.

Bakirov S.E.

FORMATION OF LEGAL CULTURE AT EVENING SCHOOL

Annotation. The work emphasizes the importance of developing legal awareness, legal literacy and culture of citizens. The order of the system of educational activities in the acquisition of legal knowledge is given. Due to the fact that the availability of legal information depends on the ways of its competent use, recommendations are proposed.

УДК 347

Болатов М.Н.

студент Академии «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

Мухатаев М.М.

м.ю.н., доцент Академии «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА ПАРЛАМЕНТАРИЗМА
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Аннотация. Анализируются проблемы конституционно-правового статуса двухпалатного парламента. На основе анализа современных исследований в Республике Казахстан и зарубежных государствах подняты актуальные вопросы формирования и развития данного правового института.

В Республике Казахстан сложилась уникальная история формирования и развития казахстанского парламента. Эта история включает в свои пределы этапы становления парламентаризма в стране, специфику образования правовой основы, на которой строится ныне вся многогранная деятельность парламента, специфику сложнейшего и конструктивного по сути законодательного процесса, происходящего в его стенах. Сегодня можно говорить о парламентаризме как о состоявшемся факте, о парламенте как о важнейшем органе, представляющем в полноте своего значения законодательную ветвь государственной власти. Работая во имя закона, он способен влиять на органы исполнительной власти, судебную систему, становясь своеобразным индикатором законности в стране.

Пройдя начальную стадию парламентаризма, представленную деятельностью Верховного Совета 12-13-го созывов, законодательная ветвь власти вошла на новый виток развития с образованием в 1996 году профессионального двухпалатного парламента, тем самым утвердив в реальных формах идею воплощения принципа разделения власти как основы создания подлинно демократического правового государства.

Парламентаризм, с одной стороны, есть политико-правовой институт, реализующий единство представительной и законодательной власти в государстве, опирающийся в своей

базовой основе на принцип разделения власти; с другой, способ государственного управления в лице парламента, который может быть структурирован в основном из одной или двух палат; в-третьих, он может быть представлен в качестве идейно-теоретической концепции, служащей научным основанием для полноценной практической деятельности парламента страны [1, с.47].

Не случайно страна пришла к двухпалатному парламенту, ибо только таковая структура законодательной ветви власти позволила выбраться республике из той тотальной стагнации, что охватила ее после распада Советского Союза. Не случайно и то, что в круге его функционализма доминирующей стала законодательная деятельность: таков был диктат нового времени, и противостояние этому диктату вело к катастрофическим последствиям [2, с.54].

Правовым основанием для государственного строительства, основанного на принципе разделения властей, явились Декларация о независимости Республики Казахстан, конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан», Конституции 1993, 1995 гг., положившие начало развитию независимого Казахстана, активизации формирования в стране законодательной ветви власти, ее органа – Парламента, статус и компетенция которого были также закреплены в Конституционном Законе «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», организационно-техническая специфика – в Регламенте Парламента.

Результатом интенсификации политического процесса в стране явилось закрепление в Конституции принципа разделения властей; осуществление законодательной, исполнительной и судебной власти различными субъектами; принцип равенства и автономности всех ветвей власти [3, с.5]. Соблюдение этих принципов, укрепление системы сдержек и противовесов во взаимодействии трех ветвей власти, неустанная деятельность в данном направлении способствовало тому, что в 2007 году в силу принятия Закона РК «О внесении изменений и дополнений в Конституцию РК», конституционных поправок произошла некоторая трансформация президентской модели республики в сторону президентско-парламентской. В связи с этим можно констатировать следующие изменения, которые коснулись статуса и деятельности Парламента и его нижней палаты Мажилиса:

- в функциональной сфере – передача части прав Президента Парламенту, усиление ответственности исполнительных органов власти перед законодательным, наделение Мажилиса правом утверждения Премьер-Министра парламентским большинством, повышение роли законодательной власти в формировании ряда государственных органов – Конституционного совета, Счетного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета, Центральной избирательной комиссии;

- в организационной сфере - расширение численного состава обеих палат Парламента, актуализация принципов формирования и укрепления фракционной дисциплины; при этом состав Мажилиса формируют политические партии через пропорциональную систему выборов (по партийным спискам).

Как следствие усилилась роль политических партий (особенно значительный вес приобретает поправка, предусматривающая частичное финансирование партий, прошедших 7-процентный барьер) со стороны государства, местного самоуправления, укреплен статус Ассамблеи народа Казахстана, который отныне представлен в составе Мажилиса Парламента и др. Следовательно, Закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию РК» от 21 мая 2007 года ознаменовал новый этап в дальнейшей модернизации казахстанского государства и общества. Для принятия такого закона были созданы необходимые предпосылки на протяжении многих предыдущих лет. Внесение на основании данного закона поправок в Конституцию РК способствовало тому, что в организационном, функциональном, правовом и идеологическом аспектах государственный механизм и институты гражданского общества получили новое направление в решении задач по защите конституционных прав и интересов человека и гражданина, по дальнейшему укреплению политической системы, повышению социально-культурного уровня развития страны, в удовлетворении назревших на новом этапе потребностей народа.

Таким образом, интересный и одновременно многосложный эволюционный путь развития прошел парламент страны на рубеже XX-XXI веков. И потому закономерен, пожалуй, вывод о том, что Парламент на сегодняшний день в полной мере представляет законодательную ветвь власти и призван выражать в форме законов политико-правовую волю народа, с одной стороны, с

другой, исполняя заглавную функцию принятия законов, активно участвовать в государственном управлении страны.

Парламенту присуще по природе своего назначения осуществлять функции: представительную, законодательную, контрольную, и в определенной мере учредительную. Но эти функции, составляя ядро компетенции Парламента, требуют дальнейшего своего совершенствования, модернизации в духе времени, в соответствии с принципами и задачами современного права, современных критериев государственного строительства.

Так, согласно Конституции РК, доминирующей функцией казахстанского Парламента определена законодательная, которая реализуется с соблюдением принципов правотворчества и требований законодательной техники. В процессе законодательной деятельности он исходит из основной задачи принятия качественных и своевременных законов, регулирующих разнообразные общественные правоотношения.

Не менее важной функцией Парламента является контрольная. Данная функция в детальном виде не проработана в соответствующем законодательстве, но сама природа органа представительной демократии предполагает «выход полномочий его за рамки законодательной деятельности», то есть наличие данной функции. Объектом парламентского контроля прежде всего является исполнительная власть, представленная в лице Правительства Республики. К процессуальным формам контроля над его деятельностью относятся: вотум недоверия, который может быть выражен по итогам рассмотрения отчета Правительства об исполнении республиканского бюджета и в связи с неприятием внесенного Правительством законопроекта; заслушивание отчетов Правительства, вернее, индивидуальных отчетов членов Правительства; депутатский запрос и депутатский вопрос. Опыт парламентской деятельности показывает, что необходимо усилить данные формы депутатского контроля.

Исследование основных вопросов развития института парламентаризма в Республике Казахстан закономерно требует обоснования путей решения проблемы. Во-первых, это повышение качества принимаемых законов, что напрямую связано с качественным составом депутатского корпуса. В депутатском корпусе должны преобладать специалисты юридических, экономических профилей. Возможно, эта тенденция должна иметь позитивное значение при разработке законопроектов. Во-вторых, целесообразно усиление контрольной функции Парламента, в том числе контроль над исполнением принимаемых законов Парламентом Республики Казахстан. В-третьих, необходимость совершенствования избирательного законодательства, то есть срок полномочий избранного депутата Сената Парламента должны совпадать со сроками депутатского корпуса избравшего его маслихата. В-четвертых, улучшить взаимодействие местных представительных органов с Сенатом Парламента Республики, так как депутатов Сената Парламента напрямую избирают депутаты маслихатов республики. Это взаимодействие должно четко регулироваться на законодательном уровне, например: депутат Сената Парламента должен отчитываться о проделанной работе перед депутатами избравшего его маслихата [4, с.18].

Законодательная ветвь власти составляет одну из основополагающих основ фундамента конституционного строя современных государств. Вопросы теории и практики парламентаризма, при глубинном и всестороннем изучении раскрываются новыми гранями и аспектами и это дает повод к дальнейшим поискам путей и способов совершенствования данного института. Парламентаризм определяется как система верховной государственной власти, основанная на принципе разделения властей, верховенстве закона и характеризующаяся существованием постоянно действующего, выборного парламента, наличием необходимых для парламента полномочий, специфических форм и методов работы, а также особыми отношениями члена парламента с избирателями [5, с.18].

Двухпалатный парламента - необходимый «атрибут» современных государств, гарант их суверенности, незыблемости конституционного режима, правового порядка и защиты, поэтому обращение к проблемам функционирования данного органа, модернизации методов реализации кадровой политики и нормотворческой деятельности его палат, совершенствования избирательного законодательства всегда актуально и правомерно.

Список использованных источников:

1. Горобец В. Д. Конституционно-правовой статус парламента Российской Федерации: дис... докт. юрид. наук. – М., 2000. – 401с.

2. Копцева Ю. В. Двухпалатный парламент в отечественной и зарубежной практике. Сравнительно-правовой анализ: дис... канд. юрид. наук. – М., 2004. – 158 с.

3. Абдрасулов Е.Б., Доскалов В.А., Абдрасулова Г.Э. Парламентское право. Учебное пособие. – Астана, 2008. – 240 с.

4. Мухамеджанов Э.Б. Статус депутата Парламента Республики Казахстан // Юрист. - 2010. - № – С.4- 5.

5. Ализода З. Становление и развитие института Парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дис... докт. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – 334 с.

Болатов М.Н., Муқатаев М.М.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ
ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Екі палаталы парламенттің конституциялық-құқықтық мәртебесінің мәселелері талданады. Қазақстан Республикасындағы және шет елдердегі заманауи зерттеулерді талдау негізінде осы құқықтық институттың қалыптасуы мен дамуының өзекті мәселелері көтерілді.

Bolatov M.N., Mukhatayev M.M.
DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF PARLIAMENTARISM IN
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The problems of the constitutional and legal status of the bicameral parliament are analyzed. Based on the analysis of modern research in the Republic of Kazakhstan and foreign countries, topical issues of the formation and development of this legal institution were raised.

УДК 343.9

Гиберт А.Н.
Академия «Bolashaq» город Караганда, Республика Казахстан
a-gibert@bk.ru
научный руководитель к.ю.н., ассоц.профессор Рысмагамбетова Г.М.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФАЙЛИНГА

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о влиянии профайлинга, как вспомогательного инструмента для расследования уголовных правонарушений. Работа объединяет различные точки зрения на необходимость практического применения метода профайлинга, ставится вопрос о необходимости обучения и деятельности профайлеров для составления профилей правонарушителей в уголовном преследовании.

Практическое применение метода психологического профайлинга сталкивается с рядом существенных проблем.

Начнем с очевидных материально-технических проблем. Целесообразным представляется создание в нашем государстве некоего единого аналитического центра в структуре правоохранительных органов, специализирующегося на построении психологических профилей неизвестных преступников (подобно вспомогательному следственному отделу ФБР в США) [1].

Также полагаем, что для полноценного функционирования подобной структуры необходима будет и единая доступная общеказахстанская база данных по раскрытым и нераскрытым насильственным преступлениям. Использование данного инструмента позволило бы узнать, было ли совершено аналогичное уголовное правонарушение в другой точке Республики Казахстан, что, в свою очередь, способствовало бы координации работы.

Полагаем, что данные организационно-технические меры будут способствовать широкому практическому применению метода психологического профайлинга.

Далее обратимся к существующим общетеоретическим проблемам. В теории отечественной криминалистики на сегодняшний день отсутствует полноценное комплексное определение

серийного убийцы. При множестве подходов криминалистическая наука пока не выработала некой единой концепции. Подобные преступники (серийные убийцы) изучаются преимущественно в криминологическом и психиатрическом аспектах, но не в криминалистическом, т.е. в таком аспекте, который раскрыл бы выражение личностных характеристик преступника в следах совершенных им преступлений. В итоге научная проблематика несколько смещается с криминалистических исследований по установлению личности данного преступника на криминологические исследования объяснения природы феномена серийных преступников.

В процессе раскрытия преступления практическую ценность имеет криминалистическая модель. Любые характеристики его личности интересуют органы досудебного расследования с точки зрения возможности установления личности преступника через изучение его личностных черт. Из этого возникает еще одна проблема научного характера: акцент в исследованиях ставится на личность преступника, в то время как для построения психологического профиля, способного решить криминалистические задачи, важна неразрывная связь серийного убийцы и его жертв. Как только данный вопрос будет исследован более детально, будет выявляться, в том числе, и образ потенциальной жертвы, мы сможем прийти к значительному сужению круга поиска преступника, т.е. разрешим именно криминалистическую задачу [2, с.32].

Главной проблемой является статус психологического профиля на стадии досудебного расследования. Как указывает А.Л. Протопопов, на практике имели случаи назначения судебно-психологической экспертизы, когда на разрешение экспертам ставился вопрос: «Каков психологический профиль преступника?» Назначение судебно-психологической экспертизы в данном случае представляется сомнительным. Встает вполне резонный вопрос: возможна ли судебная экспертиза, предметом которой является то, о чем ничего неизвестно? Ведь психологический профиль составляется в условиях неочевидности [3].

В научной литературе высказываются противоположные мнения. Р.Л. Ахмедшин отмечает, что подобная экспертиза возможна уже в настоящее время. В свою очередь, И.И. Малыхина пишет, что пока что это вопрос будущего, и с течением времени подобное экспертное заключение может стать процессуальным доказательством.

Данные тезисы представляются сомнительными. Стоит обратить внимание на то, что судебно-психологическая экспертиза имеет дело с конкретным человеком. Основным методом, использующийся при проведении подобной экспертизы, - метод тестов. При работе над психологическим профилем не проходит непосредственный контакт с виновным, не проводится исследование конкретной личности, поскольку сама личность не установлена. Процесс исследования движется по обратному пути: с помощью выявленных личностных характеристик в психологическом профиле устанавливается личность правонарушителя [4, с.106-113].

Помимо этого, если предположить, что подобная экспертиза назначается, это значит, что следователь выносит постановление о назначении экспертизы, его копия вместе с экспертным заключением приобщается к материалам уголовного дела. Данное заключение будет являться доказательством, и, приняв его в этом статусе, следователь все равно в определенной мере будет связан его выводами, тогда как не исключены ситуации расхождения между психологическим профилем предполагаемого преступника и подлинным лицом, виновным в совершении преступления.

Более того, поскольку процесс разработки методик составления психологического профиля на пути становления, то не исключена ситуация, когда психологический профиль вообще окажется неверным по различным причинам как объективного, так и субъективного характера. По этим же причинам не стоит придавать психологическому профилю статус заключения специалиста.

Исходя из всего вышеизложенного, полагаем, что целесообразно оформлять составленный психологический профиль в виде консультативного заключения (справки). Данная позиция достаточно распространена. При этом к уголовному делу подобное консультативное заключение не приобщается, поскольку не является процессуальным доказательством, а имеет лишь ориентирующее значение. Однако, получая такого рода ориентирующую информацию, следователю стоит относиться к ней критически и не принимать в качестве аксиомы. Это своего рода подсказка, помогающая органам досудебного расследования в выдвижении дополнительных версий. Необходимо с учетом полученного психологического профиля оценивать уже имеющиеся

версии или выдвигать новые, если полученная информация даст несколько иную почву для размышлений [5, с.76].

Однако необходимо сказать, что данные выводы несколько не умаляют ценности самой общей идеи построения психологических профилей, полагаем, что интеграция психологических и криминалистических знаний в будущем приобретет еще большие масштабы. Так или иначе, поведение человека отражает его личность.

Как отмечают в своей работе Дж. Дуглас и М. Олшейкер, чем более многочисленны поведенческие нюансы, тем более детален психологический профиль, а детальный психологический профиль позволяет значительно сузить круг подозреваемых, что дает больше времени на поиски настоящего преступника [6].

Столь же высокий отзыв психологический профайлинг получил в исследовании М. Фидо: «Составление психологического профиля оказалось восхитительно продуктивным. Не останавливаясь на интроспективно установленных психоаналитических категориях человеческой личности, подразделения по изучению поведения в Куантико исследуют записи бесед с осужденными жестокими преступниками и опыт получения практических доказательств, оставленных на местах преступлений» [7, с.156].

В научной литературе также есть сходные позиции, В.Н. Тележникова подчеркивает, что учет психологических особенностей личности преступника и анализ его действий, исходя из этих особенностей, - один из важнейших элементов раскрытия преступлений против личности.

И. В. Усанов отмечает, что специалисты в области судебной психологии и психиатрии (С.Н. Богомолова, А.О. Бухановский, Л.П.Конышева) дали положительную оценку данного метода.

Таким образом, психологический профиль является неким вспомогательным средством, с помощью которого органы досудебного расследования могут получить некоторые дополнительные данные. Использование психологического профиля эффективно только в тех случаях, когда органы досудебного расследования умело используют все традиционные способы и средства выявления и раскрытия преступлений.

Список использованных источников:

1. Проблемы использования психологического профайлинга в раскрытии преступлений Стародубцева А.А., Кушниренко С.П./ Санкт-Петербург.2016 год <https://nauchkor.ru/uploads/documents/587d36865f1be77c40d5916c.pdf>
2. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений М., 1996
3. Асямов С.В. Судебно-психологическая экспертиза. Ташкент, 2010. <http://yurpsy.com/files/ucheb/prog/l5.htm>
4. Судебная экспертиза и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве: дискуссионные вопросы Г.Ж. Сулейменова, С.П. Вареникова //Зангер. 2008. № 5.
5. Шакиров К. Судебная экспертология: проблемы и решения (от теории – к практике). – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 218 с
6. Journey into Darkness- The Fbi's Premier Investigator on Serial Killers. Размещен: 03/02/2022, изменен: 03/02/2022.
7. [tp://samlib.ru/a/aristah_w_s/journeyintodarkness-thefbispremierinvestigatoronserialkillers.shtml](http://samlib.ru/a/aristah_w_s/journeyintodarkness-thefbispremierinvestigatoronserialkillers.shtml)
8. Когнитивная психология / Р. Солсо. — 6-е изд. — СПб.: Питер, 2006. — 589 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»). ISBN 5-94723-182-4

Гиберт А.Н.

ПРОФИЛЬДЕРДІҢ КРЕНСИОНАЛДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу үшін көмекші құрал ретінде профайлингтің әсері туралы мәселе қарастырылады. Жұмыс профайлдеу әдісін практикалық қолдану қажеттілігіне әртүрлі көзқарастарды біріктіреді, қылмыстық құдалауда құқық бұзушылардың профильдерін жасау үшін профильдерді оқыту және қызмет көрсету қажеттілігі туралы мәселе туындайды.

Gibert A.N.
FORENSIC ASPECTS OF PROFILING

***Annotation.** The article considers the issue of the influence of profiling as an auxiliary tool for the investigation of criminal offences. The work combines different views on the need for the practical application of the method of profiling, raises the question of the need for training and activities of profilers to develop profiles of offenders in criminal proceedings.*

УДК 347.9

Головки И.И.
к.ю.н., доцент, декан факультета
Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, Санкт-Петербург, Российская Федерация
irinaivanovna2009@yandex.ru

**НАБЛЮДЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОКУРОРА
В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД**

***Аннотация.** В статье рассмотрены особенности осуществления прокурором наблюдения при реализации полномочий в период СССР. Сделан вывод о роли наблюдения, его сущности, взаимной связи с надзором.*

Должности генерал-прокурора и обер-прокурора, прокуроров в коллегиях были установлены Указом Петра I от 12.01.1722[1, с. 21-22], должности прокуроров в надворных судах установлены Указом Петра I от 18.01.1722[2, с. 23]. Представляя сенаторам первого генерал-прокурора П. И. Ягужинского, Петр I сказал: «Вот око мое, коим я буду все видеть» [3, с. 11]. Видеть – означает воспринимать зрением, наблюдать[4, с. 82]. В свою очередь наблюдать – внимательно следить за кем-нибудь или чем-нибудь, не упускать из виду[4, с. 374]. Наблюдение – целенаправленное восприятие, обусловленное задачей деятельности[5, с. 393]. Наблюдение – наиболее информативный пассивный экспериментальный метод исследования, который позволяет увидеть все стороны изучаемых явлений и процессов, доступные восприятию наблюдателя[6, с. 89-90]. Таким образом, признаками наблюдения являются осуществление наблюдателем непосредственно в присутствии объекта, постоянство, целенаправленность.

Позиция Петра I определила создание необходимой правовой основы. Полномочия прокуроров были установлены несколькими актами: Указ Петра I от 27.04.1722 «О должности генерал-прокурора» [3, с. 24-27] наделил генерал-прокурора правом наблюдать, устанавливая сведения, предлагать решение вопроса, в том числе в случае неполноты законодательного регулирования, если предложение прокурора не принято во внимание - протестовать, докладывать императору о нарушениях; Указ Петра I от 27.04.1722 «О должности прокурора в коллегиях, мануфактур и статс-конторах, в магистратах и в надворных судах» [3, с. 28-30] обязывает прокуроров присутствовать в коллегиях и судах, устанавливая соблюдается ли законность при решении дел, в случае выявления нарушений - протестовать и сообщать генерал-прокурору; наблюдать за исполнением обязанностей фискалами; просматривать дела в коллегиях и конторах коллегий; в те дни, когда коллегия не заседает, - наблюдать за выполнением работ в адмиралтействе и о выявленных нарушениях сообщать в коллегиям (глава 2, пункты 1-3, 5, 6). Таким образом, наблюдение прокурора было не отстраненной пассивной деятельностью, оно предполагало оценку законности наблюдаемых действий и принятых решений и оперативное принятие необходимых мер. Наблюдение входило в круг полномочий прокуратуры до революции 1917 года.

После революции 1917 года были созданы новые органы государства, в том числе и прокуратура. Решая вопрос о создании советской прокуратуры, В.И. Ленин в 1922 году говорил, что прокурор вправе и обязан делать только одно: следить за установлением единообразного «понимания законности во всей республике, несмотря ни на какие местные различия и вопреки каким бы то ни было местным влияниям» [7]. «Следить» понимается как смотреть, наблюдая; наблюдать, вникая в развитие чего-нибудь, ход чего-нибудь; наблюдать чьи-нибудь действия с целью собрать какие-нибудь сведения[4, с. 728]. Таким образом, «следить» представляется близким наблюдению, так как подразумевает целенаправленное длительное непосредственное зрительное восприятие объекта изучения и его деятельности.

Положение о прокурорском надзоре 1922 г. в п. 2 закрепило право прокуратуры осуществлять непосредственное наблюдение за деятельностью следственных органов и дознания в области раскрытия преступлений, а также за деятельностью органов ГПУ; наблюдение за правильностью содержания заключенных под стражей. В связи с этим в п. 13 Положения предусмотрены конкретные полномочия прокурора от возбуждения уголовного преследования до проверки законности приговоров и определений судов, а также в целях установления законности содержания лиц под стражей - полномочия по проведению проверок и освобождению лиц, содержащихся незаконно.

УПК РСФСР, утвержденный постановлением ВЦИК от 15.02.1923, в ст. 384 определяет, что следователи осуществляют предварительное следствие под ближайшим наблюдением прокурора; в соответствии со ст. 434 кассационные жалобы и протесты на приговоры губернских судов и трибуналов рассматриваются в кассационной коллегии Верховного Суда, и наблюдение за распределением и подготовкой дел к слушанию возложено на прокурора указанной коллегии.

«Временная инструкция губернским прокурорам об общих задачах, возлагаемых на прокурора» 1922 г. в п. 13 указывала, что в обязанности прокурора губернии входит: наблюдение за законностью действий всех местных органов советской власти, в т.ч. губисполкома, и предложения об отмене или изменении их незаконных актов. В п. 5 было установлено, что наблюдение за всеми местами заключения прокурор осуществляет не только с точки зрения законности содержания под стражей заключенных, но и выясняет правильно ли применяются все исправительно-трудовые мероприятия в местах заключения и учреждениях, осуществляющих принудительные работы без содержания под стражей.

Первый нормативный акт о судопроизводстве нового периода, - Положение о судостроительстве РСФСР, принято ВЦИК в 1922 г. в статьях ст. 6, 7, 59, 69, 70, 80 наделял прокурора правом непосредственно наблюдать за производством предварительного следствия и дознания.

«Основы судостроительства Союза ССР и союзных республик» (утв. постановлением ЦИК СССР от 29.10.1924) в ст. 14 на прокуратуры республик возлагали в том числе непосредственный надзор и наблюдение за производством дознания, розыска и предварительного следствия; наблюдение за исполнением приговоров, за законностью содержания под стражей, за состоянием и деятельностью мест заключения.

Соответственно полномочиям в прокуратурах создавались структурные подразделения. Постановлением коллегии Наркомюста РСФСР от 21.11.1930 г. определено создание в краевой (областной) прокуратуре групп: по наблюдению за судебно-следственными органами; по наблюдению за местами заключения; по охране труда и производства; по наблюдению за органами ГПУ [8, с. 50].

В постановлении ВЦИК от 19.11.1926 «Об утверждении положения о судостроительстве РСФСР» также закреплялось осуществление прокуратурой наблюдения: за законностью действий всех народных комиссариатов и иных центральных учреждений и организаций, внесение предложений об отмене или изменении изданных ими незаконных актов, опротестование указанных актов (ст. 66); за деятельностью органов, ведущих борьбу с преступностью, за приведением в исполнение приговоров; за правильностью содержания под стражей и состоянием мест заключения (ст. 9); следователи, следственная часть из следователей по важнейшим делам при судебной коллегии Верховного Суда по уголовным делам действуют под непосредственным наблюдением прокурора (ст. 10, 184). В ст.ст. 59, 68 на прокуратуру возлагались наблюдение за деятельностью органов следствия в области предварительного следствия и органов ГПУ; общее наблюдение за деятельностью органов дознания в области розыска и производства дознания; наблюдение за исполнением приговора, за законностью содержания под стражей, за состоянием и деятельностью всех мест лишения свободы и бюро принудительных работ, освобождение лиц, незаконно содержащихся под стражей; общее наблюдение и согласование деятельности всех органов, противодействующих преступности.

Постановление ЦИК и СНК СССР 1933 г. «Об учреждении прокуратуры Союза ССР» возложило на прокурора СССР надзор в отдельных сферах, а также наблюдение за правильным и единообразным применением законов судебными учреждениями союзных республик с правом истребования любого дела в любой стадии судопроизводства, опротестования приговоров и решений судов и приостановления их исполнения.

Положение о прокуратуре СССР 1933 г. в п. «б» ст. 4 указывает, что прокуратура осуществляет наблюдение за правильным и единообразным применением законов судебными учреждениями. Для этого в соответствии со ст. 6. Положения прокурор СССР вправе требовать для просмотра судебные и следственные дела в любой стадии производства, а также дела, законченные производством; опротестовывать приговоры и решения судов, приостанавливая их исполнение; требовать пересмотра в порядке надзора приговоров и решений, вступивших в законную силу; давать указания органам расследования.

Конституция 1937 г. положений о наблюдении прокурора не содержала. Последующие нормативные акты определяют осуществление надзора, не закрепляют за прокурором право осуществлять наблюдение. Не смотря на отсутствие законодательных положений, в научных работах второй половины 20 в. наблюдению прокурора уделялось внимание, это разделы работ (работы), посвященные надзору за соблюдением законов в местах лишения свободы.

Так, Ю.А. Каленов, В.Г. Лебединский указывают, что прокуроры наблюдают за тем, чтобы администрация мест заключения не допускала совместного содержания лиц, осужденных впервые и за малозначительные преступления, и лиц, судившихся неоднократно и осужденных за особо опасные преступления [9, с. 215]. Согласно указанию прокуратуры СССР № 3/69 от 7.06.1956 прокуроры, наблюдающие за законностью содержания в тюрьмах следственно-заключенных, обязаны систематически не реже одного раза в месяц проверять законность и обоснованность их содержания под стражей [9, с. 218].

М.Ю. Рагинский отмечает, что прокурор обязан наблюдать за тем, чтобы жалобы и заявления заключенных незамедлительно направлялись администрацией мест лишения свободы в те органы или тем должностным лицам, которым они адресованы [10, с. 317], прокурор наблюдает за законностью в местах лишения свободы [10, с. 324].

А. П. Сафонов пришел к выводу, что как бы часто прокурор ни посещал колонию или тюрьму, его непосредственное наблюдение не является повседневным и постоянным, следовательно, правонарушения могут возникать, устраняться и «исчезать», оставаясь незамеченными прокурором [11].

Учитывая, что упомянутые выводы о наблюдении размещены в текстах работ и разделов работ, содержащих в названиях понятие «надзор», следует полагать, что надзор и наблюдение определенным образом связаны.

Есть мнения, в которых прямо говорится о тождестве надзора и наблюдения. Так, Г. Л. Осокина указывала, что надлежащее исполнение законов обеспечивается наблюдением с целью выявления нарушений и реагированием для пресечения и устранения последствий нарушения [12, с. 10]. Участие прокурора в гражданском процессе возможно в двух формах: в форме возбуждения дела или производства путем предъявления и поддержания иска, протеста, заявления, что означает реализацию функции реагирования на нарушение; в форме вступления в дело, начатое по заявлениям других лиц, что означает реализацию функции надзора (наблюдения) с целью выявления нарушений и их предупреждения [12, с. 7]. Прокурор обязан осуществлять функцию надзора (наблюдения) за соблюдением всеми участниками процесса процессуальных норм и правильным применением материальных норм судом [12, с. 9-10].

Полагаем, что наблюдение прокурора как деятельность, полномочие прокурора исследовано недостаточно, в том числе представляется важным установление сходства и различия наблюдения и надзора.

Список использованных источников:

1. Указ именной от 12.01.1722 «О обязанностях сенатских членов; о заседании президентов воинских коллегий, иностранной и берг-коллегий в сенате; о бытии при сенате генерал и обер-прокурорам, рекетмейстеру, экзекутору и герольдмейстеру, а в каждой коллегии по прокурору; о выборе кандидатов к оным местам, и о чинении при сем выбор и баллотировании присяги, по приложенной форме» // Прокуратура Российской империи в документах, 1722-1917 : хрестоматия / [авт.-сост. В.В. Лавров, А.В. Ерёмин, Н.М. Иванова; под ред. Г.В. Штадлера]. 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, – 2019. 292 с.

2. Указ Петра I от 18.01.1722 «О бытии в надворных судах прокурорам и о принятии доносов от фискалов и людей посторонних» // Прокуратура Российской империи в документах,

1722-1917: хрестоматия / [авт.-сост. В.В. Лавров, А.В. Ерёмин, Н.М. Иванова ; под. ред. Г.В. Штадлера]. 2-е изд., испр. и доп.— Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, – 2019. 292 с.

3. Прокуратура Российской империи в документах, 1722—1917 : хрестоматия / [авт.-сост. В.В. Лавров, А.В. Ерёмин, Н.М. Иванова ; под. ред. Г.В. Штадлера]. 2-е изд., испр. и доп.— Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, – 2019. 292 с.

4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., дополненное. - М.: ООО «А ТЕМП», 2006. - 944 с.

5. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Ф. Ильичев и др. - Москва : Сов. энциклопедия, 1983. - 839 с.

6. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология: словарь системы основных понятий. – М.: Либроком, 2013 – 208 с.

7. Ленин В.И. О двойном подчинении и законности // Еженедельник советской юстиции. 1925. 3 мая. № 17. С. 449-451.

8. Кожевников М.В. Пути развития советской прокуратуры // Ученые записки. Труды юридического факультета. - М.: Изд-во МГУ, 1950, Вып. 147: Кн. 5. - С. 17-145.

9. Прокурорский надзор в СССР. Очерки по курсу / Каленов Ю.А., Лебединский В.Г.; Под общ. ред.: Болдырев В.А. - М.: Госюриздат, 1957. - 331 с.

10. Автор главы Рагинский М.Ю. Прокурорский надзор в СССР. Учебник / Березовская С.Г., Звирбуль В.К., Козлов А.Ф., Маляров М.П., и др.; Отв. ред.: Маляров М.П.. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Юрид. лит., 1969. - 408 с.

11. Сафонов А.П. Об эффективности прокурорского надзора за соблюдением законности в местах лишения свободы // Вопросы теории и практики прокурорского надзора. Сборник научных трудов. - М., 1975, Ч. 2.

12. Осокина Г.Л. Иск прокурора в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Томск, 1980. - 19 с.

Головко И.И.

ПРОКУРОР ҚЫЗМЕТІНДЕГІ БАҚЫЛАУ КЕҢЕС КЕЗЕҢІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада КСРО кезеңіндегі өкілеттіктерді жүзеге асырудағы прокурорлық қадағалаудың ерекшеліктері қарастырылады. Бақылаудың рөлі, оның мәні, бақылаумен өзара байланысы туралы қорытынды жасалады.

Golovko I.I.

SURVEILLANCE IN THE ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR DURING THE SOVIET PERIOD

Annotation. The article discusses the features of the prosecutor's supervision during the exercise of powers during the USSR period. The conclusion is made about the role of surveillance, its essence, mutual connection with surveillance.

УДК 340

Ежова К. И.

Студент «Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова» город Абакан, Россия
ezhova_ksyushenka@list.ru

Шведчикова Е. В. старший преподаватель

«Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова» город Абакан, Россия

К ВОПРОСУ О СИСТЕМЕ ПРАВА

Аннотация. В статье рассматривается система права, ее структурные элементы, критерии разграничения отраслей права. Отражаются такие структурные элементы права, как норма права, институт права, отрасль права. Рассматриваются метод и предмет правового регулирования.

По мере цивилизации человечества стали появляться законы, преобразованные из обычаев, для регулирования общественных отношений. В дальнейшем развитии развиваются и сами отношения, а это требует создания специального сложного законодательства, которое могло бы своими правовыми актами обеспечить законную систему общественных отношений.

Понятие "системы права" появилось тогда, когда общество пришло к выводу о том, что для рационального регулирования общественных отношений необходимо разбить право по специфике области регулирования общественных отношений. Таким образом, появляются отрасли права, а следовательно и кодексы как законодательство этой отрасли.

После 1917 года в советской правовой системе начинается развитие, состоящее из нескольких этапов. Происходит слом старой правовой системы и правовых учреждений, а также происходит стремление построить новую правовую систему. Это обусловлено принятием различных кодексов, таких как Гражданский, Уголовный, семейный, что говорит об образовании различных отраслей права. Если говорить о правовой системе современной России, то она выходит на новый уровень, развивается система права, создаются новые отрасли права, развивается институт права.

Понятие «система права» часто раскрывается как внутреннее строение права, установленное деление права на отрасли, подотрасли и правовые институты в соответствии с предметом и методом правового регулирования.

В юридической науке справедливо указывают, что система права играет важную роль в правовом регулировании общественных отношений. Это характеризуется тем, что система права:

- устанавливает устойчивые связи внутри права;
- позволяет сохранить стабильность и целостность правовой материи в целом при динамичности отдельных ее элементов;
- создает преемственность правового процесса.

Система права характеризуется такими чертами, как единство, взаимодействие, способность к делению, согласованность, объективность. Единство юридических норм, которые образуют право, может определяться единством выраженной в них государственной воли, единством системы права, в рамках которой они существуют и действуют, а также единством правового регулирования, его исходных принципов и единством конечных целей и задач.

Элементом системы права является правовая норма, на основании которой складываются институты права, которые в свою очередь, входят в подотрасли и отрасли права. Таким образом, система права имеет определенно-сложную структуру, внутреннюю организацию, элементы которой связаны между собой устойчивыми функциональными связями.

Система права носит объективный характер, который обусловлен существующей системой общественных отношений. Содержание общественных отношений является различным. Это могут быть различные гражданские, трудовые, семейные отношения. И каждый вид отношений регулирует определенная группа правовых норм. Благодаря этому строится четкая структура системы права.

В системе права РФ выделяют четыре основных элемента структуры:

- норма права;
- институт права;
- подотрасль права;
- отрасль права.

Норма права – первичный, исходный элемент системы права и вместе с тем наиболее подвижный во всей структуре системы права.

Правовой институт – совокупность норм, регулирующих определенный участок однородных правовых отношений общества. Правовой институт может иметь в своем составе подинституты, отличающиеся от правового института объемом регулирования и кругом норм права.

Система права состоит из отраслей, которые включают в себя подотрасли права и правовые институты, складывающиеся из норм права.

Отрасль права – совокупность норм, регулирующих однородные общественные отношения с присущим для нее методом правового регулирования. В состав отрасли права входят институты, подинституты, подотрасли, которые регулируют однородные общественные отношения.

Отрасль права складывается не сама по себе, а образуется из институтов права, включающих в себя различные нормы права. Отрасль права регулирует определенный род

общественных отношений в отличие от правового института, который регламентирует вид общественных отношений.

Отрасли права можно разграничивать между собой двумя критериями: методом и предметом правового регулирования.

Под предметом правового регулирования понимается то, что регулирует определенная отрасль права, то есть определенные виды общественных отношений.

Под методом правового регулирования понимают определенные и установленные способы и средства воздействия права на общественные отношения. Другими словами, можно задать вопрос: как право осуществляет свою функцию регулирования.

Все методы применяют в зависимости от содержания общественных отношений, от сложившейся правовой практики и уровня правовой культуры страны. Все методы могут взаимодействовать друг с другом, а также функционировать самостоятельно.

Система права - это объективное правовое явление, которое формируется на основе общих закономерностей общественной жизни.

Являясь отражением реально существующей системы общественных отношений, система права строится не по произвольному усмотрению людей, а на основе объективной действительности. Система права - это его внутреннее строение, которое выражается в единстве и согласованности действующих в государстве правовых норм и вместе с тем, в разделении права на относительно самостоятельные части.

Список использованных источников:

1. Бошно Светлана Владимировна Система права и система законодательства // Право и современные государства. 2013., №5., С. 15-35.
2. Вопленко Николай Николаевич Понятие системы права // Legal Concept. 2009., №11., С. 11-16.
3. Малько А.В., Матузов Н.И. Теория государства и права. Учебник. - М., 2021., С. 350-358.

**Ежова К.И., Шведчикова Е.В.
ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ**

Аңдатпа. Мақалада құқық жүйесі, оның құрылымдық элементтері, құқық салаларын ажырату критерийлері қарастырылады. Құқық нормасы, құқық институты, құқық саласы сияқты құқықтың құрылымдық элементтері көрсетіледі. Құқықтық реттеу әдісі мен пәні қарастырылады.

**Ezhova K.I., Shvedchikova E.V.
ON THE QUESTION OF THE LEGAL SYSTEM**

Annotation. The article examines the system of law, its structural elements, criteria for distinguishing branches of law. Such structural elements of law as the rule of law, the institution of law, the branch of law are reflected. The method and subject of legal regulation are considered.

УДК 340

Ежова К.И.

Студент «Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова» город Абакан, Россия
ezhova_ksyushenka@list.ru

Шведчикова Е.В. старший преподаватель
«Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова» город Абакан, Россия

**СИСТЕМА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА
(НА ПРИМЕРЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РФ)**

Аннотация. В статье рассматривается система законодательства, ее структурные элементы. Система права и система законодательства рассмотрены как взаимосвязанные категории, которые соотносятся как содержание и форма. В статье раскрываются три классификации системы законодательства: отраслевая, вертикальная и федеративно-территориальная.

Для рассмотрения системы законодательства необходимо определить такие понятия, как "законодательство" и "система законодательства".

Несмотря на то, что термин "законодательство" часто используется в законотворческой деятельности и является предметом исследований многих ученых, тем не менее, сегодня он не имеет четкого однозначного определения.

Ю. А. Тихомиров понимает законодательство как упорядоченный свод законов. В. М. Левченко рассматривает законодательство как внешнюю форму существования норм права, а, следовательно, как средство придания им определенности и объективности, их организации и определения в конкретных правовых актах [1, с.5]. Термин "законодательство" приравнивается к законам и нормативным правовым актам законодательной власти.

Система законодательства представляет собой сложноорганизованную систему всевозможных видов нормативно-правовых актов, которые приняты уполномоченными государственными органами. Другими словами, система законодательства является совокупностью нормативно - правовых актов различной юридической силы, обладающих сложностью действий и единством системы для решения поставленных перед государством задач. [3, 378].

Необходимо различать систему права и систему законодательства. Система законодательства предполагает совокупность источников права, а система права – совокупность норм права. Система законодательства представляет собой внешнюю форму выражения правовой системы, а система права представляется, как внутреннее содержание права. Система права носит объективный характер. Система законодательства по большей степени субъективна. Основой построения законодательной системы является юридическая сила, иерархичность нормативных правовых актов, а системы права является метод и предмет правового регулирования.

Система законодательства является результатом целенаправленной деятельности законодателя, формирования им всего разнообразия нормативных актов. Важным отличием системы законодательства от системы права является то, что на её формирование сильно влияет субъективный фактор, который обусловлен развитием общественной жизни и потребностями юридической практики.

Система права служит объективной основой для системы законодательства и имеет первоначальный характер. Многообразие и взаимосвязь отношений, которые регулируются законом в различных сферах жизни, необходимость их эффективного регулирования определяют создание структурных образований в системе законодательства различного характера, которые могут совпадать или не совпадать с правовой системой. Нормативный акт регулирует разные виды отношений, которые включают в себя как нормы одной отрасли права, так и нескольких отраслей.

Для деления системы законодательства могут выделяться разные критерии. Существует несколько вариантов классификации системы законодательства. В зависимости от специфики таких оснований можно выделить отраслевую, вертикальную (иерархическую) и федеративно-территориальную системы законодательства.

В зависимости от предмета правового регулирования различают отраслевую (горизонтальную) систему законодательства. На основании этого критерия выделяют отрасли законодательства, которые совпадают с аналогичными отраслями права. Таким образом, нормы конституционного права раскрываются в конституционном законодательстве, нормы семейного права - в семейном законодательстве, нормы трудового права - в трудовом законодательстве и также можно выделить в других отраслях.

В зависимости от иерархичности государственных органов и юридической силы можно выделить вертикальную (иерархическую) систему законодательства. По этим критериям вся совокупность нормативных правовых актов делится на законы, которые приняты государственными законодательными органами и которые регулируют все сферы жизни общества, и подзаконные акты, которые изданы в соответствии с высшими нормативными актами и которые не противоречат им.

В Российской Федерации вертикальная система законодательства состоит из следующих подразделений: Конституция страны во главе системы законов, изменяющих и дополняющих Конституцию; конституционные законы; обычные законы; нормативные указы президента; нормативные постановления Правительства; нормативные распоряжения, постановления, инструкции и акты других наименований министерств, государственных комитетов и других

центральных органов исполнительной власти; нормативные акты представительных и исполнительных органов местного самоуправления; нормативные акты, изданные администрацией предприятий и учреждений в пределах предоставленных им полномочий (локальные акты).

Не менее важен критерием формирования системы федерального законодательства, критерий федеративного устройства и распределения нормотворческих полномочий между федеральными органами и органами субъектов. В соответствии с этими критериями законодательство Российской Федерации подразделяется на:

- федеральное законодательство (здесь можно выделить: Конституция Российской Федерации, федеральные Конституционные законы и федеральные законы, нормативные акты Федерального Собрания Российской Федерации, указы Президента Российской Федерации, постановления Правительства Российской Федерации, центральных органов исполнительной власти);

- законодательство субъектов Российской Федерации (конституции республик, уставы краев, краев, автономных областей, автономных округов, городов федерального значения, законы, указы президентов республик, постановления глав администраций и т.д.);

- систему нормативных актов представительных и исполнительных органов местного самоуправления (различные постановления, распоряжения).

Итак, следует отметить, что создание стабильного и эффективного, сбалансированного в вертикальных и горизонтальных внутренних отношениях законодательства, способного обеспечить гармоничное развитие и взаимодействие Федерации и ее субъектов, является условием для построения правовой государственности с развитым гражданским обществом.

Список использованных источников:

1. Анциферова О.В. Система законодательства: понятие и структура // Вестник ЧелГУ. 2002., №1., С. 5-13.

2. Бошно Светлана Владимировна Система права и система законодательства // Право и современные государства. 2013., №5., С. 15-35.

3. Малько А.В., Матузов Н.И. Теория государства и права. Учебник. - М., 2021., С. 378 – 380.

4. Яцук Татьяна Фёдоровна Систематизация законодательства: теоретические, историко-правовые и отраслевые проблемы (обзор материалов круглого стола) // Вестник ОмГУ. Серия. Право. 2019., №1., С. 219-224.

Ежова К.И., Шведчикова Е.В.

ЗАҢНАМА ЖҮЙЕСІ: ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада заңнама жүйесі, оның құрылымдық элементтері қарастырылады. Құқық жүйесі мен заңнама жүйесі мазмұны мен формасы бойынша байланысқан өзара байланысты категориялар ретінде қарастырылады. Мақалада заңнама жүйесінің үш жіктелмесі көрсетілген: салалық, тік және федералды-аумақтық.

Ezhova K.I., Shvedchikova E.V.

THE SYSTEM OF LEGISLATION: CONCEPT AND STRUCTURE

Annotation. The article considers the system of legislation, its structural elements. The system of law and the system of legislation are considered as interrelated categories that correlate as content and form. The article reveals three classifications of the system of legislation: sectoral, vertical and federal-territorial.

Жаксыбеков Н.К.

Bolashaq академиясының «Құқықтану» БББ 2 курс магистранты

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАҢДАР ЖАСАҒАН ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

***Аңдатпа.** Кәмелетке толмаған адамдар жасаған қылмыстары, бір жағынан, жасөспірім - жастар қылмыстарының, екінші жағынан, пайдақорлық қылмыстылықтың құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан да кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыскерлігіне сипаттама бермес бұрын оның кәмелетке толмағандар қылмыстарының құрылымындағы орнын анықтау керек, себебі ол жалпы қылмыстылықтың негізгі заңдылықтарына бағынады. Мақалада осы мәселелерге назар аударылған.*

Қазіргі криминология жеткіншектердің криминалдық іс-әрекеттерін зерделеуді ювенологияға жинақтады, ол – «криминологияның кәмелетке толмағандар қылмыстарын, оның айрықша факторларын, кәмелетке толмаған деликвенттің жеке тұлғасын, сондай-ақ кәмелетке толмағандар қылмыскерлігімен күресу шаралар жүйесін зерттейтін саласы» [1, 209].

Қылмыстылықтың кез келген түрінің криминологиялық сипаттамасы статистикалық заңдылықтарды, жекелеген кездейсоқ элементтерге емес, құбылыстардың басым көпшілігіне тән заңдылықтарды айқындаудан басталады.

Қылмыстылық көрсеткіштерін анықтау үшін С.С. Остроумов ұсынған әдістемені пайдаланамыз.

Қылмыстылықтың негізгі көрсеткіштеріне ол оның күйін, құрылымын, динамикасын жатқызады. Әдетте қылмыстылық негізгі үш параметр: қылмыс фактылары, қылмыс жасаған адамдар және қылмыстық істер бойынша бірыңғай есепке алынады. Қылмыстылықты сотталған адамдардың саны бойынша есепке алған кездер болған. 14-18 жас аралығындағылар ғана кәмелетке толмағандар деп аталып, олардың қылмыстық жауапкершілік көтеретін іс-әрекеттерінің аясы шектеулі болғанмен, жасалынатын жалпы қылмыстар ішіндегі кәмелетке толмағандар үлесі едәуір.

ҚР Бас прокуратурасының ҚС ж АЕ Комитетінің статистикалық мәліметтеріне (2018–2020 жылдарғы) қарағанда:

- кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстардың қылмыстылықтың жалпы құрылымындағы үлесі 6,5-7,4%, ал тергелген қылмыстардың жалпы санындағы үлесі – 11,3%;

- кәмелетке толмағандардың қылмыс жасаған адамдар арасындағы үлесі – 11,0% екен.

1991 жылмен (12447) салыстырғанда кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстар саны 2017 жылы (5383) 10,2%-ға төмендеген [2, 16].

Бұдан біз жасөспірімдердің криминалдық белсенділігі төмендеді деп айта аламыз ба? Әрине, айта алмаймыз.

Жасөспірімдер, негізінен, өнеркәсіп пен аграрлық индустрияның ірі объектілері, сауда мен бизнестің орталықтары, байланыс және коммуникациялардың ірі пункттері шоғырланған, негізгі көлік қатынастарының торабы бар аймақтарда көптеу. Ол жерлерде криминалдық жағдай нашар, ауыр және аса ауыр қылмыстар да жиі жасалынады. Ересектер қылмыстары ауылды жерге қарағанда қалада жоғары. Жасөспірімдер қылмыстары жайында да осыны айтуға болады (Қылмыстардың 80%-ы топтасып жасалған).

Кәмелетке толмағандар қылмыстарының құрылымындағы ұрлықтың жылдық орташа үлесі – 55-60%. Ұрлық жасау кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарының басты ерекшелігі болып отыр. Соңғы кездері кәмелетке кәмелетке толмаған адамдар жасаған қылмыстардың зорлық көрсетіп жасауы жиілеп барады.

Пайдақорлық қылмыстар жасайтын кәмелетке толмағандар тобының құрамы біртекті емес, жас жағынан да әрқалай болып келеді.

Мынадай криминалдық топтарды бөліп алуға болады:

- 1) тек кәмелетке толмағандардан тұратын;
- 2) ересектер мен кәмелетке толмағандар қатысқан;
- 3) кәмелетке толмағандар мен жас балалар қатысқан;

4) ересектер, жас балалар және кәмелетке толмағандар қатысқан.

Тек кәмелетке толмағандардан ғана тұратын топтардың өзіндік үлесі 54,7%-ды құрайды.

Кейбір авторлардың пікірінше, мұндай топтардың үлесі – 70,5%-ды, ал аралас топтар – 29%-ды құрайтын көрінеді.

М.М. Бабаев топтарды, оларға ересектердің қатысуына қарай екі топқа бөлуді ұсынады.

Мысалы, бірінші топқа тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтарды жатқызады. Бұл топқа қатысушылардың арасында айқын бөлініс жоқ, мұнда ұйымдастырушы да, арандатушы да, орындаушы да, көмектесуші де болмайды. Топтағылардың барлығы да орындаушылар. Екінші топқа – атқаратын рөліне қарамай кәмелетке толмағандарға белсенді ықпал ететін ересектер қатысқан топты жатқызады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық топтарының жоғарыда аталған типологиясының негізіне олардың жас ерекшеліктері алынған. Екіншіден, жасына қарай олардың бос уақытта өзінше жеке немесе топтасып өткізуге бейім екендігін анықтауға болады. Ол бейімділік кейін мектепте, төңірегіндегілермен араласқанда өз жалғасын табады. Үшіншіден, жасөспірімдер өздерін қоршаған ортадан (отбасынан, жолдас-жоралардан) қолдау іздейді, өзін тұлға ретінде көрсетуге тырысады. Бұл үміт-мақсат ойынан шықпаса кәмелетке толмаған жас теріс ықпалдың әсеріне тез көнеді, олар өздерінің теріс қылықты құрбыларының арасына түседі.

Кәмелетке толмағандар мен жас балалардан тұратын (19,6%), кәмелетке толмағандар мен ересектерден тұратын (23,8%) және кәмелетке толмағандар, жас балалар және ересектер құрайтын (1,9%) топтарға қарағанда жастары қарайлас жеткіншектерден немесе жастардан тұратын топтар басым.

Мұндай топтар көбіне, қылмыстың белгілі бір түрлеріне маманданады, оларға жас ерекшелігі криминалдық іс-әрекеттің бағытын анықтайды. Олар бос уақытын көбіне бірге өткізеді, өмірге ортақ көзқараста болады, бұл жағдай оларда қылмыстық белсенділіктің тез қалыптасуына жағдай тудырады.

Кәмелетке толмағандар мен жас балалардан тұратын топтардың қылмыстық бірлігі үш айдан аспайды (топтар саны – 6,4%). Тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтардың өмірі біршама ұзақтау, олардың саны – 6,6% және өмір сүруі – 3 айдан 1 жылға дейін. Ал кәмелетке толмағандар мен ересектерден тұратын топтардың саны ең көбі – 16,8%. Қылмыстық іс-әрекет эпизодтары жағынан кәмелетке толмағандар мен ересектер тобы алдыңғы қатарда. Мұндай топтардың 20%-ында 6-дан 10-ға дейін эпизодтар анықталған, ал мұнша эпизод тек кәмелетке жетпегендерден тұратын топтардың 7,3%-ында ғана бар. Кәмелетке толмағандар мен жас балалардан тұратын топтардың 91,8%-ы бір немесе екі эпизодты қылмыстар жасайды. 3-5 эпизодты топтар 8,2% құрайды, ал сонша эпизодты қылмыс жасайтын кәмелетке толмағандардың және кәмелетке толмағандардың ересектермен бірлескен топтарының саны, тиісінше – 24,6% және 23,4%. Топтардың ұйымдасқандық белгісі бойынша жүргізілген талдау бұл белгінің кәмелетке толмағандар мен ересектер топтарына тән екендігін көрсетіп отыр.

Мысалы, кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас топтардың 61%-ының қызметін ұйымдастырушылар жолға қойып отырған, ал мұндай көрсеткіш кәмелетке толмағандардан тұратын топтарда 37%, кәмелетке толмағандар мен жас балалар аралас топтарда 22%-ақ екен. Кәмелетке толмағандардан тұратын топтарда, әсіресе кәмелетке толмағандар мен жас балалар аралас топтарда ұйымдастырушының рөлі артып отыр. Бұл мәселе криминологиялық әдебиетте едәуір зерттелген. Ұйымдастырушы топ мүшелері арасында рөл бөлетін кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас топтардың өзіндік үлесі – 32,5% болса, бұл көрсеткіш кәмелетке толмағандар мен жас балалар аралас топтарда бар болғаны 4%, тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтарда – 12,1%.

Кәмелетке толмағандар мен ересектер арасында ұйымдастырушы қылмыстық қызметті мұқият жоспарлайтын топтар (27%) кәмелетке толмағандардан тұратын топтардан (9,2%) үш есе, кәмелетке толмағандар мен жас балалардан тұратын топтардан (3,3%) тоғыз еседей көп.

Ұйымдастырушының нұсқауы талқыланбайтын және орындалуы міндетті топтар кәмелетке толмағандар мен жас балалар аралас топтарда және тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтарда кездеспейді. Ал, кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас бірлестіктерде ондайлардың өзіндік үлесі 18,1%-ды құрайды.

Тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтардың 4,9%-ында ұрлап алғанды ұйымдастырушылар бөледі, ал кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас топтарда бұл көрсеткіш төрт есе көп – 18,4%. Бұл бірлестіктерде топтық тәртіп күшті. Құрамы тұрақты

топтардың кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас бірлестіктердегі өзіндік үлесі – 46%, ол тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтардағыдан екі есе (24%), кәмелетке толмағандар мен жас балалар аралас топтардан алты есе көп (7,4%).

Кәмелетке толмағандардың топтасқан қылмыстық қызметінің бір ерекшелігі, оларда кәсібилік және ұйымдасқандық сипат бар, олар жасөспірімдердің криминалдық топтарынан бастау алады [3, 22].

Мысалы, үйге түсу, көшеде қарақшылық жасау, тонау, бопсалаушылық табан асты ойға келген, кездейсоқ әрекет емес, оларға алдын ала дайындалып, «мамандану» ойластырылады. Кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас бірлестіктердегі белгілі бір біліктілік (қылмыс жасаудың айла-тәсілдерін) жинақтаған топтардың үлесі – 50,3% құрайды. Бұл кәмелетке толмағандар бірлестігіндегі топтардан 20%-ға, кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас бірлестіктердегі топтардан төрт еседен аса көп.

Кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас бірлестіктердің кейбір топтарында (12,1%) «криминалдық ортамен байланыс» белгілері байқалған. Басқа бірлестіктерде ондай белгі кездеспеген.

Пайдакорлықты мақсат тұтқан кез келген қызмет түрі белгілі бір табыс әкеледі. Егер ол табыс едәуір және ұдайы түсіп тұрса, бұл қылмыстық іс-әрекеттің кәсібилігінің белгісі.

Кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас топтардың 43,2%-ында қылмыстық қызмет негізгі немесе елеулі табыс көзі болған. Бұл көрсеткіш тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтарда 2,5 есе, ал кәмелетке толмағандар мен жас балалардан тұратын топтарда 11,3 есе аз екен.

Сонымен, қоғамға қауіптілік дәрежесі жағынан кәмелетке толмағандар мен ересектер аралас топтар бірінші орында, тек кәмелетке толмағандардан тұратын топтар екінші орында тұр. Кәмелетке толмағандар мен жас балалардан тұратын топтардың қоғамға қауіптілігі шамалы.

Бұл зерттеуде біз кәмелетке толмаған қылмыстылығының кейбір аспектілерін ғана талдай алдық. Себебі, зерттеу толыққанды болуы үшін өзіміздің диссертациялық зерттеуімізде алдағы уақытта пайдаланамыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М., 1971 г.
2. Ильин И.Л. Путь духовного обновления // Собр. соч.: В 3-х томах. Т. 2. – М., 1999 г.
3. Дубовик О.М. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. – М. 2018 г.

Жаксыбеков Н.К.

Магистрант 2 курса ОП «Юриспруденция» Академии «Bolashaq» КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ

Аннотация. Преступления, совершенные несовершеннолетними лицами, являются составной частью подростково - молодежной преступности, с одной стороны, и корыстной преступности-с другой. Поэтому прежде чем дать характеристику корыстной преступности несовершеннолетних, необходимо определить ее место в структуре преступности несовершеннолетних, поскольку она подчиняется основным закономерностям общей преступности. В статье уделено внимание этим вопросам.

Zhaxsybekov Nurlan

2nd year master's student of the Law Department of the Bolashaq Academy CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CRIMES COMMITTED BY MINORS

Annotation. Crimes committed by minors are an integral part of juvenile delinquency, on the one hand, and mercenary crime, on the other. Therefore, before describing the mercenary juvenile delinquency, it is necessary to determine its place in the structure of juvenile delinquency, since it obeys the basic laws of general criminality. The article pays attention to these issues.

Жукобаев А.А.
Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан
akhat.zhukobaiev@mail.ru
Ахметова А.К.
Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан
ahmetovaa2050@mail.ru

ИСПОЛНЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ ПО ОБРАЩЕНИЮ С НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ ОСУЖДЕННЫМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье автор рассматривает положение осужденных несовершеннолетних в соответствии с условиями международных договоров с участием Республики Казахстан. При рассмотрении данной проблемы автор поднимает ряд проблем, связанных с данной проблемой, и пути их решения, а также отмечает специфику данной проблемы.

В системе уголовно-исполнительного права положение осужденных несовершеннолетних занимает особое положение, причиной которой является их уязвимость. В следствии этого для их защиты международным сообществом были разработаны ряд документов в системе уголовно-исполнительного права. Одним из таких документов является Конвенция о правах ребенка, принятая в 1989 году Генеральной Ассамблеей ООН. В данном документе статья 3 затрагиваются проблемы по улучшению обеспечению прав и интересов ребенка, при этом оговаривается, что это касается всех органов, которые осуществляют деятельность в отношении детей. Согласно данной Конвенции несовершеннолетним признается каждое человеческое существо, достигшее 18 лет, если по закону не предусмотрен иной возраст вступления в совершеннолетие. [1]

В резолюцией 40/33 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 года Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, получившие сокращенное наименование «Пекинские правила», обозначается, что в правовых системах, в которых признается понятие возраста уголовной ответственности для несовершеннолетних, нижний предел такого возраста не должен устанавливаться на слишком низком возрастном уровне, учитывая аспекты эмоциональной, духовной и интеллектуальной зрелости. Опираясь на международные правила законодательство Республики Казахстан, а именно в Уголовном кодексе за совершение определенных правонарушений устанавливает возраст несовершеннолетних с 14 лет, а за совершение любого вида правонарушения с 16 лет, при этом несовершеннолетним признается лицо не достигшее 18 лет. [2]. В законодательстве ряда зарубежных стран минимальные пределы возраста уголовной ответственности весьма различны в зависимости от исторических и культурных особенностей. Государства так и не пришли к единому мнению о возрасте уголовной ответственности. Так, например в Великобритании установлен возраст 10 лет, во Франции с 13 лет, Бельгия с 18 лет, а в штатах США вообще установлены разные возрастные критерии: 16 лет, 14 лет, 10 лет. В настоящее время и в Республике Казахстан идут дискуссии о снижении возраста с которого может наступить уголовная ответственность, предлагают снизить данный порог до 12 лет. Сторонники данной теории приводят данные статистики о том, что растет количество преступлений совершаемых именно в этом возрасте, приводятся данные психологов о том, что современные дети очень рано начинают взрослеть и в этом возрасте способны понимать ответственность за свои поступки. Данный вопрос требует отдельного изучения и научных разработок.

В ходе определения наказания, при вынесении приговора суды в РК также руководствуется международными правилами:

- Ни смертная казнь, ни пожизненное тюремное заключение, не предусматривающее возможности освобождения, не назначаются за преступления, совершенные лицами моложе восемнадцати лет;

- ни один ребенок не может быть незаконно или произвольно лишен свободы. Арест, задержание или тюремное заключение ребенка осуществляются согласно закону и используются лишь в качестве крайней меры и в течение кратчайшего периода времени;

В период отбывания наказания, уголовно-исполнительная система также руководствуется положением Конвенции:

- ни один ребенок не должен подвергаться пыткам или другим жестоким, бесчеловечным или унижающим достоинство видам обращения и наказания

- с каждым ребенком, лишенным свободы, обращаются гуманно и с уважением достоинства, присущего человеческой личности, и с учетом потребностей лиц его возраста. В частности, каждый лишенный свободы ребенок должен быть отделен от взрослых, если только не считается, что в наилучших интересах ребенка этого делать не следует, и иметь право поддерживать связь со своей семьей путем переписки и свиданий, за исключением особых обстоятельств;

- каждый ребенок, лишенный свободы, имеет право на оперативный доступ к правовой и другой соответствующей помощи, а также право оспаривать законность лишения его свободы в суде или другом компетентном, независимом и беспристрастном органе [3].

Согласно Пекинским правилам, осужденные несовершеннолетние должны содержаться отдельно от взрослых и эта норма соблюдена в Уголовно-исполнительном кодексе РК. Кроме того, проявляя гуманизм, в РК при отправлении правосудия суды стараются не назначать наказание виде лишения свободы и только в крайних случаях данная мера применяется.

Пекинские правила очень большое внимание уделило условному освобождения несовершеннолетних. Всем странам в п.28 рекомендуется широко применять данную меру и даже в более широких масштабах и возможно в более ранние сроки. Больше того, общество должно оказывать большую помощь и поддержку в этом вопросе. [4]. В уголовно-исправительной системе Республики Казахстан положение детей, которые находятся в закрытых учреждениях подпадают под действия Национального превентивного механизма, которые проводят анализ их содержания, выявляют риски позитивного развития ребенка. В первую очередь выявляются вопрос о пытках, жестокого или унижающие действия в отношении несовершеннолетних, которые могут отразиться на здоровье, безопасности детей. В настоящее время в Республике Казахстан имеется учреждение средней безопасности в Алматинской области и там же в одном учреждении средней безопасности для женщин имеется локальный участок для девочек. Вопросы содержания, условия содержания и соответствуют ли они требованиям международных стандартов регулярно проверяются комиссиями, выявляются различные нарушения, принимаются меры по их устранению и приведение их соответствии с требованиями. Не секрет, что среди подростков все больше и больше набирает оборот понятие «криминальный авторитет», чему в немалой степени способствуют средства массовой информации, в частности показ по телевизору различных фильмов, где восхваляется жизнь криминальных элементов, поэтому воспитание несовершеннолетних надо начинать именно с семьи.

Список использованных источников:

1. Духовской М. В. *Русский уголовный процесс. М., 1910.- С. 105.*
2. *Уголовный кодекс Республики Казахстан, 2018 г.*
3. *Уголовно-процессуальный кодекс РК*
4. Гальперин И. М, Лукашевич В. 3. *Предание суду по советскому уголовно-процессуальному праву. М., 1965-С. 10-127.*

Жукобаев А.А., Ахметова А.К.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН СОТТАЛҒАНДАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖАСАУ ЖӨНІНДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ НОРМАЛАРДЫ ОРЫНДАУ

Аңдатпа. Осы мақалада автор Қазақстан Республикасының қатысуымен жасалған халықаралық шарттардың талаптарына сәйкес сотталған кәмелетке толмағандардың жағдайын қарастырады. Бұл мәселені қарастырған кезде автор осы проблемамен байланысты бірқатар мәселелерді және оларды шешу жолдарын көтереді, сонымен қатар бұл мәселенің ерекшелігін атап өтеді.

Zhukobaev A.A., Akhmetova A.K.

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE TREATMENT OF MINOR CONVICTED IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. In this article, the author examines the situation of convicted minors in accordance with the requirements of international treaties concluded with the participation of the Republic of Kazakhstan. When considering this issue, the author raises a number of problems related to this problem and ways to resolve them, and also notes the peculiarity of this problem.

Жумжумаев Н.С.

з.ғ.м., аға оқытушы «Bolashaq» академиясы, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы
dfasrtn@mail.ru

Қожахметов М.А.

3-ші курстың студенті «Bolashaq» академиясы, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы

АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ ТӨРЕЛІГІН АСЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР СҰРАҚТАРЫ (БІРІНШІ БӨЛІМ)

Аңдатпа. Мақалада авторлар азаматтық істер бойынша сот төрелігін асыруды жетілдіруге бағытталған жаңашылдықтар мен жекелеген мәселелерді қарастырады.

1995 жылдың 30 тамызында қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының 3 - бабының 4 - тармағымен мемлекеттік биліктің біртұтастығы, оның Конституция мен заңдардың негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінетіндігі белгіленген [1].

Сот билігі азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын, заңды мүдделерін қорғауға, еліміздің Конституциясы мен заңдарының, басқа да нормативтік - құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз ету үшін қызмет етеді.

Елімізде құқықтық мемлекетті орнықтырып, адам мен оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуде сот органдарының қызметі ерекше маңызға ие.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 4-тармағына сәйкес Республиканың сот жүйесі Республика Конституциясымен және конституциялық заңмен белгіленеді [1].

2000 жылдың 25 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы қабылданды [2]. Осы Конституциялық заң қабылданғаннан кейін сот жүйесінде елеулі өзгерістер орын алды. Айталық, сот жүйесінде мамандандырылған экономикалық және әкімшілік соттар, кәметке толмағандардың істері жөніндегі соттар құрылып, құқықты қолдану тәжірибесінде өздерінің өміршеңдігін дәлелдеді.

Барлық өзгерістер мен реформалар азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін сот органдары арқылы қорғаудың тиімділігін арттыру, сот төрелігінің сапасын жақсарту, сот органдарына деген сенімді арттыру, сот жүйесін жетілдіру мақсатында жүргізілді.

Сот жүйесіндегі реформалар Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасына [3], Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауына [4], «100 нақты қадам» атты 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасына [5], өзге де құжаттарға сәйкес жоғарыда аталған Конституциялық заңның негізінде асырылды.

«100 нақты қадам» бағдарламасының «Заңның үстемдігін қамтамасыз ету» деп аталатын екінші бағытында сот жүйесін реформалауға бағытталған қадамдар қарастырылған [5]. Бұл Ұлт жоспарымен белгіленген нақты қадамдар қоғам тарапынан қызу талқыланып, халықтың қолдауына ие болды.

2015 жылдан Ұлт жоспарын жүзеге асырудың кезеңі басталып, оның аясында ұлттық заңнамаға өзгерістер енгізіліп, еліміздің сот жүйесінде маңызды өзгерістер басталды.

Сот жүйесінде орын алған өзгерістердің кейбірін ерекше атап өтуге болады.

Ұлт жоспарында белгіленген 16 – қадамға сәйкес азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін жеңілдету үшін сот жүйесі инстанцияларын оңтайландыру, яғни бес сатылы сот жүйесінен (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау, қайта қадағалау) үш сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық) сот төрелігі жүйесіне көшу асырылды. Үш сатылы сот төрелігі жүйесіне көшу арқылы сот жүйесіндегі аралық сатылар қысқартылып, сот істерінің қаралу уақыттары ықшамдалып, сот органдарына істерді жедел әрі сапалы қарауға жағдай жасалды.

Осыған байланысты «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңына, басқа да кейбір заң актілеріне тиісті өзгерістер енгізіліп, сот жүйесі жаңа үлгі бойынша жұмыс істей бастады.

Ұлт жоспарының 20 – қадамына сәйкес барлық сот процестеріне бейне және таспаға жазу шаралары енгізіліп, судьялардың бейне жазуларды тоқтатуға немесе аудио жазу материалдарын редакциялауға мүмкіндік берілмейтіні белгіленді [5]. Бұл жаңашылдықтар сот төрелігінің жариялығы мен ашықтығын арттырып, азаматтардың сот органдарына сенімін арттыра түсті.

Жоғары кәсіби судьялардың корпусы сот саласындағы реформалар мен жаңа бастамаларды іске асыру тиімділігінің басты, шешуші факторы болып табылады. Сот төрелігінің әділ, әрі заңды түрде асырылуы судьялардың кәсіби деңгейіне, сондай-ақ судья лауазымына үміткерлерді іріктеудің талаптары мен сапасына тікелей байланысты.

Ұлт жоспарының 17 – қадамына сәйкес судья лауазымына кандидаттарды іріктеу тетіктерін көбейту және де біліктілік талаптарын қатайту қарастырылды [5]. Судья лауазымына үміткерлерге қойылатын талап ретінде сот істерін жүргізуге қатысудың 5 жылдық өтілінің болуы, олардың соттарда стипендия төленетін бір жылдық тағылымдамадан өтуі керектігі анықталды.

Осыған орай, 2019 жылы «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, аталған Конституциялық заңның 29 – бабы жаңа редакцияда баяндалды.

29 – баптың жаңа редакциясына сәйкес аудандық соттың судьясы болып отыз жасқа толған, жоғары заң білімі бар, мінсіз беделге ие, негізгі жұмыс орнынан қол үзіп, сотта ақы төленетін тағылымдамадан ойдағыдай өткен, заңгерлік кәсіби бойынша кемінде бес жыл жұмыс өтілі бар, заңнамада көзделген жағдайларда полиграфологиялық зерттеуден өткен, өзге де белгіленген талаптарға сәйкес келетін азаматтар тағайындалуы мүмкін [2]. Осы өзгерістердің нәтижесінде судья лауазымына үміткерлерге қойылатын талаптар күшейтіліп, үміткерлерді іріктеудің заманауи құралдары енгізілді. Бұл жаңашылдық кәсіби деңгейі жоғары заңгерлерге әділ іріктеуден өтіп, судья лауазымына тағайындалуға мүмкіндік берді.

Сот жүйесіндегі реформалар тек реформаларды жүргізу үшін емес, сот қызметін қоғамның қажеттіліктері мен заман талаптарына сәйкестендіру үшін жүргізіліп келеді. Айталық, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты сот жүйесін дамыту бойынша жеті басым бағытты ұсынды. Бұл бағыттар судьялардан, сот қызметкерлерінен, заң саласы мамандарынан түскен көптеген ұсыныстар негізінде белгіленді. Бұл жоба «Сот жүйесінің 7 түйіні» деп аталды. Оның құрамына «Мінсіз судья», «Үлгілі сот», «Әділ процесс», «Е - сот», «Оңтайлы орта», «Сапалы нәтиже», «Татуласу: сотқа дейін, сотта» сияқты бағыттар кірді.

Бүгінде сот жүйесінде жүргізілген реформалар мен енгізілген жаңашылдықтар оң нәтижелерді беріп, өз жалғасын тауып келеді. Айталық, соңғы жылдары сот төрелігінің тәжірибесінде «Түнгі сот», «Отбасылық сот», «Smart сот» сияқты жаңа жобалар енгізіліп, электронды сот өндірісі жолға қойылды. «Smart сот» жобасы бойынша бейнеконференциялар арқылы істерді қарау іске қатысушылардың уақытын үнемдеп, олардың іс жүргізу шығындарын азайтуға мүмкіндік берді. Ал, сот ғимараттарында ұйымдастырылған фронт-офистер азаматтарға қолайлы жағдай жасап, оларға қажетті ақпаратты тез әрі толық көлемде алуға, құжаттарын дұрыс рәсімдеп, оларды тапсырып немесе алуға мүмкіндік береді.

Судьялардың азаматтық істер бойынша қабылданған шешімдердің мәнін түсіндіріп беруі сияқты жаңашылдықты ерекше атап өткен жөн. Жоғарғы Соттың «Сот шешімі туралы» нормативтік қаулысының 7- тармағына енгізілген өзгерістерге сәйкес судьяларға жарияланғаннан кейін қабылданған шешімнің мәнін, уәждерін, құқықтық салдарын ауызша түсіндіру міндеті жүктелді [6]. Бұл талап іске қатысушылардың сот шешімінің мазмұнын, оның құқықтық салдарын дұрыс түсінуіне жағдай жасап, азаматтардың сотқа сенімінің артуына оң ықпал етті. Енді судьялардың қабылдаған шешімдерді сауатты, қарапайым халыққа түсінікті тілмен түсіндіру жұмысын жетілдіру керек сияқты.

2020 жылдың 10 маусымында «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне соттар жұмысының заманауи форматтарын енгізу, артық сот рәсімдері мен шығындарын қысқарту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [7]. Енгізілген өзгерістер мен толықтырулар сот жүйесінің заманның жаңа талаптарына икемделіп, жұмыстың жаңа форматтарын игеріп жатқанын көрсетеді. Ендігі уақытта судьялардың процестегі рөлі күшейіп, сот өндірісінде жана ақпараттық технологиялардың қолданылу аясы артады деп ойламыз.

Кейінгі жылдары сот органдарының бұқаралық ақпарат құралдарымен, қоғаммен байланыс жұмысының белсенді жүргізіліп келе жатқанын атап өткен жөн. Айталық, Қазақстан

Республикасының Жоғарғы Соты мен Қарағанды облыстық сотының «Ютуб» желісінде арналары ашылып, бейнематериалдары жарияланатын болды. «Сауатқа», «Пятый канал» сияқты жергілікті арналардан Қарағанды облыстық сотының төрағасы, сот алқаларының төрағалары, судьялары, мамандары қатысқан хабарлар көптеп берілетін болды.

Сондай-ақ сот органдарының интернеттегі сайттарының контентінің сапасы артты.

«Қазақстан - 2050» Стратегиясында сот төрелігін жүзеге асыру процесін оңайлату, оны басы артық бюрократиялық рәсімдерден арылту, жаңа ақпараттық технологияларды белсенді енгізу мәселелері көтерілген [4].

Осы орайда, сот жүйесінде көптеген өзгерістер орын алып, сот төрелігін іске асыруда жаңа ақпараттық технологиялар мен жүйелер белсенді қолданылып келеді.

Бүгінде сот жүйесінде «Smart сот» жобасы бойынша бейнеконференциялар арқылы істерді қарау енгізіліп, «Сот кабинеті», «Сот құжаттарымен танысу» сияқты электрондық сервистер қолданылуда. Бұл сервистердің көмегімен пайдаланушылар сот органдарына электронды түрде өтініш (арыз) беріп, мемлекеттік бажды онлайн режимде төлеп, істің қозғалысын бақылап, құжаттармен таныса алады.

Сондай-ақ Жоғарғы Соттың QR-коды енгізіліп, «Төрелік» ақпараттық – талдамалық жүйесі тиімді қолданылып келеді.

Алдағы уақытта бұл бастамалар өз жалғасын тауып, сот жүйесінде озық және жаңа ақпараттық технологиялар енгізіле береді деп ойлаймыз.

Осы орайда, шет мемлекеттердің азаматтық істерді қарап, оларды шешу барысында көмекші құрал ретінде жасанды зердені қолдану тәжірибесі қызығушылық тудырады.

Қазіргі уақытта АҚШ, Ұлыбритания, Франция сияқты елдерде мұндай компьютерлік бағдарламалар қолданыла бастады. Өзірге бұл бағдарламалар құжаттарды талдау үшін көмекші құрал ретінде пайдаланылып, судьяларды алмастырмайды.

2019 жылғы Қазақстандық заң форумында «Атамекен» ҰКП жол картасы аясында ҚР Жоғарғы Сотымен бірлесіп, сот шешімдерін іздеу және оларды болжау бойынша жасанды зердені енгізу жобасын іске асырып жатқаны хабарланды [8].

Қазіргі уақытта мұндай жасанды зерде жүйелері кейбір шет мемлекеттерде қолданылып келеді.

Мысалы, АҚШ-та 2016 жылы Жоғарғы Соттың шешімдерін 70% жағдайда дұрыс болжай алатын алгоритм құрылған екен.

Ұлыбритания ғалымдарының құрастырған бағдарламасы Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың шешімдерінің 79 пайызын дұрыс болжай алатыны туралы мәлімет бар.

Қазіргі уақытта жасанды зердені қолдана отырып, сот төрелігін жүзеге асыру үдерісін автоматтандыруға, істің мән-жайларын анықтап, оларға құқықтық баға беріп, шешім қабылдай алатын әмбебап жасанды зерде жүйесін енгізу тәжірибесі де қалыптасып келеді.

Бұл жағдайда жарыссөзге қатысушылар бейнелі чатта кездесіп, ал судьяның қызметін блокчейн технологиялары мен big data көмегімен шешім шығаратын жасанды зерде орындайды.

Қытай елі бұл салада үлкен жетістіктерге жетті. Бұл елде «Мобильді сот» атты құқықтық мәселелерді қарауға арналған онлайн сервис іске қосылып, тиімді қолданылып келеді. Қаралған істер интернеттегі сауда дауларымен, электронды коммерция саласындағы шағымдармен байланысты.

Біздің ойымызша жасанды зерде судьяларды алмастыра алмайды, оны тек көмекші құрал ретінде ғана пайдалануға болады.

Біздің елдің сот органдарының тәжірибесінде мұндай жаңашылдықтың кейбір тұстарын қолдануға болады.

Жасанды зердені талапкерлерге, өзге де іске қатысушыларға талап арыздар мен арыз, өтінішхат, шағымдардың жобасын құрастырып, әзірлеп беретін көмекші құрал ретінде қолдануға болады. Сонымен қатар талапкерлерге іс бойынша жеңіп шығудың ықтималдығын анықтауға мүмкіндік беретін жасанды зерде жүйесінің негізіндегі сервисті енгізуге болады.

Осы орайда жасанды зердені сот төрелігін жүзеге асыру үдерісінде көмекші құрал ретінде пайдаланудың тұжырымдамалық, құқықтық негіздерін қалыптастыру қажет. Бұл туралы мақаланың екінші бөлімінде баяндалады.

Баяндалғанның бәрі әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуы құқығын асыруды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясаттың тұрақты, жоспарлы және жүйелі түрде жүргізіліп келе жатқанын көрсетеді.

Сот жүйесінде асырылған шаралар еліміздің белгіленген мақсаттар мен межелерге жететінін көрсетеді.

Сот жүйесі Конституция мен «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңының негізінде бұдан әрі дамып, адамның құқықтары мен бостандықтарының, заң үстемдігінің мызғымас кепіліне, мәңгілік еліміздің жарқын болашағының тірегіне айналары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылдың 30 тамызында референдумда қабылданған (өзгерістер мен толықтырулармен);

2. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 Конституциялық заңы (өзгерістер мен толықтырулармен);

3. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығы (кейін жаңа тұжырымдама қабылданған);

4. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауы;

5. «100 нақты қадам» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20-мамырдағы бағдарламасы;

6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Сот шешімі туралы» 2003 жылғы 11 шілдедегі №5 нормативтік қаулысы;

7. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексіне соттар жұмысының заманауи форматтарын ендіру, артық сот рәсімдері мен шығындарын қысқарту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2020 жылғы 10 маусымдағы №342-VI ҚРЗ;

8. Прогнозировать судебные решения поможет искусственный интеллект <https://atameken.kz/ru/news/33084-prognozirovat-sudebnye-resheniya-pomozhet-iskusstvennyj-intellekt1>.

Жумжумаев Н.С., Кожакметов М.А.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЦЕССА ОТПРАВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ (ЧАСТЬ ПЕРВАЯ)

Аннотация. В статье авторы рассматривают некоторые вопросы и новшества, направленные на совершенствование процесса отправления правосудия по гражданским делам.

Zhumzhumaev N.S., Kozhakhmetov M.A.

SOME ISSUES OF IMPROVING THE PROCESS OF ADMINISTRATION OF JUSTICE IN CIVIL CASES (PART ONE)

Annotation. In the article, the authors consider some issues and innovations aimed at improving the process of administration of justice in civil cases.

УДК 343.988

Илесбеков А.Б.

Магистрант, Академии «Bolashaq» город Караганда, Республика Казахстан
aidar_lb@mail.ru

Научный руководитель к.ю.н., ассоц профессор Рысмагамбетова Г.М.

ЛИЧНОСТЬ ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ, ПОСЯГАЮЩЕГО НА ПОРЯДОК ПОДЧИНЕННОСТИ И УСТАВНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ВОЕННОСЛУЖАЩИМИ

Аннотация. В данной статье проводится анализ личности правонарушителя, посягающего на порядок подчиненности и уставные взаимоотношения между военнослужащими.

Защита Республики Казахстан является священным долгом и обязанностью каждого её гражданина. Граждане Республики несут воинскую службу в порядке и видах, установленных законом.

Долг Вооруженных Сил Республики Казахстан перед народом – надежно защищать, быть в постоянной боевой готовности, гарантирующей немедленный отпор любому агрессору.

В интересах укрепления законности и правопорядка, борьбы с преступлениями и иными правонарушениями военнослужащих наряду с мерами воспитания, убеждения и в сочетании с ними используются меры государственного принуждения, предусмотренные законом.

Согласно статистическим отчетам ИС «Qamqor» динамика правонарушений, посягающих на порядок подчиненности и уставные взаимоотношения между военнослужащими за 2020 год и за аналогичный период 2021 года, показывает, что если за 2020 год в ЕРДР было зарегистрировано 32 факта правонарушений, то за 2021 года 53 факта правонарушений по данной категории дел. Вышеуказанный рост правонарушений подтверждает необходимость исследования этой группы воинских правонарушений.

Правонарушения, посягающие на порядок подчиненности и уставные взаимоотношения между военнослужащими представляют серьезную опасность для нормального функционирования Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан. Данная категория правонарушений, подрывает такие принципы воинской службы как единоначалие, субординация, воинская дисциплина и внутренний порядок. Нарушение вышеуказанных принципов неизбежно влекут за собой снижение уровня выполнения подразделениями служебно-боевых задач. Данные деяния препятствуют надлежащему исполнению потерпевшими своих служебных обязанностей, снижают эффективность боевой службы, а в ряде случаев могут порождать совершение потерпевшим правонарушения вследствие примененного к нему насилия. Помимо этого, рассматриваемые правонарушения посягают на личность военнослужащего, причиняя ему физический, моральный и материальный вред [1].

Группа уголовных правонарушений, посягающих на порядок подчиненности и уставные взаимоотношения между военнослужащими охватывает неповиновение или иное неисполнение приказа, сопротивление начальнику, насильственные действия в отношении него, нарушения уставных правил взаимоотношений (ст. 437-440 УК РК). Общим для всех этих видов деяний является то, что они осуществляются вопреки уставным требованиям, определяющим содержание воинской дисциплины и отношений военнослужащих, грубо нарушают образ действий, нормативно предписываемый для соответствующих случаев, в результате чего причиняется существенный вред интересам службы или наступают тяжкие последствия.

В соответствии с пунктом 146 Устава внутренней службы Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований единоначалие является одним из принципов строительства Вооруженных Сил Республики Казахстан, руководства ими и взаимоотношений между военнослужащими. Оно заключается в наделении командира (начальника) всеми правами по отношению к подчиненным и возложении на них персональной ответственности перед государством за все стороны жизни и деятельности воинской части, подразделения и каждого военнослужащего.

Единоначалие выражается в праве командира (начальника) исходя из всесторонней оценки обстановки, единолично принимать решения, отдавать соответствующие приказы в строгом соответствии с требованиями законов и воинских уставов и обеспечивать их выполнение.

Задачи воинской службы предусматривают полную ответственность начальников (командиров) за выполнение приказов и соответствующие правомочия, в том числе по отдаче приказов подчиненным, подлежащих немедленному точному беспрекословному исполнению. Обсуждение приказа не допустимо, а неповиновение или другое неисполнение приказа является воинским правонарушением. Принцип единоначалия дает командиру и начальнику право отдавать приказы подчиненным и обязывает последних беспрекословно выполнять эти приказы. К тому же, военнослужащий, принимающий военную присягу, клянется беспрекословно исполнять возложенные на меня обязанности, воинские уставы и приказы командиров и начальников. При этом предполагается, что приказ должен быть законным по форме и по существу. Уголовный кодекс Республики Казахстан освобождает от ответственности военнослужащего, не исполнившего заведомо незаконный приказ. Как отмечают специалисты «должностное лицо, умышленно отдавшее такой приказ, несет ответственность за последствия, вызванные исполнением незаконного приказа» [2].

Командир (начальник) – лицо, которому военнослужащий (подчиненный) подчинен по службе согласно уставу или приказу вышестоящего начальника временно либо постоянно. Устав внутренней службы Вооруженных Сил Республики Казахстан различает командиров (начальников) по службе и по воинскому званию. Те и другие командиры (начальники) вправе отдавать приказы подчиненным и требовать их беспрекословного выполнения.

Как показывает практика, основную массу правонарушений, посягающих на порядок подчиненности и уставные взаимоотношения между военнослужащими совершают военнослужащие в возрасте от 18 до 27 лет. Лица данной возрастной категории, не имеющие в силу возраста, необходимого жизненного опыта и устойчивых социальных ориентаций, попадая в сложные конфликтные ситуации, в большей степени, чем представители старших возрастных групп, способны на противоправные поступки. Данной возрастной категории свойственна высокая подверженность влиянию различных микрогрупп и воинского коллектива в целом. Учитывая возрастные особенности, нужно отметить такие факторы как юношеский максимализм, несформированную, а потому неустойчивую психику, конформизм по отношению к неформальным лидерам воинского коллектива, неустойчивую иерархию социальных ценностей, отсутствие опыта общения в замкнутой однополой группе, отсутствие привычки прогнозировать последствия своего поведения.

Немаловажное значение имеет уровень образования военнослужащего до призыва на воинскую службу. Образованность военнослужащего проявляется в его культурности, в глубине знаний об окружающем мире и взаимоотношений людей в нем, в умении находить выход из конфликтной ситуации, в разрешении споров иным правомерным путем. На примере воинской части 52859 МЧС РК в одном призыве 5 человек имеют степень бакалавра, 40-50 человек имеют средне-специальное образование, остальной контингент военнослужащих выпускники общеобразовательных школ.

Оставляют желать лучшего морально-психологические качества призывников, их физическая подготовка, интеллектуальный уровень. Несмотря на тенденцию к увеличению количества лиц, желающих пройти срочную службу, чаще всего подобное стремление связано с желанием получить военный билет для дальнейшего трудоустройства в правоохранительные органы или в службы охраны.

К сожалению, основную массу призывников составляют по определению И.М. Мацкевича «аутсайдеры», то есть «юноши, не попавшие в институты или не сумевшие найти работу, дающую право на отсрочку. Сюда же следует отнести призывников, родители которых не смогли найти иных (часто противоправных) способов уклонения от военной службы» [3].

Как показывает практика, правонарушителями являются наименее социально защищенные слои населения, которые являются основным поставщиком призывного контингента в Вооруженные Силы, другие войска и воинские формирования. Данный факт оказывает крайне неблагоприятное влияние на формирование личности будущего военнослужащего, нередко порождая у него жестокость и агрессию.

Не менее значимой представляется характеристика семейного положения военнослужащих. Основная часть военнослужащих в данном возрасте являются холостыми, что уже само по себе имеет некоторую криминогенность из-за отсутствия социальных привязанностей и опыта выполнения социальных обязанностей. Большое значение имеет и состав семьи, где они воспитывались до призыва на воинскую службу. На примере военнослужащих из одного призыва практически 50% являются выходцами из не полных семей.

Анализ уголовных дел, совершенных военнослужащими срочной службы по Карагандинскому гарнизону в 2021 году. Всего было совершено 7 правонарушений, связанных с нарушением уставных взаимоотношений - 7.

- рядовой А. нанес телесные повреждения рядовому Т. Прекращено в связи с примирением сторон.

- рядовой Т., в помещении столовой, нанес удар кулаком рядовому А. Прекращено в связи с примирением сторон.

- рядовой И. в казарме нанес удар кулаком рядовому М. Прекращено в связи с примирением сторон.

- рядовой А. находясь в госпитале ударил рядового Б. Прекращено за примирением сторон.

- рядовой А. находясь в расположении роты, нанес удар по лицу рядовому М. Прекращено за примирением сторон.

- в умывальной комнате рядовой М. нанес рядовому З. несколько ударов. Прекращено за примирением сторон.

- в умывальной комнате рядовой Е. нанес два удара рядовому З. Прекращено за примирением сторон.

Анализ данных уголовных дел и оснований для примирения будет приведен в следующих выступлениях. Можно лишь однозначно сказать, что анализ допущенных военнослужащими по призыву нарушений правил уставных взаимоотношений по месту совершения показывает, что все они совершены в дневное время суток, то есть встает вопрос о недостаточном качестве проводимой профилактической работе и контроле выполнения распорядка дня в подразделениях, ведь при должном его исполнении у военнослужащих просто нет возможности совершать правонарушения.

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что основными недостатками в организации воспитательной работы по укреплению воинской дисциплины и правопорядка в войсках является:

- низкий уровень профессиональной подготовки офицеров подразделений по вопросам проведения воспитательной работы с личным составом;

- упущения в организации и контроле воспитательной работы с личным составом, вследствие низкого уровня профессионально-должностной подготовки командиров подразделений в умении использовать основные формы воспитательной работы с личным составом и самоустранения от ее проведения;

- отсутствие личной примерности отдельных должностных лиц командования подразделений в выполнении уставных требований воинской дисциплины, культуры и этики;

- недостаточно твердое и умелое руководство воспитательной работой, командиров (начальников);

- слабые педагогические навыки сержантов и офицеров ротного и батальонного звена по работе с подчиненными, а также их личная недисциплинированность, отрицательно влияющая на подчиненный личный состав.

Учитывая вышеперечисленные обстоятельства, считаю необходимым:

1. провести анализ и определить приоритеты в работе для профилактики данной группы правонарушений при этом основные усилия в работе сосредоточить на сохранении жизни и здоровья военнослужащих, формированию здоровых уставных отношений между военнослужащими и укреплению здорового морально-психологического климата в воинских коллективах;

2. внести предложения по реализации Программы профилактики правонарушений в Вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан на 2022 - 2025 годы:

- ввести дополнительные занятия для всех категорий военнослужащих с привлечением сотрудников военной прокуратуры, антикоррупционной службы для по повышению уровня знаний и профилактики правонарушений указанной категорий дел;

- в целях эффективности проводимой профилактической работы и полного охвата всех категорий военнослужащих, разработать план взаимодействия с психологами государственных, негосударственных, коммерческих и некоммерческих организации в рамках оказания безвозмездной помощи для совместной работы с личным составом.

3. совместно с военно-правоохранительными органами своевременно выявлять негативные проявления в воинской среде среди всех категорий военнослужащих.

Список использованной литературы

1. Молдабаев С. С. М 75 Воинские преступления: Учеб. пособие.— Алматы: Нур-пресс, 2007.— 152 с.

2. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В., Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению «Юриспруденция». Под редакцией В.П. Ревина. Москва, 2017 год. С. 381.

3. Мацкевич И.М. Преступность военнослужащих: криминологические и социальные проблемы. Москва 2003 г. С.58.

Илесбеков А.Б.
БАҒЫНЫСТЫЛЫҚ ТӘРТІБІНЕ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТШІЛЕР АРАСЫНДАҒЫ
ЖАРҒЫЛЫҚ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРҒА ҚОЛ СҰҒАТЫН КҰҚЫҚ
БҰЗУШЫНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада бағыныштылық тәртібіне және әскери қызметшілер арасындағы жарғылық қатынастарға қол сұғатын құқық бұзушының жеке басына талдау жасалады.

Pesbekov A.B.
THE IDENTITY OF THE OFFENDER WHO ENCROACHES ON THE ORDER OF
SUBORDINATION AND STATUTORY RELATIONS BETWEEN MILITARY PERSONNEL

Annotation. This article analyzes the personality of the offender who encroaches on the order of subordination and the statutory relationship between military personnel.

УДК 1(091)+101.1:316

Кабжанов А.Т.

Заведующий кафедрой «Юридических дисциплин» академии «Bolashaq» к.ю.н., профессор

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ВОЙНЫ

*«Si vis pacem, para justitiam»
Надпись на Дворце мира в Гааге*

***Анотация.** В статье анализируются философско-правовой анализ вооруженного конфликта между Россией и Украиной. Автор для объективности, не принимая ни одну из сторон проводит, философско-правовой анализ происходящего геополитического конфликта выразившегося в подобный кризис в форме вооруженного столкновения сторон. Основываясь на нормах международного гуманитарного права и исходя из философского осмысления автором дана оценка понятии «война», «агрессия», «специальная военная операция» и определена их взаимообусловленность. Проводится анализ детерминант вооруженных столкновении. Раскрывается не желательное пренебрежение нормами международного гуманитарного права и призывается к миру, к мирной договоренности, как цивилизованному способу разрешению любых конфликтов.*

Актуальность темы предопределена событиями, происходящими в мире, в частности вооруженный конфликт между Украиной и Россией. Передовое общественное мышление всегда развивалось по пути нравственного, правового и политического осуждения войны как метода решения межгосударственных конфликтов, запрещения агрессии. Попытки запрета и осуждения воин и ограничения правовыми средствами возможности прибегать к силе для разрешения международных конфликтов предпринимались с давних времен.

В правовом смысле вопросами регулирования и предотвращения войны занимается такая отрасль права как международное гуманитарное право. Впитав в себя на протяжении веков многие философские, этические идеи и принципы, современное международное право как система юридически обязательных для его субъектов принципов и норм осуществляет организационную и стабилизирующую роль в сфере международной жизни[1].

Исходя из википедии, война является конфликтом между политическими образованиями - государствами, племенами, политическими группировками и так далее, происходящий на почве различных претензий, в форме вооружённого противоборства, военных (боевых) действий между их вооружёнными силами[2].

Говоря о детерминантах вооруженных столкновении, в форме войны следует отметить, что основная причина возникновения войн - стремление политических сил в навязывании противнику своей воли.

Состояние войны влечёт за собой ряд правовых последствий - прекращение дипломатических и иных отношений между воюющими государствами, прекращение международных договоров и др. В настоящее время наиболее популярной являются экономическое давление на агрессора в виде санкции, то есть отказ или ограничение экономических отношений.

Война является неизменной спутницей человеческой истории. До 95% всех известных нам

обществ прибегали к ней для разрешения внешних или внутренних конфликтов. По подсчетам ученых, за последние пятьдесят шесть веков произошло около 14 500 войн, в которых погибло более 3,5 млрд. чел[3].

Существующая подмена понятий о том, что происходящее на Украине не война, а специальная операция исходя из дефиниции специальной операции является всего лишь попыткой выдать желаемое за действительное. На самом деле специальная операция это разновидность специальных мероприятий силовых структур, в том числе вооружённых сил и полицейских структур.

Специальные операции отличаются от обычных военных операций как по целям (разведка, саботаж, подрывная деятельность и тому подобное), так и по методам (повышенная секретность и скрытность). Военные специальные операции, как правило, проводятся силами специального назначения (разведывательными, диверсионными и так далее)[4].

Война – это вооружённая борьба между государствами, конфликт между политическими образованиями. Цель войны – навязать противнику свою волю: заставить изменить поведение, отдать часть территории, отказаться от идеологии, и другие.

А специальная военная операция – это оперативные военные действия (удары, маневры, сражения), которые имеют единый замысел и проводятся в конкретный период времени. Это форма ведения военных действий, более локальное понятие, чем война. Где оккупация Украины не является целью спецоперации, как считают российские источники[5].

Какими бы эти понятия были бы не принципиальными для простого человека это, все-таки война! К тому же признаки присущие специальной военной операции отсутствуют, а вот признаки войны явно просматриваются.

Война стала все более массовой: институт рекрутского набора и сменивший его в 19 в. институт всеобщей воинской повинности сделали армии действительно общенародными (в 1-й мировой войне участвовало более 70 млн чел., во 2-й – свыше 110 млн), с другой стороны, в войну вовлекалось уже все общество (женский и детский труд на военных предприятиях в СССР и США во время 2-й мировой войны). Беспрецедентного масштаба достигли человеческие потери: если в 17 в. они составляли 3,3 млн, в 18 в. – 5,4 млн, в 19 – начале 20 в. – 5,7 млн, то в 1-й мировой войне – более 9 млн, а во 2-й мировой – свыше 50 млн. Войны сопровождались грандиозным уничтожением материальных богатств и культурных ценностей[3].

Следует признать, что как универсальные, так и региональные системы поддержания международного мира и безопасности в целом оказались не готовыми к эффективному функционированию в период после завершения "холодной войны".

Несмотря на ожидавшееся мировым сообществом улучшение международного климата в связи с прекращением "холодной войны", число вооруженных конфликтов отнюдь не сократилось. Так, хотя по данным Центра оборонной информации США, за период с 1988 по 1990 гг. число вооруженных конфликтов сократилось с 12 до 8, однако, затем их число вновь стало возрастать. В 1997 г. по данным ООН, в мире насчитывалось 22 активных вооруженных конфликта, при этом большинство из них представляли собой вооруженные конфликты немеждународного характера и сопровождались огромными потерями прежде всего среди гражданского населения, беспрецедентными масштабами уничтожения гражданских объектов, составляющих систему жизнеобеспечения указанной категории лиц[6].

В. С. Соловьёв утверждает, что мир есть добро, а война зло, которое с общенравственных позиций оправдать невозможно. Рассматривая эту проблему, Соловьёв выдвигает одну из фундаментальных идей социальной философии, согласно которой смысл войны не исчерпывается ее отрицательным определением, поскольку она при определенных условиях бывает реально необходимой[7].

Спустя восемь лет после начала конфликта в Украине в Крыму и Донбассе в 2014 г., 24 февраля 2022 г. Российская Федерация начала вторжение в Украину, которую официальная Москва называет специальной операцией.

Предистория конфликта между Украиной и Российской Федерацией такова, что на фоне политического кризиса, охватившего Украину в конце ноября 2013 г. Решение президента Януковича приостановить процесс подготовки к подписанию Соглашения об ассоциации с Европейским союзом послужило толчком к «Революции достоинства» («Евромайдану»).

С 27 февраля 2014 г. в Крыму российские военные в камуфляжных масках без опознавательных знаков установили контроль над всеми стратегическими объектами региона. 16

марта 2014 г. был проведен «референдум» о независимости и присоединении к Российской Федерации. Эта аннексия не была признана международным сообществом.

С июня 2014 г. начались переговоры на дипломатическом уровне. Празднование юбилея высадки союзников в Нормандии 6 июня 1944 г. предоставило возможность инициировать серию дипломатических контактов между президентами Украины и России в так называемом «нормандском формате» или формате «нормандской четверки» под эгидой Президента Французской Республики и федерального канцлера Германии.

Кроме того, были проведены переговоры в Минске в рамках Трехсторонней контактной группы, состоящей из представителей Украины и России, при посредничестве действующего председателя Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и при участии сепаратистов (представителей «отдельных районов Луганской и Донецкой областей») в четырех рабочих группах.

5 сентября 2014 г. присутствующие участники Трехсторонней контактной группы подписали Минский протокол, включающий 13 мер в сфере безопасности и политики, направленных на прекращение конфликта.

11-12 февраля 2015 г. в Минске состоялся саммит глав государств и правительств в «нормандском формате». Тогда участники Трехсторонней контактной группы подписали документ «Комплекс мер по выполнению Минских соглашений» (иногда ненадлежаще называемый «Минск-2»). Данное соглашение предусматривало совместные усилия по улучшению ситуации в области безопасности на местах и развитию политического процесса без предварительных условий. Его конечной целью было возвращение контролируемых сепаратистами территорий в состав суверенной Украины согласно модели децентрализации.

В принятой 17 февраля 2015 г. резолюции 2202 Совет Безопасности ООН одобрил Комплекс мер и призвал к его выполнению в полном объеме. Благодаря Комплексу мер по выполнению Минских соглашений число жертв конфликта значительно сократилось: три четверти из почти 13 300 погибших приходится на период до его подписания. Однако кризис остается неразрешенным из-за отсутствия у сторон политической воли к выполнению своих обязательств. Регулярные случаи напряженности продолжают подпитывать российско-украинский конфликт.

В Крыму Украине не удалось восстановить свой суверенитет и территориальную целостность в пределах ее международно признанных границ. В августе 2021 г. Украина создала международную платформу по содействию восстановлению своего суверенитета над Крымом[8].

Можно поддерживать действия государства и при этом осуждать совершаемые представителями этого государства преступления. Это ясно любому человеку, обладающему навыками даже не правового, а просто логического мышления. Полагаем, что массовые неизбирательные бомбардировки союзниками жилых кварталов немецких городов в ходе Второй мировой войны, так же как и ядерная бомбардировка Хиросимы и Нагасаки ВВС США, повлекшие массовую гибель гражданского населения, являлись грубыми нарушениями норм международного гуманитарного права, образующими состав военных преступлений.

Хочется обратить внимание на определение преступления агрессии, содержащееся в ст. 3 резолюции 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1974 года и дословно повторенное в ст. 8-бис Римского статута Международного уголовного суда. Учитывая, что участие ВС РФ в захвате Крыма не отрицается даже Путиным, операция по его аннексии, начиная с момента захвата Верховного совета автономной Республики Крым "зелеными человечками" и появления российских войск и техники вне мест их дислокации, может по меньшей мере рассматриваться как подпадающая под действие пунктов "а" ("любая аннексия с применением силы части территории другого государства") и "е" ("применение вооруженных сил одного государства, находящихся на территории другого государства по соглашению с принимающим государством, в нарушение условий, предусмотренных в соглашении").

Именно с этого момента у Украины возникло полное право на применение вооруженных сил в целях обороны от агрессии в соответствии со ст. 51 Устава ООН. Этим правом Украина тогда не воспользовалась ввиду внезапного и вероломного нападения со стороны союзника и паралича органов государственной власти, связанного с революционной ситуацией в Киеве. Но это не означает, что Украина каким-либо образом лишилась этого права или добровольно от него отказалась.

Что же касается событий в Донбассе, то они начинались точно так же, как и в Крыму, - с захвата хорошо вооруженными и экипированными людьми в масках (иногда действовавшими из-

за спиной гражданских лиц) административных зданий и отделов милиции, попытки блокады и захвата войсковых частей, проведения фальшивого референдума. Политическая программа так называемых донбасских сепаратистов (руководство коих по преимуществу представлено гражданами РФ) была столь же нехитрой, как и Крымская, - присоединение к России ("Путин придет - порядок наведет"). Только здесь украинское государство сумело оказать сначала слабое, а потом усилившееся вооруженное сопротивление, а международное сообщество - сначала символическое, а потом и действительно болезненное для путинского режима давление[8].

Вне зависимости от того, что конфликт на востоке Украины имел и имеет собственные внутренние причины, а также от того, участвовали ли в нем представители российского государства, действующие в официальном качестве (хотя в ушедших в отпуск на территорию Украины вместе с "Буками", танками и БТР российских военнослужащих я верю слабо), не подлежит сомнению, что российское государство оказывало и продолжает оказывать антиправительственным силам существенную материальную и военную помощь, по меньшей мере попустительствуя вербовке и отправке со своей территории в зону конфликта групп наемников и добровольцев.

Таким образом, действия России в Донбассе являются продолжением начавшегося с аннексии Крыма вооруженного конфликта, имеют ту же цель (аннексия или, при ее нецелесообразности ввиду усиления санкций, создание подконтрольных сепаратистских анклавов) и являются нарушением по меньшей мере пункта g) ст. 3 резолюции 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи и ст. 8-бис Римского статута ("засылка государством или от имени государства вооруженных банд, групп, иррегулярных сил или наемников, которые осуществляют акты применения вооруженной силы против другого государства").

Таким образом, с нашей точки зрения Украина является жертвой военной агрессии со стороны российского государства и поддерживаемых им вооруженных формирований и в этом качестве имеет право на самозащиту с применением оружия в соответствии со ст. 51 Устава ООН.

В ходе возникшего вооруженного конфликта все его стороны совершают нарушения международного гуманитарного права, достигающие серьезности военных преступлений. Такие преступления не имеют оправдания, виновные в них лица должны быть выявлены и преданы суду.

Вопросы правомерности ведения сторонами боевых действий как таковых и вопросы соблюдения международного гуманитарного права являются различными правовыми вопросами и должны разрешаться вне какой-либо зависимости друг от друга.

При значительном многообразии причин современных геополитических конфликтов, общим, что их объединяет является стремление сепаратистских группировок решить свои проблемы посредством насильственного изменения международно признанных государственных границ, что является недопустимым с точки зрения современного понимания юридического содержания принципа равноправия и самоопределения народов, не предусматривающего общепризнанного права на сецессию. Вопрос о самоопределении, связанный с сецессией и образованием нового независимого государства, должен рассматриваться международным сообществом в исключительных случаях и решаться с соблюдением других общепризнанных принципов международного права и основ демократии. В случае с геополитическим конфликтом между Россией и Украиной речь не может идти о сецессии как таковой, так как обе стороны являются суверенными государствами. Следовательно, подобный конфликт должен быть признан как агрессия со стороны России и действия агрессора квалифицируются как планирование, подготовка, развязывание или ведение агрессивной войны. При этом возникают еще ряд правонарушений, которые скорее всего будут вменены по результатам этой войны, а именно, «Пропаганда или публичные призывы к развязыванию агрессивной войны», «Применение запрещенных средств и методов ведения войны», «Преступные нарушения норм международного гуманитарного права во время вооруженных конфликтов» и вполне возможно применят «Геноцид».

Одним словом, все, что происходит это ужасное пренебрежение нормами международного гуманитарного права, которое без внимания всей мировой общественности не должно остаться и должно иметь свое справедливое воздаяние!

Список использованных источников:

1. Вооруженные конфликты и международное право

<https://www.disserscat.com/content/vooruzhennye-konflikty-i-mezhdunarodnoe-pravo>

2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0>
3. Война <https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/>
4. Специальные операции. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Что происходит на Украине и чем различаются война и спецоперация <https://tolknews.ru/politika/>
6. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 окт. 1970 г.
7. Проблема смысла войны в философии Ф.М. Достоевского и В.С. Соловьева <https://www.dissercat.com/content/problema-smysla-voiny-v-filosofii-fm-dostoevskogo-i-vs-soloveva>
8. <https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/politique-etrangere/securite-desarmement-et-non-prolifiration/crises-et-conflicts/ukraine/>

Кабжанов А.Т.

СОҒЫСТЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУЫ

***Аңдатпа.** Мақалада Ресей мен Украина арасындағы қарулы қақтығыстың философиялық және құқықтық талдауы талданады. Автор объективті болу үшін тараптардың ешқайсысын қабылдамай, Тараптардың қарулы қақтығысы түрінде осындай дағдарысқа ұшыраған геосаяси қақтығысқа философиялық және құқықтық талдау жасайды. Халықаралық гуманитарлық құқық нормаларына және философиялық түсінікке сүйене отырып, автор "соғыс", "агрессия", "арнайы әскери операция" ұғымдарына баға берді және олардың өзара тәуелділігі анықталды. Қарулы қақтығыстардың детерминанттарын талдау жүргізілуде. Халықаралық гуманитарлық құқық нормаларын қажетсіз елемей ашылып, кез келген қақтығыстарды шешудің өркениетті тәсілі ретінде бейбітшілікке, бейбіт келісімге шақырылады.*

Kabzhanov A.T.

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE WAR

***Annotation.** The article analyzes the philosophical and legal analysis of the armed conflict between Russia and Ukraine. For the sake of objectivity, without accepting any of the parties, the author conducts a philosophical and legal analysis of the ongoing geopolitical conflict, which has expressed itself in a similar crisis in the form of an armed clash of the parties. Based on the norms of international humanitarian law and based on philosophical understanding, the author evaluates the concepts of "war", "aggression", "special military operation" and determines their interdependence. The analysis of the determinants of armed clashes is carried out. It reveals an undesirable disregard for the norms of international humanitarian law and calls for peace, for a peaceful agreement, as a civilized way to resolve any conflicts.*

УДК 340.1

Кенжина С.А

Доцент кафедры “Юридических дисциплин” Академии “Bolashaq”

К ВОПРОСУ О МОЛОДЕЖНОМ ЭКСТРЕМИЗМЕ

***Аннотация.** В свете последних январских событий в городе Алматы, вопросы проявления экстремизма среди молодежи стали достаточно актуальными. В статье была сделана попытка дать анализ проявления и зарождения данного явления среди молодежи в Казахстане. Проанализированные правовые документы о правовом воспитании молодежи и анализ предотвращения развития экстремизма в нашей стране.*

Одной из наиболее уязвимых социальных групп в казахстанской среде является молодежь. Безработица, наркомания, криминализация, трансформация духовно-нравственных и семейных ценностей, обострение межэтнических конфликтов- создали благоприятную почву для распространения экстремизма в молодежной среде.

Экстремизм- самое опасное заболевание общества 21 века. Экстремизм как социальный и культурный феномен является сложным и неоднородным явлением.

Толковые словари трактуют понятие «экстремизм» как приверженность к крайним мерам и взглядам, радикально отрицающим существующие в обществе нормы и правила, как совокупность насильственных проявлений, совершаемых в политических целях отдельными лицами и специально организованными противоправными группами и сообществами.

Специалисты выделяют три этапа формирования экстремистского поведения. Первый этап-причинный, этап формирования среды. Очевидно, антиобщественное, агрессивное, разрушительное поведение молодежи имеет свои причины. По мнению психологов и социологов, оно вызывается, как правило, ощущением собственной ущербности, обделенности в чем-либо, имеющей социальные основания. Второй этап- организованный, предполагает формальное и неформальное членство в организациях и движениях экстремистского толка. Молодых людей очень просто заманить в различные течения, так как они не связаны обязательствами и легко поддаются чужому влиянию, считают специалисты. [1]

Все вышеназванные причины являются потенциальной возможностью формирования экстремистских настроений. Для того, чтобы данная потенциальная возможность проявилась в деятельности, молодым людям со сходным ощущением обделенности необходимо объединиться. Возникают группы, объединенные общей идеей. Происходит формирование образа «врага».

Третий этап- поведенческий, на котором проявляются конкретные действия и поступки экстремистского толка. Молодые люди, объединенные общей экстремистской идеей, в основе которой лежит чувство социальной обделенности, вступают в открытый бой с «врагом», которого надо победить.

На всех трех этапах общество может и должно вмешиваться в схему развития экстремизма в молодежной среде и предотвращать распространение экстремистских идей и переход их в действие. Для этого необходимо выявить основные понятия, влияющие факторы, особенности и тенденции развития данного явления в Казахстане.

Ключевыми понятиями рассмотрения проблематики экстремизма в молодежной среде для современного казахстанского общества являются: негативная этническая идентичность, межэтническая напряженность, нетерпимость, национализм, расизм, шовинизм.

В настоящее время экстремистскими молодежными объединениями в Казахстане присущие следующие черты. Это, как правило, объединения, группы, состоящие из физических развитых, малообразованных подростков и молодых людей. В основном это мужские однородные группы, имеющие строгую внутреннюю иерархию, некоторые из них открыто военизированы. Зачастую, явно и скрыто, их возглавляют взрослые люди, обладающие качествами лидера, имеющие авторитет. В устойчивых группах с большой численностью организуются обучение, занятия, тренировки.

Специалисты считают, что экстремистские объединения молодежи- явление чисто городское, возникающее на окраинах городов, в бедных районах, в небольших городах, а доля групповых преступлений молодежи в ближайшей перспективе будет возрастать. Речь идет, прежде всего об увеличении числа молодежных преступных группировок, о растущих масштабах вовлечения молодежи в преступные группировки рецидивистов из старших возрастных групп, а также о заметном увеличении «смешанных» преступных группировок с участием молодежи и подростков. [2]

Многообразие различного рода неформальных групп связано с формами молодежной субкультуры.

Противоправное поведение молодежи принято рассматривать как следствие проникновения в молодежную среду криминальной субкультуры. Специалисты констатируют явное повсеместное усиление этого процесса- криминальный мир делает попытку распространить свое влияние на определенную часть подрастающего поколения.

Мотивация совершения подростками многих преступлений, например, убийств и других тяжких и особо тяжких преступлений. Существенно отличается от мотивации совершения аналогичных преступлений взрослыми. В отличие от взрослых в основе мотивации поведения несовершеннолетних большую (если не основную) роль играют нравственные ориентиры и ценностные ориентации.

Особенности молодежного экстремизма проявляются в том, что, как правило объектом правоприменительной деятельности молодые люди становятся лишь тогда, когда совершают преступления, относимые к категории тяжких и особо тяжких (убийство, причинение тяжкого вреда здоровью и т.д.). Это обусловлено тем обстоятельством, что возраст, с которого наступает

уголовная ответственность за преступления экстремисткой направленности согласно Уголовного Кодекса Республики Казахстан составляет 16 лет.

В последние годы экстремистские идеи активно функционируют в Интернет-пространстве. При этом механизм, препятствующий публичному проявлению экстремизма на страницах общенациональных газет и телеканалов, не срабатывает в Интернете. Это делает его благоприятной средой для пропаганды экстремистки идей. Интернет-пространство расценивается экстремистскими идеологами как привлекательная площадка для ведения идеологической пропаганды и борьбы.

В настоящее время в Казахстане идет активное обсуждение проблем законодательного регулирования Интернета, в том числе совершенствование законодательства в сфере защиты детей и молодежи от информации, наносящей вред нравственному развитию. [3]

Ученые и специалисты констатируют, что, несмотря на активное развитие в последнее десятилетие информационного законодательства, в Казахстане до сих пор не сложилась цивилизованная система правового регулирования информационной безопасности детей и молодежи. [4]

Казахстанское законодательство в данной сфере должно опираться на общепризнанные принципы и нормы международного права, провозглашающие допустимость ограничения законом свободы получать и распространять информацию и идеи в интересах национальной безопасности или общественного порядка, в целях предотвращения преступлений, для охраны здоровья и нравственности, защиты репутации или прав других лиц. [5]

Среди документов международного права могут быть выделены следующие: Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, Декларация СЕ о средствах массовой информации и правах человека, Конвенция СНГ о правах и основных свободах человека и другие.

Имеющийся зарубежный опыт свидетельствует о целесообразности создания при участии компаний, оказывающих услуги в сети Интернет, наблюдательных советов и «горячих линий», которые были бы наделены полномочиями оперативно удалять из глобальной сети Интернет материалы, содержащие призывы к насилию, и другую негативную информацию, как это узаконено в большинстве развитых стран. [6]

Конституцией Республики Казахстан запрещаются создание и деятельность общественных объединений, цели и действия которых направлены на насильственное изменение конституционного строя, нарушение целостности республики, подрыв безопасности государства, разжигание социальной, расовой, национальной, религиозной, сословной и родовой розни.

Очевидно, что только силового противодействия со стороны государства в отношении экстремистских проявлений в молодежной среде недостаточно, необходимо преодоление роста радикализма и экстремизма в обществе, скоординированная воспитательная работа, внятная государственная молодежная политика, позволяющая направить политическую активность молодежи радикальных взглядов в цивилизованное, легальное русло.

Исследования показывают что, экстремистская идеология имеет недооцененный потенциал. Экстремизм для молодежи тем более опасен, что он предлагает простые решения и импонирует решительностью в защите «наших» людей, «наших» ценностей и «нашей» страны. Казахстанское общество и особенно молодежь сегодня слабо защищены от соблазнов экстремисткой идеологии и политики, поэтому исследования природы и проявлений экстремизма и радикализма чрезвычайно актуальны и практически значимы. [7]

Необходимо создать условия для социальной востребованности молодых людей, уделять особое внимание проблемным группам, разработать эффективный комплекс мер по предотвращению распространения экстремистских и радикалистских настроений в молодежной среде.

Список использованных источников:

1. *Законодательные основы и стратегические перспективы реализации государственной политики в интересах детей в Казахстане / – Материалы Парламентских слушаний «Законодательное обеспечение охраны семьи, материнства и детства в Республики Казахстан» - Астана, 10 октября 2003 г.*

2. Правовая и социальная защита молодежи: пути становления ювенальной службы в Казахстане // Казахстан-Спектр.-2018.-№3.

3. Права ребенка в Казахстане: реальные и провозглашаемые // Правовая реформа в Казахстане.- 2019.-№4.

4. Генезис политической социализации личности ребенка в транзитном обществе // Молодежь в современном мире: тенденции и перспективы.- Материалы международной научно-практической конференции, г.Экибастуз, 20-21 ноября 2020 г.

5. Государственной молодежной политике - новое законодательное наполнение // Саясат 2020.-№11.

6. Развитие социальных служб для детей как адаптационный механизм государственной политики в области защиты детства // Проблема управления в социальном государстве, ресурсы и реальная политика. – Материалы международной научно-практической конференций, г. Нур-Султан, Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан, 19 декабря 2020 г.

7. Законодательные основы и стратегические перспективы реализации государственной политики в интересах детей в Казахстане / - Материалы Парламентских слушаний «Законодательное обеспечение охраны семьи, материнства и детства в Республике Казахстан»- г. Нур-Султан 2020 г.

Кенжина С.А

ЖАСТАР ЭКСТРЕМИЗМІ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША

Аңдатпа. Жақында Алматы қаласында болған қаңтар оқиғасы аясында жастар арасында экстремизмнің көрініс табуы өзекті мәселеге айналды. Мақалада бұл құбылыстың Қазақстан жастары арасындағы көрінісі мен шығу тегін талдауға талпыныс жасалды. Жастарды құқықтық тәрбиелеу және еліміздегі экстремизмнің дамуының алдын алу мәселелеріне қатысты құқықтық құжаттарға талдау жасалды.

Kenzhina S.A.

ON THE ISSUE OF YOUTH EXTREMISM

Annotation. In the light of the recent January events in the city of Almaty, the issues of manifestation of extremism among young people have become quite relevant. The article made an attempt to analyze the manifestation and origin of this phenomenon among young people in Kazakhstan. Analyzed legal documents on the legal education of youth and analysis of the prevention of the development of extremism in our country.

ӨОК 343.2 /2

Кииков А.А.

«Bolashaq» академиясының заң факультетінің МЮ-20-2 тобының магистранты
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., доцент А.Ж. Әбдіжәми

ДҮНИЕЖҮЗІ ЕЛДЕРІНДЕ ЕСІРТКІГЕ ТӘУЕЛДІ БОЛУҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Есірткінің айналымына кедергі жасайтын заңнамалық нормалар іс жүзінде барлық елдерде құқықтың әртүрлі саласына жататын нормативтік актілерде: қылмыстық кодекстер нормаларында; денсаулық сақтау кодекстері нормаларында; есірткі заттардың барлық жекелеген түрлерін қолдануды реттейтін арнаулы заңдарда; мамандардың жекелеген топтарының (дәрігерлердің, фармацевтердің және басқалардың) ұстанымын реттейтін кәсіби кодекстерде немесе нұсқаулықтарда; есірткі заттарды көтерме немесе бөлшек саудада сату жөніндегі нұсқаулықтарда; өнеркәсіптік (химия және фармацевтика өнеркәсібі саласында) нұсқаулықтарда; көлік (есірткіні тасымалдау) нұсқаулықтарында; кеден кодекстері мен нұсқаулықтарында көрініс тапқан. Аталған заңнаманы бұзу әртүрлі елдерде әртүрлі бағаланады. Осы шетелдік заңнамадағы ерекшеліктер мен антинаркотикалық іс-қимылдағы проблемалар мақаламызда қарастырылады.

«Есірткі және жүйкеге әсер ететін заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес туралы» Конвенцияға қол қойған елдердің көпшілігі есірткіні таратудың алдын алу және оларды

медициналық емес тұтыну саясатының негізгі екі бағытын ұстанады: 1) есірткіні заңсыз таратуға және олардың жасырын базарларына қарсы шешуші және қатаң күрес; 2) нашақорлықтан зардап шегіп жүрген адамдарға ізгілік қарым-қатынас.

Мәселен, Францияда, Италияда, Швейцарияда, Люксембургте есірткі заттарды қабылдауға тыйым салынған, бірақ Италияда аталған заңды бұзғаны үшін жаза айқындалмаған. Ұлыбритания мен Ирландияда апиын қабылданы үшін ғана жазаланады [1, 12].

Данияда, Германияда, Голландияда, Португалияда есірткі тұтыну қылмыстық жазалауға жатпайды. Бельгияда, Данияда, Германияда өзінің жеке пайдалануы үшін есірткі сатып алу, оларды одан әрі сату мақсатында сатып алу ретінде жазаланады.

Бельгия мен Грецияның заңнамасында есірткіні сатушылар мен тұтынушылардың аражігі ажыратылмайды. Грецияда, Италияда, Португалияда есірткіні жеке өзінің тұтынуы мақсатында сатып алу, оны сатуға байланысты сатып алудан өзгеше қарастырылады. Германияда, Ирландияда, Италияда, Португалияда және Ұлыбританияда есірткіні жеке өзінің тұтынуы үшін иемденіп алу оны одан әрі сатуға байланысты иемденіп алудан өзгеше қарастырылады. Тиісінше санкциялар да әртүрлі.

Әрекеттің қандай есірткі затқа қатысты жасалғанына қарай жауапкершіліктің саралану жағдайы да өзгеше. Гашишпен (марихуана) байланысты әрекет Ирландияда, Нидерландтарда, Италияда, Испанияда неғұрлым қатаң жазаланады. Бельгияның, Данияның, Францияның, Германияның, Грецияның, Люксембургтің, Португалияның заңнамасы есірткі заттардың айырмашылығына қарамайды. Ұлыбританияда есірткі қауіптілік дәрежесіне қарай үш деңгейге бөлінеді, тиісінше жазалау белгіленеді.

Есірткінің заңсыз айналымымен байланысты қылмыстардың неғұрлым кең таралған түрлері үшін санкцияның қатандығы (есірткіні жасырын өндіру, есірткінің жасырын айналысы, есірткі заттарды сақтау, елде есірткінің өндірісі мен айналысы саласындағы ресми өкілеттіктердің бұзылуы, есірткінің айналысын есепке алу кезінде жалған ақпарат хабарлау, заңсыз айналым салдарынан алынған ақшаның «ізін жасыру»). Есірткіні заңсыз өндіргені үшін Ұлыбританияда 5 жылдан 14 жылға дейінгі, АҚШ-та 1 жылдан 15 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады, ал Германияда 4 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға немесе айыппұл салуға жазаланады [2, 163].

Бірқатар елдердің, мысалы, Италияның, Грецияның заңнамасында құқық бұзушының есірткіге тәуелділік дәрежесін белгілеу үшін диагностикалық тексеру, тәуелділіктің дәрежесін және психоактивті заттарды тұтыну жиілігін клиникалық немесе функционалдық бағалау, қолда бар деректерді объективтендіру үшін арнайы лабораториялық анализдер жасау қолданылады. Сөйтіп, дүние жүзінің көптеген елдерінде психоактивті заттарға тәуелді адамдарды есепке алудың қатаң жүйесі жоқ, ал есірткіге тәуелділік дәрежесін, әдетте, нақты сот-тергеу жағдайларына қарай құзыретті мамандар анықтайды.

Батыс Еуропа елдерінің қылмыстық заңнамасында құқық бұзушы нашақорлардың емделуіне көтермелеу жүйесі бар, оларға қылмыстық жазаға балама ретінде емделу белгіленуі мүмкін, бірақ емделу режимін сақтамаған жағдайда Данияда, Испанияда, Бельгияда, Грецияда, Ирландияда, Люксембургте, Португалияда, Ұлыбританияда, Нидерландтарда үкім орындалады [3, 33].

Сөйтіп, қазір дүние жүзінде нашақорлар мен есірткі сатушыларға қатысты заңнаманың қолданылуы практикасында бірнеше үрдіс бар. Мәселен, Қытай қатайту бағытмен келеді, онда жыл сайын жүзге жуық адам өлім жазасына кесіледі. Мысалы, гашиш пен марихуана сияқты есірткілер іс жүзінде заңдастырылған Голландия сияқты елдер де бар.

Біздің ел есірткі заттың «қылмыстық салмағына» қарай жаза қолдануға негізделген өз жолын таңдады. Мысалы, ең аз партиясы үшін адам қылмыстық емес, әкімшілік тәртіппен жазаланады. Мұндай көзқарас тиімді.

Есірткі және жүйкеге әсер ететін заттардың заңсыз айналымына қарсы іс-қимыл стратегиясын іске асыру есірткіні өндіру мен таратудың латенттігін айтарлықтай қысқартуға, құрамында есірткі бар өсімдіктерді заңсыз өсіруді азайтуға алып келуге тиіс.

Қазіргі заманғы қылмыстық заңнаманы жетілдіру стратегиясын тұжырымдама түрінде түйіндеуге болады, оның негізгі ережелері мына позициялардан көрінеді.

1. Прекурсорлар есебінен есірткі заттарға байланысты қылмыстар нысанасын ұлғайтудың қажеттігі мен орындылығын мойындаған жөн, өйткені олар есірткі немесе жүйкеге әсер ететін заттарды дайындаған, өндірген, өндеген кезде пайдаланылады. Оған қоса, прекурсорлар БҰҰ-ның

1998 жылғы Конвенциясына сәйкес Қазақстанда бақылауға жататын заттар тізіміне кіреді. БҰҰ-ның есірткіні бақылау жөніндегі халықаралық бағдарламасының индикативтік шкаласына сәйкес есірткіге байланысты құқық бұзушылық үшін жазаның қатандығы «бес баллдык» жүйемен бағаланады. Есірткі және жүйкеге әсер ететін заттардың заңсыз айналымына «бес баллдык» ең қатаң жаза белгіленеді. Құрамында есірткі бар өсімдіктерді өсіруге, есірткінің ішкі айналымына; прекурсорлар айналымына; материалдар мен жабдықтар айналымына байланысты іс-әрекеттер «төрт баллдык» жазаға «лайық». Қазақстанда алғаш рет «Есірткі туралы» арнайы заңмен құқықтық реттеу аясына түскен прекурсорларға кеңірек тоқталайық.

Қалыптасқан жағдайға талдау жасау, менің ойымша, прекурсорлар, есірткі, жүйкеге әсер ететін заттар сияқты халықтың денсаулығына салдары мол зор қауіп төндіретіндігін көрсетіп отыр. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында бұл термин нақты қылмыстық-құқықтық тұрғыдан орнықтырылмағандықтан құқық қорғау органдарының практикалық қызметінде қиындықтарға жиі душар етуде.

Сонымен, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексында «Есірткі немесе жүйкеге әсер ететін заттарды сату мақсатынсыз заңсыз сатып алу немесе сақтау» деп аталатын 296-бабын «прекурсорлар» деген терминмен толықтыру қажет деп есептеймін. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз айналымнан табылған прекурсорларды Жиынтық кестеде ірі және аса ірі көлемге жатқызу орынды болады деп ойлаймын. Бұл мәселені қараған кезде республикада химиялық және күшті әсер ететін улы заттарды өңдейтін бірнеше ірі зауыттар бар екенін ескерген жөн. Егер бұл мәселені дер кезінде қарастырмаса, Қазақстанда прекурсорлардың заңсыз айналымы қандай ауқымда кетіп қалатынын болжауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Шурухнов Н.Г. *Расследование незаконного оборота наркотических средств.* -Москва 1990г.
2. Байкенжина К.А. *Қылмыстың жасалу себептерін анықтаудың қылмысты саралаудағы маңызы // ҚазҰУ Хабаршысы, Заң сериясы, №4.- 2009 ж.- 160-166 б.*
3. Кузьмин Н.М., Семкин Е.П. *«Криминалистическая оценка результатов экспертизы наркотиков растительного происхождения», Москва., 1980.- 68 б.*

Кииков А.А.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НАРКОМАНИИ В СТРАНАХ МИРА

Аннотация. Законодательные нормы, препятствующие обороту наркотиков, содержатся практически во всех странах в нормативных актах, относящихся к различным отраслям права: в нормах уголовных кодексов; в нормах кодексов здравоохранения; в специальных законах, регулирующих употребление всех отдельных видов наркотических средств; в профессиональных кодексах или инструкциях, регулирующих позицию отдельных групп специалистов (врачей, фармацевтов и др.); В в инструкциях по; нашли отражение в инструкциях по Промышленной (в области химической и фармацевтической промышленности); инструкциях по транспорту (транспортировке наркотиков); таможенных кодексах и инструкциях. Нарушения указанного законодательства оцениваются по-разному в разных странах. Особенности этого иностранного законодательства и проблемы антинаркотического действия будут рассмотрены в нашей статье.

Kiikov A.A.

SOME ISSUES OF COUNTERING DRUG ADDICTION IN COUNTRIES AROUND THE WORLD

Annotation. In almost all countries, legal norms that prevent drug trafficking are contained in regulations related to various branches of law: in the norms of criminal codes; in the norms of health codes; in special laws regulating the use of all certain types of drugs; in professional codes or instructions regulating the position of certain groups of specialists (doctors, pharmacists, etc.); in instructions for the wholesale or retail sale of narcotic drugs; it is reflected in industrial (in the chemical and pharmaceutical industries) instructions; transport (drug transportation) instructions; customs codes and instructions. Violations of this legislation are evaluated differently in different countries. The specifics of this foreign legislation and the problems of anti-carcinotic action will be discussed in our article.

Копжасарова С.И.
аға оқытушы, Құқықтану магистры «Bolashaq» Академиясы,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды
sagingul_777@mail.ru

ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН ШЕШУДІҢ СОТТАН ТЫС ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада еңбек дауларын шешудің соттан тыс тәсілдері болып табылатын келісу комиссиясы мен медиация рәсімін пайдалану тәртібі мен ерекшеліктері қарастырылған. Салыстырмалы анализ ретінде шетел тәжірибесінен де мысалдар келтірілді. Келісу комиссияның артықшылықтары мен кемшіліктері жайында әртүрлі авторлардың пікірлері қарастырылып тұжырымдама жасалды. Сот ісін жүргізудің ұзақтығы және күрделілігі себебінен және шетелдердегі еңбек дауларын шешудің балама түрлерін кеңінен қолдану тәжірибесін ескере келе, біздің мемлекетте бұл тәжірибені жетілдірудің қажеттілігінің туындауы тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Қазіргі таңдағы әлеуметтік-экономикалық даму мен жалпы адамзат тарихындағы түбегейлі өзгерістер дауларды соттан тыс шешудің маңыздылығын көрсетіп отыр. Бұл ретте, елімізде дауларды шешудің оңтайлы жолдарына қатысты түбегейлі жаңартулар, оның ішінде еңбек дауларына да қатысты орын алып, заңнамалық тұрғыда бекуде.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот төрағасы Жақып Асанов дауларды соттан тыс шешуге ұмтылыс «әлемдік тренд» - екенін атап өтті. Дамыған елдерде дау-тартысты шешетін балама институттар көп. АҚШ-та, дамыған елдерде даудың көбісі соттан тыс тәртіпте шешіледі. Қытайда тартыстардың 30 пайызы, Словенияда 40 пайызы сотта бітіммен аяқталады [1].

Елімізде жұмыскерлердің құқықтары мен бостандықтарының заңнамалық тұрғыда нақты айқындалып, кепілдік берілгенімен, тәжірибеде жұмыс орындарында жұмыскерлердің еңбек құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы орын алып жатады. Осы ретте мемлекет тарапынан жұмыскерлердің құқықтары мен бостандықтарының қорғалуына, сақталуына баса назар аударылып, жұмыс беруші тарапынан еңбек шарты талаптарының бұзылуы көрініс тауып жатқан мезетте, олардың өзара келісімі арқылы даулы мәселені шешу мүмкіндігіне аса көңіл бөлінуі тиіс.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың VII шақырылымындағы Қазақстан Республикасы Парламенттің бірінші сессиясында «қазіргі күрделі жағдайда Қазақстанның алдында тұрған басты міндет – әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты, жұмыс орындары мен халықтың табысын сақтау» қажеттілігін көрсетіп, депутаттар алдында бірнеше басымдықтарды айқындап, «азаматтардың құқықтарын тиісінше қорғамайынша әлеуметтік-экономикалық даму мүмкін еместігін, неғұрлым белсенді әрі ойластырылған жұмысқа нақты және табанды кірісу керектігін» атады [2].

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің (бұдан әрі – Еңбек Кодексі) 1-бабының, 1-тармағының, 16-тармақшасына сәйкес [3] еңбек дауы – Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын қолдану, келісімдердің, еңбек және (немесе) ұжымдық шарттардың, жұмыс беруші актілерінің талаптарын орындау немесе өзгерту мәселелері бойынша жұмыскер (жұмыскерлер) мен жұмыс беруші (жұмыс берушілер), оның ішінде бұрын еңбек қатынастарында болғандар арасындағы келіспеушіліктер.

Көп жағдайда еңбек дауларының пайда болу себептері ретінде: жұмыс үшін жағдайлардың болмауы және еңбек міндеттерін орындау үшін сәйкес келмейтін жұмыс орны; төмен жалақы, жалақыны уақтылы немесе толық төлемеу; басшылық тарапынан адалдықтың болмауы және еңбекке қатысты негізсіз қатаң жүйе; ұйымдағы өз функцияларын түсінбеушілік; жұмыс берушінің еңбек заңнамасының талаптарын және еңбек құқығы қатынастары туралы жалпы ережелерді сақтамауын атап өтуге болады.

Еңбек Кодексінің 22-бабына сәйкес жұмыскер өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқықтары белгіленген. Аталған норма Қазақстан Республикасының Конституциясының 13-бабында бекітілген конституциялық кепілдіктерге негізделеді.

Қазіргі таңда жұмыскерлердің еңбек құқығын қорғаудың келесідей негізгі екі тәсілдерін бөліп қарастыруға болады:

1. Еңбек құқығын қорғаудың соттан тыс тәсілдері
2. Еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау.

Еңбек құқығын қорғаудың соттан тыс тәсілдеріне тоқтайтын болсақ, оларға еңбек заңнамасының сақталуына мемлекеттік бақылау органының қызметін, келісу комиссияларын, еңбек төрелігі, татуластыру комиссиясы, медиациялық келісім жасау арқылы еңбек дауларын шешу тәсілдерін жатқызамыз.

Осылардың ішінде келісу комиссиясы өзіндік мәнге ие. Нақтырақ тоқталатын болсақ, Еңбек Кодексінің 159-бабының 2-тармағына сәйкес, келісу комиссиясы жұмыс беруші мен жұмыскерлер өкілдерінің бірдей санынан тепе-тең негізде ұйымдарда, оның филиалдары мен өкілдіктерінде құрылатын, тұрақты жұмыс істейтін (атқаратын) орган болып табылады және оның өзіндік тарихи қалыптасуы орын алған.

2015 жылы 23 қарашада Еңбек Кодексінің қабылдануымен еңбек дауларын шешу тәртібі елеулі өзгерді, оның ішінде келісу комиссиясының жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы келіспеушіліктерді қарастыру міндеті нақты айқындалды. Еңбек заңнамасы нормаларын біркелкі қолдану практикасын қамтамасыз ету мақсатында, 2017 жылғы 6 қазанда Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Нормативтік қаулысын қабылдап [4], келісу комиссияларына жүгіну тәртібін нақтылады.

Келісу комиссиясына қатысты кодекстің ескі және жаңа редакцияларындағы басты айырмашылығы 2016 жылдың 1 қаңтарына дейін келісу комиссиясы Қазақстан Республикасы соттарымен бірдей дәрежеде жеке еңбек дауларын қарастыру органы болып табылғандығында, яғни еңбек шартының тараптары өз таңдауы бойынша жеке еңбек дауын шешу үшін тікелей келісу комиссиясына (ол бар болған кезде) және (немесе) жергілікті соттарға жүгіне алатын. Осыған орай жеке еңбек дауларының көпшілігі сот тәртібімен шешіліп, тәжірибеде тараптар келісу комиссиясына өте сирек жүгінген және мұндай келісу комиссиялары қызметінің мақсаты жүзеге аспағандығы айқын болды.

Ал, қолданыстағы Еңбек Кодексіне Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 4 мамырдағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне еңбек мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен [5] енгізілген өзгерістерінің талаптарына сәйкес жұмыс беруші мен микрокәсіпкерлік субъектінің, жұмыскерлерінің саны он бес адамнан аспайтын коммерциялық емес ұйымның жұмыскері, үй жұмыскері, заңды тұлғаның жеке-дара атқарушы органы, заңды тұлға атқарушы органының басшысы, сондай-ақ заңды тұлғаның алқалы атқарушы органының басқа да мүшелері арасында туындайтын дауларды қоспағанда, жеке еңбек дауларын – келісу комиссиялары, ал реттелмеген мәселелер не келісу комиссиясы шешімінің орындалмауы бойынша соттар қарайтындығы көзделген. Сонымен қатар аталған өзгертулермен Еңбек Кодексінің 23-бабының, 26-тармақшасында келісу комиссиясын құру жұмыс берушінің міндеті болып бекітілді. Ұжымдық шартта ұйымның өзге де оқшауланған құрылымдық бөлімшелерінде келісу комиссияларын құру мүмкіндігі қарастырылды және өтініш берушінің жазбаша келісімі болған кезде дауды оның қатысуынсыз қарауға жол беріледі деген нормалармен толықтырылды.

Сонымен қатар, Исаева А. Ж. «Еңбек дауларын сотта қараудың процессуалдық ерекшеліктері» диссертациясында Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан бастап қабылданған заңдардың тарихына тоқтала келе, бірнеше кемшіліктерді атап өтеді. Біріншіден, заңдар мен нұсқамалардың орыс тілінде «согласительная комиссия» деп бір сөзбен аталса, қазақ мәтінінде бұл сөз әртүрлі аударылған. Мысалы, Қазақстан Республикасының 1999 жылы 10 желтоқсанда қабылданған Еңбек туралы Заңында «келісім комиссиялары», ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің 2000 жылы 6 ақпан қабылданған «Келістіру комиссияларының еңбек дауларын қарау тәртібі туралы» Нұсқаулықта «келістіру комиссиясы», Қазақстан Республикасының 2007 жылы 15 мамырда қабылданған Еңбек Кодексінің 170-бабының 1-2 тармақтарында жеке еңбек дауы «келісім комиссияларында» қаралады деп жазса, 171-бабы «келісу комиссияларын құру» туралы айтылады, ал 2015 жылы 23 қарашада қабылданған Еңбек Кодексінде «келісу комиссиясы» деп аударылған [6, 53].

Келісу комиссиясына қатысты шетел тәжірибесіне шолу жасайтын болсақ, Австралияда 90-шы жылдардың соңында заңнама еңбек дауының тараптарына олардың жұмыс орнында дауды шешу үшін іс-қимыл жасағанын дәлелдеу міндетін жүктеді. Осы міндетті кезеңді қолданбай, қызметкер мен жұмыс берушінің дауды шешу үшін мемлекеттік органдарға жүгінуге құқығы жоқ [7].

Ал Ресей Федерациясының Еңбек Кодексінің 391-бабына сәйкес соттарда жұмыскердің, олардың мүдделерін қорғайтын кәсіптік одақтың немесе жұмыс берушінің өтініштері бойынша, егер олар еңбек даулары жөніндегі комиссияның шешімімен келіспесе не жұмыскер еңбек

даулары жөніндегі комиссияны айналып өтіп, сотқа жүгінсе, сондай-ақ егер еңбек даулары жөніндегі комиссияның шешімі еңбек заңнамасына және еңбек құқығы нормалары қамтылған өзге де актілерге сәйкес келмесе, прокурордың өтініші бойынша жеке еңбек даулары қаралады [7, 98].

Еңбек құқығындағы еңбек даулары бойынша келісу комиссиясының тиімділігі не тиімсіздігі жайында бірқатар ғалымдар өз пікірлерін білдірген болатын. Осыған орай Ресей ғалымы Р.М. Агаповтың айтуынша, белгілі-бір ұйымдағы еңбек қатынастарының сипатын білетін адамдар болып табылатын органға, яғни комиссия мүшелері даулы жағдайды жақынырақ білетіндіктен, мәселенің мәнін түсіну және оны дұрыс шешу оңайырақ болады. Сондай-ақ бұл ретте туындаған даудың себептерін анықтау және оны шешу еңбек даулары бойынша комиссияның шешуі сотқа қарағанда белсендірек жүзеге асырылатынын атап өтті [8, 79].

Келісу комиссиясында дауды қараудың артықшылығы – сотқа дейінгі тәртіп жұмыскердің шағымдарының дұрыстығын анықтауға, жұмыс берушінің іс-әрекеттерінің заңдылығын тексеруге және көбінесе соттарда ұсақ, маңызды емес дауларды қараудан босататын өзара қолайлы шешім қабылдауға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл әдіс жұмыс берушіге дау компаниядан тыс шықпауы тұрғысынан пайдалы болуы мүмкін. Бұл, атап айтқанда, компанияның құпия ақпаратын ашу қаупін азайтуға, туындаған дау туралы ақпаратты қажетсіз таратудан аулақ болуға мүмкіндік береді [6, 162].

Жоғарыдағы көзқарастарды саралай отырып, біздің ойымызша елімізде келісу комиссияның сотқа дейінгі міндетті саты болып бекітілуі болашақта аталған институттың маңыздылығын арттырады, еңбек даулары бойынша соттардың жүктемесін біртіндеп азайтады деп ойлаймыз.

Еңбек дауларын реттеудің соттан тыс тәртібінің келесі тиімді құралы медиация рәсімі болып табылады.

Медиация – үшінші, бейтарап, әділ, жанжал нәтижесіне мүдделі емес тараптың қатысуымен өтетін дауларды реттеудің баламалы жаңа түрі. Аталған үшінші тарап ретінде медиаторды танимыз. Ол кәсіби және кәсіби емес негізде медиация жүргізетін тәуелсіз жеке тұлға болып табылады. Медиатор даудың немесе сотта қаралатын істің қатысушыларының белгілі бір келісімге келуіне көмектеседі. Оның міндеті, өзінің бейтараптығымен – әділеттілікпен, дауласып жүгінген екі жақты татуластырып, бітістіріп, келісімге келтіріп, келісім-шартқа қол жеткізу болып табылады. Медиацияның айрықша ерекшелігі, бұл құралды қолдану бастамасы, тіпті қазіргі дау сатысында да, медиация рәсімін жүргізуге өтінім беру арқылы жұмыскер тарапынан да, жұмыс беруші тарапынан да іске асырылуы мүмкін екенін атап өту қажет.

Медиация рәсімі шеңберінде еңбек дауларын шешудің негізгі артықшылықтары:

- басқа жұмыс берушіде жұмысқа орналасу кезінде жұмыс беруші мен жұмыскердің әлеуетті кандидат ретіндегі іскерлік беделін сақтау;
- медиация рәсімі бойынша шығыстардың тепе-теңдігі тараптың дауды шешудің өзге нысандарына қатысты шығындарын төмендетеді;
- медиацияның, оның ішінде медиация рәсімінің оң қорытындысы ретінде медиативтік келісімнің құпиялылығы [9, 47].

Сонымен қатар, кәсіпорындардағы келісу және татуластыру комиссияларының жұмысын күшейту, кәсіподақтармен еңбек заңнамасын түсіндіру, кәсіподақ өкілдерінің қатысуымен, оның ішінде медиаторлардың қатысуымен еңбек дауларын қарау бойынша бірлескен іс-шаралар өткізу қажеттілігі әлі де бар.

Сонымен, еңбек дауларын соттан тыс баламалы шешу жүйесі құқықтық қатынастар субъектілері арасында туындайтын еңбек дауларын шешу және соттан тыс реттеу рәсімдерін қалыптастыратын құралдар мен тетіктердің жиынтығын білдіреді. Жоғарыда қарастырып өткен еңбек дауларын шешудің ықтимал баламалы құралдарын қолданудың түпкі мақсаты – жанжалды оның барлық қатысушылары үшін ең аз шығынмен шешу және соттардың жүктемесін азайту. Келісу комиссиясы қазіргі таңда еңбек дауларын сотқа дейінгі шешудің маңызды институты болып табылады. Сауатты құрылған келісу комиссиясы сотқа дейінгі саты ретінде ғана емес, еңбек дауларын соттан тыс қорғаудың бөлек механизмі ретінде де үлкен рөл атқарады. Осыған орай келісу комиссиясы объективті шешім шығарып, дауласушы тараптардың құқықтары мен мүдделерін толық қорғайтын жағдайда, қоғамда келісу комиссиясына деген сенімділік артып, еңбек дауларын соттан тыс әдіспен көп реттелетін болады деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жоғарғы сот төрағасы Жақып Асановтың кеңейтілген кеңестегі кіріспе сөзі. 26.01.2018 // <https://sputnik.kz/society/20180126/4390474.html>

2. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылдың 15 қаңтарындағы VII шақырылымындағы ҚР Парламенттің бірінші сессиясында сөйлеген сөзі https://www.inform.kz/kz/tauelsizdik-barinenkymbat-kasym-zhomart-tokaev_a3737118_17.01.2021.

3. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы N 414-V ҚРЗ // Электрондық ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>

4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 нормативтік қаулысы // Электрондық ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000009S>

5. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне еңбек мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 4 мамырдағы № 321-VI Заңы // Электрондық ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000321>

6. Исаева Ж.Е. Философия докторы (PhD) дәрежесіне іздену үшін ұсынылған диссертация. : 6D030100–Құқықтану. - Талдықорған: 2021. - 182 б.

7. Ханукаева Т.Э. Трудовые споры о праве: сравнительный анализ правовых норм Российской Федерации и зарубежных государств. дисс. ... канд. юрид наук. - Москва, 2017. С. - 255 с.

8. Агапов Р.М. Порядок рассмотрения индивидуальных трудовых споров: дисс. ... канд. юрид наук. - Москва, 2007. -168 с.

9. Абайдельдинов Т.М, Жумагулов Б.Т. Некоторые вопросы судебной практики и трудового законодательства // Вестник КазНУ. Серия юридическая – 2008. - № 3. - С.47

Копжасарова С.И.

ВНЕСУДЕБНЫЕ СПОСОБЫ РАЗРЕШЕНИЯ ТРУДОВЫХ СПОРОВ

Аннотация. В статье рассмотрены порядок и особенности использования согласительной комиссии и процедуры медиации, которые являются внесудебными способами разрешения трудовых споров. В качестве сравнительного анализа были приведены примеры из зарубежного опыта. Рассмотрены мнения различных авторов о преимуществах и недостатках согласительной комиссии. Ввиду длительности и сложности судопроизводства и с учетом опыта широкого применения альтернативных форм разрешения трудовых споров за рубежом, необходимость совершенствования этой практики в нашем государстве определяет актуальность темы.

Kopzhassarova S.I.

OUT-OF-COURT WAYS TO RESOLVE LABOR DISPUTES

Annotation. The article discusses the procedure and features of the use of the conciliation commission and mediation procedures, which are non-judicial methods of resolving labor disputes. Examples from foreign experience were also given as a comparative analysis. The opinions of various authors on the advantages and disadvantages of the conciliation commission are considered. Due to the length and complexity of legal proceedings and taking into account the experience of the widespread use of alternative forms of labor dispute resolution abroad, the need to improve this practice in our country determines the relevance of the topic.

УДК 342.922

Коянбай Б.Р.

Магистрант группы МЮ-21-1с Академия «Bolashaq» г. Караганда, Республика Казахстан
Мухатаев М.М.

м.ю.н., доцент Академия «Bolashaq» г. Караганда, Республика Казахстан

КОНКОРДАТ МЕЖДУ ВАТИКАНОМ И РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН КАК ИСТОЧНИК АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА В СФЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

Аннотация. В данной статье автор рассматривает соглашения-конкордаты Ватикана с государствами как часть международного законодательства и источники административного права. Данные соглашения рассматриваются на их соответствие признакам нормативного

договора. Автор высказывает мнение о целесообразности применения данного вида соглашений при правовом регулировании деятельности Римско - Католической Церкви. Указываются конкретные случаи применения данных соглашений в странах СНГ, в частности в Республике Казахстан.

Глобальные изменения в политической и общественной жизни стран постсоветского пространства, начиная с 1991 г., предопределили изменение во всех областях общественной жизни, в том числе и в правовой сфере. Данные изменения коснулись всех отраслей права, в том числе и административного, повлияв, в том числе на арсенал средств административно-правового регулирования, а также источников административного права.

В сфере в сфере упорядочения организации и деятельности субъектов и объектов управления, все большую роль начинают играть договорные средства административно-правового регулирования. Этот процесс коснулся не только административного, но других отраслей публичного права. Мы согласны с мнением, высказанным В. В. Ивановым[1, с. 95-97], о том, что ограничение применения договора характерно для советской правовой практики, но не для современной, и нормативный договор обоснованно используется, в данный момент, в большинстве отраслей права. В качестве примера использования договорных средств в публично-правовой сфере, мы можем привести не только международное публичное право, с его широко известной практикой применения данного средства правового регулирования, но и другие отрасли публичного права. Применение договор как способа регулирования правоотношений в сфере публичного права имеет место также в конституционном праве Российской Федерации[2]. Данный факт также свидетельствует о том, что применение диспозитивного метода в сфере публичных правоотношений в определенных случаях вполне допустимо. Проблема применения договора в публично – правовой сфере достаточно хорошо освещена в российской юридической литературе[3]. Все это позволяет сделать вывод, что мнение о целесообразности использования договора в публично – правовой сфере вообще, и административно-правовой в частности, имеет немало сторонников в российской правовой науке. концепция применения нормативного договора как источника административного права не имеет немало сторонников в российской юридической науке. В настоящее время такую позицию разделяют С. С. Алексеев, Ю.А. Тихомиров, О.Г. Румянцев, Б.Б. Хангельдыев, А.В. Демин и некоторые другие ученые. В Казахстане сторонником данной концепции является А.А. Таранов, который указал, что: «Характерной особенностью административного управления стало и то, что чаще формой деятельности становятся не императивы, предписания, а оказание управленческих услуг заинтересованным лицам»[4, с. 17]. Как справедливо указывает А. В. Демин «право есть прежде всего система прав, а не система норм... правотворчество не является исключительной привилегией государства. Правовая наука должна признать множественность источников права, включая и нормативные договоры»[5].

Все это убедительно свидетельствует о целесообразности увеличения роли различного рода нормативных договоров, как источников административного права, в такой области деятельности субъектов административного права как деятельность религиозных объединений. Необходимость широкого применения диспозитивных методов в данной области обуславливается тем, что как обоснованно указал Д.М. Бахрах, административный договор среди своих функций имеет, в том числе и обеспечительную, то есть обеспечивает достижение общественно значимых результатов в тех областях, где прямое командное воздействие неэффективно, в частности это нерентабельные отрасли, образование, социальная сфера, приватизация) либо невозможно, например, частная собственность, межгосударственные, федеративные, межнациональные отношения [6, с.181]. К данному перечню областей, где с успехом может применяться административный договор, хотелось бы добавить области межконфессиональных и государственно-конфессиональных отношений, поскольку данные области вполне подходят под критерий неэффективности чисто командных методов управления и во многом аналогичны межнациональным. Кроме того, демократизация института исполнительной власти, также способствует применению данной средства правового регулирования, поскольку «договорной процесс всегда предполагает равноправное партнерство, сотрудничество и взаимодействие его участников»[6, с. 181], то есть получается, что в данном случае речь идет уже не о чистом соподчинении, а о своего рода согласовании воли. Право на свободу совести принадлежит к числу неотъемлемых прав человека

в странах СНГ[7] и его административно-правовое регулирование в современной ситуации немыслимо без применения договорных средств.

С другой стороны мировой процесс глобализации и правовой интеграции обуславливает более широкое использование международного законодательства, как источников в сфере административно-правового регулирования, в том числе и деятельности религиозных объединений. Это тем более необходимо, поскольку практически все религиозные объединения, действующие на территории стран, постсоветского пространства имеют международный характер, то есть действуют на территории нескольких независимых государств. Типичным примером подобного рода религиозного объединения является Русская Православная Церковь Московского Патриархата (далее РПЦ МП), которая при организационном единстве действует на территории всех стран бывшего СССР. Из зарубежных организаций подобного характера наиболее известной и действующей длительное время является Римско-католическая церковь (далее РКЦ), организационно подчиняющаяся Папе Римскому. Регулирование деятельности религиозных объединений международного характера не представляется возможным без использования в качестве источников и правовых средств международных договоров, заключенных между данными организациями и государствами. Это публично – правовые договоры признаваемые в настоящий момент в качестве источников права [8, с. 379] в науке теории права, также в действующем праве таких стран СНГ как Российская Федерация (далее РФ) и Республика Казахстан (далее РК).

Вообще вопрос о соотношении норм национального и международного права в юридической науке является достаточно актуальным, и по сей день. В настоящее время существует два основных направления в теории соотношения международного и национального права:

- дуалистическая теория, теория примата национального права над международным и теория примата международного права над национальным;
- монистическая теория, теория, согласно которой национальное и международное право, представляют собой две взаимосвязанные специфические правовые системы.

На наш взгляд истина лежит в сочетании этих двух теорий, в этом мы солидарны с Ю.М. Колосовым и Э.С. Кривчиковой «с точки зрения методов нормообразования внутригосударственное и международное право являются самостоятельными системами, но с точки зрения правоприменения они неразрывно связаны»[9, с.10].

Современные тенденции в данной области права может быть сведена к следующему: международное и национальное право – две самостоятельные системы права, которые тесно взаимосвязаны и взаимодействуют друг с другом. В том случае, когда имеет место столкновение норм национального и международного права, государство обязано соблюдать данные им обязательства, то есть налицо явление называемое в науке международного права имплементацией, которое представляет собой, систему мер, обеспечивающих фактическое выполнение международных обязательств, на территории государства, заключившего международный договор. В таком случае, если международный правовой акт ратифицирован государством, то ссылка на внутреннее законодательство, в том, числе и административное, не может освободить его от выполнения обязательств, закрепленных ратифицированном акте. Такой подход демонстрирует законодательство РФ и РК. Как пример можно привести положения Конституции РФ, закрепленные в части 4 статьи 15, где закреплено, что общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры РФ являются составной частью ее правовой системы. В том случае если международным договором РФ установлены иные правила, чем предусмотренные законом, то применяются нормы международного договора. Практически идентичный подход демонстрирует и конституционное право РК, которое в ст.4 Конституции РК закрепляет, что «действующим правом в Республике Казахстан являются нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договорных и иных обязательств Республики, а также нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики», а также «международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона»[10]. Приведенные примеры свидетельствуют о едином подходе обоих государств в вопросе приоритета международных договоров перед национальным законодательством и признании их как источников права.

Отдельное место среди международных правовых актов, регулирующих вопросы деятельности РКЦ занимают конкордаты (от средневеково [лат. concordatum](#) — соглашение) — договоры между [Папой Римским](#), как главой [Римско-католической Церкви](#) и каким-либо государством, регулирующий правовое положение [Римско-католической Церкви](#) в данном государстве и его отношения со [Святым Престолом](#). История заключения подобных договоров насчитывает не одно столетие во всем мире, в том числе и на территории стран бывшего СССР (например, конкордат Российской Империи и Ватикана, заключенный в 1847 г.). Процесс заключения конкордатов на территории СНГ имеет место и в настоящий момент. В настоящее время конкордат между государством и РКЦ в лице Святого Престола заключен РК - «Соглашение между Республикой Казахстан и Святым Престолом о взаимоотношениях» от 24 сентября 1998 г, ратифицированное и вступившее в силу 30 июля 1999 года[11, с. 41], фактически являющийся конкордатом. В настоящий момент диалог о возможном заключении конкордата с РКЦ имеет место в Республике Беларусь[12].

Необходимость в подобного рода конкордатах, диктуется тем, что их заключение поможет административно урегулировать надлежащим образом деятельность РКЦ в тех странах СНГ, где католицизм не является традиционно распространенной конфессией и деятельность РКЦ порой встречает настороженное отношение со стороны традиционных вероисповеданий.

В связи с этим возникает вопрос о месте конкордатов среди источников права вообще, и административного права в частности. В данной статье мы сделаем попытку обосновать мнение о том, что конкордаты между Государством Ватикан и конкретным государством отвечают требованиям, предъявляемым к источнику права вообще, и административного права в частности, следовательно, они являются источниками административного права в государствах и могут успешно применяться при административно-правовом регулировании деятельности религиозных объединений, принадлежащих к РКЦ.

Исследованием вопроса об источниках административного права в целом занимался Петров Г.И.[13, с. 34-45], изучением вопроса о нормативных договорах как источниках административного права А.В. Демин[5]. Институт источников административного права в прошлом исследовался в правовой науке стран бывшего СССР, на наш, взгляд, не достаточно[13, с. 34-45]. В новейший период казахстанской административистики мы можем наблюдать подъем интереса к данной теме[14].

Отдельные авторы занимались также конкордатами, например, исследованием вопроса о международно-правовой природе конкордатов Ватикана - С.В. Дьяченко[15, с. 38-48], в российском церковном праве – В.А. Цыпин[16], среди публикаций католических теологов, специалистов по церковному праву, на русском языке, посвященных взаимоотношениям РКЦ и государства с использованием конкордатов, можно указать статью Р. Минера[17], в Казахстане вопрос о конкордате как источнике права изучал Р.А. Подопригора[18, с. 134]. Кроме того, некоторые авторы изучали конкордаты в истории России, на примере конкордата 1847 г., заключенного императором Николаем I, как с российской, так и с католической (чаще всего польской точки) зрения[19]. Однако, тема международных договоров как источников административного права в целом, и конкордатов с Ватиканом как источников административного права в частности остается недостаточно разработанной.

В связи с этим нами в данной статье ставится задача исследовать правовую природу конкордатов Ватикана с конкретными государствами на их соответствие требованиям, предъявляемым к источникам права вообще, международного права и административного права в частности. В качестве анализируемого конкордата будет использован текст документа «Соглашение между Республикой Казахстан и Святым Престолом о взаимоотношениях» от 24 сентября 1998 г.

Прежде всего, нам необходимо выяснить вопрос о том являются ли конкордаты Ватикана, заключенные им с государствами, частью международного права. Под международным правом мы понимаем в данном случае «совокупность юридических норм, договорных и обычных, выработанных в результате соглашения между государствами и регулирующих отношения между участниками международного общения»[20, с. 3].

По данному вопросу существует две основные точки зрения:

- конкордаты являются источниками международного права, поскольку Ватикан обладает правосубъектностью в международном праве, поскольку он является государством. Такого мнения, например, придерживается казахстанский ученый – юрист Р. А. Подопригора, пишущий,

что конкордаты «имеют не только публично-правовой, но и международно-правовой характер, выступая источником международного права, поскольку Ватикан является самостоятельным государством»[18, с. 134];

- конкордаты не являются источниками международного права, поскольку конкордаты не могут быть международными договорами, так Ватикан не является государством, а, следовательно, равноправным субъектом международного права. Как иллюстрацию подобной точки зрения можно привести мнение Клайча Немани, опубликованное на сайте <http://www.bogoslov.ru> в котором указывается на то что «у конкордатов нет формы двусторонних договоров. Договорные стороны не находятся в одинаковом правовом положении, а предмет договора не имеет правовой силы по отношению к государству. Из конкордата для государства нет правовых обязательств к Римо-Католической Церкви и вопрос исполнения конкордатских обязанностей со стороны государства - есть вопрос политический и государственной морали, но ни в коем случае не является правовым вопросом»[21]. Данная точка зрения непризнания конкордатов как источника права, а также об отсутствии необходимости в их заключении странами, где католики не составляют большинства населения имеет немало своих сторонников, особенно среди священнослужителей не католических конфессий;

- промежуточная точка зрения между двумя предыдущими. Ватикан, не являясь государством, обладает правосубъектностью, поскольку он представляет собой организационный и политический центр всего «католического мира»[20, с. 138], кроме того, он является государствовидным формированием – субъектом международного права, следовательно, конкордаты это часть международного права.

Наиболее обоснованной нам представляется третья точка зрения. Мы не можем согласиться с тем, что Ватикан является самостоятельным государством, как утверждает выше Р. А. Подопривога, поскольку если подходить с формально-юридических позиций, то он не соответствует полностью понятию государства в общепризнанном смысле данного понятия. Статус Ватикана в международном праве - вспомогательная суверенная территория Святого престола. Суверенитет Ватикана не является самостоятельным, а проистекает из суверенитета Святого престола. Ватикан используется лишь как местонахождение Святого Престола, папского двора и его обслуживающего персонала. Однако все это не лишает его правосубъектности в международно-правовом смысле. Это типичный пример государствовидного формирования[22, с. 54], обладающего почти всеми признаками государства, но им не являющегося. Ватикан пользуется согласно Латеранским соглашениям от 11 февраля 1929 года определенными суверенными правами: имеет свою территорию, законодательство, гражданство[22, с. 55]. Вообще международно-правовой статус Ватикана это тема отдельного исследования, для нас же важно, что большинство ученых, специализирующихся в области международного права признает правосубъектность Ватикана в международном праве. Подобная точка зрения установилась в российской юридической науке еще в советский период[20, с. 138].

На основании всего изложенного мы можем утверждать, что Ватикан является полноправным субъектом международного права и соглашения-конкордаты, заключаемые им, представляют собой часть международного права.

Следующей нашей задачей будет выяснение вопроса о соответствии конкордатов Ватикана, требованиям, предъявляемым к нормативному договору как источнику административного права.

Под источником административного права мы понимаем «совокупность юридических средств закрепления норм административного права, позволяющих адресатам этих норм реально пользоваться их предписаниями, в том числе и знакомиться с их реальным содержанием»[23, с. 48], то есть источниками административного права, фактически выступают различные нормативные акты, содержащие нормы административного права. Как мы указали выше нормативный, в частности международный договор, соответствует требованиям, предъявляемым источникам административного права. Под нормативным договором мы вслед А.В. Деминим понимаем «договорной акт, устанавливающий правовые нормы (правила поведения), обязательные для многочисленного и формально неопределенного круга лиц, рассчитанный на неоднократное применение, действующий независимо от того, возникли или прекратились предусмотренные им конкретные правоотношения»[5]. Он же выделяет признаки нормативного договора[5], отличающие его, иных видов договоров. Рассмотрим вкратце на соответствие им текст «Соглашения между Святым Престолом и Республикой Казахстан»[24] (далее Соглашение), опираясь на признаки, выделенные А.В. Деминим. Он указывает, что:

Во-первых, правовая база нормативных договоров содержится в Конституции и действующем законодательстве РФ. Эти договоры выполняют правоисполнительную функцию, дополняя и конкретизируя действующее законодательство РФ. Правовая база вышеуказанного Соглашения (конкордата) также содержится в Конституции РК[10] и законодательстве РК[25].

Во-вторых, в нормативном договоре в качестве хотя бы одной из сторон предполагается участие органа государственной власти, причем, чем более высокое место в управленческой иерархии занимает государственный контрагент, тем выше юридическая сила договора. Указанное Соглашение, заключено от имени Республики Казахстан, то есть налицо государственный контрагент.

В-третьих, нормативные договоры заключаются в публичных интересах, их целевая направленность - это достижение общего блага, т.е. общественные цели здесь преобладают. Статья 1 Соглашения указывает направленность соглашения «...на благо народов», т.е. в данном случае цель достижение общего блага.

В-четвертых, нормативные договоры содержат правила поведения, регулирующие поведение не только (а иногда и не столько) непосредственных участников договора, сколько иных коллективных и индивидуальных субъектов. Нормативный договор, таким образом, не замыкается внутри системы договаривающихся сторон, но имеет и внешне юридическое воздействие. Непосредственными сторонами данного Соглашения являются РК и Святой Престол, однако им регулируются также поведение иных субъектов, например государственных органов РК, в плане предоставления разрешения на пребывание в РК членам Католической Церкви из-за рубежа (ст.2 Соглашения).

В-пятых, многочисленность и неопределенность адресатов договорных норм, т.е. тех субъектов, на которых (согласно предыдущему пункту) направляется юридическое воздействие договора. Законодатель, например, указывает на «компетентные государственные органы РК» (например, ст. 4 Соглашения), как один из адресатов Соглашения, не конкретизируя их.

В-шестых, договорные нормы всегда рассчитаны на длительное действие и неоднократное применение. Ст. 15 Соглашения гласит « Настоящее Соглашение будет действовать в течении 10 лет и его действие будет автоматически продлеваться каждый раз на следующие пятилетние периоды, если ни одна из Сторон за шесть месяцев не направит другой Стороне письменное уведомление о своем желании прекратить действие настоящего Соглашения».

В-седьмых, нужно отметить особую, строго формальную процедуру заключения нормативных договоров и специальный порядок рассмотрения споров и конфликтов, связанных с их исполнением (Конституционный Суд РФ, конституционные (уставные) суды субъектов РФ или специальные согласительные процедуры). Ст. 13 Соглашения указывает «В случае возникновения споров...Стороны будут разрешать их путем переговоров и консультаций». Заключение же данного Соглашения происходило в соответствии с Указом Президента РК от 12 декабря 1995 г. «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Республики Казахстан»[26].

В-восьмых, недопустимость в любых обстоятельствах изменения или отказа от исполнения договорных условий в одностороннем порядке. Нормы о непреодолимой силе (форс-мажор) здесь неприменимы. Об этом говорит ст. 15 Соглашения, а также ст. 14 Соглашения «В настоящее Соглашение могут быть внесены поправки и дополнения по взаимному согласию Сторон».

В-девятых, в отличие от индивидуальных договоров, содержание которых, как правило, составляет коммерческую тайну, для нормативного договора характерно его официальное опубликование. В силу общеобязательности договорных условий оговорка о конфиденциальности здесь неприменима. Неопубликованный нормативный договор по общему правилу не порождает правовых последствий. Данное Соглашение является международным договором, т.е. публичным и оговорка о конфиденциальности здесь неприменима, как и указывает А.В. Демин.

Все изложенное позволяет нам сделать вывод о том, что Соглашения (конкордаты) между конкретным государством и Святым Престолом отвечают требованиям, предъявляемым к источнику административного права, и будущем сфера их применения должна быть расширена для урегулирования правовых отношений между государствами и Святым Престолом – РКЦ,

Список использованных источников:

1. *Обоснование подобной точки зрения см.: Иванов В.В. К вопросу о теории нормативного договора // Журнал российского права. – 2000. - № 7. С. 95 – 97.*

2. См.: В.А. Черепанов. Договор в конституционном праве российской Федерации. // Государство и право. 2003. № 8. С.19-26.; Автономов А.С., Иванов В.В. Новое в конституционном праве России: Договоры как источник регулирования. // Государство и право. 2007, № 4. С. 25-31.

3. См.: Н.Л. Морозов. Договорные отношения в публично – правовой сфере. // Государство и право, 2005, № 5. С.75 – 81.

4. См.: Таранов А.А. Административное право Республики Казахстан. Академический курс. Алматы: ТОО «Баспа», 2000. С.17.

5. См.: А.В. Демин Нормативный договор как источник административного права. // Государство и право. №2 1998 г. <http://www.oprave.ru/statii/Administrativnoe-texts03.html>. Электронный ресурс. Юридический портал «Правопорядок» все для студента юриста.

6. См.: Бахрах Д.М. Административное право. Учебник для вузов. М.: Издательство БЕК, 1997, С.181.

7. См.: например, Раздел I Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года «Общие положения» в статье 1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. <http://www.minjust.kz/>. Электронный ресурс. Официальный сайт Министерства юстиции Республики Казахстан.

8. См.: Теория государства и права: Курс лекций/ Под редакцией Н.И. Матузова, А.В. Малько, 2-е изд., пераб. и доп. М.: Юристъ, 2000. С. 379.

9. См.: Международное право: Учебник. Отв. Ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М.: Международные отношения, 2000. С. 10.

10. См.: Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. <http://www.minjust.kz/site/reviews/rvzho/doc806.html>. Электронный ресурс. Официальный сайт Министерства юстиции Республики Казахстан.

11. См.: Соглашение между Республикой Казахстан и Святым Престолом о взаимоотношениях от 24 сентября 1998 г. // Бюл. международных договоров Республики Казахстан. 2000. № 4. С. 41.

12. См.: Беларусь готовится к подписанию конкордата с Ватиканом. 22 сентября, 2008 г. Электронный ресурс. ЦАРКВА белорусский христианский портал <http://churchby.info/rus/>

13. См.: Петров Г.И. Источники советского административного права. - Правоведение, 1958, № 4, с. 34-45.

14. Можно указать работы: А.В. Демина, Д.Н. Бахраха, А.Л. Буркова (см.: Демин А. В. Административные договоры (автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук) / А.В. Демин // Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1996.; Бахрах Д.М. Административное право. Учебник для вузов. М.: Издательство БЕК, 1997. с. 37-43; Бурков А.Л. Акты судебного нормоконтроля как источник административного права: Дисс. ... канд. юрид. наук (+ автореферат). - Тюмень: Тюменский государственный университет, 2005.

15. См.: Дьяченко С.В. Международно-правовая природа конкордатов // Московский журнал международного права. – 2007. – № 4. – С.38-48.

16. См.: Цытин В.А. Церковное право. Курс лекций. Электронный ресурс Библиотека Якова Кротова. <http://www.krotov.info/libr>.

17. См.: Р. Минера. Опыт Католической Церкви в построении взаимоотношений с государством в XX веке (перевод на русский язык) // Исторический Вестник. № 9-10. – 2000.

18. См.: Подопригора Р. А. Государство и религиозные организации (административно-правовые вопросы). Алматы: Аркаим, 2002. С. 134. Подопригора Р. А. Государство и религиозные организации (административно-правовые вопросы). Алматы: Аркаим, 2002. С. 134.

19. Как пример подобного рода исследований можно привести: Тихонов А.К. Власти и католическое население России в XVIII-XIX веках // Вопросы истории. 2004. № 3. С. 140-146; Friday, 31 August 2007. Профессор о. Болеслав Кумор. Люблинский Католический Университет. Российский конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии. Электронный ресурс. <http://www.catholiconline.ru/>.

20. См.: Международное право: Учебник/Под ред. Н.Т. Благовой, Л.А. Моджорян. М.: Юрид. лит, 1979. с. 3. Данное определение кажется нам вполне приемлемым и в настоящий момент.

21. См.: Клайич Немани. Конкордат между Ватиканом и Королевством Югославии и реакция Сербской Православной Церкви. 25 декабря 2007 г. Электронный ресурс. <http://www.bogoslov.ru>. Научный богословский портал.

22. См.: Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М.: Юристъ, 1998.

23.См.: Дмитриев Ю.А. Административное право Российской Федерации: учебник для юридических вузов/ Ю. А. Дмитриев, И.А. Полянский, Е.В. Трофимов. Ростов н/Д: Феникс, 2008. С. 48.

24.Здесь и далее текст Соглашения цитируется по Соглашение между Республикой Казахстан и Святым Престолом о взаимоотношениях (Ватикан, 24 сентября 1998 года). Утверждено Указом Президента Республики Казахстан от 19 мая 1999 года N 141, Вступило в силу 30 июля 1999 года. Справочная правовая система ЮРИСТ – электронная база законодательства Республики Казахстан, 13.10.2008.

25.См.: например, в Указе Президента Республики Казахстан от 12 декабря 1995 г. «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Республики Казахстан» см. Справочная правовая система ЮРИСТ– электронная база законодательства Республики Казахстан, 13.10.2008.

26.См.: Указ Президента Республики Казахстан от 12 декабря 1995 г. «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Республики Казахстан». Справочная правовая система ЮРИСТ – электронная база законодательства Республики Казахстан, 13.10.2008.

Қоянбай Б.Р., Муқатаев М.М.

**ВАТИКАН МЕН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРАСЫНДАҒЫ КОНКОРДАТ
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚТЫҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІ ӘКІМШІЛІК-
ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ САЛАСЫНДА**

Аңдатпа. Бұл мақалада автор Ватикан мен мемлекеттер арасындағы конкордаттық келісімдерді халықаралық құқықтың бөлігі және әкімшілік құқықтың қайнар көздері ретінде қарастырады. Бұл келісімдер олардың нормативтік келісімнің белгілеріне сәйкестігі үшін қарастырылады. Автор Рим-католик шіркеуінің қызметін құқықтық реттеуде келісімдердің бұл түрін қолданудың мақсатқа сай екендігі туралы пікірін білдіреді. Осы келісімдерді ТМД елдерінде, атап айтқанда Қазақстан Республикасында қолданудың нақты жағдайлары көрсетілген.

Koyanbai B.R., Mukhatayev M.M.

**THE CONCORDATS BETWEEN VATICAN AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS A
SOURCE OF THE ADMINISTRATIVE LAW IN THE SPHERE OF ADMINISTRATIVE –
LAW REGULATION OF THE ACTIVITY OF RELIGIONS UNIONS**

Annotation. In the given article the author considers agreements – concordats of Vatican with the states as a part of the international legislature and a source of the administrative law. The given agreements are considered from the point of view of their correspondence to the signs of the normative agreements (contract). The author states the necessity of using this type of agreements while law regulation of the Rome Catholic Church activity. The concrete cases of applying the given agreements in the countries of the CIS, namely, in the Republic of Kazakhstan, are studied.

УДК 347

Куанышева С.Н.

м.ю.н., старший преподаватель кафедры «Юридических дисциплин»
ЧУ «Академия «Bolashaq» г.Караганда, Республика Казахстан
sanim_kuanysheva@mail.ru

ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Развитие частного права, сокращение возможностей публично – правовой защиты гражданских прав в Казахстане, обуславливают необходимость расширения частных-правовых способов защиты, к числу которых прежде всего относится возможность обращения в суд, данный способ защиты в настоящее время является самым эффективным и надежным средством правовой защиты гражданских прав в Республике Казахстан.

Нормальный гражданский оборот предполагает не только признание субъектами определенных гражданских прав, но и обеспечение их надежной правовой защиты. Согласно

сложившейся в науке традиции, понятие "защита гражданских прав" включает в себя все меры, обеспечивающие нормальное направление осуществления прав. Она включает в себя не только меры правового характера, но и экономические, политические, организационные и иные меры, направленные на создание необходимых условий для осуществления субъективных прав. Что касается конкретных мер правовой защиты, то они включают в себя все меры, обеспечивающие развитие гражданских отношений в нормальном, не нарушенном состоянии, например, укрепление гражданско-правовой способности субъектов, установление обязанностей и т.д., а также восстановление нарушенных или оспариваемых прав и интересов.

Наряду с таким широким пониманием охраны в науке и в законодательстве используется и понятие охраны в узком смысле слова. В этом случае в него включается лишь те предусмотренные законом меры, которые направлены на восстановление или признание гражданских прав и защиту интересов при их нарушении или оспаривании. В целях избежания терминологической путаницы охрану в узком значении этого слова принято именовать защитой гражданских прав.

Защита гражданских прав – одна из важнейших категорий теории гражданского и гражданско-процессуального права, без уяснения которой весьма сложно разобраться в характере и особенностях гражданско-правовой санкции, механизме их реализации и других вопросах [1].

Предметом защиты являются не только субъективные гражданские права, но и охраняемые законом интересы. Субъективное гражданское право и охраняемый законом интерес является очень близкими и зачастую совпадающими правовыми категориями.

Фактически любое субъективное право основано на определенном интересе, для удовлетворения которого субъективное право передается уполномоченному лицу. При этом охраняемые интересы во многом опосредуются конкретными субъективными правами, в связи с чем защита субъективного права подразумевает защиту охраняемых законом интересов. Например, интерес арендатора к пользованию имуществом возникает в виде субъективного права владения и пользования имуществом, защита которого обеспечивает защиту соответствующего интереса.

Гражданские права человека — это группа прав, воплощающих индивидуальную свободу человека (личности). Ими от рождения обладает каждый человек, и они призваны гарантировать индивидуальную автономию и свободу, защищать личность от произвола со стороны власти и других людей.

В отличие от других прав человека, в которых человек выступает как политический деятель (политические права), работник и собственник (экономические права), участник социальной и культурной жизни (социальные и культурные права), интересы человека реализуются в гражданских правах как личности, то есть как личности с особыми и отличительными чертами. Эти права индивидуализируют личность, способствуют совершенствованию духовных интересов, склонностей и индивидуальных способностей. Они позволяют вам свободно выбирать различные модели поведения в области личной свободы. Их содержание определяется тем фактом, что эта свобода призвана обеспечить такие важные блага, как неприкосновенность жизни, честь и личное достоинство, личная безопасность, а также преимущества личной и семейной жизни.

В отличие от других прав человека (например, политических) гражданским правам присущ индивидуальный, а не коллективный способ реализации.

Как известно, Всеобщая декларация прав человека начинается с перечисления гражданских прав человека. И это не случайно. Первостепенное место гражданских прав среди всего каталога прав человека объясняется не только тем, что исторически они были признаны ранее всех остальных, но и их социальной значимостью. Ведь без обладания жизнью, достоинством, свободой и личной безопасностью теряют смысл все остальные права и свободы человека. Разумеется, это обстоятельство не может быть истолковано как средство принижения, ограничения или ликвидации других прав человека.

Общую схему гражданских прав человека можно представить в следующем виде:

- 1) право пользования определенными благами индивидуальной свободы;
- 2) право требовать от обязанных лиц не препятствовать пользованию этими благами;
- 3) право прибегнуть в необходимых случаях к мерам государственного принуждения для защиты возможностей пользования указанными благами;
- 4) каждый вправе обращаться и в международные органы для защиты своих прав [2, с.28].

Защита субъективных гражданских прав и охраняемых законом интересов осуществляется в предусмотренном законом порядке, т.е. посредством применения надлежащей формы, средств и способов защиты. Под формой защиты понимается комплекс внутренне согласованных организационных мероприятий по защите субъективных прав и охраняемых законом интересов. Различают две основные формы защиты – юрисдикционную и неюрисдикционную.

Юрисдикционная форма защиты - это деятельность уполномоченных государством органов по защите нарушенных и оспариваемых субъективных прав. Его суть выражается в том, что лицо, права и законные интересы которого были нарушены незаконными действиями, обращается за защитой в государственные или иные компетентные органы (в суд, вышестоящую инстанцию и т.д.), которые уполномочены принимать необходимые меры для восстановления нарушенного права и пресечения оскорбления.

В рамках юрисдикционной формы защиты, в свою очередь, существуют общие и специальные процедуры защиты нарушенных прав. Как правило, защита гражданских прав и охраняемых законом интересов осуществляется в судебном порядке. Основная масса гражданско-правовых интересов рассматривается районными, городскими и областными судами [3].

В качестве средства судебной защиты гражданских прав и охраняемых законом интересов выступает, по общему правилу, иск, т.е. обращенное к суду требование об отправлении правосудия, с одной стороны, и обращенное к ответчику материально-правовое требование о выполнении лежащей на нем обязанности или о признании наличия или отсутствия правоотношения, с другой стороны. В отдельных случаях средством судебной защиты является заявление, в частности по делам особого производства. Судебный или, как его нередко называют, исковой порядок защиты применяется во всех случаях, кроме тех, которые особо указаны в законе.

Специальный порядок защиты гражданских прав и охраняемых законом интересов, в соответствии со ст. 9 ГК, следует признавать административный порядок их защиты. Он применяется в виде исключения из общего правила, т.е. только в прямо указанных в законе случаях. В таком порядке происходит, например, защита прав и охраняемых законом интересов граждан и организаций от действий лиц, самоуправно занявших жилое помещение. Средством защиты гражданских прав, осуществляемой в административном порядке, является жалоба, подаваемая в соответствующий управленческий орган лицом, права и законные интересы которого пострадали в результате правонарушения.

В некоторых случаях в соответствии с законом применяется смешанный, т.е. административно-судебный порядок защиты нарушенных гражданских прав. В этом случае потерпевший, прежде чем предъявить иск в суд, должен обратиться с жалобой в государственный орган управления.

Неюрисдикционная форма защиты охватывает собой действия граждан и организаций по защите гражданских прав и охраняемых законом интересов, которые совершаются ими самостоятельно, без обращения за помощью к государственным и иным компетентным органам. В новом ГК указанные действия объединены в понятие самозащита гражданских прав и рассматриваются в качестве одного из способов защиты гражданских прав (ст. 10 ГК). Самозащита гражданских прав с теории – это форма их защиты, допускаемая тогда, когда потерпевший располагает возможностями правомерного воздействия на нарушителя, не прибегая к помощи судебных или иных правоохранительных органов. В рамках этой формы защиты обладатель нарушенного или оспариваемого права может использовать различные способы самозащиты, которые должны быть соразмерны нарушению и не выходит за пределы действий, необходимых для его пресечения (ст. 9 ГК). К допускаемым мерам самозащиты относятся, в частности, действия лица в состоянии необходимой обороны (ст. 919 ГК) и крайней необходимой обороны (ст. 920 ГК), применение к нарушителю так называемых оперативных санкций, например, отказ совершить определенные действия в интересах неисправного контрагента (отказ оплаты, от передачи вещи и т.п.), поручение выполнения работы, не сделанной должником, другому лицу за счет должника (ст. 356 ГК) и некоторые другие действия [4].

При решении вопроса о совершенствовании гражданского права необходимо учитывать тенденции развития общественных отношений в стране. Гражданское право РК создавалось в самом начале вступления Казахстана на рельсы транзитной экономики, и многие старые нормы сохранились в неизменном виде. Это касается норм и о защите прав, и об ответственности.

Развитие законодательства должно идти по двум направлениям: 1) уменьшение роли государственного принуждения при защите гражданских прав и расширение применения

способов самостоятельного решения проблем, связанных с защитой; 2) усиление роли восстановительных отношений в гражданском праве.

Решение первой проблемы связано, во-первых, с расширением самозащиты гражданских прав, прежде всего, оперативных санкций, применяемых управомоченным лицом самостоятельно, без обращения в суд. Во-вторых, необходимо расширение негосударственных третейских судов, которые в Казахстане безнадежно загублены.

Решение второй проблемы заключается в пересмотре некоторых концептуальных положений о гражданско-правовой ответственности. Не секрет, что многие положения о гражданско-правовой ответственности, в частности, основания ответственности, во многом совпадают с положениями об уголовной и административной ответственности. Теоретики права конструируют понятие юридической ответственности, причем в основном это понятие конструируется исходя из положений об уголовной ответственности [5].

При этом упускается из виду, что уголовная ответственность - это публично-правовые отношения, а частноправовая ответственность - это частно-правовые отношения. В силу этого они не могут совпадать, так как являются разнородными отношениями.

Список использованных источников:

1. Понятие защиты гражданских прав. <https://stud.baribar.kz/23829/ponyatie-zashhity-grazhdanskikh-prav/>
2. Ж.Е. Ибраев. Понятие защиты гражданских прав. *Вестник КазНПУ*. Алматы. 2013г.
3. Сулейменов М.К. Понятие и способы защиты гражданских прав. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33100058
4. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409>
5. Сулейменов М.К. Защита гражданских прав по законодательству Республики Казахстан. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39427980&pos=6;-106#pos=6;-106

Куанышева С.Н.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ
ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа. Жеке құқықты дамыту, Қазақстанда азаматтық құқықтарды жария – құқықтық қорғау мүмкіндіктерін қысқарту ең алдымен сотқа жүгіну мүмкіндігін қамтитын жеке - құқықтық қорғау тәсілдерін кеңейту қажеттілігін негіздейді, қорғаудың осы тәсілі қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы азаматтық құқықтарды құқықтық қорғаудың ең тиімді және сенімді құралы болып табылады.

Kuanysheva S.N.

ISSUES OF PROTECTION OF CIVIL RIGHTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The development of private law, the reduction of opportunities for public legal protection of civil rights in Kazakhstan, necessitate the expansion of private legal means of protection, which primarily include the possibility of going to court, this method of protection is currently the most effective and reliable means of legal protection of civil rights in the Republic of Kazakhstan.

УДК 343.988

Кусаинова А.А.

Академия «Bolashaq» город Караганда, Республика Казахстан
awka85@mail.ru

научный руководитель к.ю.н., ассоц.профессор Рысмагамбетова Г.М.

ДЕТЕРМИНАНТЫ ВИКТИМНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о влиянии конкретных социальных факторов на виктимность. Работа объединяет различные исследования ученых из разных стран, касающиеся причин виктимности, а также рассматривает вопрос о необходимости виктимологии в профилактике уголовных правонарушений.

В последнее столетие происходит бурное развитие больших городов. Резкое уплотнение населения в этих городах порождает абсолютно новые условия для возникновения условий, способствующих порождению жертвы. Существуют три феномена жизни крупного города, которые порождают отклоняющееся, противоправное поведение.

Неоднородность населения. Век с новых технологий и урбанизация дифференцирует общество. Профессии все больше дробятся и расслаиваются. Сталкиваются между собой различные интересы, взгляды и ценностные ориентации. Усиливаются контрасты в уровне благосостояния, в способностях и возможностях, принадлежности к различным социальным слоям.

Индивидуализм. В образе жизни у жителя крупного города преобладают эгоистические чувства. Ценность старшего поколения молодёжью снижается. По мере возможности их объединяют (например, в дома престарелых) и тем самым устраняют из общества.

Ролевое поведение. В случае личных затруднений за помощью все чаще обращаются не к соседям, друзьям, коллегам, а к специалистам (психологам, психиатрам). В крупных городах социальный контроль осуществляется в основном органами местного самоуправления, полицией и органами исполнения наказания. Большие расстояния между домом и рабочим местом, домом и школой, местами проведения досуга и домом допускают ролевое поведение только в каких-либо отдельных сегментах и сферах жизни. Люди обучаются видеть и ощущать себя лишь в дробных, частичных ролях – семейных, профессиональных и др. Общество дробится, и человек, перемещаясь из одного сегмента в другой, осознает себя каждый раз в новой роли в окружении таких же «партнеров» по данной роли, которым ничего не ведомо ни о других его ролях, ни о его прошлой жизни. Все это облегчает ведение двойной жизни. Неформальный контроль осуществляется с помощью шуток, иронических замечаний, отрицательных высказываний по отношению к отклоняющемуся, противоправному поведению, а также с помощью похвалы, признательности в случае конформного поведения человека (где человек следует ожиданиям окружающих, игнорируя собственное мнение, цели и интересы) [1].

Усиливающаяся мобильность населения, развитие технологий в странах, урбанизация вместе с появлением и ростом городских трущоб существенно способствуют развитию социально отклоняющегося поведения, противоправных проявлений и преступности.

Возросшая интенсивность передвижения людей привела к росту количества жертв дорожно-транспортных происшествий. В то же время, повышенное использование транспортных средств облегчает совершение грабежей и краж, похищения людей, так как позволяет правонарушителям быстро покинуть места уголовного правонарушения [2].

Появление в последнее время бурно развивающихся средств связи, основанных на компьютерных технологиях, способствует повышению виктимности тех граждан, которые используют эти средства коммуникации для движения финансов. Так в настоящее время увеличилось число финансовых правонарушений, связанных с мобильными банкингами [3, с.14].

Для осуществления деликта правонарушителю необходимо сочетание нескольких условий: анонимность совершаемых действий, доступность объекта уголовного правонарушения, необходимость этого объекта для правонарушителя [1].

К социальным факторам также относятся такие, как организация жизнедеятельности общественных структур, особенно в городе. Повседневная жизнь в городе тесно связана с планировкой зданий, общей архитектурой района, города. Отсюда можно выделить социальные детерминанты виктимности [4].

Общим для архитектуры, влияющей на виктимогенность данного района, является совокупность таких факторов, которые обеспечивают максимальную анонимность поведения человека. Примером может служить планировка высотных домов башенного типа.

К примеру, рассмотрим здание 16-ти этажного дома. Лестничный пролет является «глухой» зоной, которая не просматривается ниоткуда. Действия в этой области не контролируются, эта часть здания является наиболее подходящим местом совершения уголовного правонарушения.

В таких домах при работающем лифте жильцы редко используют лестницы. Лестница расположена таким образом, что она сама и прилегающая к ней большая территория практически никем и ниоткуда не просматривается.

Этажи, лестничные площадки, кабины лифтов открыты для доступа любому. Особенно это справедливо для того большинства многоэтажных домов, где отсутствуют консьерж, сторожа и

т.п. Люди, живущие в таких домах, считают, что их ответственность заканчивается сразу за порогом их собственной квартиры.

Также повышенной степенью возможности стать местом уголовного правонарушения обладают подвалы, крыши и технические этажи высотных зданий. Входы в эти помещения, как правило, зачастую не закрыты на замок, что позволяет их использовать подростками для проведения своего досуга, людьми без постоянного места жительства для проживания и т.п.

Необходимо отметить общий признак всех вышеперечисленных мест. Это те места, при нахождении в которых соблюдается принцип анонимности действий, то есть неконтролируемости со стороны кого бы то ни было [5].

Для уменьшения виктимности необходимо добиваться того, чтобы все соседи знали друг друга, чтобы они сознательно пользовались своей территорией, и чтобы они могли постоянно и между делом наблюдать за всем, что там происходит.

Уровень виктимности зависит от сочетания психофизиологических и социальных факторов. Оба эти фактора существуют независимо друг от друга, оказывая одновременно влияние на общую виктимность. К примеру, некоторые девушки пытаются устроиться на временную работу за границей с целью улучшения своего финансового положения. Нередко данные девушки становятся секс-рабынями. Наличие такого рода индустрии возможно только при сочетании 2 –х основных причин: социальной, которая заставляет людей в поисках средств к существованию сознательно резко повышать свою виктимность; психофизиологической – наличие сексуальных девиаций (или патологий) у клиентов подпольных заведений.

Приведенный пример ярко показывает переплетение социальных и биологических детерминант возникновения виктимности. Отклонений в биологическом плане еще недостаточно для возникновения преступления, как и недостаточно только социальной детерминанты. Только их сочетание порождает как правонарушителя, так и жертву [6].

К примеру, если человек с сексуально-садистской девиацией имеет высокий социальный статус, занимает высокое социальное положение или имеет большие материальные возможности, то для удовлетворения своих потребностей будет пользоваться услугами подпольной секс-индустрии. Количество жертв данного лица ограничено только его социальными возможностями. Он осуществляет преступную деятельность не сам лично, а через других, используя свой потенциал. Сочетание потребностей и возможностей у данного лица способствует созданию социальных условий для возникновения виктимности.

А лицо с такой же девиацией, не имеющее ни материальных возможностей, ни высокого социального статуса, будет либо само искать себе жертву.

В последнее десятилетие, в связи со значительными преобразованиями современного общества, произошло резкое увеличение уголовных правонарушений, которые совершаются молодыми людьми, т.е. преступность «молодеет». Объяснению этого явления, что произошла трансформация ценностно-смыслового ряда по сравнению с данными 20-25 летней давности.

Огромное влияние на сознание людей оказывает Масс-Медиа. Показ насилия по телевидению приводит к увеличению агрессии у зрителей. Этот тезис уже не раз доказан экспериментами А.Бандуры в 1966 году, Ж. Лайенса в 1975 году, С. Хирольд, В. Вуд в 1991 году [7].

Результатом такого неконтролируемого со стороны государства воздействия на сознание молодого поколения является тот факт, что сексуальные уголовные правонарушения все чаще совершаются подростками. Современное подрастающее поколение не имеет четких представлений об отрицательном влиянии на физическое и нравственное развитие личности ранних и беспорядочных связей. К числу общих возрастных психологических особенностей несовершеннолетних относится феномен «генерализации собственного опыта», возведение в ранг ритуала образцов негативного опыта.

В подавляющем большинстве юноша считает, что если девушка хочет уединиться с парнем, то она согласна на половую близость с ним [8].

Проведенные исследования показывают, что сейчас у жертв сексуального насилия на первом месте стоит не защита во что бы то ни стало своей чести, достоинства, как это было в конце XX в., а защита своего здоровья, боязнь получения телесных повреждений, ухудшения своего социального статуса, наступления нежелательных последствий. К нежелательным последствиям опрошенные отнесли: наступление нежелательной беременности, заражение различными видами заболеваний, усугубление проблем на работе или в семье и др.

Так, например, гражданка У. возвращалась с занятий около 21.00 часа. Через 10 минут после выхода из маршрутки ее окружили трое молодых людей и с применением угроз

изнасиловали ее. Как видно из показаний самой У., остальных материалов уголовного дела, основной причиной обращения, потерпевшей в правоохранительные органы, явилось не сам факт изнасилования, а то, что один из нападавших разбросал важные для потерпевшей документы (курсовой проект).

В приведенном примере факт того, что У. стала объектом сексуального насилия, был для нее не так важен – для потерпевшей наиболее значимым была утрата ее документов.

И именно данный факт толкнул ее на то, чтобы обратиться в полицию.

Вышеуказанный пример красноречиво показывает изменение ценностных приоритетов, влияющих на поведение человека [9].

Таким образом, подводя итог вышеизложенному, необходимо указать на то, что предрасположенность к попаданию в неприятные ситуации не всегда есть вина потерпевшего. Кроме того, наличие виктимности не оправдывает проявления агрессии по отношению к жертве и тем более не должно располагать к перекалыванию ответственности на потерпевшую сторону.

Государству необходимо осуществлять профилактику виктимности еще со школы, когда разум человека максимально податлив и способен к различным видам деформации. Такой подход в перспективе должно с лучшей стороны повлиять на общество и сократить количество уголовных правонарушений, которые касаются нанесения вреда другому лицу, сделает криминогенную обстановку в обществе менее напряженной.

Список использованных источников:

- 1) Психология виктимности. В.Христенко-2005 г.http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/4128/1/book_victima.pdf
- 2) Урбанизация в Казахстане: прогрессивное развитие. 21 сентября, 2021. <https://strategy2050.kz/ru/news/urbanizatsiya-v-kazakhstane-progressivnoe-razvitie/>
- 3) Рубан М.Д. Цифровизация банковской отрасли: социально-экономический аспект. Трансформация информационно-коммуникативной среды общества в условиях вызовов современности. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием Комсомольск-на-Амуре, 25-26 ноября 2021 года/редкол.: А.А.Шунейко, Н. Э. Ракутина, А. В. Ахметова. – Комсомольск -на-Амуре: ФГБОУ ВО «КнАГУ», 2021. – 429 с.
- 4) Хрестоматия по юридической психологии. Особенная часть. Криминальная психология. Бумаженко Н.И. Виктимология. <http://yurpsy.com/files/xrest/2/191.htm>
- 5) Виктимогенная роль основных градообразующих объектов. Градостроительство и его влияние на преступность. https://studbooks.net/1128690/pravo/viktimogennaya_rol_ osnovnyh_gradoobrazuyuschih_obektov?
- 6) Что значит виктимное поведение и можно ли обвинять жертву в ее проблемах. <https://psiholog.ru/ponyatiya/viktimnost>
- 7) Ольга Старова. Средства массовой информации как источник агрессии. <https://psyfactor.org/lib/starova.htm>
- 8) Учебная литература по юридической психологии. Васильев В.Л. Юридическая психология. <http://yurpsy.com/files/ucheb/vasil/031.htm?>
- 9) Дерягин Г. Б. Криминологический профиль жертв сексуального насилия в практике психолога-сексолога. ВикиЧтение. <https://psy.wikireading.ru/23286>

Кусайнова А.А.

ВИКТИМИЗАЦИЯНЫҢ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада нақты әлеуметтік факторлардың виктимизацияға әсері туралы мәселе қарастырылады. Жұмыс әртүрлі елдердің ғалымдарының виктимизация себептеріне қатысты әртүрлі зерттеулерін біріктіреді, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуда виктимологияның қажеттілігі туралы мәселені қарастырады

Kusainova A.A.

DETERMINANTS OF VICTIMIZATION

Annotation. The article discusses the impact of specific social factors on victimization. The work combines different research by scholars from different countries on the causes of victimization as well as the need for victimology in the prevention of criminal offences.

Малдыбаев А.М.
«Bolashaq» Академиясы, «Заң пәндері» кафедрасының доценті, з.ғ.к.
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
87019207877@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗИЯННЫҢ ӨТЕЛУІН ТАЛАП ЕТУ ҚҰҚЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада, қоршаған табиғи ортаның зиянды әсерімен адамның өмірі мен денсаулығына келтірілген экологиялық зиянды өтеу құқығы қарастырылады. Аталмыш құқықтың түсінігі, құрылымы және нормативтік негіздеріне талдау жүргізіледі. Қазақстан Республикасының әрекет етуші заңнамасына сәйкес, даусыз тәртіпте экологиялық зиянды өтеу жағдайлары анықталады. Сондай-ақ, соттық тәртіпте экологиялық зиянды дәлелдеу барысында кездесетін негізгі кедергілер мен проблемаларға талдау жүргізілген.

Экологиялық құқықтарды қорғау ісінде маңызды рөлді экологиялық залалдың өтелуін талап ету құқығы атқарады. Кез келген экологиялық құқықтардың бұзылуы белгілі бір мөлшерде экологиялық зиян туғызады, ал оны өтеу осы құқық арқылы жүзеге асырылады. Демек, экологиялық залалдың өтелуін талап ету құқығын барлық экологиялық құқықтардың қорғалуын қамтамасыз етуші басты заңдық кепілдік ретінде қарастыру қажет.

Біздің Конституцияда экологиялық залалды өтелуін алуға құқығы тікелей көрініс таппасада, Негізгі Заңның 29-бабында бекітілген азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығын бұл құқықтың конституциялық негізі ретінде қарастыруға болады. Халықтың денсаулығы экономикалық, әлеуметтік факторларға қарағанда басымды түрде, экологияның сапасына байланысты болады. Ресми мәліметтер бойынша, денсаулық көрсеткіштерінің нашарлауының негізгі себебі қоршаған табиғи және өндірістік орта, әлеуметтік сала және елдегі экономикалық жағдай факторларының кешенді әсері болып табылатындығы анықталды. Барлық сырқаттанулардың 75%, қайтыс болу жағдайларының 50%, дене бітімі жағынан дұрыс дамымаудың 60%, орташа өмір сүру ұзақтығының 5-7 жылға қысқаруы осылармен байланыстырылады.

Экологиялық залалдың өтелуін талап ету құқығын толықтырушы құқықтар тобын мыналар құрайды: экологияның теріс ықпалы нәтижесінен қалыптасқан ерекше аурулар мен мүгеделіктік үшін әлеуметтік қамсыздандыру алуға құқығы; қылмыстар мен билікті теріс пайдаланғаннан залал шеккен жағдайда сот әділдігіне қол жетімдігі құқығы және экологиялық құқық бұзушылықтармен келтірілген залал үшін тиісті өтемдер алуға құқығы; мемлекеттік билік органдары және олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттері (әрекетсіздігі) салдарынан зардап шеккен жағдайда мемлекеттен тиісті өтемдер алуға құқығы.

Аталмыш құқықтың нормативтік базасын: Экологиялық кодекс, азаматтардың денсаулығы мен санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз етуші заңдар, азаматтық және азаматтық іс жүргізу кодекстері, «Семей ядролық сынақ полигондағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы», «Арал өңірдегі экологиялық қасірет салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы», «Атом энергиясын пайдалану туралы», «Табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар туралы» және т.б. құрайды[1].

Экологиялық өтелуін талап ету құқығының маңыздылығына қарамастан, бүгінгі күнде, экологиялық залалдың есептеу әдістемелерін анықтау және оның толық мөлшерде өтелуін қамтамасыз етуші механизмдерді қалыптастыру, экологиялық құқық теориясы мен тәжірибесінде өзінің толық шешімін таппаған мәселелердің бірі болып табылады. Тіпті экологиялық зиян анықтамасының өзіне қатысты бірыңғай пікір қалыптаспаған.

М.М. Бринчук, экологиялық зиян ретінде құқықтық экологиялық талаптардың бұзылуы нәтижесінде пайда болған, қоршаған орта сапасының кез келген нашарлауын және осы арқылы заңмен қорғалатын материалдық және материалдық емес игіліктерге, оның ішінде, яғни адам өмірі мен денсаулығына, жеке және заңды тұлғалар мүлігіне зиян келуді айтады [2;495]. Біздің пікірімізше, осы анықтама дұрыс болып табылады, себебі, тәжірибеде қолданылып жүрген, экологиялық зиянды нормативтердің бұзылуы арқылы анықтау әдістемесіне сәйкес келеді.

Барлық ғалымдар, экологиялық зиянның басқа да зиян түрлеріне қарағанда өзіне тән айқын ерекшеліктері немесе айырмашылықтары болатынына келіседі: Біріншіден, антропологиялық әсер ету, көп жағдайларда, табиғаттың бір ғана нақты объектісіне зиян келтірмей басқа да, онымен өзара байланысты объектілерге немесе тұтастай қоршаған ортаның өзіне зиян келтіріп, зақымдалған немесе бүлінген объектінің барлық табиғи жүйемен экологиялық байланыстарды жоғалтуда көрініс табады; Екіншіден, барлық зиянды салдар бірден көрініс таппайды, көбісі потенциалдық сипатта болады. Осыған байланысты, кейбір ғалымдар теориялық тұрғыдан «созылмалы экологиялық зиян» ұғымын әзірлеу қажеттілігін негіздейді [3; 135]; Үшіншіден, экологиялық зиянға тән маңызды ерекшеліктерінің бірі – оған экономикалық баға берместен бұрын, теріс антропологиялық әсер етудің нақты физикалық мөлшерін анықтап алу қажет. Сол себептенде, экологиялық зиян ретінде, тек қана қоғам дамуының осы кезеңінде бар ғылыми-техникалық мүмкіндіктерге сәйкес анықталып, өлшене алынатын теріс өзгерістер саналады; Төртіншіден, экологиялық зиянның өзіне тән ерекше көрініс табу нысандары болады.

Жалпы экологиялық зиянның көрініс табу нысандары әралуан болып келеді. Оның басты ерекшелігі – ол үнемі қоршаған ортаның қолайсыз әсері арқылы жүзеге асырылады. Өндірістік, әлеуметтік-мәдени ортамен келтірілген зиян экологиялық ретінде қарастырылмайды. Оны өтеу бойынша қарым-қатынастар еңбек туралы және денсаулықты сақтау туралы заңдармен реттеледі.

Ғылыми әдебиетте экологиялық залалды объектілері бойынша қоршаған ортаны ластау, зақымдму, табиғи объектілер мен экологиялық жүйелерді жойып жіберуде көрініс тапқан алғашқы зиян сондай-ақ, адамдардың денсаулығына, материалдық құндылықтарға зиян келтіруде көрініс тапқан туынды зиян түрлеріне жіктеу қалыптасқан [4;332-336]. Соңғы зиян түрін немесе антроплогиялық зиян деп те атайды. Әрекет етуші заңнамада әрбір объектіге қатысты өзіндік залалды есептеу және өтеу әдістері бекітілген.

Экологиялық зиянды объектілері бойынша қоршаған табиғи ортаның өзіне келтірілген зиянға және жеке, заңды тұлғалардың және мемлекеттің экологиялық құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтірген зиян түрлеріне жіктеу болады. Әрекет етуші заңнамада әрбір объектіге қатысты өзіндік қорғау және залалды өтеу әдістері бекітілген.

Бүгінгі күнде қалыптасқан, адамның өмірі мен денсаулығына келтірілген экологиялық зиянды өтеудің келесі әдістерін көрсетуге болады:

1) Жұмыскердің жалпы аурулармен науқастануына байланысты (оның ішіне қоршаған ортаның ластануына байланысты қалыптасқан аурулар да кіру мүмкін), оған еңбекке уақытша жарамсыздығы туралы парақ беріп, тиісті әлеуметтік жәрдемақыларды төлеу;

2) қолайсыз қоршаған орта әсері салдарынан қалыптасқан мүгедікті куәландыру, оның себептерін, топтарын, және еңбекке қабілетін жоғалту дәрежесін анықтау, тиісті әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету;

3) қолайсыз қоршаған ортаның әсері салдарынан зардап шеккен азаматтарға қатысты әлеуметтік қорғау шараларын жүзеге асыру, жеңілдіктер мен өтемдер беру;

4) қоршаған ортаның ластануымен адам өмірі, денсаулығына келтірілуі мүмкін зиян тәуекелін сақтандыру;

Жоғарыда келтірілген экологиялық зиянды өтеу әдістерінің нәтижесі арқылы алған өтемақылар мен жеңілдіктер мөлшеріне қанағаттанбаған жағдайда, сондай-ақ зиян келтіруші тұлға, зиянды ерікті түрде өтеуден бас тартқан реттерде азамат, соңғы инстанция ретінде сотқа шағымдана алады.

Сотта дәлелдеу пәніне келесі мән-жайлар жатады: зиянның келтірілуі немесе болашақта зиян келтірудің нақты қауіпі, зиян келтірушінің әрекетімен немесе әрекетсіздігімен туындаған зиянды нәтиже арасындағы себептік байланыс сондай-ақ, бұл нәтиженің қалыптасуында табиғи дүлей күштердің немесе жәбірленушілердің қасақана әрекеттерінің болмағандығы.

Экологиялық зиянның өтелуін талап ету істерінде ең қиыны – ол, қоршаған ортаның зиянды әсеріменмен қалыптасқан аурулар арасында себептік байланысты дәлелдеу. Қолайсыз табиғи ортаның әсері адам организміне тигізген зияны бірден өз көрінісін таппай, жылдар бойы созылу мүмкін, сол себептенде, зиянды келтірудің заңдық маңызды уақытын дәл айқындап, оны нақты экологиялық құқық бұзушылықпен байланыстыру қиынға түседі. Бір сәттілік, өткір ықпал ету жағдайында (мысалы, экологиялық авария нәтижесінде улану) мұндай байланыс айқын болып табылса, факторлардың қосындысы, ұзақ уақыт бойы әсер етумен байланысты ауруларды дәлелдеу аса күрделі іс болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келіп, әзірше мемлекетіміз экологиялық құқық бұзушылықтарға қатысты жазаның болмай қоймайтындығы қағидасын жүзеге асырып,

азаматтардың экологиялық зиян үшін өтемдерді толық көлемде алу құқығын қамтамасыз ете алмай отыр деп тұжырымдай аламыз. Ресми түрде экологиялық апат аумағы болып мойындалған жерлердің тұрғандары ғана қолайсыз табиғи ортаның ықпалы үшін тиісті өтемдерді соттық тәртіпте дәлелдеп талап етуге мүмкіндіктері бар. Ал экологиялық апат аумағы ретінде мойындалмаған, бірақ іс-жүзінде жылдар бойы зиянды факторлардың әсеріне шалдыққан азаматтар өз денсаулықтарына келтірілген зиянды дәлелдей алмайды.

Қалыптасқан жағдайды өзгерту үшін, экологиялық зиянның өтелу тәртібін реттейтін заңдарға тиісті өзгерістерді енгізу қажет. Экологиялық зиянның жасырын сипатта болуы, ұзақ уақыттан кейін көрініс табуы және тағы да басқа ерекшеліктеріне байланысты, санитарлық-эпидемиологиялық, экологиялық нормативтер мен ережелер бұзылған барлық жағдайларда, ластаушы субъектінің кінәлілік презумциясы пайда болу тиіс деп ойлаймыз. Азамат, тек қана зиянды заттардың әсеріне ұшырағанын дәлелдесе жеткілікті. Бұл жағдайды, ол сотқа тұрғылықты мекен-жайы туралы анықтама қағазын беру арқылы растай алады. Істің жекелеген мән-жайлары анықталмаған реттерде, барлық шешілмейтін күмәндер жәбірленушінің пайдасына талқылануы тиіс.

Экологиялық зиянның өтелуін талап ету құқығының маңыздылығына орай, мемлекет оның қамтамасыз етілуіне басты назар аудару керек. Материалдық экологиялық зиян мен моральдық зиянды есептеу бойынша арнайы әдістемелерді белгілейтін және де осындай зиянның пайда болу табиғатын (себептерін) негіздеу тәртібін анықтау тәртібіне қатысты сұрақтарды кешенді түрде қарастырып, шешу үшін экологиялық зиянды өтеу туралы арнайы заң қабылдау қажет деп ойлаймыз.

Қоршаған табиғи ортаға және адам денсаулығына келтірілген зиян көп жағдайларда орын толмас сипатта болады (мысалға, орын толмас санаттағы табиғи ресурстарды заңсыз өндіру немесе жануарлар мен өсімдіктердің кейбір түрлерінің мүлдем жойылып кетуі, адамда мүгедектіктің қалыптасуы деген сияқты залалдардың орын толтыру мүмкін емес). Сол себептенде, басты назарды экологиялық зиянды алдын алу мәселесіне аудару қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі. 2 қаңтар 2021 ж. – электр. мәліметтер// <https://adilet.zan.kz/> анықтама жүйесі.
2. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). Учебник для высших юридических заведений. – М.: Юрист, 2014 г. – С.495.
3. Культелев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан (общая и особенная части). Курс лекций. – Алматы: НИЦ КОУ, 2019. – С.135.
4. Петров В.В. Экологическое право России. – М., 2005 г.. – С. 332-336.

Малдыбаев А.М.

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ВОЗМЕЩЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО УЩЕРБА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Статья посвящена праву граждан на возмещение ущерба причиненного жизнью, здоровью неблагоприятным воздействием природной среды. Рассматривается нормативная база и структура данного права. Указаны основные способы беспорного возмещения экологического вреда предусмотренного законодательством Республики Казахстан. Анализируются основные проблемы связанные с доказательством и доказыванием в делах по возмещению экологического ущерба в судебном порядке.

Maldybaev A.M.

THE PROBLEMS OF REALIZATION OF THE RIGHT TO COMPENSATION FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article is devoted to the right of citizens to compensation for damage caused by life, health by the adverse effects of the natural environment. The normative base and structure of this right is considered. The main methods of indisputable compensation for environmental damage provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan are indicated. The main problems associated with evidence and proof in cases of compensation for environmental damage in court are analyzed.

Пресняк Г.В.
ФГБОУ ВО «Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова»
город Абакан, Республика Хакасия
presnyak-92@mail.ru

МЕДИАЦИЯ КАК НЕЮРИСДИКЦИОННЫЙ СПОСОБ РАЗРЕШЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

***Аннотация.** В статье доказывается необходимость использования медиации в качестве неюрисдикционного способа разрешения семейных конфликтов и споров. На основе анализа норм действующего законодательства Республики Казахстан доказывается эффективность применения медиации в семейных спорах, затрагивающих интересы несовершеннолетних детей. Автором предлагаются направления совершенствования Закона Республики Казахстан «О медиации», которые позволят повысить уровень использования медиации при урегулировании семейных конфликтов.*

В семейных правоотношениях, как и в любой другой сфере общественных отношений, конфликты являются постоянным элементом. При их рассмотрении обязательного разрешения требует, прежде всего, проблема обеспечения баланса интересов всех сторон семейного спора.

Многообразие семейных споров, их социальная значимость и уникальность, процедурная сложность в рассмотрении, привлечение к их рассмотрению специалистов-психологов, органов государственной власти и местного самоуправления не всегда способствуют разрешению конфликта и достижению примирения сторонами семейных отношений [1, с. 32].

При невозможности самостоятельного решения семейного конфликта его стороны могут использовать предусмотренные действующим законодательством способы, одним из которых является медиация.

В соответствии со ст. 2 Закона Республики Казахстан «О медиации» [2] медиация представляет собой процедуру урегулирования спора (конфликта) между сторонами при содействии медиатора (медиаторов) в целях достижения ими взаимоприемлемого решения, осуществляемую по добровольному согласию сторон.

Закон о медиации в Республике Казахстан был принят еще в 2011 году, он определяет принципы медиации, регулирует процедуры медиации, раскрывает правовое положение медиаторов и организаций, обеспечивающих проведение медиации.

Во исполнение этого закона было утверждено Положение о реализации пилотного проекта по внедрению досудебного урегулирования споров (конфликтов) по отдельным категориям споров в порядке медиации. Данным документом предусматривалось обязательное использование медиации при рассмотрении таких семейных споров, как соблюдение интересов ребенка (при определении его места жительства, порядка общения с родителем, который после расторжения брака проживает отдельно, взыскание алиментов на содержание несовершеннолетнего), расторжение брака и раздел имущества и др.

Требование учитывать интересы ребенка при проведении медиации в сфере семейных отношений является обязательным. Кроме того, если при проведении медиации будут установлены факты или обстоятельства, угрожающие нормальному росту или развитию ребенка, способные причинить ущерб его здоровью и законным интересам, медиатор обязан обратиться в орган, осуществляющий полномочия по защите прав ребенка (п. 3 ст. 25 Закона Республики Казахстан «О медиации»). В Российской Федерации основой для определения медиабельности спора является норма ст. 1 Закона о медиации, в которой содержится запрет на ее применение, если в споре могут быть затронуты интересы несовершеннолетних [3, с. 62].

Особенность медиации как способа урегулирования споров, в том числе и возникающих из семейных правоотношений, заключается в том, что данная процедура является альтернативой и может применяться как вместо существующих юрисдикционных форм, так и наряду с ними. Так, если один из супругов обратился в суд с заявлением о расторжении брака, а другой супруг возражает против развода, это не исключает возможности обращения и к медиатору с тем, чтобы урегулировать тот же спор. Однако применение процедуры медиации, в свою очередь, не лишает супругов права на судебную защиту. Такой способ урегулирования спора не подменяет собой уже существующие способы, а дополняет их, тем самым предоставляя субъектам правоотношений, в том числе и семейных, новые возможности для мирного урегулирования споров [4, с. 75].

Вышеуказанным законом Республики Казахстан о медиации закреплена независимость медиатора от сторон спора, различных государственных органов, должностных и юридических лиц, а также его беспристрастность, позволяющая проводить медиацию в интересах обеих сторон и обеспечивать сторонам равное участие в процедуре медиации.

Однако некоторые ученые, например, М. И. Дячук, считают, что принцип невмешательства в процедуру медиации имеет ограничения, которые, однако, прямо в законе не указаны, а потому предоставляют возможность расширительного толкования права вмешательства в медиацию в будущем и, соответственно, ограничивают принцип конфиденциальности в целом [5, с. 224].

Кроме того, исследователями [6, с. 168] отмечается невысокий уровень использования медиации в семейной сфере, что обусловлено низкой информированностью населения о возможностях и преимуществах использования этого неюрисдикционного способа разрешения семейных споров.

Решение данной проблемы возможно не только путем усиления информирования населения, но и, например, закреплением на законодательном уровне проведения обязательной информационной встречи с медиатором на досудебной стадии рассмотрения семейного спора.

Также необходимо совершенствование законодательства, регулирующего процедуру медиации. В частности, необходимо создать государственный орган, который обеспечивал бы реализацию государственной политики в сфере применения медиации, развитием этого института на системной основе. Также следует конкретизировать положения Закона Республики Казахстан «О медиации», закрепив основные функции организации медиаторов.

Кроме того, следует предусмотреть возможность использования процедуры медиации на бесплатной основе для некоторых категорий граждан (естественно, при наличии подтверждающих их статус документов).

Обоснованным будет и включение семейных медиаторов в органы исполнительной власти Республики Казахстан, в ведении которых находятся вопросы социальной политики, а также определение фиксированной стоимости их услуг. Это позволит сделать более доступными услуги медиаторов, а следовательно, и увеличить частоту применения этой примирительной процедуры.

Таким образом, использование процедуры медиации направлено на защиту социальных ценностей, сбережение гармоничных отношений и комфортного межличностного общения, что особенно ценно в семье.

Список использованных источников:

1. Бахарева О. А., Николайченко О. В. Урегулирование семейных споров посредством процедуры медиации // *Арбитражный и гражданский процесс*. 2017. № 7. С. 32–36.
2. О медиации: Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV в ред. от 20.12.2021 // *Ведомости Парламента Республики Казахстан*. 2011 г. № 2. Ст. 27 (2559).
3. Минкина Н. И. Медиация в системе защиты семьи как конституционной ценности // *Современное право*. 2019. № 5. С. 59–66.
4. Измайлов В. В. Применение процедуры медиации при расторжении брака // *Юстиция*. 2018. № 1. С. 72–79.
5. Дячук М. И. Развитие института медиации в Республике Казахстан // *Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан*. 2021. № 1 (64). С. 219–232.
6. Зайцева В. В. Медиация в Республике Казахстан и за рубежом: сравнительно-правовой анализ // *Пенитенциарная система и общество: опыт взаимодействия: сборник материалов в международной научно-практической конференции*. Пермь, 2018. С. 166–170.

Пресняк Г.В.

МЕДИАЦИЯ ҮКІМ ШЫҒАРМАЙТЫН ӘДІС РЕТІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОТБАСЫЛЫҚ ЖАНЖАЛДАРДЫ ШЕШУ

Аңдатпа. Мақалада медиацияны отбасылық жанжалдар мен дауларды шешудің үкім шығармайтын тәсілі ретінде пайдалану қажеттігі дәлелденеді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының нормаларын талдау негізінде кәмелетке толмаған балалардың мүдделерін қозғайтын отбасылық дауларда медиацияны қолданудың тиімділігі дәлелденеді. Автор отбасылық жанжалдарды реттеу кезінде медиацияны пайдалану деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін "Медиация туралы" Қазақстан Республикасының заңын жетілдіру бағыттарын ұсынады.

Presnyak G.V.
MEDIATION AS A NON-JURISDICTIONAL METHOD
RESOLUTION OF FAMILY CONFLICTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article proves the necessity of using mediation as a non-jurisdictional way of resolving family conflicts and disputes. Based on the analysis of the norms of the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the effectiveness of mediation in family disputes affecting the interests of minor children is proved. The author suggests ways to improve the Law of the Republic of Kazakhstan "On Mediation", which will increase the level of use of mediation in the settlement of family conflicts.

УДК 347.6

Садыкова К.К.
Доцент кафедры «Юридических дисциплин» Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
Sadykova.kokesh@yandex.kz

СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ ПО БРАКАМ И РАЗВОДАМ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье на основе анализа статистических данных по бракам и разводам рассматривается динамика данных явлений в Республике Казахстан. Детально рассмотрены процессы брачности и разводимости по возрастным и гендерным различиям. Определен самый критический период супружества. По итогам анализа данных предложены выводы и рекомендации.

Существование Республики Казахстан в условиях независимости и суверенитета характеризуется коренными изменениями в политической, экономической, социальной и правовой сферах. Реформы, произошедшие во всех областях общественной жизни, не могли не затронуть социальные институты, касающиеся жизнедеятельности человека, такие как семья и брак. В условиях формирования демократического, светского, правового и социального государства Республики Казахстан вопросы семьи и брака приобретают особую актуальность. Это обуславливается огромным значением семьи для жизни нашего и будущего общества и теми негативными явлениями, которые наблюдаются на протяжении последних лет (снижение рождаемости, рост числа разводов, ослабление семейных связей). Основным закон – Конституция Республики Казахстан четко определяет отношение общества к семье, которая находится под защитой государства [1].

Острота существующих сегодня проблем семей вызывает тревогу. Больно ударяют по семье демографический кризис, сопровождающийся депопуляцией, ростом смертности, падением рождаемости, старением населения, снижением продолжительности жизни, ухудшением здоровья людей, инвалидизацией; продолжающееся падение уровня жизни большинства населения Казахстана; рост безработицы, алкоголизма, наркомании, преступности, неуверенность в завтрашнем дне.

Все это не могло не сказаться и на основной структуре общества - семьи. Развод (или прекращение брака) стал практически «дамкловым мечом» почти над каждой семьей. В связи с этим стало появляться много вопросов, нерешенных проблем в практической деятельности юристов, связанных с прекращением брака; огромное количество проходящих процессов, появляющиеся новые нюансы требуют систематизации знаний в этом разделе, новых решений, которые позволили бы на новом, современном, уровне подойти к вопросу о прекращении брака.

Многочисленные опросы выделяют три основные причины разводов в мире: финансовые, супружеская измена (встреча нового партнера), сексуальные проблемы. За последние годы на первое место в мире по количеству разводов вырывается Португалия, где уровень разводов составляет 67%. Также к португальцам приближаются чехи, венгры и испанцы. Затем следует США, Австралия и Канада. Среди стран СНГ в рейтинге по количеству разводов лидирует Россия, за ней следует Украина. Казахстан занимает в списке третье место.

Возможной причиной сокращения показателя рождаемости может быть то, что регистрировать браки казахстанцы стали позже. Мужчины на сегодня вступают в брак в 29 лет, а женщины – в 26, так как в приоритете у многих стоит карьера, нежели брак и семья. Но, тем не менее, супруги чаще всего подают на развод в 30-35 лет. Как считают психологи, на длительность брака не влияет возраст заключения брака.

Все зависит от социально-психологического возраста человека: в 20 лет можно быть зрелой личностью, знать, чего ты хочешь от жизни и уметь нести ответственность не только за себя и своих близких, а можно и в 40 оставаться инфантильной личностью, которая не готова принимать самостоятельных решений.

По мнению многих, у мужчин и женщин разные причины того, почему они решились подать на развод. Женщины чаще всего подают на развод из-за насилия или негативной зависимости супруга (алкогольная, игровая, наркотическая), если, конечно, она не имеет синдрома жертвы. Чаще всего причиной развода у мужчин служит то, что ему не удалось в семье реализовать себя лидером. Он хочет быть нужным, быть востребованным, если супруга все сама, сама заработала, сама справилась со всеми проблемами, сама растит детей, не привлекая мужчину, он также будет чувствовать себя не востребованным, не реализованным.

Главная причина расторжения брака — классическая: не сошлись характерами (до 40%). Как правило, таковы итоги раннего, необдуманного брака (ведь идти под венец чуть ли не со школьной скамьи для страны традиционно). Сюда же можно отнести измену одного из партнеров, охлаждение чувств, борьбу за лидерство и т.д.

Далее идут (до 20%) бытовые, жилищные, материальные проблемы, связанные, в частности, с рождением ребенка. Чаще всего неготовыми к новой роли отца оказываются мужчины, хотя на развод в таких случаях обычно подают женщины.

Немаловажной причиной развода становится вмешательство родственников в молодую семью. Да-да, треугольник «он, она и свекровь» (как вариант — «теща») знаком жителям Казахстана.

Разводятся в РК также «на зло» (из желания мести), по причине оформления брака по расчёту, пагубных пристрастий одного из супругов, из-за разницы в возрасте, проблем в интимной жизни и невозможности иметь детей.

Еще одна важная причина разводов — насилие в семье. В кризисные центры РК ежегодно обращается около 50 тыс. женщин, регулярно избиваемых мужем или кем-то из родственников (по мнению специалистов, «низушка» айсберга намного больше, потому что не каждая жительница Казахстана готова поведать миру о домашней тираннии).

Статистика показывает: у нас в год происходит около 400 случаев убийства женщин мужчинами-сожителями, партнёрами, супругами. Если женщина постоянно терпит в семье насилие, то это тоже триггер, который влияет на её желание развестись со своим партнёром-насильником. Как правило, совокупность нескольких факторов приводит к распаду семьи, разводу.

Жизнь устроена сложно. И в рамках даже одной биографии за жизнь человек может попробовать разные формы семейной жизни: быть в браке, развестись, вступить в повторный брак, сожительствовать или находиться в гражданском союзе. У нас появился выбор, другие возможности. И это серьёзно отличается от норм людей старшего поколения, кому сейчас 60-70 лет. И это очень контрастно. Для нас, людей постсоветского пространства, это ещё проблематично, тогда как в глобальном контексте уже стало нормой.

И как же уменьшить количество разводов?

Кроме обучения основам семейной жизни, нам кажется, не лишним будет в обязательном порядке отправлять семейные пары, подающие на развод, к семейным психологам. Но это должен быть целый институт бесплатной помощи семьям. Причём это должно быть не номинальное посещение кабинета психолога, а реальная работа с парами. И только после заключения психолога, который в заключении пишет о невозможности примирения пары, принимать заявление на развод.

Актуальная в настоящее время проблема укрепления семьи и брака может быть разрешена, в том числе посредством совершенствования бракоразводного законодательства. Ведь полная, практически ничем не ограниченная свобода расторжения брака не способствует стабильности социального института брака, и, более того, легкость расторжения брака все больше приходит в абсолютное противоречие с задачей упрочения института семьи. И как бы много и противоречиво ученые разных отраслей знаний не полемизировали о сущности общественного учреждения брака, бесспорно одно: главная цель союза мужчины и женщины, создаваемого при вступлении в брак, — это продолжение рода, рождение и воспитание детей. Именно приоритет прав и интересов несовершеннолетних детей должен быть главным принципом бракоразводного законодательства. В связи с чем справедливо замечание В.В. Яркова: "Брак является основой семьи, предназначение которой, прежде всего в воспитании детей и заботе об их будущем, что не

может не затрагивать интересы современного общества. Именно поэтому условия вступления в брак, порядок признания брака недействительным, основания его расторжения не могут считаться частным делом самих супругов. Вступая в брак, они берут на себя определенные обязанности, главная из которых - воспитание детей. В этом и состоит тот общественный интерес, во имя которого государство сохраняет за собой право вмешиваться в эту сферу человеческой жизни.

Действующее законодательство в качестве общего порядка развода называет административный - расторжение брака производится в регистрирующих органах (ст. 17 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье» [2]). Судебный порядок назван законодателем специальным. Вообще, Казахстан является одной из немногих стран, где допустим внесудебный порядок развода, большинство государств устанавливают только судебный порядок расторжения брака. Развод в регистрирующих органах осуществляется без выяснения причин распада семьи, без примирительных мер к супругам и т.п. На наш взгляд, закрепление судебного порядка расторжения брака как обязательного будет способствовать всемерной охране прав и законных интересов супругов, и их несовершеннолетних детей.

Исключительно судебный порядок должен применяться при расторжении брака, как по взаимному заявлению обоих супругов, так и по заявлению одного из них. Сохранение административного порядка расторжения брака недопустимо. Такой вывод можно сделать из роли государства в расторжении брака, поскольку все-таки государству не следует ограничиваться только констатацией факта непоправимого распада семьи, а необходимо сгладить, насколько это возможно, негативные последствия прекращения брака по этому основанию, что является компетенцией суда и не входит в полномочия административных органов – регистрирующих органов.

Обязательным участником бракоразводного процесса должен быть семейный психолог. Независимо от мотива развода суд должен решить, с кем из родителей будут проживать несовершеннолетние дети, если у супругов есть общие несовершеннолетние дети, в том числе и усыновленные, определить порядок их содержания, участие отдельно проживающего родителя в их воспитании.

По мнению французского классика-цивилиста Пляниоля, продолжительность союза отца и матери есть только средство исполнить обязанности, вследствие слабости ребенка, которого мать одна поддерживать не может, и обязывает отца в постоянной связи [3, с.9]. А также он полагал, что если бы не было этой необходимости, человечество могло бы вернуться к доисторическим нравам - к примитивной фазе свободных и временных союзов [3, с.9].

В Великобритании развод может быть запрещен судом, если, по мнению суда, расторжение брака может привести к существенным материальным трудностям супруга-истца или несовершеннолетних детей в этой семье [4, с.123].

Далее, представляется необходимым ввести принцип виновного поведения супруга (например, злоупотребление алкогольными напитками и наркотическими средствами, занятие азартными играми, вступление в сексуальные отношения с третьим лицом и др.), делающий невозможными дальнейшую совместную жизнь супругов и сохранение семьи. Установление данного принципа бракоразводного законодательства позволит добросовестному супругу требовать определенной компенсации при расторжении брака. Кроме того, виновный супруг абсолютно лишается возможности на получение содержания от другого супруга.

С целью сохранения семьи и брака как его основы, на наш взгляд, необходимо ввести институт раздельного проживания супругов (сепарация), известный многим зарубежным правовым порядкам (Великобритания, Италия, Франция, США, Швейцария и др.). Как свидетельствует статистика, повторные браки между бывшими супругами не так уж и редки [5].

Судебное разлучение супругов позволит им более обдуманно подойти к своему решению о прекращении брачных отношений. Раздельное проживание супругов устанавливается судом на определенный срок, как показывает опыт иностранного права, такой срок не может превышать двух лет. По истечении этого срока или в его течение супруги имеют право на обращение в суд с иском о расторжении брака, если пришли к твердому убеждению, что дальнейшая совместная жизнь супругов и сохранение семьи невозможны.

Поиск возможностей для снижения количества распадающихся семей - задача общая. Верховный суд РК инициировал создание семейных судов в Республике Казахстан. Его цель - примирять, оздоравливать проблемные семьи, защищать интересы детей. Анализ реализации этого проекта в пилотном режиме в нашей области позволяет делать вывод о его эффективности.

Семейный суд призван оберегать семью полностью, как значимую и главную составляющую общества. В нем будут рассматриваться все семейные дела, частные и общественные, включая дела об усыновлении и уходе за детьми.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями от 7 октября 1998 года, 21 мая 2007 года и 02 февраля 2011 года). - Астана, ТОО «Жаркын КО», 2021.
2. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье от 26 декабря 20011 года. - Алматы: «Издательство «Норма-К», 2022.
3. Бранденбургский Я.Н. Брак и его правовые последствия. М., 1926. С. 9.
4. Семейное право Российской Федерации и иностранных государств. Основные институты / Под ред. В.В. Залесского. М., 2005. С. 123.
5. URL: <http://secret4you.ru/index.php>.

Садықова Қ.Қ.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ
НЕКЕ ҚҰРУ ЖӘНЕ АЖЫРАСУ ТУРАЛЫ**

Аңдатпа. Осы мақалада Неке және ажырасу бойынша статистикалық деректерді талдау негізінде Қазақстан Республикасындағы осы құбылыстардың динамикасы қарастырылады. Неке және ажырасу процестері жас және гендерлік айырмашылықтар бойынша егжей-тегжейлі қарастырылады. Ерлі-зайыптылықтың ең қиын кезеңі анықталды. Деректерді талдау нәтижелері бойынша қорытындылар мен ұсыныстар ұсынылды.

Sadykova K.K.

**THE MODERN SITUATION ON MARRIAGES AND DIVORCE
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Annotation. On the basis of statistical data analysis on marriages and divorces the dynamics of these phenomena in the Republic of Kazakhstan is reviewed in the article. Processes of marriage conclusion and dissolution are examined in depth according to the age and gender differences. The most critical period of matrimony is defined. Share of all divorces in Kazakhstan according to the duration of matrimony by years is presented in the article. We studied regional ratio of divorces and marriages in the Republic of Kazakhstan followed by ranking. Regions with the highest divorces to marriages ratio are determined. Conclusions and recommendations have been proposed following the results of the analysis.

ӘОЖ 347.9

Сакен Э.

IV курстың студенті «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы
Қазақстан Республикасы,
emmi.28@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘДІЛ СОТ БИЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ
ОНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада автор Қазақстан Республикасында әділ сот билігінің қалыптасуы және оның конституциялық негіздерін қарастырады.

Жалпы Қазақстан Республикасы өзін құқықтық, зайырлы, демократиялық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның ең қымбат қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жарияланған. Мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінеді. Олар тежемелік, әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жұмыс жасайды.

Осы Конституциялық тұжырымға орай, мемлекеттік биліктің барлық институттарының үйлесімді істеуі ерекше маңызға ие болады, себебі билік тармақтарының келісе, түсінісе атқарған

іс-қимылы ғана мемлекеттің, қоғамның, адам мен азаматтың өзара қарым-қатынасында баянды ынтымақтастыққа қол жеткізеді.

Қазақстан мемлекет құрылысының жаңаша қалыптасу, даму кезеңінде, келістілік жағдайында қызмет етудің басты құралы-мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының үйлесімді қызмет атқару қажеттілігі туындайды.

Бұл тұрғыда мемлекет тарапынан, әсіресе Елбасының бастамасымен қарастырылып отырған шараларды атап өту қажет. Еліміз тәуелсіздікке ие болған уақыт ішінде бүкіл мемлекеттілікті, соның ішінде сот билігін қалыптастыру мен дамытудың рөлі орасан зор екіндігінде ешкімнің дауы жоқ.

Сот-құқықтық реформасының басты мақсаты-сот жүйесінің беделін көтеру, өркениетті елдер сияқты адамдар өздерінің құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгіну салтын бірте-бірте нығайту.

Сот жүйесін мемлекеттік биліктің дербес тармағы ретінде зерттеудің бүгінгі деңгейі, осы мәселеге арналған бірқатар арнаулы ғылыми еңбектердің жарық көргеніне қарамастан, әлі де, зерттеуді қажет ететін тұстары көп екенін, ашылмаған қырлары мен сырлары бар құбылыс екенін ескеруіміз қажет.

Сот - құқықтық реформасының кезеңдері республикамыздағы 1993 жылғы 28 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Конституциясының қабылданған сот билігінің қалыптасуына жол ашты. Республикадағы сот билігі Конституциялық сотқа, Төрелік сотқа және Жоғарғы сотқа бөлініп заңмен ресми түрде бекітілді. Сол себепті, сот билігінің қалыптасуының бірінші кезеңі 1993-1994 жылдар аралығын қамтиды.

Сот органдарының негізгі міндеті, сот төрелігі міндеттерін жүзеге асыру болып табылады. Соттар сот төрелігін жүзеге асыру арқылы, сөзсіз, заңды және жеке тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Заңды баянды етілген сот төрелігінің принциптері өзінің нақты жүзеге асуын сот төрелігінің ұйымдастырылуы мен қызметінен табатындықтан, соттың ұйымдастырылуы мен қызметінің принциптері туралы айтып, зерделеуге толық негіз бар. Соттың ұйымдастырылуы мен қызметінің принциптері туралы ілім сот төрелігінің мәні туралы ілім болып табылады, себебі бұл принциптер өзінің нысаны жағынан сот төрелігінің елеулі ерекшеліктерін білдіреді және жалпы сипаттағы құқықтар болып табылады. Сөз болып отырған талаптар дамып, құқықтық қағидалар түрінде қоғамдық қатынастардың бүкіл бітім-болмысын және қажетті тәртібін айқындайды.

Қоғамды одан әрі демократияландыру, заңдылықты нығайту, мемлекеттің, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын іс жүзінде қамтамасыз ету міндеттері сот билігіне және сот төрелігі мәселелеріне айрықша көңіл бөлуді мейлінше талап етеді, өйткені бұл жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғау үшін, сот арқылы қорғауды жүзеге асыру абсолютті және шексіз болуы үшін қажет.

20 қараша 2013 жылы Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан Республикасы судьяларының VI съезінде сөйлеген сөзінде: «Қазақта «билік айту оңай, біліп айту қиын» деген сөз бар. Әділ қазылық ету - кез-келген судьяның қасиетті парызы. Ол үшін заңды бес саусақтай білу жеткіліксіз. Ең бастысы, би адал, әділ болуы керек.

Сот төрелігінің әділдігі мен жедел, әрі толық орындалуы - кез-келген елдің кемел болмысының көрінісі. Сот жүйесінің дамуы тоқтап қалатын құбылыс емес, оны үздіксіз жетілдіріп отыру керек. Біз бұл бағыттағы жұмыстарды жалғастыра береміз. Ал, судьялар, сіздерден әрқашан жоғары біліктілік пен әділдік, адалдық талап етіледі.

Халқы заңын сыйлайтын, сотына сенетін қоғам - ең дамыған қоғам. Біздің мақсатымыз - дәл сондай қоғам құру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президентінің ресми сайты <https://www.akorda.kz>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. <https://kodeksy-kz.com>

Сакен Э.

СТАНОВЛЕНИЕ И КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье автор рассматривает вопросы становления и конституционные основы судебной власти в Республике Казахстан.

Saken E.
**FORMATION AND CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF JUDICIAL
POWER IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Annotation. In the article, the author examines the issues of formation and constitutional foundations of judicial power in the Republic of Kazakhstan.

УДК 343.2 /2

Сапаров А.Б.
магистрант гр МЮ-20-1 Академии «Bolashaq»

**ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, НАПРАВЛЕННЫХ НА
ВОВЛЕЧЕНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО В СОВЕРШЕНИЕ
АНТИОБЩЕСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ**

Аннотация. Расследование преступлений о вовлечении несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий представляет определенную сложность для органов предварительного расследования и требует серьезных научных и методических рекомендаций. Анализ следственной и судебной практики свидетельствует, что расследование преступлений по вовлечению несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий проводится, не всегда некачественно, без учета содержания элементов криминалистической характеристики, специфики возникающих следственных ситуаций. В статье автора нашли отражение эти и другие вопросы.

Правоприменительная деятельность по данному виду преступлений весьма противоречива и характеризуется совершением большого количества различного рода недостатков и ошибок. Так, согласно данным следственного управления при МВД РК, треть уголовных дел по ст. 134 УК РК возбуждались без достаточных на то оснований, а в 29% уголовных дел прекращались за отсутствием состава преступления.

Особенности производства отдельных следственных действий не находят своего должного отражения в материалах предварительной проверки в отношении лиц, совершающих рассматриваемый состав преступления. Допускаемые сотрудниками органов внутренних дел в процессе сбора материалов ошибки часто приводят к утрате доказательственного значения полученной информации. Взаимодействие следователя и сотрудников органа дознания на стадии сбора материалов предварительной проверки и возбуждения уголовного дела, а также в ходе предварительного расследования не всегда отвечает требованиям практики и ведомственных нормативных актов. При анализе материалов уголовных дел обращают на себя внимание факты, когда не принимаются надлежащие меры административно-правового характера к лицам, вовлекающим несовершеннолетних в совершение антиобщественных действий. Недостаточно эффективно проводятся профилактические мероприятия с несовершеннолетними, вовлекаемыми в совершение антиобщественных действий, что впоследствии приводит к совершению ими различных преступлений. Таким образом, сам факт вовлечения несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий, как правило, становится первой ступенью в приобретении преступного опыта.

Типичными элементами криминалистической характеристики вовлечения несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий являются:

- а) способ подготовки, совершения и сокрытия преступления
- б) личность преступника;
- в) личность вовлекаемого несовершеннолетнего;
- г) личность свидетелей и факторы, влияющие на формирование их показаний и поведение на следствии;
- д) обстановка совершения преступления.

Систематическое вовлечение несовершеннолетнего в употребление спиртных напитков происходит путем высказывания просьб, угроз различного содержания, введение в заблуждение относительно истинных намерений.

При систематическом вовлечении в употребление одурманивающих веществ, в основном, используются уговоры, угрозы, и непосредственная демонстрация.

При систематическом вовлечении несовершеннолетнего в проституцию используются угрозы, физическое насилие, обещание материальных выгод, развратные действия, сожительство, демонстрация порнографии.

При вовлечении в систематическое занятие бродяжничеством и попрошайничеством наиболее часто виновные используют угрозы, лишение материальной поддержки, изгнание из дома, обещание материальных выгод.

Уголовный Кодекс Республики Казахстан, в частности ст.134 «Вовлечение несовершеннолетнего в антиобщественную деятельность» требует доработки.

Верховный Суд РК должен дать расширительное толкование квалификации преступления, предусмотренного ч.1 ст.134 «Вовлечение несовершеннолетнего в немедицинское употребление наркотических средств или других одурманивающих веществ», и преступления, предусмотренного п. «в» ч.2 ст.261 «Склонение несовершеннолетнего к потреблению наркотических средств или психотропных веществ».

В качестве постановки вопроса, на наш взгляд, следует отметить, что редакция ст.134 УК РК нуждается в совершенствовании. Так как нам представляется не совсем удачно включение законодателем в диспозиции названной нормы термина «немедицинское» употребление наркотиков. Получается, что в случаях если взрослый вовлек несовершеннолетнего в «медицинское» употребление наркотиков, то ответственность не должна наступать.

Полагаем, что понятие «немедицинское употребление наркотиков» должно быть дано Верховным Судом РК в нормативном постановлении в целях единообразного его применения всеми судебными органами нашей республики.

Следующая проблема вытекает исходя из анализа предмета данной нормы. Исходя из содержания Закона РК «О наркотических средствах, психотропных веществах, прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими» от 10 июля 1998 г. предметом любого преступления связанного с незаконным оборотом наркотиков, выступают не наркотические вещества, а наркотические средства. Учитывая изложенное, мы считаем, что законодатель в рассматриваемой норме допустил неправильное указание на «наркотические или другие одурманивающие вещества».

Не совсем понятна позиция законодателя, предусматривающего «систематическое» употребление спиртных напитков. Вовлечение, как правило, предполагает не единичный случай, а неоднократное совершение каких-либо действий, вызывающих желание у вовлекаемого лица совершить вышеуказанные антиобщественные действия. В этой связи предполагаем термин «систематическое» из данной нормы исключить.

Сапаров А.Б.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДЫ ҚОҒАМҒА ҚАРСЫ ІС-ӘРЕКЕТТЕР ЖАСАУҒА ТАРТУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ҚЫЛЫСТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Кәмелетке толмағандарды қоғамға қарсы іс-әрекеттерді жасауға тарту туралы қылмыстарды тергеу алдын-ала тергеу органдары үшін белгілі бір қиындық тудырады және байыпты ғылыми және әдістемелік ұсыныстарды қажет етеді. Тергеу және сот практикасын талдау кәмелетке толмағандарды қоғамға қарсы іс-әрекеттерді жасауға тарту жөніндегі қылмыстарды тергеу әрдайым білікті емес, криминалистік сипаттама элементтерінің мазмұнын, тергеу жағдайларының ерекшеліктерін ескерусіз жүргізілетіндігін көрсетеді. Автордың мақаласында осы және басқа да мәселелер көрініс тапты.

Saparov A.B.

PROBLEMATIC ISSUES OF QUALIFICATION OF CRIMES AIMED AT INVOLVING A MINOR IN COMMITTING ANTISOCIAL ACTIONS

Annotation. The investigation of crimes involving minors in the commission of antisocial acts presents a certain complexity for the preliminary investigation bodies and requires serious scientific and methodological recommendations. The analysis of investigative and judicial practice shows that the investigation of crimes involving minors in the commission of antisocial actions is carried out, not always unskilled, without taking into account the content of elements of criminalistic characteristics, the specifics of emerging investigative situations. The author's article reflects these and other issues.

Сарсембаев Б.Ш.

химия ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің Экономикалық және құқықтық ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, bolat_s@mail.ru

Сейтхожин Б.Ө.

заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің Экономикалық және құқықтық ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9
bulat-1960@mail.ru

3-Д ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КРИМИНАЛИСТИКА ЖӘНЕ СОТ САРАПТАМАСЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада 3Д технологияларын қылмысты ашу мен тергеудің тиімділігін арттыру мақсатында криминалистикалық әдістер ретінде қолдану мүмкіндіктері туралы сөз болады.

Криминалистика ғылымының негізгі міндеттерінің бірі қылмыстарды ашу және тергеу үшін тиісті ғылыми-техникалық құралдар мен әдістерді әзірлеу, жетілдіру және енгізу болып табылады.

Жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігі саласындағы қазіргі заманғы тәуекелдерге, сын-тегеуріндерге және қатерлерге дайын болу мақсатында криминалистика ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін кеңінен пайдалануда. Яғни, ол өз қызметіне ең жана инновациялық, ғылыми технологияларды енгізіп пайдалануы қажет.

Осыған орай, біз мақалада криминалистика мен сот-сараптама қызметіндегі кейбір инновациялық технологияларды қолдануды дамыту болашағын, атап айтар болсақ, 3D-технологияларды (3D-сканерлеу, 3D-модельдеу, виртуалды аутопсия), оқиға болған жерді қарау және сот сараптамаларын жүргізу кезінде кеңінен қолдану мәселелерін қарастырамыз.

Кез келген қылмыстық істі тергеу оқиға болған жерді қарап-тексеруден басталатыны белгілі. Қылмыстық істе ақиқатты анықтаудың тиімділігі істе көрсетіліп, бекітілген дәлелдердің сапасы мен толықтығына байланысты болады. Бекітудің әртүрлі әдістері бар, бірақ олардың ішіндегі ең маңыздысы және ең тиімдісі әлі де фотосуретке түсіру болып табылады.

Фотосуреттер суретке түсірілген объектілердің сыртқы белгілерін және материалдық жағдайдың элементтерін көрсете отырып, әрқашанда хаттамадағы кез-келген, тіпті ең егжей-тегжейлі сипаттамамен салыстырғанда көбірек ақпаратты қамтиды [1, 64 б.]. Осыған қарамастан, тәжірибе көрсеткендей қазіргі кезде қолданылып жүрген дәлелдемелік ақпараттарды бекітудің құралдары (сандық фотоаппараттар, бейне-камералар) қылмыстың жасалған жері туралы ақпараттарды жеткілікті мөлшерде берілуін қамтамасыз етпейтінін көрсетеді. Цифрлық камералардың негізгі кемшілігі нақты бір қылмыстық іс бойынша шешім қабылдауда маңызды рөл атқаратын дәл өлшемдерді қамтамасыз ете алмау болып табылады. Міне, осы себептен қылмыстық іс материалдарын сотта қарау кезінде болған оқиғаны қабылдауда едәуір қиындықтар туындайды.

Бұл мәселені шешу үшін кейбір ғалым криминалистер оқиға орнында 3D сканерінің мүмкіндіктерін пайдалануды ұсынады. Лазерлік сканерлеу – бұл объекті туралы кеңістікте нақты және толық ақпарат алудың ең жылдам және тиімді құралы болып табылады [2]. Бұл мәселені бекіту құралы ретінде қолданыстағы құралдармен қатар 3D сканердің мүмкіндіктерін қолдана отырып шешуге болады. Қазіргі уақытта қылмыстарды ашу мен тергеудің әртүрлі кезеңдерін үш өлшемді визуализациялау шетелдерде көбірек қолданылады және сонымен қатар отандық криминалистердің де назарын аударуда.

Қолданыстағы әлемдік тәжірибелерді талдау, құқық қорғау органдарында 3-Д технологияларын қолдану мына салаларды көбірек қамтығанын көрсетеді: [3, 56-61 б.].

- оқиға болған жерді қарау нәтижелерін бекітуде;
- оқтың ұшу траекториясын зерттеуде;
- шашыраған қанды зерттеуде;

- жазатайым оқиғалар мен қылмыстарды реконструкциялауда;
- жарылыс іздерін бекітуде;
- әуе апаттарын зерттеуде;
- субъективті портреттер жасауда;
- жол транспорт апаттары орнын зерттеуде.

Құқық қорғау қызметінде 3D сканерлеу мүмкіндіктерін пайдаланудың көрнекі мысалдары ретінде АҚШ-та, Ұлыбританияда, Израильде, Австралия және кейбір басқа елдерде қолданылуын айтуға болады.

3D сканері ақпаратты компьютерге беретін лазермен жабдықталған, содан кейін арнайы бағдарлама оқиға орнының 3D бейнесін жасайды, ал тергеуші белгілі бір уақыт өткеннен кейін, мысалы, қылмысқа қатысты жаңа жағдайлар туындаған немесе басқа қажеттіліктер туындаған жағдайда, оқиға орнына қайтадан «ауысуып қарауға» мүмкіндік алады.

Бәрін лентамен және сызғышпен өлшейтін дәстүрлі өлшеулерден айырмашылығы, сканер барлық қашықтықты, бұрыштарды, аудандарды, көлемдерді бекітіп, тіпті ең кішкентай сәйкессіздікті жояды және әрбір дәлелдеменің нақты координаталары болады.

Сонымен қатар, оқиға орнын дәстүрлі түрде сипаттау көп уақыт алады, ал 3D лазерлік сканерлеу оны әлде неше рет қысқартуға мүмкіндік береді.

Кейбір жағдайларда діни, жеке немесе басқа себептерге байланысты оның туыстары өлген адамды, тіпті егер бұл процедура өлтірушіні ұстау үшін қажетті ақпараттарды бере алса да, сойып ашқызығысы келмейді.

Болашақта физикалық аутопсия қажет болмауы мүмкін, өйткені оны виртуалды түрде жүргізуге болады. Олар денеге зақым келтірмейді және сот сараптамасына жүргізуге кедергі жасамайды. Мәйіт 3D-фотограмметрияны пайдалана отырып сканерленеді, содан кейін компьютерлік томограф арқылы өткізіледі, ол бастан аяққа дейін 3 500 рентген суреттерін түсіреді. МРТ және КТ, үш өлшемді компьютерлік реконструкция жасаумен біріктірілгеннен кейін дененің 3D бейнесі алынады. Виртуалды сойып ашуды(виртопсия) интернет арқылы да жүргізуге болады. Виртуалды сойып ашудың тағы бір артықшылығы олар орындалғаннан кейін бірден қол жетімді болады және олардың үш өлшемді, интерактивті бейнесі компьютердің жадында сақталады [4].

Виртуалды аутопсия нәтижелерін Швейцария соттары мойындайды, австралиялық криминалистер қолданады, ал американдық армияда 2004 жылдан бастап қайтыс болған әрбір әскери қызметшінің денесі рентген мен КТ-ға жіберіледі.

Оқиға болған жердің визуалды 3D моделі кез келген өлшеулер мен есептеулерді жүргізуге мүмкіндік береді, ақпараттың бұрмалануын болдырмайды және оны кейіннен қайта қалпына келтіруде, ситуациялық сараптамада, сондай-ақ қылмыстарды тергеу және анықтау процесінде жүретін басқа да мәселелерді шешуде қолданылуы мүмкін. Тергеу барысында, сондай-ақ сот талқылауында 3D кескіндерді пайдалану судьяға, сонымен қатар процеске қатысушыларға оқиға болған жердің нақты бейнесін береді. Оқиға болған жердің мұндай визуалды моделі өлшеудің барлық түрлерін (қашықтықтарды, бұрыштарды, аудандарды, көлемдерді) ешқандай бұрмалаусыз жүргізуге мүмкіндік береді.

Енді сотта қылмыс болған жердің фотосуреттерін ғана емес, сонымен қатар объектілердің моделін: толықтай, ондағы жиһаздардың орналасқан орнын және айғақтық заттардың орналасуын (тіпті ұсақ-түйек заттарға дейін), осы процеске қатысушыларға үш өлшемді көлемде көрсетуге болады.

Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасында шетел мемлекеттерінің тәжірибесін пайдалана отырып, 3D сканерін криминалистикалық әдіс ретінде қолданудың теориялық тұрғыдан мүмкіндігі және қажеттілігі зор. Бұндай жаңа инновациялық технологияларды іс жүзінде қолдану қылмыстарды тергеу мен ашудың тиімділігіне оң әсер етеді.

Қорта келгенде айтарымыз, мемлекеттік және қоғамдық мүдделерімізді қорғау және бүгінгі күннің сын-қатерлеріне төтеп беру үшін біздерге криминалистика ғылымы мен техникасының соңғы жетістіктерін батыл түрде қолданысқа енгізуіміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сарсембаев Б.Ш. Криминалистикалық техника. Оқулық – Алматы, 2013. 64 б.
2. 3D-сканирование и фотографирование сравнили на практике как методы криминалистической экспертизы [Электронный ресурс]: сайт //URL: <https://>

//www.artec3d.com/ru/news/3d-scanning-tested-against-otographyinautopsy/ (дата обращения: 11.03.2022).

3. Еремченко В.И. Практика использования 3Д-сканирования местности в деятельности правоохранительных органов. «Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики». Сборник научных статей – Могилев. 2021. С.56-61.

4. Андрюха, у нас труп»: как современные технологии помогают криминалистам. Электронный ресурс: сайт <https://trends.rbc.ru/trends/industry/6189242f9a79474c426293ad> (дата обращения: 18.03.2022).

Сарсембаев Б.Ш., Сейтхожин Б.У.
ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ 3-D ТЕХНОЛОГИЙ
В КРИМИНАЛИСТИКЕ И В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования 3D-технологий в качестве криминалистических методов для повышения эффективности раскрытия и расследования преступлений.

Sarsembaev B.Sch., Seitkhozhin B.U.
POSSIBILITIES OF APPLICATION OF 3-D TECHNOLOGIES
IN CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXAMINATION

Annotation. The article discusses the possibilities of using 3D technologies as forensic methods to improve the efficiency of detecting and investigating crimes.

ӨОК 347

Серімов Е.Е.
заң ғылымдарының кандидаты,
Ғылыми зерттеу және жоғарыдан кейінгі білім беру орталығының басшысы

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ
ФАКТОРЛАРЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес қызметінің теориясы, қағидаты, стратегиясы мен тактикасы, даму тенденциясына баға беру және ол бойынша ішкі істер органдары қызметіндегі бағыттарды айқындау жұмыстары әлі де болса зерттей түсуді қажет етеді. Автор әкімшілік қызметпен бірге, қылмыстық-процессуалдық саладағы қоғамдық тәртіпті пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша негізгі салмақ жүктелген ішкі істер органдары құқық қорғау органдарының ішіндегі саны жағынан алғанда ең көбі екендігін қаперге алады. Сөз жоқ, ішкі істер органдарының қызметкерлері қылмыспен күрестің алдыңғы шебінде жүріп, құқық бұзушымен, қылмыскермен өзгелерден бұрын бетпе-бет кездеседі. ПО-нда жемқорлықтың сипаты, оның алдын алу үшін атқарылып жатқан шаралардың жеткіліксіздігін, мемлекеттің мүдделерін күйттейтін бұл секілді өкілетті органда азаматтардың заңды мүдделеріне қайшы келетін келіссіз тенденциялар баршылық екенін тіліне тиек етеді. Бұл алдымен қылмысты жасырудан, әдейі тіркемеуден, қызметтегі әрекетсіздіктен, қылмыстық іс материалдарын фальсификациялаудан көрінеді. Міне, осы жайттар ішкі істер органдарына деген халықтың сенімін жоққа шығаруда. Автор осы өзекті мәселені тәпшітеп талдып, ғылыми тезге түсірген.

Сыбайлас-жемқорлық деректерінің көптігі, қоғамның қай саласында болмасын алаяқтықтың белең алғандығы, әділетсіздік пен ұрлық-қарлықтың асқынып бара жатқандығы құқықтық қоғамда ешкімді бей-жай қалдырмаса керек. Бұл салада жасалып жатқан бағдарламалар саны жағынан мейлінше көп болса да, нәтижесіне келгенде күмілжіп қалатынымыз жасырын емес. Оны өз кезегінде Елбасы да сан рет өткір сынға алған болатын. Біз көтеріп отырған мәселемізді екі аспектіде қарастырамыз: бірі – сыбайлас жемқорлықтың ішкі істер органдарындағы белгілері болса, екіншісі – сыбайлас жемқорлыққа итермелейтін факторлар. Заңнамада бұл құбылысқа берілген тиісті анықтама мынаған саяды: «сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға

уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу».

Қазір сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама жұмыс істеуде, оның негізі заңдары мен бірқатар бағдарламалық құжаттары іске асырылуда, мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы функцияларды кешенді түрде іске асыратын арнайы уәкілетті органдар құрылуда. Мұндай сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтерді – мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі органдардың сыбайлас жемқорлық қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алуға, анықтауға, жолын кесуге, ашуға және тергеп-тексеруге бағытталған қызметті жүзеге асыратын жедел-тергеу бөлімшелері құрайды. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласындағы халықаралық ынтымақтастық белсенді жүзеге асырылуда. Енді осы заңнамалық құжаттарға тоқталып өтелік.

Біріншіден, Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы» № 986 Жарлығы шықты.

Екіншіден, 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» № 410-V Заңы жарияланды.

Үшіншіден, Елбасымыз Н.Назарбаевтың «Ұлт жоспары – «100 нақты қадам» жолдауының 13-қадамы – жемқорлыққа қарсы күресті күшейтуге арналады. Онда жаңа заңнамалар әзірлей отырып, құқық қорғау органдарының ауқымды бөлігін құрайтын Мемлекеттік қызмет істері және жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің құрылымында жемқорлық құқық бұзушылықтың жүйелі түрде алдын алу және сауықтыру үшін жемқорлыққа қарсы арнайы бөлім құру керектігі айтылған болатын.

Төгіншіден, осыған сәйкес Мемлекеттік қызмет істері министрлігінде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Ұлттық бюросы» құрылды.

Бесіншіден, «Құқық қорғау қызметі туралы» ҚР Заңына 2015-жылғы 29-қазан күні өзгерістер енгізіліп, құқық қорғау органдарының құрамына «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі» органы енгізілді.

Алтыншыдан, ҚР ПМ Алқасының 2016-жылғы 21-қаңтардағы №1 шешімін жариялау туралы ПМ №53 бұйрығына сәйкес, ПО-ның салалық бөліністеріне «сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттар әзірленсін», сондай-ақ «1 ай мерзім ішінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне ішкі талдау жүргізу қағидалары мен іс-шаралар жоспары әзірленсін және бекітілсін» делінген. Демек, осы саладағы атқарылар іс-қимылдың нормативтік базасы толық деуге әбден болады. Әйтсе де бұл жемқорлықпен тек осы құрылымдар ғана күресуі керек деген сөз емес. Қоғамымызды іштей жегілей жеп, ісініп барып жарылған жараға ұқсаған ібіліс ісінің іріні мен уыты жаман аурудан бетер. Сондықтан мемлекеттің әрбір құрылымының әр буынына дендеп енген бұл індеттің бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып бел шеше бірігіп күреспесе болмайтындай.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп-қатер қатарына қояды және мемлекет пен қоғамды осы келеңсіз құбылыспен күресте күш-жігерді біріктіруге бағыттайды [1].

Сыбайлас жемқорлықтың залалы – біріншіден, мемлекетке үлкен қаржылық нұқсан келтірсе, екіншіден, мемлекеттік биліктің беделіне залал келтіреді, үшіншіден, қоғам мен мемлекет билігінің өкілеттіктерін моральдық тұрғысынан құлдыратады. Мемлекеттік бедел дегенде біз Transparency International – Халықаралық бейүкіметтік ұйымның жемқорлықты бағалау Индексінде (Corruption Perceptions Index) жүгінсек те жеткілікті, онда Қазақстанның Гондурас, Лаос, Уганда секілді елдермен қатар орналасқаны көп нәрседен хабар бергендей.

Соңғы әр жылдардың қорытындысында жемқорлық қылмыстарының көпшілігін әр деңгейдегі әкімдік, ауыл шаруашылық министрлігі, салық органдары, еңбек және тұрғындарды әлеуметтік қорғау министрлігі қызметкерлері жасайтынын аңдаймыз, ал ішкі істер органдарының қызметкерлері осылардың алдыңғы шебінде тұр. Ішкі істер органдарында бұл салада кең тараған түрлері:

- пара алу;

- лауазымын асыра пайдалану;
- алаяқтық.

Ішкі істер органдары – құқық қорғау органдарының ішіндегі ең саны көп бола тұра, әкімшілік қызметпен бірге, қылмыстық-процессуалдық саладағы қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша негізгі салмақ жүктелген орган. Қызметтік бағыттарының көптігі сыбайластыққа ұрындырмай қоймайтыны кәдік.

Сондықтан ішкі істер органдарындағы жемқорлық адам мен мемлекет арасындағы қатынас тұрғысынан келсек, қоғамдық қатынастардың барлық тұстарына кері ықпалын тигізеді. Мемлекеттің мүдделерін күйттейтін өкілетті органның азаматтардың заңды мүдделеріне қайшы келетін келіссіз тенденцияны тудыру қаупі бар. Ал бұл өз кезегінде қылмысты жасырушылықты, тіркемеуді (латентность) туындатып, сондай-ақ тұрғылықты халықтың жалпы құқық қорғау органдарына деген сенімін жоққа шығарады. Ішкі істер органдарындағы жемқорлыққа заңды тікелей бұзуға әкеліп соқтыратын негізгі факторларға – қылмысты тіркеуден жасыру, қызметтегі әрекетсіздік, қылмыстық іс материалдарын фальсификациялау, т.б. жатқызылады.

Бұл факторлар жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша жекеленген шараларды ғана тұжырымдау емес, осы іс-қимыл тұжырымының өзін өзгертуді қажет екенін көрсетеді. Кез келген тұжырымның негізінде, біздің пікірімізше, барлық элементтерінің жүйелік құрылымын анықтайтын идея жатуы керек. Біз заңнамалық негізде арқаулы мәселелердің бөлігі ішкі істер органдарының қызметінің дұрыс ұйымдастырылуы, тиімсіздігінің төңірегінде шоғырлануы тиіс деп ойлаймыз.

Соңғы жылдарда жемқорлыққа қарсы қабылданған құқықтық нормалар жетіп артылады дедік. Алайда бұның жемқорлық қарсы іс-қимылға әсері соншалықты бола қоймағаны да рас. Ендеше бұл бағыттың ұйымдастырылу-құқықтық аспектісі жан-жақты толық қамтылмай отыр, әлі де болса полиция қызметіндегі қызметтік үдерістерінің шынайы эмпирикалық қалпы зерттелмеген, әрбір нақты құқық қолданушы ниетінің қилы қырлары назардан тыс қалып отыр дегенді айғақтайды.

Мәселен, кеңінен сөз етілетін әрі ішкі істер органдары қызметкерлерін қызықтыратыны жалақылардың көлемі екені белгілі. Осындай орайда, мәселен, қылмыстық не әкімшілік іс жүргізуде, өндірісте болатын қылмыстық не әкімшілік істердің санымен өлшесек, еңбек төлемдерінің бірдейлігі тұрғысынан алғанда, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Мемлекеттік кіріс комитетінің анықтаушылары (бұрынғы Кедендік бақылау комитеті) мен Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының анықтаушыларының не жергілікті полиция қызметінің жүктемелерін салыстыруға келмейді, оның үстіне қызметтерінің жағдайлары мен еңбек жүктемелерінде айырмашылықтар көп. Осының бәрі де қызметкерлердің мінез-құлқына әсер етер негізгі факторлардың бірі болып саналады.

Жоғарыда айтылған ой тігінен және көлденеңнен құрылған ішкі істер органдарының ұйымдастырылу ерекшеліктерін ежіктеп зерттеуден бас тарту қолданылған шаралардың тіптен де тиімсіздігін әйгілейді. Осылайша біз келешекте мынадай бағыттарға басты назар аударымыз керек сияқты:

- 1) Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының қызметін бағалау өлшемінің жүйесін қалыптастыруға өзгерістер енгізу;
- 2) меритократия мен ашықтық қағидатына негізделген ішкі істер органдарының кадрлық саясаты;
- 3) ішкі істер органдары ұсынатын әкімшілік процедуралар мен мемлекеттік қызметтің қол жетімдігі мен ашықтығы;
- 4) ішкі ведомстволық мінез-құлықтың ережесін қайта қалыптау.

Енді бұл бағыттарды барынша қысқаша талдап көрелік.

Біріншіден, полиция жұмысының көрсеткішін анықтауда сандық көрсеткішті сапаға ауыстыру басты міндет болуға тиіс. Қазіргі қолданыстағы бағалау жүйесі қылмысқа қарсы күрестің жалпы қалпын көрсетіп, нәтижелердің жан-жақтылығын, статистикалық мәліметтердің шынайылығын қамтамасыз етпейтіндей, бұл бағытта атқарылар жұмыстарды жетілдіре түскен ләзім.

Екіншіден, ішкі істер органдарының кадрлық саясаты қабылданған шешімдердің ашықтығы мен меритократиялық қағидатқа негізделуі керек. Бұл ПО-н реформалау ғана емес, ведомствоның кадрлық саясатымен де тікелей ұштасып жатыр. Меритократия дегеніміз – қызметкердің жеке сіңірген еңбектері мен жетістіктерін мойындау, оны қабілеттері мен кәсіби даярлығына сәйкес

қызмет бабында ілгерілету, жоғарылату болып табылады. Осы жерде мына мәселені анықтап алған абзал. Бұл полиция қызметкерлерінің жеке өмірі мен қызметтік мүдде мен басымдықтарының шегі. Мемлекеттік қызмет қағидаитарының бірі – азаматтардың құқықтары мен бостандықтары және заңды мүдделеріне мемлекет мүдделері алдында басымдық беріледі. Бұл екі жердегі екі – төрт деген сияқты аксиома. Мұндағы мәселелер нақты ашылмағандықтан, ашық бағдардың жоқтығынан, төмендегі қызметкерлер басшылықтың қисынсыз жазалау шараларына ұрынып жүр. Мәселен, жергілікті бөліністер басшылары кейде ашықтан-ашық полиция қызметкерлерінің белгілі бір сауық орындарына (мейрамхана, кафе) бару секілді конституциялық құқығына қайшы келетін заңсыз бұйрықтар мен өкімдер шығарады. Жуырда бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерде Бас прокуратураның кешкі-түнгі мезгілдерде сауық құру орындарында дем алып отырған өз қызметкерлерін оңашаландырып, оларды масаң күйін тексеру үшін куәландырудан өткізгеніне барша ел куә болды. Бұл сияқты салалық ведомстволар қызметіндегі орынсыз қаталдықтың адамдардың өзге құқықтарына қайшы келіп тұрғаны ап-анық көрініп-ақ тұр. Бұл фактор да мемлекеттік қызметтің құнын түсіретін белгі деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы.*

Серимов Е.Е.

О НЕКОТОРЫХ КОРРУПЦИОННЫХ ФАКТОРАХ В ОВД

Аннотация: Автор настоящей публикации поднимает проблему коррупционности органов внутренних дел Республики Казахстан. Рассматривает коррупциогенный факторы на основе исследования ее практических аспектов. Автор обозначает наиболее приоритетные направления организационно-правового противодействия коррупции в органах внутренних дел Республики Казахстан, так как коррупция в органах внутренних дел оказывает масштабное негативное влияние на все аспекты общественных отношений, связанных со взаимоотношением личности и государства.

Serimov E.E.

ABOUT SOME CORRUPTION FACTORS IN THE DEPARTMENT OF INTERNAL AFFAIRS

Annotation. The author of this publication raises the problem of corruption of the internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan. Considers corruptogenic factors based on the study of its practical aspects. The author identifies the most priority areas of organizational and legal counteraction to corruption in the internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan, since corruption in the internal affairs bodies has a large-scale negative impact on all aspects of public relations related to the relationship between the individual and the state.

УДК 343.3/7

Тогайбаева Ш.С.

к.ю.н., профессор кафедры «Юрипруденция»

Жумабек М.Б.

Магистрант

sholpantogajbaeva@gmail.com

Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, город Кокшетау, Республика Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Аннотация. Данная статья посвящена изменениям в законодательстве Республики Казахстан по противодействию коррупции. Поправки коснулись и Уголовного кодекса Республики Казахстан и закона Республики Казахстан "О противодействии коррупции". В законе Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК "О противодействии коррупции" говорится о создании служб антикоррупционного комплаенса. В своей статье авторы акцентируют внимание на этих изменениях.

По итогам 2020 года Казахстан занял 29-е место среди 193 стран-членов ООН в рейтинге по уровню развития "электронного правительства" (в 2018 г. - 39), среди стран СНГ - 1-е место, среди стран Азии - 6-е место [1].

Современные ключевые ориентиры антикоррупционной политики в Казахстане определены в ряде стратегических и программных документов, в числе которых: Послание Президента от 14 декабря 2012 г. «Стратегия Казахстан - 2050: новый политический курс состоявшего государства» [2]; Указ Президента от 26 декабря 2014 года № 987 «Об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015 -2025 годы» [3], План наций -100 конкретных шагов по реализации пяти конституционных реформ» [4], Послание Президента от 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» [5]; Программа «Семь камней правосудия» [6], закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции» (распоряжение премьер-министра Республики Казахстан от 30 октября 2020 года № 140-р «О мерах по реализации закона Республики Казахстан от 6 октября 2020 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции») [7], Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года № 802 «Об утверждении Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы и внесении изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан» (Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы) [8].

В ныне действующем Уголовном кодексе многие положения законодательства подверглись обновлению.

Так, по аналогии с прежним УК «коррупционное преступление» определено в виде закрытого перечня деяний, ответственность за которые предусмотрена в статьях Особенной части УК, непосредственно перечисленных в правовом глоссарии - в п. 29 ст. 3 УК РК.

Одна часть из обозначенных в этом перечне статей (а именно девять) включена в гл. 15 УК «Коррупционные и иные уголовные правонарушения против интересов государственной службы и государственного управления», другая - размещена в иных главах Особенной части УК Казахстана.

Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции» были внесены изменения в УК РК:

2) в статье 3:

в пункте 19 слова «либо организацией, доля государства в которой составляет более пятидесяти процентов» заменить словами «государственной организацией либо субъектом квазигосударственного сектора»;

пункт 28) изложен в следующей редакции:

«28) лицо, приравненное к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, - лицо, избранное в органы местного самоуправления; гражданин, зарегистрированный в установленном законом Республики Казахстан порядке в качестве кандидата в Президенты Республики Казахстан, депутаты Парламента Республики Казахстан или маслихатов, акимы городов районного значения, поселков, сел, сельских округов, а также в члены выборного органа местного самоуправления; служащий, постоянно или временно работающий в органе местного самоуправления, оплата труда которого производится из средств государственного бюджета Республики Казахстан; лицо, исполняющее управленческие функции в государственной организации или субъекте квазигосударственного сектора, а также лицо, уполномоченное на принятие решений по организации и проведению закупок, в том числе государственных, либо ответственное за отбор и реализацию проектов, финансируемых из средств государственного бюджета и Национального фонда Республики Казахстан, занимающее должность не ниже руководителя самостоятельного структурного подразделения в указанных организациях; служащие Национального Банка Республики Казахстан и его ведомств; служащие уполномоченной организации в сфере гражданской авиации, действующей в соответствии с законодательством Республики Казахстан об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации; служащие уполномоченного органа по регулированию, контролю и надзору финансового рынка и финансовых организаций;»;

3) дополнена статьей 412-1 следующего содержания:

«Статья 412-1. Провокация преступления

1. Провокация преступления, то есть незаконные действия должностного лица, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность или досудебное расследование,

склонившие лицо к совершению преступления с целью последующего изобличения и привлечения к уголовной ответственности или шантажа, - наказываются лишением свободы на срок от трех до пяти лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до семи лет.

2. То же деяние, сопряженное с насилием либо угрозой применения насилия, уничтожения или повреждения имущества, либо использованием материальной или иной зависимости лица, - наказываются лишением свободы на срок от пяти до десяти лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до десяти лет.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи:

1) повлекшие совершение лицом тяжкого либо особо тяжкого преступления или наступление иных тяжких последствий;

2) совершенные в интересах преступной группы, - наказываются лишением свободы на срок от десяти до двенадцати лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью сроком на десять лет» [1].

В борьбу с коррупцией активно вовлекается гражданское общество через антикоррупционное просвещение и создание атмосферы "нулевой" терпимости к любым ее проявлениям.

Введено новое антикоррупционное ограничение для государственных служащих, депутатов Парламента и судей на владение счетами в зарубежных банках.

Усовершенствованы меры финансового контроля. В 2021 году государственные служащие, лица, приравненные к ним, а также их супруги в рамках всеобщего декларирования предоставили "входные" декларации, зафиксировав все свои активы. С 2022 года будет осуществляться сопоставление доходов и расходов.

Оценка деятельности акимов дополнена целевым индикатором "уровень коррупции" и утверждена методика регионального измерения индекса коррупции.

В целях безусловного применения принципа верховенства закона для оперативного разрешения гражданских и коммерческих споров международного бизнеса создан независимый Суд Международного финансового центра "Астана", работающий в рамках особого правового режима.

Введена дифференцированная система поощрения граждан, сообщающих о фактах коррупции и иным образом оказывающих содействие в противодействии коррупции. Теперь вознаграждения выплачиваются в зависимости от размера взятки или причиненного ущерба, а не фиксированно, как это было ранее. Максимальная выплата может составлять четыре тысячи месячных расчетных показателей.

Противодействие коррупции в квазигосударственном и частном секторах.

Законодательно закреплено создание антикоррупционных комплаенс-служб.

Внутри крупных компаний работают горячие линии. Туда поступают обращения. Комплаенс это независимые службы. Они следят за нарушением: например, за превышением технических требований, заключался договор, но оплата проводилась после поставки и т.д. Комплаенс офицеры следят за соблюдением антикоррупционных стандартов, изучает коррупционные риски внутри компаний.

Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции» (распоряжение премьер - министра Республики Казахстан от 30 октября 2020 года № 140-р «О мерах по реализации закона Республики Казахстан от 6 октября 2020 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции» [7], внесены изменения в ряд законов изменения, в том числе, в закон РК «О противодействии коррупции».

В п. 4 этого закона в статью 16 «О противодействии коррупции»[7]:

дополнить пунктом 3 следующего содержания:

«3. В субъектах квазигосударственного сектора определяются структурные подразделения, исполняющие функции антикоррупционных комплаенс-служб, основной задачей которых является обеспечение соблюдения соответствующей организацией и ее работниками законодательства Республики Казахстан о противодействии коррупции.

Субъекты предпринимательства, не являющиеся субъектами квазигосударственного сектора, вправе создавать антикоррупционные комплаенс-службы»;

5) статью 19 изложить в следующей редакции:

«Статья 19. Сотрудники антикоррупционной службы

Сотрудники антикоррупционной службы при исполнении ими служебных обязанностей обладают полномочиями, установленными Законом Республики Казахстан «О правоохранительной службе» и иными законами Республики Казахстан.»;

б) в статье 21:

подпункт 4) пункта 1 изложить в следующей редакции:

«4) осуществляет иные полномочия, возложенные законами Республики Казахстан, а также актами Президента Республики Казахстан»;

в пункте 2:

абзац первый изложить в следующей редакции:

«2. Антикоррупционная служба в пределах своих полномочий вправе:»;

подпункты 5), 7) и 11) изложить в следующей редакции:

«5) вносить государственным органам, организациям или лицам, исполняющим в них управленческие функции, представления о принятии мер по устранению обстоятельств, способствовавших совершению уголовного правонарушения или устранению других нарушений закона, в порядке, установленном уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан»;

«7) требовать производства ревизий, налоговых и других проверок, аудита и оценки от уполномоченных органов, должностных лиц и субъектов квазигосударственного сектора в случаях, предусмотренных законодательством Республики Казахстан»;

«11) реализовывать иные права, возложенные законами Республики Казахстан, а также актами Президента Республики Казахстан.»;

7) пункты 1 и 2 статьи 24 изложить в следующей редакции:

«1. Лицо, располагающее информацией о готовящемся, совершаемом или совершенном коррупционном правонарушении, информирует об этом вышестоящего руководителя и (или) руководство государственного органа либо организации, сотрудником которой является, и (или) уполномоченные государственные органы.

2. Вышестоящий руководитель, руководство государственного органа, организации, уполномоченные государственные органы обязаны принять меры, по поступившему сообщению, о коррупционном правонарушении в соответствии с законами Республики Казахстан.»

С 2021 года в квазигосударственном секторе в целях усиления подотчетности создаются общественные советы.

Противодействие коррупции в квазигосударственном и частном секторах

Законодательно закреплено создание антикоррупционных комплаенс-служб.

С 2021 года в квазигосударственном секторе в целях усиления подотчетности создаются общественные советы.

Список использованных источников:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года № 802 «Об утверждении Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы и внесении изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан» (Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы).// ИС Адилет.

2. Послание Президента от 14 декабря 2012 г. «Стратегия Казахстан - 2050: новый политический курс состоявшего государства» // ИС Адилет.

3. Указ Президента от 26 декабря 2014 года № 987 «Об антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015 -2025 годы» // ИС Адилет.

4. План наций -100 конкретных шагов по реализации пяти конституционных реформ»// ИС Адилет.

5. Послание Президента от 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность»./ИС Адилет.

6. Программа «Семь камней правосудия»./ИС Адилет.

7. Закон РК от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК «О противодействии коррупции» // ИС Адилет.

8. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции» (распоряжение премьер-министра Республики Казахстан от 30 октября 2020 года № 140-р «О мерах по реализации закона Республики Казахстан от 6 октября 2020 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты республики казахстан по вопросам противодействия коррупции»)./ИС Адилет.

Тоғайбаева Ш.С., Жумабек М.Б.
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС САЛАСЫНДАҒЫ
ЗАҢНАМАДАҒЫ КЕЙБІР ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнамасындағы өзгерістерге арналған. Түзетулер сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне және "сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" Қазақстан Республикасының Заңына қатысты болды. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" Заңында сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс қызметін құру туралы айтылған. Өз мақаласында авторлар осы өзгерістерге назар аударады.

Togaibayeva Sh.S., Zhumabek M.B.
SOME CHANGES IN LEGISLATION IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION SOME
CHANGES IN LEGISLATION IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION

Annotation. This article is devoted to changes in the legislation of the Republic of Kazakhstan on combating corruption. The amendments also affected the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and the Law of the Republic of Kazakhstan "On Combating Corruption". The Law of the Republic of Kazakhstan dated November 18, 2015 No. 410-V ZRK "On combating Corruption" refers to the creation of anti-corruption compliance services. In their article, the authors focus on these changes.

УДК 37.017

Тұрғанов Ө.А.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы з.ғ.м., полиция подполковнигі,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды
omirzak_t@mail.ru

Тұрғанова Ж.Е.

Қарағанды «Bolashaq» Академиясының заң пәндері кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы, Қарағанды
turganovazhuldyz@yandex.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ ҚАСЫМ-ЖОМАРТ ТОҚАЕВТЫҢ
«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ЖАҢАРУ МЕН ЖАҢҒЫРУ ЖОЛЫ» АТТЫ ЖОЛДАУЫ
АЯСЫНДА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ
ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада, жоғары білім беру орындарында кейбір инновациялық әдістерді пайдаланудың тиімді жолдары зерттелген. Елімізде экономиканың өсіп өркендеуіне орай, білім беру саласында да елеулі өзгерістер жүргізілуде делінген. Оған қоса оқытудың, тәрбиелеудің мазмұнын қоғам дамуының қарышты қадамына сәйкестендіріп, оны шарықтау биіктерге көтеруге бағытталған тың әдіс-тәсілдер жасалуда. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өзгертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келуде.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауының оныншы дағдарысқа қарсы кезек күттірмейтін шаралар туралы бөлімінде «Маңызды шешімдер жұртшылықтың қатысуымен ашық қабылданады. Өйткені, мемлекет әр азаматтың үніне құлақ асады. Адал еңбек, озық білім және үздік тәжірибе әрдайым жоғары бағаланады» - деп атап өтті [1, 1-3 б].

Ал кезінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыттарын айқындап берді. Аталған басым бағыттардың біріне білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары қарастырылған.

Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаев бұл бағытта «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» деген. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс» - дей келе, «Біздің жұмыстарымыздың білім беру саласындағы басымдықтары бөлігінде бүкіл әлемдегі сияқты, Қазақстан мектепке дейінгі білім берудің жаңа әдістеріне көшу керек [2].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың алдыңғы 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауының Қарқынды дамыған және инклюзивті экономика атты 3-бөлігінің 4-тармағында: «Қазақстан цифрлық экономиканы дамытуды көздеп отыр. Осыған орай көп жұмыс атқаруымыз керек. Біздің міндетіміз – ақпараттық коммуникациялық инфрақұрылымның даму деңгейі бойынша өңірдегі көшбасшылықты нығайту. Үкімет заңнаманы 5G, «Ақылды қалалар», «Үлкен деректер», блокчейн, цифрлық активтер, жаңа цифрлық қаржы құралдары сияқты тың технологиялық құбылыстарға бейімдеу қажет. Қазақстан технологиялық серіктестік орнату, мәлімет орталықтарын құру және орналастыру, мәліметтер транзитін дамыту, цифрлық қызметтердің жаһандық нарығына қатысу үшін ашық юрисдикция ретінде өзіндік брендке айналуы тиіс..., Халықаралық қаржы орталығының Назарбаев Университетімен бірлесіп, заманауи цифрлық технологияларды дамыту алаңы айналуына толық мүмкіндігі бар» - деп көрсеткен [3].

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Елбасы, Н.Ә. Назарбаев: «...Адамзат үшін ХХІ ғасыр жаңа технологиялардың ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру және жетілдіру - бүгінгі жас ұрпақ, сіздердің еншілеріңіз... Ал жас ұрпақтың тағдыры - ұстаздардың қолында» деп атап көрсеткендей, бүгінгі ұстаздар қауымы алдында үлкен міндет жүктелгенін байқаймыз.

Егер, өткен уақыттарда таным процесін біз «білім беру», «оқыту», «үйрету» деп түсінсек, бүгінгі уақытта бұл түсініктерді «білім алу/игеру», «оқу», «үйрену» деп өзгерту керек. Мұндай ұстаным бүгінгі күні әлемде жүріп жатқан жоғары оқу жүйесінде Балонья үдерісінің идеяларын толық қамтып, өзінің мазмұнын осы үдеріспен байланыстыруы ЖОО-ның жұмыстарына елеулі өзгерістер енгізуді талап етеді.

Соңғы жылдары елімізде экономиканың өсіп өркендеуіне орай, білім беру саласында да елеулі өзгерістер жүргізілуде. Оқытудың, тәрбиелеудің мазмұнын қоғам дамуының қарышты қадамына сәйкестендіріп, оны шарықтау биіктерге көтеруге бағытталған тың әдіс-тәсілдер жасалуда. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өзгертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келуде.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында – жоғары білім беру жүйесі сапасына ерекше назар аударылады. Жоғары оқу орындарының кадрлық құрамына, материалдық-техникалық жабдықталу деңгейіне, білім беру бағдарламаларына қатысты бақылау мен талап күшейтілуі қажет – делінген.

Кез-келген оқыту технологиясы оқытушының терең теориялық, психологиялық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Қазіргі таңдағы технологиялардың дамыған кезеңінде инновациялық әдістермен оқытудың ақпараттық технологияларын қолдану арқылы білім алушылардың ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамыту өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі технологиялардың дамуы барысында ұстаздардың рөлін түбегейлі өзгерту мүмкіндік туды, ұстаз тек қана білімді алып, жүруші ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі.

Жоғары білім беруде интерактивті әдісте білім беру процесін келесідей ұйымдастыруға болады:

- барлық білім алушыларға тәжірибеде туындаған мәселелер бойынша өз пікірлерін білдіріп, белсенді араласуға мүмкіндік жасау;
- білім алушылардың білімді өздігімен құрастыратын орта құру;
- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сенімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік бағытын (көзқарас, дүниетаным) ұстану;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу.

Бұдан жасайтын қорытынды жоғары білім беру орындарында білім игеру процесін ұйымдастыруда білім алушылардың барлығын дәріс, семинар және өзіндік жұмыс сабақтарында бірлескен таным процесіне белсенді араласуға, жеке білім алушының өзінің үйренгені мен білімін ортаға салып талқылау, өз ойларын талдауға, пікірталас, өз пікірін дәлелдеу және т.б. негізде ұйымдастыруға болады [4].

Интерактивті әдістерді қолдану арқылы дәріс, семинар сабақтарында білім алушылардың белсенділігін арттыру тиімді екендігі бәрімізге белгілі.

Интерактивті әдістерге: топпен жұмыс жасау, пікір-таластар, проблемалық шығарма әдістері, презентациялар, рөлдік ойындар, блиц-сұрақтар әдісі, викториналар, кішігірім зерттеулер, іскерлік ойындар, инсерт әдісі, анкета алу әдісі және т.б. жатады.

Көрсетілген интерактивті әдістерді қолдану арқылы, жоғары білім беру орындарындағы дәріс, семинар (тәжірибелік) сабақтардан білім алушылардың өзіндік жұмыстар сабағын жаңаша ұйымдастыру, оқытушының рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, ғылыми теориялық, педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, білім алушыларды елжандылыққа, саналылыққа, адамгершілік пен еңбексүйгіштікке тәрбиелеу.

Жоғары білім беру орындарында семинар (тәжірибелік) сабағын өтуде оқыту әдістерінің интерактивті түрлерін пайдалануға болады. Интерактивті оқыту әдістерінің түрлері: топтармен жұмыс, пікір талас, оқу пікір сайысы; ойындық жобалау; дөңгелек үстел, конференция сабақ және тағы басқалар жатады.

Көрсетілген интерактивті әдістердің кейбірінің семинар (тәжірибелік) сабақта қолданылуына тоқталып өтсек. Семинар сабағында интерактивті оқыту әдістерін қолданудың негізгі мақсаты, оқытылып отырған курстағы мәселелерді білім алушылардың меңгеру деңгейін, олардың ұстанымдары қаншалықты нық екендігін анықтау және бүгінгі күндегі күрделі, өзекті мәселелерді талдауға, өзіндік пікір айтуға, іздене білу қабілеттерін шындау болып табылады.

Белсенді әдістердің семинар сабақтарында пайдаланылатын тиімді түрлеріне: пікір - сайыс семинар, семинар пресс-конференция болып табылады.

Ал пікір – сайыс семинардың бірнеше түрі бар, олар: құрылымдық немесе регламенттік пікір – сайыс, ойындық модельдеу элементтерімен сипатталатын пікір – сайыс, жобалық мәселені талқылау болып бөлінеді.

Сонымен жоғары білім беру барысында семинар сабағында оқытушы интерактивті әдістерді қолдану арқылы білім алушының еркін ойлануына, ақыл-ойын дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға, ұжымдық іс-әрекетке, тіл байлығын жетілдіруге, жан-жақты ізденушілігін арттыруға жағдай жасайды.

Ал оқытушы үшін тиімділігі, ол түрлі әдістерді пайдалану арқылы сабақтың мәнін терең ашуға, аудиторияны толық қамтуға, әрбір білім алушының білім деңгейін анықтауға, оларды ізденіске, шығармашылыққа, өз бетінше жұмыс істеуге және барлығын бағалауға болады. Интерактивті әдістер білім алушылардың өзіндік дамуына, олардың өз мүмкіншіліктері мен ұстанған құндылықтарын түсінуге және бағалауға жетелейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан 17 наурыз 2022 жыл. 1-3 б.б.

2. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

3. Қазақстан Республикасы ПМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының оқу-әдістемелік бөлімі. Дәріс, семинар, тәжірибелік сабақтарды дайындау, рәсімдеу бойынша әдістемелік ұсыным. Қарағанды – 2012 ж.

4. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Алматы -2009. - 63- 64 б.б.

Тұрғанов Ө.А., Тұрғанова Ж.Е. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Аннотация. В данной работе изучены эффективные пути использования некоторых инновационных методов обучения в высших учебных заведениях. В связи с быстрым экономическим ростом в стране проводятся значительные изменения и в сфере образования.

Кроме того, разрабатываются новые подходы к обучению и воспитанию, направленные на повышение его совершенства.

В результате меняется весь педагогический процесс, и новые технологии обучения признаются наиболее эффективными.

Автор указывает, что в прошлом мы понимали процесс познания как «образование», «обучение», но в настоящее время эти понятия необходимо изменить на «учиться», «читать» или «усваивать».

Он отметил, что такая позиция в системе высшего образования, которая идет сегодня в мире, требует серьезных изменений в работе вузов, которые полностью охватывают идеи Балонийского процесса и связывают свое содержание с этим процессом.

Turganov O.A., Turganova Zh.E.

INTERACTION OF MASS MEDIA AND LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES

Annotation. In this paper, we studied the effective ways of using some innovative teaching methods in higher education. In connection with rapid economic growth, significant changes are also being made in the field of education.

In addition, new approaches to training and education are being developed, aimed at improving its excellence.

As a result, the entire pedagogical process is changing, and new teaching technologies are recognized as the most effective.

The author points out that in the past we understood the process of cognition as “education”, “training”, but now these concepts need to be changed to “learn”, “read” or “learn”.

He noted that such a position in the system of higher education, which is taking place today in the world, requires serious changes in the work of universities, which fully embrace the ideas of the Balony process and link their content with this process.

ӘОЖ 343.131

Тұрғанов Ө.А.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы з.ғ.м., полиция подполковнигі,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды
omirzak_t@mail.ru

Тұрғанова Ж.Е.

Қарағанды «Bolashaq» Академиясының «Заң пәндері» кафедрасының аға оқытушысы,
заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы, Қарағанды
turganovazhuldyz@yandex.kz

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ

Аңдатпа. Мақалада қылмыспен күресу шараларын жүргізу барысында ымырашылдық жағдайындағы тәртіпсіздіктен сескену мен қылмыс жасаған адамдарға халықтың талғаусызбен қарауының өзі қылмыспен күресудің, тергеу әдістерін жаңартуды талап етілетіндігі айтылады. Автор, дайындалып жатқан немесе жасалған қылмыстар туралы ақпараттарды алу мақсатында тергеушілер мен анықтау органының бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерімен өзара әрекеттесулерін ұйымдастыру мәселелеріне бүгінгі күні көңіл бөлінбеуде деп атап кеткен.

1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданғаннан кейін жаңа өмір мен маңызды әлеуметтік қайта құру есебі басталды десе де болады. Сол сәттен бастап қазақ қоғам өміріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының алатын орны шексіз өсті. Көп жылдық цензурадан кейін баспасөз басылымдары, радио, теледидар және ғаламторлар (интернет) қоғамның барлық саласына араласып, бұрынғы жабық болған ақпараттарды жанарту арқылы әртүрлі ой-пікірлер туғызды.

Аталған бағытқа арналған үлкен қадам ретінде 1999 жылы 23 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңын айтуға болады. Бұл

заңда бұқаралық ақпаратты тарату тәртібі, бұқаралық ақпарат құралдарының (әрі қарай БАҚ) азаматтардың мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынастары, бұқаралық ақпарат органдары мен олардың қызметкерлерінің жұмысындағы басқада мәселелер көрсетілген.

Сонымен қатар аталған заңда Қазақстан Республикасының Конституциясының 20-бабында бекітілген еркін ақпарат алу мен тарату сияқты кепілдер анықталып және кеңейтіліп, онда «Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар мен бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматты оның құқығы мен мүддесіне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндеттілігі көрсетілген» (ҚР БАҚ туралы Заңының 26.26).

БАҚ көп жағдайларда сот өндіріс түрлерінің бірі болатын қылмыстық сот өндірісінің кейбір мәселеріне қатысты құжаттарды баспасөз арқылы басылымға шығарады. Осыған байланысты қазіргі таңда алдын ала тергеу органдарының қызметі (жекелеген жағдайларда) жариялылыққа жабық аймақ болып табылмайды. Сол себепті алдын ала тергеу органдары бүгінгі біздің тәуелсіз мемлекетіміздегі жариялылық пен демократиялық жағдайында өздерінің кәсіби мінез – құлықтарын көбірек тәрбиелеулері қажет. Себебі, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының ішкі істер министрлігінің қызметіне, оның ішіндегі қылмыстық сот өндірісіне және сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында туындайтын мәселелерге хылықтың және БАҚ-тың қызығушылықтары күннен күнге артуда. Осыған байланысты БАҚ-тың іскерлік әрекеттерінің жоғарылауына заңның өркендеуі ғана емес, сонымен қатар құқық қорғау орган басшыларының баспасөз басылымдары мен басқада БАҚ-қа деген көзқарастарының өзгеруі өз әсерін тигізеді анық (БАҚ қызметкерлеріне сұқпат беру, БАҚ пен құқық қорғау органдарының өзара әрекеттесулерін реттейтін құқықтық ереже өндіру, баспасөз орталықтарын құру және т.б).

Бүгінгі күнде дайындалып жатқан немесе жасалған қылмыстар туралы ақпараттарды алу мақсатында тергеушілер мен анықтау органының БАҚ өкілдерімен өзара әрекеттесулерін ұйымдастыру мәселелеріне қажетті көңіл бөлінбеуде деп айтса да болады. Себебі, қазіргі таңда тәжірибедегі құқық қорғау органдар қызметінің жариялылығы тек БАҚ-пен айтылады. Ал негізінде құқық қорғау органдар қызметінің жариялылығы өздерінің ішінен шығып, құқық қорғау қызметінің кәсіби сыңары болуы қажет. Олардың заңды әрекеттерін пайдалығын, шығындары мен қателері туралы халықтың білуі керек.

Құқықтық сипаттағы кез келген басылымдар арқылы азаматтар, құқық қорғау органдарының күштілігі мен әлсіздігі туралы, әділдік жүйесінің тиімділігі туралы, жеке тұлғалардың қорғалуының құқықтық кепілдемелері туралы және өнегелілік басталымдардың ең маңыздыларының бірі ретінде әділдік қағидасын қоғамға бекіту туралы өз ой-пікірлерін білдіре алады. Баспасөз басылымдары, оны оқитын адамдардың ішкі сезімдерінің теңдігін және олардың әділдік сезімдерін қанағаттандырып, ал кей жағдайларда керісінше оқырмандардың жан үйлесімсіздіктері мен ашу кернеуіне әкеледі.

Осы жерде жариялылық белгілері арқылы құқық қорғау органдарыда өзін өзі тазалау тәсілі іске асарына сенімдіміз. Алайда бұл жерде жариялылықты кеңейту барысында біреуді қаралаушылық, бір жақты шағымданушылық сияқты жағдайлардың орын алмауын ескеруіміз қажет. Осы тақырыпқа қатысты шолушы Ю.С. Феофанов былай деген, «екпіннің дұрыстығы мен басылып шығарылған сөздің жауапкершілігі – жаңа құқықтық ғимараттың сыңары болып табылады» [1].

Баспасөз басылымдарындағы, теледидар мен ғаламтор арқылы құқықтық тақырыптағы ақпараттарға Қазақстандық халықтың қызығушылықтары әлі де әлсіреген жоқ. Және бұл мерекелік қызығушылық емес, керісінше қоғамның қолданыста жүрген заңның осы салада сақталуы бойынша туындаған мәселелерді реттеуге деген тілегін білдіреді.

В.И. Зажицкий өз еңбектерінде, «Баспасөз басылымдары азаматтардың құқықтық сауаттылығының қайнар көзі болып, олардың құқықтық санасын қалыптастыруда үлкен қызмет атқарады. Осыған байланысты заң ережелері дұрыс жарияланып, онда субъективтік болжамдар мен бұрмалаушылықтар болмауы керек. Өкінішке орай мұндай жағдайлар үнемі кездеспейді» [2, 123 б.] - деп көрсеткен.

Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексінде қылмыстың жағдайы туралы баспасөз басылымдары арқылы жариялауға жалпы шектеу қою көрсетілмегені белгілі. Оған қоса сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастауға себептерінің бірі болып, бұқаралық ақпарат құралдарындағы хабар табылады (ҚР ҚПК 180-б.3т). Алайда мұндай басылымдарды сотқа қысымшылық көрсету тұрғысынан қарастырылмауы керек. Сонымен бірге оларды баспасөз

қызметінің тергеушіге деген психологиялық әсер ету деп те түсінілмеуі керек. Себебі, тергеушілер сот сияқты тәуелсіз және кәсіби жақсы дайындалған болып, сыртқы әсерге мойын бұрмауы қажет.

Енді біз тергеу тәжірибесінен БАҚ арқылы жарыққа шығаруға қандай ақпараттарды болады, ал қандай ақпараттарды болмайды деген сұрақ төңірегін қарастырайық. Себебі, осы күнге дейін «рұқсат етілгеннің бәрін айтуға болады» деген ұстаным болса, ал бүгінгі күні «тыйым салынбағаннан басқаның бәрін айтуға болады» деген түсінік қалыптасқан. Әрине бұл жай туралы теорияда да және тәжірибеде де талас туып жатыр. Бірақ біз осы жұмыс беттерінде бұл сұрақ бойынша қақпайласуды дұрыс деп есептемейміз.

Сотқа дейінгі іс жүргізу деректерінің жарыққа шығуына салынатын тыйым, нақты бір іс жүргізулік жағдайға байланысты болуы керек, яғни қылмыстық істің мән-жайларын жариялағаны үшін (егер жария етпеу туралы ескертілген жағдайда) немесе оларды қасақана бұрмалағаны үшін БАҚ-ның қызметкерлері анық және нақты қылмыстық немесе басқа да жауапкершілікке дейін тартылуы керек. Себебі алдын ала тергеу құжаттарының уақытынан бұрын немесе қате жариялануы (басылымға шығарылуы) істің пайдасына кері қызмет етері анық. Баспасөздегі жалған басылым шығындары, оны жіберген автор мен редакторға ғана кері айналып қана қоймай, сонымен қатар тілшілердің мейірімді істеріне қарсы кері айналып, олар сынайтындардың пайдасына айналады.

Сонымен қатар БАҚ туралы заңды бұзғаны үшін жауапкершілік негіздері, 1999 жылғы ҚР-ның №451 «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңының 25 - бабында көрсетілген, онда «Азаматтардың немесе ұйымдардың (мемлекеттік органның, азаматтардың қоғамдық, шығармашылық, ғылыми, діни не өзге де бірлестігінің және заңды тұлғалардың) ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді тарату, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сотқа ықпал жасау Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жауаптылыққа әкеп соғады» - делінген.

БАҚ-тың көмегімен қылмысты тексеру мен қылмыстылықпен күресу белсенділігі туралы 70 жылдардағы В.Т. Томин., Н.И. Кулагин., Н.П. Митрохин сынды және т.б. кеңестік заңгерлер расында көп жазған болатын [3, 96 б.]. Олар, тергеліп жатқан немесе тергелген қылмыстық іс құжаттарын басылымға шығаруға тыйым салуды қате деп есептеген. Сонымен қатар қылмыстық іс құжаттарының негізінде едәуір жағымсыз нәтижелері бар жекелеген түсірілімдерді радио мен теледидар арқылы көрсетуге тыйым салуды да қателік деп санаған. Бұл жағдайда барлық қылмыстар туралы әңгіме қозғалып тұрған жоқ, бірақ тәжірибеде жәбірленушілер, куәлар бірден анықталмай, сезіктілер мен ұрланған мүліктер бірден ізделмейтін жағдайлар да кездесетіні шындық. Осындай оқиғалар орын алған кезде БАҚ-пен ақпараттандырылған халықтың бағаланбас көмегінің тиері анық.

Осы жерде А.М. Качура мен Н.М. Якушинның айтқандарына көңіл аударуға тұрарлық, себебі олар «құқық қорғау қызметіндегі өткір мәселелерін шешудегі қоғамдық пікірді қалыптастыру мақсатында БАҚ-тың мүмкіндігі белсендірек қолданылуы керек»-деген (мысалы: магнитофонға басылып жазылған теңестірілген дауысты дәлелдеме ретінде тану үшін; жалғандық детекторын пайдалану мүмкіндігі). Бұл дегеніңіз БАҚ-тың мүмкіндігін стратегиялық жоспарда қолдану болып табылады. Бірақ осы мақаланың авторларының көрсетуі бойынша, аталған мүмкіндікті нақты қылмыстарды ашу мақсатында қолданатын уақыты келген [4, 30 б.].

Алайда бүгінгі күнде Қазақстандық құқық қорғау органдары мен БАҚ арасындағы ақпараттық өзара әрекеттесуінің екі жақтық теңдігін ұстап тұратын тиісті тұжырымдама жоқ. Сонымен бірге құқық қорғау органдарының жаңа жағдайда, әсіресе тәуелсіздігімізді алғаннан бері 2014 жылғы 4 шілдеде екінші рет қабылданған Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодекстегі (мысалы, 183.б), кәсіби мәртебесі мен әлеуметтік тартымдылығының қатынастық әрекетін құрайтын теория-әдістемеліктің өз деңгейінде өңделмегенін мойындау керек.

Сол себепті, біздің ойымызша Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңының ережелеріндегі талаптарға байланысты, Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңында сотқа дейінгі іс жүргізуге кәсіби қатысу мүмкіндігіне байланысты БАҚ-тың өкілдеріне құқықтық мәртебесін қарастыруды дұрыс деп санаймыз. Сонымен бірге, өз міндеттерін бұзған тілшілердің әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шаралары көрсетілген ереженің де болуы қажет.

Осы жоғарыда көрсетілген жағдайларға байланысты аталған ережені Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексінің 24 тарауына «Сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізудің жалпы шарттары», енгізу қажет деп есептейміз.

Бүгінгі күнгі біздің еліміздегі демократия мен жариялылықты кеңейту жағдайында, тергеушілер мен тілшілердің өзара әрекеттесіп қызмет етуі, оқырмандар мен көрермендердің алдында олардың моралдық, өнегелілік басталымдарының беделін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар құқық қорғау органдарына деген халықтың сенімін арттырады. Себебі халықпен әңгімелесуде, дұрыс ақпаратты хабарлау барысында көмек көрсетуді сұранған кезде тергеушілер мен тілшілерге үлкен міндеттер жүктеледі. Мұндай мәселелердің құқықтық реттелмеуі, қылмыстық құқықтық тәжірибенің жарыққа шығуының алалығына жеткізері анық. Құқық қорғау органдары мен БАҚ-тың қызметі қоғамдық пікірдің қалыптасуына өз әсерін тигізеді. Сол үшін БАҚ өкілдеріне тергеушілердің жұмысындағы тапсырмалар мен мәселелері бойынша ақпараттандырылып, оларды үнемі оқыту керек. Ал тәжірибелік полиция қызметкерлері де тілшілердің кәсіби шеберліктерін арттыру мектептеріндегі сабаққа, қылмыстық құқықтық тақырыпта мамандандырылатын тілшілерді шақырып, олармен қылмыспен күресу мәселесіне байланысты теледидар мен баспасөз беттеріне шығарылатын «дөңгелек үстелдер» өткізілуі қажет.

Бүгінгі күнде жариялылық біздің қоғамымыздың демократиялық маңыздылығын көрсететін шарты мен өркендеу процесі ретінде қарастырылады. Бұған көп жағдайда тергеушілер, анықтаушылар мен прокуратура қызметкерлерінің БАҚ өкілдерімен тыз қарым қатынасы өзінің оң үлесін тигізері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сначала насчет законности // шолушы Ю.С.Феофановтың ССРО Бас прокурорымен сұқпаты.- Известия.-1988- 26 маусым.

2. В.И.Зажисцкий «Акулы пера» и уголовное судопроизводство // Преспутность и культура. – М., 1999.- 123 б.

3. Кулагин Н.П. Использование органами следствия средств массовой информации в профилактике преступлений / Учебное пособие.- Волгоград. 1971.- 95 б.; Митрохин Н.П.Законность и демократизм предварительного следствия.- Минск: Высш.школа.-1979.-140-142 б.; Томин В.Т. Использование средств массовой информации в борьбе с преступностью/ Учебное пособие.- Горький: Горь.высш.школа МВД СССР.-1976.- 96 б.

4. Качур А.М., Якушин Н.М. В условиях гласности и демократии // Сборник МВД СССР.- 1989.- №4.- 30 б.

Тұрғанов Ө.А., Тұрғанова Ж.Е.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Аннотация. В статье отмечается, что в ходе проведения мероприятий по борьбе с преступностью, в условиях суматохи, а также халатного отношения населения к лицам, совершившим преступления, требуется актуализация методов расследования, борьбы с преступностью. Автор отмечает, что вопросам организации взаимодействия следователей и органов дознания с представителями средств массовой информации в целях получения информации о готовящихся или совершенных преступлениях сегодня не уделяется внимания.

Turganov O.A., Turganova Zh.E.

INTERACTION OF MASS MEDIA AND LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES

Annotation. The article notes that in the course of carrying out measures to combat crime, in the conditions of turmoil, as well as the negligent attitude of the population towards the perpetrators of crimes, it is necessary to update the methods of investigation and fight against crime. The author notes that today no attention is paid to the organization of interaction between investigators and bodies of inquiry with representatives of the media in order to obtain information about impending or committed crimes.

Турлаев А.В.

Профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова

Караганда, Республика Казахстан

Байкадамова К.А.

Студент юридического факультета Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова

г. Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

***Анотация.** В статье раскрывается роль и значение правового нигилизма в праве и правовом регулировании. Показывается опасность этого явления и отношение отдельных слоев населения к этому социально-политическому явлению. Предлагаются основные направления общего характера по преодолению правового нигилизма в современных условиях.*

В современных условиях правовой нигилизм является серьёзной угрозой процессу построения в нашей стране демократического государства, а также реализации масштабных политических и экономических реформ, о которых объявил Президент Республики Казахстан. Правовой нигилизм, выражающийся в неуважении к закону части граждан, к сожалению, становится одним из отрицательных трендов в нашем обществе. Основными причинами этого являются такие факторы, как слабая правовая грамотность населения, достаточно высокий уровень коррупции, социальная несправедливость. Эти факторы способствуют созданию благоприятных условий для распространения самых разных радикальных идей и взглядов в обществе, манипулированию массовым сознанием, создают основу для множества негативных социальных явлений, одним из которых стали недавние трагические январские события. Правовой нигилизм словно «спрут» охватил многие сферы жизни нашего общества сверху до низу, приняв масштабные размеры [1]. Как отметил Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев: «Важнейший для нашего общества вопрос – верховенство закона. К сожалению, есть немало граждан, которые не хотят соблюдать законы. Усиливается правовой нигилизм». Президент отметил, что «...гармония и мир возможны только тогда, когда в обществе царят закон и порядок». Токаев назвал закон, главным критерием цивилизованности любого общества, пообещав обязательно добиться господства закона и справедливого общества[2].

Необходимо обратить внимание на мнение исследователей правового идеализма и правового нигилизма. Например, отечественный исследователь Абсаттаров Г.Р. считает, что «...правовой нигилизм есть определенная форма общественного сознания казахстанского народа, отражающая политические и национально-исторические особенности казахстанского общества. Степень правового нигилизма в Казахстане является своего рода показателем здоровья общества и государства, в которых он проявляется. Поэтому можно с уверенностью сказать, что правовой нигилизм в Казахстане - это не только правовое понятие, но своего рода и социально-политическое явление, возникающее в результате оценки права или отдельных его норм казахстанцами, социальными, политическими субъектами или даже всем казахстанским обществом» [3, 143]. Таким образом, проблема отрицания права, его ценности, является проблемой при формировании правового государства. Поскольку самые лучшие способы и методы реформирования государственного механизма и законодательства могут наталкиваться на неприятие ценности права и недоверие к государственным органам и их представителям.

Известные российские ученые-правоведы В.В. Лазарев и С.В. Липень считают, что на обыденном уровне правовой нигилизм выражается в правовой неосведомленности, в недоверии к праву, в стремлении действовать в обход существующих правил и юридических процедур. Иногда люди предпочитают отказаться от защиты своих нарушенных прав, лишь бы не связываться с должностными лицами государственных органов, не запускать юридический механизм разрешения конфликтных ситуаций. Низкая правовая культура населения (основой которой является правосознание) стала особенно заметна с развитием демократизации политической жизни общества, либерализации экономики [4, 335]. Исследовали, изучающие правовой нигилизм, приходят к выводу, что правовой нигилизм тесно связан с политическим нигилизмом. В Казахстане правовой нигилизм рассматривается в качестве широко распространенного явления и в стратегических политико-правовых актах это явления указывается в качестве важного фактора, угрожающего социально-политической стабильности и развитию

казахстанского общества и государства [5]. Следует отметить, что негативным отношением к судебным органам, к праву зачастую склонны не только рядовые граждане, но и лица, занимающие государственные посты, политики, юристы и т.п. Неумение отечественного государственного аппарата создать систему общественных отношений, основанной на действительных и эффективных принципах равенства всех перед законом, приводит к разочарованию населения, следствием чего зачастую пытаются добиться справедливости незаконными методами. Население зачастую воспринимает отдельные законы как несправедливые, которые направлены на поддержку определенных слоев общества. Нарушители закона при этом рассуждают так: ведь все воруют, преступают законы, что поддерживает криминальную субкультуру. При этом, сами рядовые казахстанцы, видя неэффективность правовой системы, в большинстве своем не стремятся к исправлению такой ситуации. Хуже того, распространяются убеждения о том, что ситуацию исправить нельзя. Население неохотно принимает участие в принятии управленческих решений, в том числе в выборах на разных уровнях, общественных слушаниях и т.п. Зачастую массовость участия граждан в подобных акциях обеспечивается только с помощью административного ресурса. Все это свидетельствует о том, что население неохотно верит в то, что их мнение поможет что-то изменить к лучшему [5]. С другой стороны, критика политико-правовой системы страны зачастую приобретает формы полного отрицания законов, правой демагогии, не содержа при этом конструктивных и компетентных предложений и мер по улучшению системы права.

Правовой нигилизм справедливо относят к числу одного из самых опасных факторов общественной жизни, который представляет реальную опасность для государственной безопасности. Детальное изучение и выработка эффективной стратегии борьбы с правовым нигилизмом, в особенности в сфере защиты прав человека, приобретают практическую ценность и должны выступать объектом неустанного внимания и рассмотрения специалистов, исследователей, политиков, СМИ. Необходимо отметить, что в настоящее время нужно принимать меры по активации политико-правовых мер, способствующих преодолению, и в первую очередь, предупреждению правового нигилизма. Это очень сложная и обширная социально-политическая задача, от своевременного решения которой зависит повышение уровня правового сознания граждан, их правовая активность, и в конечном итоге- построение демократического, гражданского общества. Следует согласиться с автором, который высказывает мысль о том, что преодоление правового нигилизма — длительный процесс, предполагающий изменение объективных факторов жизни общества и направлен на создание качественно обновленной социально-правовой среды, утверждение в общественном и индивидуальном сознании веры в право, убежденности в его необходимости и социальной полезности [6, 172]. Социальная стабильность является главным условием успешности построения правового государства и формирования гражданского общества. Достижение этой цели состоит в постоянном повышении уровня правовой культуры населения, развивая которую можно будет в полном объеме добиться реализации базовых ценностей: неотчуждаемые права и свободы человека, которые гарантируют ему уверенность в завтрашнем дне, а также принятия эффективных мер по искоренению правового нигилизма в нашем обществе. Большую роль в этом процессе, по нашему мнению, призвано сыграть расширение преподавания правовых знаний в средней школе и в ВУЗе. Необходимо осуществлять качественную подготовку специалистов в сфере преподавания правовых знаний, осуществлять разработку учебного и методического материала правового характера с учетом динамично изменяющихся требований к знаниям в сфере права.

Список использованных источников:

1. *Правовой нигилизм: незнание закона не освобождает от ответственности:* <https://polisia.kz/ru/pravovoj-nigilizm-neznanie-zakona-ne-osvobozhdaet-ot-otvetstvennosti/>
2. Токаев К.К.: «Немало казахстанцев не хотят соблюдать законы»// *Курсив* <https://kz.kursiv.media/2022-02-17/tokaev-nemalo-kazahstancsev-ne-hotyat-sobljudat-zakony/>
3. Абсаттаров Г.Р. Правовая культура населения - важнейший фактор совершенствования правовой политики Республики Казахстан // *Вестник КазНПУ*. - 2012. - №2 (38). - С. 143-156.
4. Лазарев В.В., Липень С.В. *Теория государства и права*. - М., 2007.
5. Абсаттаров Г.Р. *Правовой нигилизм в политическом процессе Казахстана* // *Вестник КазНПУ*. - 2017. <https://articlekz.com/article/18511>
6. Гойман, В. И. *Действие права* / В. И. Гойман. — М., 1992. — С. 166—175.

Турлаев А.В., Байкадамова К.А.

ЗАҢДЫҚ НИГИЛИЗМДІ ЖЕНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЛАРДА

Аннотация. Мақалада құқықтық нигилизмнің құқық пен құқықтық реттеудегі рөлі мен маңызы ашылады. Бұл құбылыстың қауіптілігі және халықтың белгілі бір бөлігінің осы қоғамдық-саяси құбылысқа қатынасы көрсетілген. Қазіргі жағдайда құқықтық нигилизмді жеңудің негізгі жалпы бағыттары ұсынылған.

Turlaev A.V., Baikadamova K.A.

PROBLEMS OF OVERCOMING LEGAL NIHILISM IN MODERN CONDITIONS

Annotation. The article reveals the role and significance of legal nihilism in law and legal regulation. The danger of this phenomenon and the attitude of certain segments of the population to this socio-political phenomenon are shown. The main general directions for overcoming legal nihilism in modern conditions are proposed.

УДК 342.9

Удин Ю.С.

ФГБОУ ВО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова»
город Абакан, Республика Хакасия
yura_udin@bk.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАСТКОВЫХ УПОЛНОМОЧЕННЫХ ПО ОХРАНЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА

Аннотация. В статье анализируется такое направление деятельности участковых уполномоченных полиции, как охрана общественного порядка. Автором рассматриваются составляющие этой деятельности, выявляются проблемы, препятствующие ее эффективности и предлагаются возможные варианты их решения.

Полиция является одним из главных субъектов, призванных обеспечивать охрану общественного порядка в Российской Федерации. Эта обязанность реализуется в той или иной степени всеми ее подразделениями, в том числе и участковыми уполномоченными.

Участковые уполномоченные полиции, в отличие от сотрудников других подразделений полиции, выполняют почти весь комплекс правоохранительных функций. А количество мероприятий, выполняемых при этом участковыми уполномоченными полиции, зачастую составляет большую часть от всего объема, который осуществляется десятком других структурных подразделений МВД РФ [1, с. 77].

С целью обеспечения охраны общественного порядка участковые уполномоченные осуществляют профилактические обходы закрепленных административных участков, ведут приемы граждан, рассматривают их обращения, заявления в установленном законом порядке, проверяют и соответствующим образом реагируют на поступающие от них сообщения.

При поступлении информации о совершении противоправных деяний, участковый уполномоченный, сообщив о них в дежурную часть, незамедлительно отправляется на место происшествия с тем, чтобы пресечь противоправные деяния, устранить при наличии угрозы безопасности граждан и общественной безопасности, обеспечить сохранность следов преступления [2, с. 38].

Особого внимания участковых уполномоченных заслуживают закрепленные административные участки, на территории которых находятся образовательные учреждения. В этом случае территории подвергаются системному обследованию на предмет антитеррористической защищенности [3, с. 21]. Совместно с подразделениями по делам несовершеннолетних ведется комплексная работа с несовершеннолетними, состоящими или состоявшими ранее на учетах в органах внутренних дел, что особенно актуально в связи с участвовавшими случаями колумбайна в российских школах.

При наступлении чрезвычайных ситуаций участковые уполномоченные принимают неотложные меры по спасению граждан, охране имущества, оставшегося без присмотра.

В пределах своей компетенции они также принимают участие в мероприятиях по противодействию терроризму и экстремизму; по розыску и задержанию лиц, совершивших побег из-под стражи или уклоняющихся от отбывания уголовного наказания; по осуществлению административного надзора, установленного в отношении лиц, освобожденных из мест лишения свободы и др.

Участковыми уполномоченными проводится индивидуальная профилактическая работа с гражданами, состоящими на профилактическом учете. Их перечень закреплен в главе 5 Инструкции по исполнению участковым уполномоченным полиции служебных обязанностей на обслуживаемом административном участке [4].

Одним из основополагающих направлений полиции в рассматриваемом вопросе является деятельность по предупреждению и пресечению административных правонарушений. Участковые уполномоченные полиции вправе рассматривать дела об административных правонарушениях на основании ст. 23.3 Кодекса об административных правонарушениях РФ. Данное полномочие также указано в соответствующем приказе МВД России [5].

Специфика должностных обязанностей участковых уполномоченных детерминирует необходимость взаимодействия не только с другими подразделениями МВД России, но и органами государственной власти субъектов РФ, органами местного самоуправления, государственными учреждениями, юридическими и физическими лицами.

Кроме того, участковый уполномоченный, по решению начальника территориального органа МВД России, может привлекаться к выполнению не свойственных его должности обязанностей, например привлекаться к проведению следственных мероприятий за пределами территории закрепленного административного участка или дежурству в составе следственно-оперативной группы, группы быстрого реагирования и др. [6, с. 439].

Для реализации всего вышеперечисленного участковые уполномоченные, как и другие сотрудники полиции, наделены правом проникновения в жилые помещения, помещения и участки, принадлежащие гражданам и юридическим лицам, применять физическую силу, специальные средства и огнестрельное оружие.

Многоплановость и сложность выполняемых участковыми уполномоченными функций по охране общественного порядка обуславливает необходимость назначения на должность специалистов, обладающих необходимыми специальными знаниями не только в области юриспруденции, но и в области психологии, педагогики и других отраслей научного знания.

Однако проблема сформированного кадрового состава органов внутренних дел, в том числе участковых уполномоченных, остается актуальной практически во всех территориальных органах МВД России, что постоянно отмечается исследователями [7, с. 184]. Это в свою очередь влечет негативные последствия для качества проводимой работы, поскольку количественный недостаток сотрудников не позволяет в полной мере осуществлять весь спектр мероприятий, часть из них проводится в сжатые сроки, снижается качество работы в жилом секторе. Решение данной проблемы видится в укомплектовании штатов исходя из численности населения на административном участке, а также в недопущении привлечения и использования участковых уполномоченных в исполнении задач, не связанных с обслуживаемым административным участком.

Кроме того, повышению эффективности деятельности участковых уполномоченных будет способствовать усиление взаимодействия с государственными органами и учреждениями, в которых состоят на различных учетах граждане. В науке отмечается проблема непредставления или представления участковым уполномоченным недостоверных сведений о выявлении и постановке на учет лиц, больных наркоманией, алкоголизмом, имеющих психические заболевания. Это, во-первых, существенно осложняет индивидуальную профилактическую работу с такими гражданами, а, во-вторых, делает ее в принципе нецелесообразной, поскольку сотрудники полиции не обладают необходимыми познаниями и навыками в области медицины с целью их применения для предотвращения противоправных деяний. Решением проблемы могло бы стать исключение из обязанностей участковых уполномоченных проведения индивидуальной профилактической работы с такими категориями граждан и закрепление за ними только функции контроля за их поведением в пределах компетенции участковых уполномоченных. Это сократило бы часть нагрузки, позволив усилить работу по охране общественного порядка в других формах.

Таким образом, деятельность участковых уполномоченных полиции вносит весомый вклад в обеспечение общественного порядка, способствуя не только профилактике правонарушений, но и раскрытию уже совершенных преступлений.

Список использованных источников

1. Шиенкова А. С., Подгайный А. М. Роль участкового уполномоченного полиции в охране общественного порядка и обеспечении общественной безопасности при возникновении чрезвычайных обстоятельств // *Юристы-правовед*. 2018. № 4 (87). С. 76–80.
2. Новоселов С. А. Вопросы организации деятельности участковых уполномоченных полиции: уч. пос. Тверь, 2021. 82 с.
3. Гришаков А. Г. Административная деятельность участкового уполномоченного полиции на территории обслуживаемого участка: учебное пособие. Барнаул: Барнаульский юридический институт МВД России, 2020. 59 с.
4. О несении службы участковым уполномоченным полиции на обслуживаемом административном участке и организации этой деятельности (вместе с «Инструкцией по исполнению участковым уполномоченным полиции служебных обязанностей на обслуживаемом административном участке», «Наставлением по организации службы участковых уполномоченных полиции») (зарегистрировано в Минюсте России 03.07.2019 № 55115): Приказ МВД России от 29.03.2019 № 205 // *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://www.pravo.gov.ru>, 04.07.2019 (дата обращения: 04.04.2022).
5. О должностных лицах системы Министерства внутренних дел Российской Федерации, уполномоченных составлять протоколы об административных правонарушениях и осуществлять административное задержание Приказ МВД России от 30.08.2017 № 685 (Зарегистрировано в Минюсте России 19.10.2017 № 48613) // *Доступ из справ.-правовой системы «КонсультантПлюс»*.
6. Холманский В. И. Правовые основы и организация деятельности участкового уполномоченного полиции // *Административная деятельность полиции: курс лекций / под ред. В. А. Кудина*. «-е изд., исправл. и доп. СПб., 2016. С. 435–450.
7. Хатуяев М. О. проблемы в организации деятельности участковых уполномоченных полиции по профилактике правонарушений на административном участке // *Инновационная наука*. 2016. № 6-3. С. 183–185.

Юдин Ю.С.

УЧАСКЕЛІК УӘКІЛДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІПТІ САҚТАУ БОЙЫНША

Аннотация. Мақалада қоғамдық тәртіпті сақтау сияқты учаскелік полиция уәкілдері қызметінің бағыты талданады. Автор осы қызметтің компоненттерін қарастырады, оның тиімділігіне кедергі келтіретін мәселелерді анықтайды және оларды шешудің мүмкін нұсқаларын ұсынады.

Yudin Yu.S.

ACTIVITY OF DISTRICT COMMISSIONERS FOR THE PROTECTION OF PUBLIC ORDER

Annotation. The article analyzes such a direction of activity of district police commissioners as the protection of public order. The author examines the components of this activity, identifies problems that hinder its effectiveness and suggests possible solutions to them.

УДК 340.12

Чиженок Е.С.

Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова
город Абакан, Российская Федерация
footballistjeka@mail.ru

СУЩНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация. Среди научных деятелей и политологов ведутся дискуссии по признанию многих государств демократическими и правовыми. Российская Федерация позиционирует себя, как правовое государство и не является исключением, потому что часто подвергается критике своей правовой действительности.

Процесс становления правовой государственности занимает длительное историческое время. Он совершается также вместе с формированием гражданского общества и требует целенаправленных усилий. Правовое государство не вводится единовременным актом и не может стать результатом чистого законодательства. Весь данный процесс должен быть органически пережит обществом, если оно для этого созрело. Россия в современный период находится в состоянии активного развития и прогресса, что мы можем заметить на многих примерах в современных реалиях [1,152].

Демократическое правовое государство обладает очень важным принципом, а именно системой сдержек и противовесов, которая позволяет ветвям власти контролировать друг друга и предотвращать узурпацию власти. Данный принцип активно и широко используется в политической системе Российской Федерации, о чем свидетельствует практическая деятельность высших государственных органов и нормативное закрепление в «основном» законе нашей страны.

Система сдержек и противовесов, установленная в Конституции Российской Федерации и законах, представляет собой совокупность правовых ограничений в отношении конкретной государственной власти: законодательной, исполнительной, судебной. Применительно к законодательной власти используется довольно жесткая юридическая процедура законодательного процесса, которая регламентирует основные его стадии, порядок осуществления: законодательную инициативу, обсуждение законопроекта, принятие закона, его опубликование. Деятельность Конституционного Суда также можно рассматривать в качестве правосдерживающей, ибо он имеет право блокировать антиконституционные акты.

В отношении исполнительной власти используются ограничения ведомственного нормотворчества и делегированного законодательства. Сюда же можно отнести установленные в законе определенные сроки президентской власти, вотум недоверия правительству, импичмент, запрет ответственным работникам исполнительных органов избираться в состав законодательных структур, заниматься коммерческой деятельностью.

Для судебной власти тоже есть свои правоограничивающие средства, выражающиеся в Конституции, процессуальном законодательстве, в его гарантиях, принципах: презумпции невиновности, праве на защиту, равенстве граждан перед законом и судом, гласности и состязательности процесса, отводе судьи и т.д.

Одним из наиболее ярких примеров в реалиях современной России является реформирование избирательной системы. На современном этапе развития нашего государства, мы можем заметить, что избирательная система является достаточно развитой, для такого молодого государства как Россия. Примером служат выборы депутатов Государственной Думы Российской Федерации. Как мы знаем, выборы депутатов проводятся по двум избирательным системам. 225 депутатов избираются по мажоритарной избирательной системе, а другие 225 избираются по пропорциональной избирательной системе. Именно сочетание двух избирательных систем даёт гражданам право на честные и справедливые выборы.

Другим примером развитой избирательной системы в России служат выборы Президента Российской Федерации. На сегодняшний день выборы проходят по мажоритарной избирательной системе абсолютного большинства, которая присуща для выборов должностных лиц. Данная система имеет место во многих цивилизованных странах. Так во Франции, президент также избирается по мажоритарной избирательной системе. Данная система означает, что кандидат, претендующий на государственную должность президента Российской Федерации, должен набрать не менее 50% от зарегистрированных избирателей плюс ещё один голос. Фактически нужно набрать более 50%. В случае, когда кандидат не набрал нужное количество голосов, назначается второй тур, в котором уже сталкиваются два кандидата, набравших наибольшее количество голосов.

Развитие избирательной системы в России во многом способствует формированию сильной власти, которая может осуществлять справедливое и правомерное управление государством, что так же является важным элементом построения правового государства.

Также, в России граждане в большой степени имеют доступ к управлению государством. Ярким примером тому служит Молодёжный парламент Республики Хакасии. Фактически, данный орган позволяет молодёжи участвовать в совершенствовании законодательства, вносить законотворческие проекты и влиять на многие аспекты жизни современного общества, что является безусловно важным моментом любого демократического государства. В Красноярском

крае также присутствует схожий орган, именуемый Молодёжным парламентом Красноярского края. Полномочия данного органа схожи с Молодёжным парламентом Республики Хакасия, что говорит о развитии молодёжной политики в различных регионах Российской Федерации. Как показывает статистика, такие молодёжные парламенты сформированы более чем в шестидесяти субъектах Российской Федерации, а общее их количество на федеральном, региональном и муниципальном уровнях превышает тысячу. Создание таких молодёжных органов действительно важный шаг на пути к созданию активного гражданского общества, которое является неотъемлемой частью правового государства.

Как мы можем заметить, Российская Федерация стремится к созданию правового государства, но достаточно сложно сказать, сколько времени потребуется для достижения этой цели. Хотя, в целом Российская Федерация с самого принятия конституции позиционирует себя как правовое государство. Это мы можем заметить исходя из положений статьи 1 Конституции: «Российская Федерация - Россия есть демократическое федеративное правовое государство с республиканской формой правления» [2,4]. Важно понимать, что большинство современных демократических и правовых государств отражают в своей Конституции именно данные понятия. Это, прежде всего, обусловлено основными признаками правового государства. Если мы обратимся к понятию демократии, то заметим что, фактически, это власть народа. И из этого вытекает признак реальности права граждан. Как мы уже заметили ранее, Российская Федерация активно развивает данный признак и совершенствует законодательную базу в области развития избирательных прав граждан.

Фактически, повышение уровня правового сознания среди населения требует также длительного периода времени, поскольку Российская Федерация, как самостоятельное государство, является достаточно молодым. Но, тем не менее, государство должно быть заинтересовано в повышении уровня правового сознания граждан, ведь от этого прямо зависит, насколько граждане сами будут влиять на существующий порядок в государстве и будут оказывать большее влияние на государственную власть, что, безусловно, укрепит гражданское общество, увеличит уровень демократии и приблизит Россию к созданию правового государства.

Подводя небольшой итог вышесказанному можно справедливо заметить следующие черты, присущие современной России:

- На современном этапе своего развития Россия позиционирует себя как демократическое и правовое государство. Важно отметить, что данные положения закреплены в Конституции.

- В последнее время наблюдается активный рост заинтересованности граждан во всех сферах общества. Это выражается, как было сказано ранее, в создании новых государственных органов, которые способствуют участию граждан в управлении государством. Как можно заметить, государственные органы активно способствуют гражданам в возможности влиять на политику государства.

- На современном этапе развития государства, у граждан наблюдается рост уровня правового сознания. Хотя, в действительности, положительные тенденции развития уровня правовой культуры и правового сознания у граждан не отменяют того факта, что государству, в лице его уполномоченных органов, необходимо продолжать активно осуществлять политику, направленную на повышение уровня правового сознания.

Таким образом, Российская Федерация на современном этапе развития позиционирует себя как демократическое государство. Это действительно важно для современного государства, ведь любое современное, демократическое государство в своей сути стремится к формированию понятия «правовое государство». Для этого же необходимо добиться высокого уровня демократии и развития законодательной базы. Как мы видим, Российская Федерация достаточно активно развивает данные направления и совершенствуется, несмотря на свой «молодой» возраст.

Список использованных источников:

1. Миронов, Д. Н. Правовое государство: происхождение идеи и признаки правового государства // Д. Н. Миронов // Вестник Бурятского государственного университета. – 2015. – С. 149-155.

2. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993) (с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 года) [Электронный ресурс] // Справочная правовая система «КонсультантПлюс». – Режим доступа: www.consultant.ru. © Чиженок Е.С., 2022.

Чиженок Е.С.
ҚАЗІРГІ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ МӘНІ

Аңдатпа. Ғалымдар мен саясаттанушылар арасында көптеген мемлекеттерді демократиялық және құқықтық деп тану туралы пікірталастар жүріп жатыр. Ресей Федерациясы өзін заңның үстемдігі ретінде көрсетеді және ерекшелік емес, өйткені ол өзінің құқықтық шындығын жиі сынға алады.

Chizhenok E.S.
THE ESSENCE OF THE MODERN RUSSIAN FEDERATION

Annotation. There are discussions among scientists and political scientists on the recognition of many states as democratic and legal. The Russian Federation positions itself as a state governed by the rule of law and is no exception, because it is often criticized for its legal validity.

УДК 340.13

Шведчикова Е.В.
старший преподаватель ФГБОУ ВО Хакаский государственный университет им. Н.Ф.Катанова,
город Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru

**О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ГЕНЕЗИСА СМЕРТНОЙ КАЗНИ В ПРАВОВЫХ
ИСТОЧНИКАХ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА**

Аннотация. В статье рассматривается история зарождения института смертной казни в Древней Руси. Представлены основные концепции современных исследователей о природе смертной казни и ее связи с обычаями кровной мести. Отмечаются аналогичные тенденции в истории развития смертной казни в европейских государствах и в Древнерусском государстве

История зарождения института смертной казни в Древнерусском государстве является в современной историко-правовой науке актуальной темой исследования. Мнения исследователей о генезисе смертной казни на Руси представлены двумя научными концепциями. Авторы первой концепции видят корни возникновения данного наказания в обычае кровной мести, стремлении покорить и наказать обидчика. С.В. Жильцов рассматривает смертную казнь как закономерное, генетически происходящее явление из обычая кровной мести, при этом отмечает роль данного института как меры наказания прежде всего за убийство [2].

Сторонники второй концепции связывают происхождение смертной казни с принятием христианства и утверждением византийского права на территории Древней Руси. В.Е. Доба и С.Н. Малахов отмечают, что до появления Кормчей книги Древнерусское государство в своих правовых источниках не упоминает о смертной казни, следовательно, его появление является результатом влияния византийского права [6].

При этом, отсутствие прямого указания на смертную казнь как меру наказания в древнерусских летописях не означает отсутствие её в реальной жизни жителей Древней Руси. Кровная месть как мера наказания появляется еще в первобытном обществе, а государство лишь постепенно монополизирует данное право. Достаточно обоснованным представляется мнение А.Ф. Кистяковского, считающего, что древнее государство застало институт смертной казни, как готовое и вполне выработанное учреждение, в виде кровавой мести [5]. Именно санкционирование кровной мести государством, трансформировало ее в норму обычного права.

Справедливым считаем отметить наличие кровной мести на ранних стадиях развития практически всех государств. Именно кровная месть обеспечивала выживание всего рода. В основе кровной мести лежал принцип талиона – зуб за зуб, глаз за глаз, активно используемый в правовых источниках древневосточных и античных государств. Так, в Древнем Вавилоне принцип талиона был зафиксирован в Судебнике Хаммурапи в статьях 196, 197, в Древнем Риме в Законах XII таблиц, во второй таблице было сказано: «Кто причинит членовредительство и не помирится с (потерпевшим), то пусть и ему самому будет причинено то же самое» [3]. Подтверждением существования данного обычая на территории Древней Руси является упоминание о наказании в

виде кровной мести в Кратной редакции Русской Правды, где сказано: «Убьет муж мужа, то мстить брату брата, или сынове отца, либо отцу сына, или брату-чаду, либо сестрину сынове»[7].

В процессе развития древнее государство упрочило свои позиции по отношению к обществу и стало монополюльно осуществлять меры государственного принуждения, выражая тем самым приоритетное право властвования. И если кровная месть была делом частным и допускала возможность примирения, то смертная казнь стала явлением публичным и не допускала примирения. Лишь в отдельных случаях возможно было государственное помилование.

Закрепление смертной казни как правового института в Древней Руси было осуществлено в 1397 г. в Двинской грамоте. Государство сурово карало за кражу, совершенную в третий раз в форме повешения [1, ст.5]. Фактически начинает формироваться институт устрашения за неподчинения государственной воли, развивается карательная государственная система.

Широкое распространение получило мнение о политическом аспекте причин возникновения смертной казни как в европейских странах, так и в Древнерусском государстве. Примером использования данного института для устранения конкурентов в борьбе за власть, являются, убийство лиц, претендующих на трон или же расправа инакомыслящими, сожжение колдунов, опричнина, наиболее часто причиной вынесения смертной казни становилась кража имущества. Изложенное позволяет сделать вывод, что при помощи смертной казни государство в первую очередь защищало интересы класса собственников (имущего класса). Данная тенденция прослеживается и в Псковской судной грамоте 1467г., предусматривающей смертную казнь за преступления против собственности: кражу, конокрадство, поджог, а также за передачу неприятелю тайных сведений, государственную измену. Как видим уголовное право было развито еще не на достаточном уровне, поэтому смертная казнь применялась одинаково как к особо опасным преступникам за деяния государственного характера, так и к преступникам, совершившим простую кражу, а государство охраняло и защищало права и интересы правящей элиты наравне с публичными интересами.

В целом, необходимо отметить, что лишение жизни человека, переступившего определенные запретные нормы, было известно задолго до возникновения государства. Можно считать, что именно кровная месть является исторически первым видом уголовного наказания, приведшим к возникновению смертной казни как института устрашения за неподчинение государственной воле, главного института осуществляющего карательную функцию. Вместе с тем, вся история развития государства и общества, за исключением отдельных периодов, свидетельствует о тенденции его ограниченного применения.

Список использованных источников:

1. Двинская уставная грамота 1397г. [Электронный ресурс]// <http://музейреформ.рф/node/13622> (Дата обращения: 27.01.2022г.).
2. Жильцов С.В. Смертная казнь в истории отечественного права: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.01. Тольятти, 2002. С. 12.
3. Законы Хаммурапи [Электронный ресурс]// <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm> (Дата обращения: 27.01.2022г.).
4. Законы XII таблиц [Электронный ресурс] // <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446588975> (Дата обращения: 27.01.2022г.).
5. Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. Тула, 2000. С. 77.
6. Лоба В.Е., Малахов С.Н.. Уголовное право Древней Руси XI-XII вв. (по данным Русской Правды): монография. М., 2011.С. 42.
7. Русская правда // Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси / Отв. ред.: В.Л. Янин. М., 1984. С. 82.

Шведчикова Е.В.

ЕСКЕРІ РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗДЕРІНДЕГІ ӨЛІМ ЖАЗАСЫ ГЕНЗИЗИСІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Ежелгі Ресейде өлім жазасының пайда болу тарихы қарастырылады. Өлім жазасының табиғаты және оның қанды жауласу әдет-ғұрыптарымен байланысы туралы қазіргі зерттеушілердің негізгі түсініктері берілген. Еуропа мемлекеттерінде және Ескі Ресей мемлекетінде өлім жазасының даму тарихында ұқсас үрдістер бар.

Shvedchikova E.V.
**ON SOME FEATURES OF THE GENESIS OF THE DEATH PENALTY IN THE LEGAL
SOURCES OF THE OLD RUSSIAN STATE**

***Annotation.** The article discusses the history of the origin of the death penalty in Ancient Russia. The main concepts of modern researchers about the nature of the death penalty and its connection with the customs of blood feud are presented. There are similar trends in the history of the development of the death penalty in European states and in the Old Russian state.*

УДК 342.41.

Шведчикова Е.В.
старший преподаватель ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет
им. Н.Ф. Катанова, город Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru
Никулина А.В.
Студентка ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет
им. Н.Ф. Катанова, город Абакан, Российская Федерация
anastasianik655@gmail.com

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются история развития и становления национального права в Республики Казахстан с периода формирования Казахского ханства, и формирования первых источников права. Рассмотрено становление национального права в XIX веке, появление Конституции Республики Казахстан и их роль в становлении национального права.*

Генезис национального права в Казахстанской Республике связан с развитием и становлением казахского государства и общества, то есть берет свои корни из Казахского ханства. Среди основных причин образования ханства главная роль принадлежит экономическим и социальным причинам, в следствие которых и начало складываться Казахское ханство. До появления государства в казахском обществе источником права был обычай, веками зарождавшийся и формировавшийся в обществе. Мухаммеда Хайдара Дулати, считает 870 год Хиджры началом правления казахских султанов [1], что соответствует периоду 1465-1466 гг. В данный период общественные отношения регулировались с помощью норм обычного права «адат». Адат - это обычай, привычка, пережиточные нормы, а также правовые нормы не закрепленные в шариате. Адат вобрал в себя также нормы кодифицированного обычного права монголов «Ясы», принятые Чингисханом в 1206 году. Ясы являются сводом положительных законов: гражданских, административных и других устанавливающих меры наказания за правонарушения.

Процесс становления национального права Казахстана был сложным, многоэтапным. Главная роль в нем отводится изменениям, произведенным в годы правления Касым-хана, который правил в 1511-1518 гг. Хан Касым создал первый свод законоположений «Касым ханнын қасқа жолы», что означает «Столбовая дорога Касыма». Именно с помощью данного закона, как утверждают историки, хан смог объединить народ Казахстана в единое ханство. Его последователем стал Ер Есим хан (1598-1628 гг.), создавший свод законов «Есім ханнын ескі жолы» («Древняя дорога хана Есима»).

Дошедший до современности источник становления национального права появился в период XV-XIX вв. это закон «Жеті Жарғы». Известно, что создателем «Жеті Жарғы» был Аз Тауке хан (1680-1715 гг.) [2]. В юридической литературе данный закон именуется как «Уложением хана Тауке», или «Законами хана Тауке». Целью данного закона было законодательное урегулирование общественных устоев, а также концентрация всех внутренних ресурсов для отпора от нависшей внешней угрозы — джунгаров. Кроме того, одной из основных причин принятия данного закона явилась необходимость выражения интересов экономической элиты общества-феодалов. Закон содержал нормы уголовные, гражданские, регулировал социальные, экономические и культурные вопросы общественной жизни.

Некоторые статьи «Жеті Жарғы» закрепили патриархальные привилегии, также достаточно внимания уделено особому статусу мужчины, как вооруженного защитника Родины. Также уложение определяет четкую социальную принадлежность человека [2].

По мнению Е.Б. Бекмаханова именно Тауке сосредоточил всю полноту судебной власти в своих руках вводя новые элементы в обычных права казахов. Впервые законом Тауке было установлено, что право суда принадлежит органам государственной власти. Этим самым был нанесен серьезный удар раскольническим тенденциям рядовых биев, султанов, не заинтересованных в укреплении централизованного государства [3].

В XIX в. Особая роль в процессе формирования национального законодательства принадлежит, султану Арынгазы (1815-1821 гг.). Основным направлением деятельности Арынгазы стало укрепление ханской власти. Он ограничил судебные права родовой знати — биев. Судебно-исковые дела между родами разбирались назначаемым им муллоу-казы. Новым в законодательной деятельности Арынгазы было то, что он сделал впервые попытку судить не по законам обычного права казахов, а по шариату. Это было прогрессивным шагом и означало определенный этап в развитии правовых отношений казахов [6, 284].

Казахское ханство в колониальный период теряет свою государственность, и это находит свое отражение во всех сферах общественных отношений, также эти изменения и коснулись правовой составляющей. Обычное право утрачивает свое значение, начинает преобладать общеимперские законы.

В первой четверти XX в. набирает обороты политическая деятельность партии «Алаш» и правительства «Алаш-Орда», целью которых являлось воссоздание единого национального государства казахов, освобождение от колоний, путем приобретения независимости и реформирования общественной, политической, экономической и социальной жизни. Была составлена программа, опубликованная для ознакомления в газете «Казах» от 21 ноября 1917 г за № 251. Данную программу составляли десять пунктов, предложенные для реализации основной цели: государственное устройство (создание автономии в составе Российской Федерации); местная свобода; основные права; религия; власть и суд; защита народа (конная полиция); налог; рабочие; развитие науки и просвещения; земельный вопрос [4].

В период XX в., Казахстан вошел в состав СССР, тем самым была принята Конституция Казахской ССР 20 марта 1937 г., в которой Киргизская Автономная Советская Социалистическая Республика была переименована в Казахскую Советскую Социалистическую Республику, тем самым было возвращено историческое имя народа. В апреле 1978 г. была принята новая Конституция Казахской ССР на базе Союзной Конституции 1977 г. Отличительная черта Конституции 1937 г. содержалась в статье 13 в которой отмечалось, что Казахская Советская Социалистическая Республика добровольно объединилась с другими Советскими Социалистическими Республиками... в Союзное государство — Союз Советских Социалистических Республик [5]. Конституция 1978 г. в статье 68, характеризует Казахскую Советскую Социалистическую Республику как суверенное Советское Социалистическое государство. Которое на основе добровольности и равноправия вместе с Советскими Социалистическими Республиками, объединилась в Союз Советских Социалистических Республик — единое союзное многонациональное государство» [6].

Первым официальным программным заявлением Республики Казахстан стало провозглашение верховенства государственной власти на его территории и независимости во внешнеполитических отношениях, в «Декларации о государственном Суверенитете Казахской ССР» [7]. Именно данный документ и стал основой юридического утверждения независимости Казахстана.

Данная Декларация была базой для создания суверенного законодательства и нашла отражение в Конституциях независимого Казахстана 1993 и 1995 гг. Конституция 1993 г. суверенного Казахстана была принята 28 января на IX сессии Верховного Совета Республики Казахстан XII созыва. Она закрепила суверенитет Казахстана, не решив вопросы: собственности земли, языка, а также гражданства. Это способствовало принятию второй Конституции 30 августа 1995 г. на Всенародном референдуме. Конституция 1995 года закрепила основы конституционного строя и все изменения, произошедшие в республике с момента обретения независимости в 1991 г. Е.К.Кубеев считает, что сущность конституционной реформы заключается в создании новой нормативной макро модели обновляемого казахстанского общества. Конституция ориентирует общественные процессы на создание правового государства. Нормативно-устойчивые цели служат постепенному преобразованию общества. Основной закон

является концентрированным выражением нового мировоззрения. В нем учтён конституционный опыт развитых государств мира [8].

Таким образом, следует отметить многоэтапность процесса формирования национального права Республики Казахстан, его связь в разные периоды с развитием государственного строя, и общественных отношений. Особое место в процессе его формирования отведено безусловно XX в., ведь именно в этот период были приняты Конституции Казахстана.

Список использованных источников:

1. Мухаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди*. — Алматы: Санат, 1999. — С. 108.
2. Левшин А.И. *Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей / Под общ. ред. акад. М.К.Козыбаева*. — Алматы: Санат, 1996. — С. 163-164.
3. Бекмаханов Е. *Казахстан в 20-40-е годы XIX в.* — Алма-Ата: Казак ун-ті, 1992. — С. 284.
4. *Алаш-Орда: Сб. документов / Сост. Н.Мартыненко*. — Алма-Ата: Айқап, 1992. — С. 88.
5. *Сборник законов КазССР 1937-1971 годов*. — Алма-Ата: Казахстан, 1971. — С. 4.
6. *Сборник законов КазССР и указов Президиума Верховного Совета КазССР 1938-1981 годов*. — Алма-Ата: Казахстан, 1981. — С. 16.
7. *Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР // Казахстанская правда*. — 1990. — 28 окт.
8. Кубеев Е.К., Даниярова А.Е. *Казахстан — суверенное, независимое государство // История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Курс лекций*. — Ч. II. — Караганды: Изд-во КарГУ, 2004. — С. 216.

Шведчикова Е.В., Никулина А.В.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЗАҢНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақ хандығының құрылуынан бастап Қазақстан Республикасындағы ұлттық құқықтың дамуы мен қалыптасу тарихы, құқықтың алғашқы қайнар көздерінің қалыптасуы қарастырылады. 19 ғасырдағы ұлттық құқықтың қалыптасуы, Қазақстан Республикасы Конституциясының пайда болуы және олардың ұлттық құқықтың қалыптасуындағы ролі

Shvedchikova E.V., Nikulina A.V.

DEVELOPMENT OF NATIONAL LAW IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. This article discusses the history of the development and formation of national law in the Republic of Kazakhstan since the formation of the Kazakh Khanate, and the formation of the first sources of law. The formation of national law in the 19th century, the emergence of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and their role in the formation of national law are considered.

УДК 340.12

Шведчикова Е.В.

Старший преподаватель ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет
им. Н.Ф.Катанова, город Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru

Черненко Д.С.

Студент ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет
им. Н.Ф.Катанова, город Абакан, Российская Федерация
danil.chernenko@internet.ru

**ПОДДЕРЖКА МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА В СФЕРЕ РЕШЕНИЯ
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**

Аннотация. Актуальность работы определяется безусловной важностью и социальной значимостью представленной темы. В данной статье рассматриваются основные виды социальной поддержки материнства, отцовства и детства в Российской Федерации, их нормативное регулирование. Даются оценки их значимости и эффективности.

Вопросы, касающиеся социальной поддержки материнства и детства, являются в настоящее время актуальными в сфере осуществления социальной политики большинства современных развитых государств и Российской Федерации, в частности. Следует отметить масштабность расходов семей, связанных с рождением ребенка, от простой детской кроватки до более вместительной квартиры, и такие расходы бывают материально затруднительны для семей. При этом безусловной является заинтересованность государства в рождении каждого малыша и в повышении рождаемости в масштабах всего общества. Российская Федерация, обладая обширной площадью, достаточно малонаселенна. По данным на момент окончания 2021, плотность населения в нашей стране составляет 8,54 человека на км², что крайне мало по сравнению с другими современными странами. Именно эти причины и определяют политику Российской Федерации, направленную на поддержку материнства, отцовства и детства способствующую повышению рождаемости в стране.

Основными видами поддержки материнства, в России являются:

- 1) Материнский капитал
- 2) Пособие по уходу за ребенком до 1,5 лет и т.д
- 3) Единовременные пособия

Рассмотрим сущность и значение двух видов поддержки. Материнский капитал был законодательно закреплен в 2007 году, регламентирован Федеральным законом от 29.12.2006 N 256-ФЗ (ред. от 30.12.2021) "О дополнительных мерах государственной поддержки семей, имеющих детей". С его помощью государство предоставило ряд возможностей гражданам, имеющим детей. Среди них: улучшение жилищных условий, получение образования, социальная адаптация и интеграция в общество детей-инвалидов и др. Данный федеральный закон предоставляет право получения материнского капитала:

- 1) женщинам, родившим первого ребенка, а также последующих детей, если ранее семья не воспользовалась данным правом;
- 2) Мужчине, если он является единственным усыновителем первого и последующих детей, который ранее не пользовался данным правом;
- 3) Мужчине, в случае смерти жены, а также в случае лишения ее родительских прав;
- 4) Самому ребенку, если оба его родителя были лишены родительских прав или погибли[2].

В целом, можно отметить, сложность состава субъектов, обладающих правом получения материнского капитала, разно вариативность его целевого использования, а факт выплаты данного капитала за усыновление второго и последующих детей, способствует снижению числа детей, находящихся в детских домах.

Анализируя денежные выплаты следует отметить, эффективность функционирования системы ежегодного индексирования материнского капитала. Так в 2007 году сумма материнского капитала была равна 250.000 рублей за 2 и последующих детей, если ранее не пользовались правом, на данный же момент она составляет 524,5 тысяч рублей за 1 ребенка, на 2 ребенка 693 тысячи рублей или 169 тысяч рублей, если ранее семья брала материнский капитал за 1 ребенка. Безусловный рост суммы материнского капитала составил 2,7 раза, совершенно справедливо характеризовать данный показатель как внушительный, характеризующий сущность и направленность социальной политики российского государства.

Материнский капитал безусловно стимулирует граждан к рождению детей, ведь они могут рассчитывать не только на свои силы, но и на значительную поддержку государства.

Пособие по уходу за ребенком было законодательно закреплено в 1995 году и регламентировано Федеральным законом №81-ФЗ «О государственных пособиях гражданам, имеющим детей» от 19 мая 1995 года, действующим до настоящего времени с изменениями и дополнениями.

Согласно данному закону право на выплаты имеют:

- 1) Матери либо отцы, другие родственники, опекуны, фактически осуществляющие уход за ребенком, подлежащие обязательному социальному страхованию на случай временной нетрудоспособности и в связи с материнством.
- 2) Матери, проходящие военную службу по контракту.
- 3) Уволенные в связи с ликвидацией организации: матери — в период беременности либо отпуска по беременности и родам, другие родственники — в период отпуска по уходу за ребенком.
- 4) Матери либо отцы, опекуны, фактически осуществляющие уход за ребенком не подлежащие обязательному социальному страхованию.

5) Другие родственники, фактически осуществляющие уход за ребенком и не подлежащие обязательному социальному страхованию [1].

То есть, право на выплату получают люди, непосредственно ухаживающие за ребенком, присутствует так же вариативность личности получателя: матери, отцы, опекуны и другие родственники осуществляющие фактический уход за ребенком.

Размер данного пособия претерпел существенные изменения, от 500 рублей в 1995 году, на каждого ребенка независимо от числа детей, за которыми осуществляется уход. до 40% от размера заработной платы в настоящее время. Минимальный размер данного пособия в настоящее время составляет– 7 677 рублей, а максимальный 31 282 рубля. В связи с вышеизложенным, в настоящее время с уверенностью можно отметить эффективность и значимость данного пособия, которые определены следующим. Во-первых, сумма пособия не фиксирована, и зависит от заработной платы, которую человек получал. Во-вторых, наличие гарантированной минимальной суммы пособия, для получателей, имеющих небольшие заработки.

Таким образом данные выплаты безусловно способствуют стимулированию граждан к рождению детей. Хотя человеку и не выплачивается его полная заработная плата, но 40% от нее – это тоже хорошая сумма, получая которую мама или папа могут насладиться материнством или отцовством, уделять малышу достаточно внимания, воспитывать его и обеспечивать ему безопасное счастливое детство

В качестве дополнительных мер, способствующих приросту населения РФ, могут быть предложены следующие виды социального обеспечения:

1) Увеличение выплаты пособия матерям детей с 1,5 до 3 лет, если они не посещают ясли или детсад до 40% зарплаты. Такая мера позволит разгрузить детсады, снять проблему отсутствия свободных мест в детских садах и главное позволят ребенку под присмотром родителей, что повысит приоритет семейного воспитания в обществе.

2) Безусловно эффективным является правовое просвещение и информирование граждан о существующих мерах социальной поддержки семей с детьми, материнства, отцовства и детства.

Итак, следует отметить, что, не смотря неутешительные в настоящее время статистические данные, отмечающие отставание естественного прироста населения все же следует отметить эффективность действующих в стране мер социальной поддержки населения и положительное их влияние на демографию в российском обществе. Следовательно, данная политика очень важна для государства и общества.

Список использованных источников:

1. О государственных пособиях гражданам, имеющих детей: Федеральный закон от 19.05.1995 №81-ФЗ: в ред. от 06.12.2021 №409-ФЗ. URL: <http://www.pravo.gov.ru>

2. О дополнительных мерах государственной поддержки семей, имеющих детей: Федеральный закон от 29.12.2006 №256-ФЗ: в ред. от 28.12.2016 №470-ФЗ. URL: <http://www.pravo.gov.ru>

3. Средние потребительские цены по Российской Федерации в 1992 – 2007 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.gks.ru/free_doc/new_site/prices/potr/tab5-cen.htm

4. Мониторинг цен на продукты в России [Электронный ресурс]. Ценомер [сайт] – URL: <http://tsenomer.ru/russia/>

5. Все, что нужно знать о материнском капитале в 2022 году // Официальный сайт Государственной Думы [Электронный ресурс]. – URL: <http://duma.gov.ru/news/53277/> (дата обращения: 24.01.2022)

6. Население России [Электронный ресурс]. URL: https://countrymeters.info/ru/Russian_Federation

Шведчикова Е.В., Черненко Д.С.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕНІ ШЕШУ САЛАСЫНДАҒЫ АНА МЕН БАЛА ШАҚТЫ ҚОЛДАУ

Аңдатпа. Жұмыстың өзектілігі ұсынылған тақырыптың абсолютті маңыздылығымен және әлеуметтік маңыздылығымен анықталады. Бұл мақалада Ресей Федерациясында ананы, әке болуды және баланы әлеуметтік қолдаудың негізгі түрлері, оларды нормативтік реттеу қарастырылады. Олардың маңыздылығы мен тиімділігіне баға беріледі.

Shvedchikova E.V., Chernenko D.S.
**SUPPORT FOR MOTHERHOOD AND CHILDHOOD IN THE FIELD OF SOLVING THE
DEMOGRAPHIC PROBLEM IN THE RUSSIAN FEDERATION**

Annotation. The relevance of the work is determined by the absolute importance and social significance of the topic presented. This article discusses the main types of social support for motherhood, fatherhood and childhood in the Russian Federation, their regulatory regulation. Estimates of their significance and effectiveness are given.

УДК 347.1

Шевченко А.С.
магистрант группы МЮ-20-1 город Караганда, Республика Казахстан
shevchenko@mail.ru

**ПРАВОВЫЕ ФОРМЫ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ
ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация. На основе проведенного анализа автор приходит к выводу, что хозяйственные товарищества являются наиболее доступной организационно-правовой формой ведения бизнеса во многих странах. Казахстан не является исключением, так как при создании ГК РК законодателем были учтены положительные стороны мирового опыта в данной сфере.

Виды и формы юридического лица регулируются ст. 34 ГК РК, согласно п.1 данной статьи коммерческой организацией может быть организация, преследующая извлечение дохода в качестве основной цели своей деятельности [1].

При этом в п. 2 этой же статьи отмечено, что юридическое лицо, являющееся коммерческой организацией, может быть создано только в форме государственного предприятия, хозяйственного товарищества, акционерного общества, производственного кооператива.

Как отмечает С.И. Климкин общая идея, заложенная в ГК, выглядит следующим образом: юридические лица Республики Казахстан могут создаваться и действовать лишь в тех организационно-правовых формах, которые прямо установлены законодательными актами, причем перечень коммерческих организаций устанавливается лишь Гражданским кодексом. Это необходимо с точки зрения «чистоты» форм юридических лиц, а также определения их единообразного правового статуса [2], что является дискутируемым вопросом среди исследователей.

Таким образом, ГК РК определяет следующие формы коммерческих организаций.

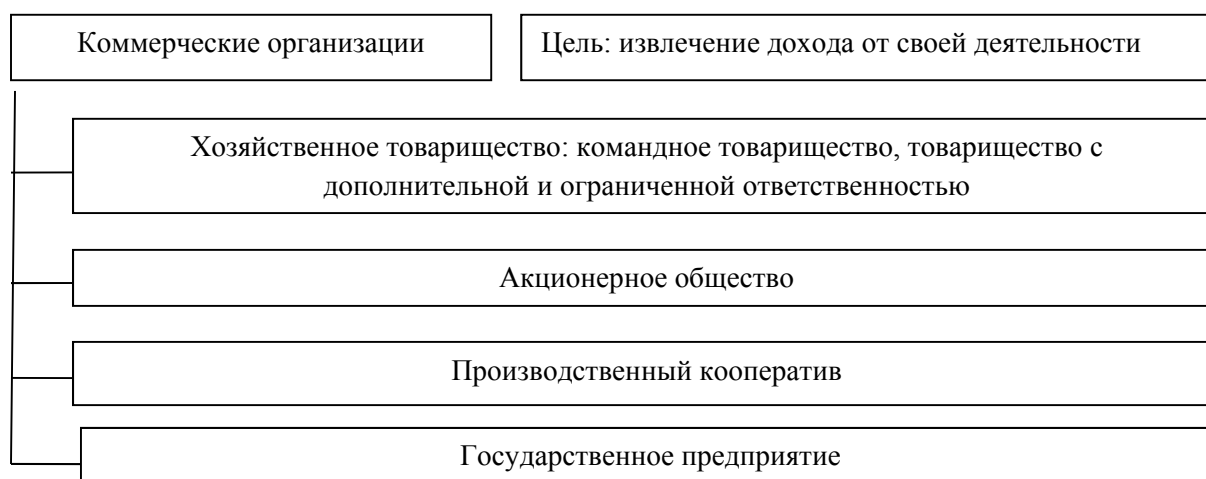

Рисунок 1 – Формы коммерческих организаций

Вопросы относительно организационно – правовых форм в Республике Казахстан возникали со времен принятия Гражданского Кодекса Республики Казахстан, так как имели довольно сложную, порой запутанную регламентацию, что привело к «расчистке» форм

коммерческих организаций. Г.Е. Авилов отмечает: «Произведенная Кодексом «расчистка» форм коммерческих организаций имеет несомненное прогрессивное значение не только с формально-юридической, но и с экономической точки зрения [3].

В условиях рыночной экономики неопределенность субъектного состава гражданских правоотношений крайне опасна, так как она создает условия для нарушения законных прав и интересов широчайшего круга лиц, включая государство и общество» [4].

Исторически более простой формой коллективного предпринимательства в Республике Казахстан являлись хозяйственные товарищества. В этом отношении Е.А. Суханов отмечает: «...хозяйственные товарищества являются традиционной, наиболее распространенной в обычном имущественном обороте формой коллективного предпринимательства» [5, с.155]. Такого же мнения придерживаются авторы комментария к ГК РК, которые пишут: «...хозяйственное товарищество по своей правовой природе является коллективной формой предпринимательства» [6, с.253]. «Именно поэтому они открывают перечень отдельных видов юридических лиц, установленный законом. Аналогичные объединения, которые создаются предпринимателями, в системе европейского права, как правило, носят название компания или фирма, а в системе американского права - корпорация. В Российской Федерации они именовались торговыми товариществами, поскольку коммерческая деятельность ассоциировалась с торговлей. Отсутствие частной коммерции в прежнем правопорядке вынуждало использовать более нейтральное и широкое понятие - «хозяйственная деятельность».

С учетом этих особенностей Гражданский Кодекс Российской Федерации также применяет термин «хозяйственные» относительно к торговым или коммерческим товариществам и обществам» [5, с.155].

Основными нормативно-правовыми актами регламентирующими деятельность коммерческих организации в Республике Казахстан являются Гражданский Кодекс, Закон Республики Казахстан от 2 мая 1995 года № 2255 «О хозяйственных товариществах», Закон Республики Казахстан от 22 апреля 1998 г. № 220-1 «О товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью», Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-III «Об акционерных обществах», Закон Республики Казахстан «О производственном кооперативе», Закон Республики Казахстан от 1 марта 2011 года № 413-IV «О государственном имуществе».

Из вышеизложенного, можно сделать следующие выводы:

- коммерческие организации, по законодательству РК, являются юридическими лицами, т.е. организациями, которые имеют в собственности, хозяйственном ведении или оперативном управлении обособленное имущество и отвечают по своим обязательствам этим имуществом, могут от своего имени приобретать и осуществлять имущественные и личные неимущественные права, нести обязанности, быть истцами и ответчиками в суде.

- коммерческие организации являются собственниками имущества, созданного за счет вкладов (долей, паев) учредителей (участников), а также произведенного и приобретенного ими в процессе деятельности. В отношении таких организаций их участники имеют обязательственные права, которые состоят в праве принимать участие в управлении делами организации, получать часть распределяемой прибыли (дивиденды), получать часть имущества при ликвидации организации после расчетов с кредиторами (право на ликвидационную квоту);

- коммерческие организации отвечают по своим обязательствам всем принадлежащим им имуществом. Субсидиарная ответственность установлена для полных товарищей по обязательствам полного товарищества, для членов производственных кооперативов - по обязательствам кооператива;

- хозяйственные товарищества являются наиболее доступной организационно-правовой формой ведения бизнеса во многих странах. Казахстан не является исключением, так как при создании ГК РК законодателем были учтены положительные стороны мирового опыта в данной сфере.

Список использованных источников:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-III // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000>

2. Климкин С.И. Аналитическая справка по Закону Республики Казахстан от 2 мая 1995 года «О хозяйственных товариществах» // <https://cyberleninka.ru/article/n/analiticheskaya-spravka-po-zakonu-respubliki-kazahstan-ot-2-maya-1995-o-hozyaystvennyh-tovarishestvah>

3 Авилов Г.Е. Хозяйственные товарищества и общества в Гражданском кодексе России / В кн.: Гражданский кодекс России. Проблемы, теория, практика: Сборник памяти С. А. Хохлова / Отв. ред. А. Л. Маковский; Исследовательский центр частного права. – М.: Международный центр финансово-экономического развития. 1998. – 177с.

4 Комментарий части первой ГК РФ для предпринимателей / Под ред. В. Д. Карповича. М., 1995.

5 Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть: учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальности 021100 «Юриспруденция» / [Ем В.С. и др.]; отв. ред. — Е.А. Суханов. — 3-е изд., перераб и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 720 с.

6 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть): Комментарий к Гражданскому (постатейный). В трех книгах. Книга 1. Статьи 1-114. Издание четвертое, исправленное и дополненное с использованием судебной практики. – Алматы, 2020. – 896 с.

Шевченко А.С.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЫСҚАРЫ

Аңдатпа. Талдау негізінде автор шаруашылық серіктестік көптеген елдерде бизнесті жүргізудің ең қолжетімді ұйымдық-құқықтық нысаны болып табылады деген қорытындыға келеді. Қазақстан да ерекшелік емес, өйткені Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексін жасау кезінде заң шығарушы осы саладағы әлемдік тәжірибенің оң жақтарын ескерді.

Shevchenko A.S.

LEGAL FORMS OF COMMERCIAL ORGANIZATIONS UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. Based on the analysis, the author comes to the conclusion that business partnerships are the most accessible organizational and legal form of doing business in many countries. Kazakhstan is no exception, since when creating the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the legislator took into account the positive aspects of world experience in this area.

УДК 347.1

Шевченко А.С.

магистрант группы МЮ-20-1 город Караганда, Республика Казахстан
shevchenko@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. На основе проведенного анализа автор приходит к выводу, что коммерческие организации, осуществляющие специфические виды деятельности при одновременном запрете осуществлять другие виды деятельности необходимо выделить в особую группу – «коммерческие организации с особым правовым статусом».

Коммерческие организации по общему правилу, закрепленному ст. 35 гражданского кодекса Республики Казахстан (далее – ГК РК), обладают общей правоспособностью. Это предполагает, о способности иметь гражданские права и нести гражданские обязанности, необходимые для осуществления любых видов деятельности, не запрещенных законом. Иными словами, коммерческие организации вправе заниматься любой предпринимательской деятельностью, не запрещенной законом. Из правила об общей правоспособности коммерческих организаций гражданским законодательством установлен ряд исключений. Первым исключением из принципа общей правоспособности являются коммерческие организаций, в отношении которых законом предусмотрена специальная правоспособность (кредитные организации, страховые организации, профессиональные участники рынка ценных бумаг, товарные биржи и некоторые другие). Это означает, что такие коммерческие организации могут выполнять лишь те виды предпринимательской деятельности, которые для них определены законом. Такие виды деятельности носят исключительный характер. Вторым исключением из общей правоспособности

коммерческих организаций состоит в том, что сами учредители или участники такой организации могут указать в учредительных документах определенный перечень видов деятельности, которыми она вправе заниматься.

Тем самым коммерческая организация приобретает не общую, а специальную правоспособность и вправе осуществлять только те виды предпринимательской деятельности, которые закреплены, исчерпывающим образом, в учредительных документах.

Сделки, выходящие за пределы правоспособности этих коммерческих организаций, могут быть признаны судом недействительными. Отдельными видами предпринимательской деятельности, перечень которых определяется законом, коммерческие организации могут заниматься только на основании лицензии. В-третьих, коммерческие организации могут иметь филиалы и представительства, а также дочерние общества и зависимые общества.

Правовое положение филиалов и представительств определено ст. 43 ГК РК. При создании филиал и представительство наделяются имуществом, создавшим их юридическим лицом, которое учитывается как на отдельном балансе филиала (представительства), так и на балансе самого юридического лица.

Ответственность за деятельность филиала и представительства несет само создавшее их юридическое лицо. Руководитель филиала и руководитель представительства назначаются органом юридического лица, принявшим решение о создании филиала и представительства. При этом руководитель действует от имени самого юридического лица на основании доверенности. Сведения о филиалах и представительствах коммерческой организации должны содержаться в ее уставе.

В отличие от филиалов и представительств дочерние общества являются юридическими лицами, но имеют следующие особенности. Общество признается дочерним, если другое юридическое лицо определяет решения, принимаемые этим дочерним обществом.

Виды деятельности коммерческой организации отражены в Предпринимательском Кодексе РК [1], согласно которому юридическое лицо, являющееся субъектом частного предпринимательства, может быть создано только в организационно-правовой форме, предусмотренной гражданским законодательством РК. Субъекты частного предпринимательства могут быть отнесены к (п. 1, 2 статьи 6 Предпринимательского Кодекса РК):

- субъектам малого предпринимательства;
- субъектам среднего предпринимательства;
- субъектам крупного предпринимательства.

Исходя из норм Предпринимательского Кодекса РК коммерческая организация может быть:

- субъектом малого предпринимательства, если среднегодовая численность работников такой коммерческой организации не более пятидесяти человек и среднегодовой стоимостью активов за год не свыше шестидесятитысячекратного МРП, установленного законом о республиканском бюджете на соответствующий финансовый год (п. 4 статьи Предпринимательского Кодекса РК);

- субъектом среднего предпринимательства, если такая коммерческая организация не относится к субъектам малого и крупного предпринимательства (п. 7 статьи 6 Предпринимательского Кодекса РК).

- субъектом крупного предпринимательства, если такая организация отвечает одному или двум из следующих критериев: среднегодовая численность работников более двухсот пятидесяти человек или общая стоимость активов за год свыше трехсотдвадцатипятидесятикратного МРП, установленного законом о республиканском бюджете (п. 8 статьи 6 Предпринимательского Кодекса РК).

Согласно п.1 статьи 8 Предпринимательского Кодекса РК субъекты частного предпринимательства вправе: выполнять любые санкционированные виды частного предпринимательства; осуществлять частное предпринимательство с использованием наемного труда; создавать филиалы и представительства; самостоятельно устанавливать цены на производимые товары (работы, услуги); предоставлять средства (займы) субъектам частного предпринимательства на возмездной основе; обращаться в судебные органы для защиты своих прав и законных интересов; применять в своей деятельности меры социальной ответственности бизнеса путем реализации или участия в реализации проектов в социальной, экономической и экологической сферах.

Таким образом, коммерческие организации в РК могут осуществлять любые виды деятельности, если иное не установлено законами РК. Отдельными нормативными - правовыми актами РК действительно предъявляются требования к коммерческим организациям для занятия определенных видов деятельности. К таким нормативно-законодательным актам относятся:

1. Закон РК «О банках и банковской деятельности», согласно которому банки создаются в форме акционерных обществ [2].

2. Закон РК «О страховой деятельности» [3] регламентирует, что страховая (перестраховочная) организация является коммерческой организацией, созданной в организационно-правовой форме акционерного общества (п. 1 статьи 22 Закона РК О страховой деятельности). Таким образом, только те коммерческие организации имеют право заниматься страховой деятельностью, которые созданы в организационно-правовой форме АО.

Страховая деятельность - деятельность страховой (перестраховочной) организации, связанная с заключением и исполнением договоров страхования (перестрахования), осуществляемая на основании лицензии уполномоченного органа в соответствии с требованиями законодательства Республики Казахстан, а также деятельность обществ взаимного страхования, связанная с заключением и исполнением договоров страхования, осуществляемая без лицензии в соответствии с законодательным актом РК о взаимном страховании.

3. Закон РК «О пенсионном обеспечении в РК» [4] предусматривает, что накопительный пенсионный фонд создается в форме акционерного общества (п. 1 статьи 34 Закона РК «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан».

Отдельными видами деятельности, перечень которых определяется законодательными актами, товарищество с ограниченной ответственностью может заниматься только на основании лицензии (п. 2 статьи 6 Закона РК «О Товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью») [5].

Так полное, командитное товарищество, ТОО может заниматься микрокредитованием, что определено статьями 64, 74, 78 ГК РК «Минимальный размер уставного капитала микрофинансовых организаций, созданных в форме полного товарищества, определяется законодательством РК о микрофинансовых организациях» [5]. Минимальный размер уставного капитала микрофинансовых организаций, созданных в форме командитного товарищества, определяется законодательством РК о микрофинансовых организациях. Минимальный размер уставного капитала микрофинансовых организаций, созданных в форме ТОО, определяется законодательством РК о микрофинансовых организациях.

ТОО вправе заключить с профессиональным участником рынка ценных бумаг, имеющим лицензию на осуществление деятельности по ведению системы реестров держателей ценных бумаг (регистратором), договор на ведение реестра участников товарищества. Действие учредительного договора прекращается со дня формирования реестра участников товарищества. Документом, подтверждающим право на долю в уставном капитале товарищества с ограниченной ответственностью, ведение реестра участников которого осуществляется регистратором, является выписка из реестра участников товарищества. В случае преобразования акционерного общества в товарищество с ограниченной ответственностью, ведение реестра участников которого будет осуществляться регистратором, учредительный договор не заключается (п. 1 статьи 16-1 Закона РК «О товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью») [5].

Анализ основных нормативно – правовых актов показал, что основными видами деятельности коммерческих организаций являются организационно – правовые формы коммерческих организаций, осуществляющих ту или иную деятельность. Особой группой акционерных обществ можно назвать национальные компании.

Как считает М.К. Сулейменов, что до настоящего времени общеправового понятия национальной компании в юридической науке Республики Казахстан нет [6]. В то же время под национальной компанией обычно понимают ведущую компанию (лидера) в определенной отрасли экономики, созданную Президентом или Правительством РК в организационно – правовой форме акционерного общества, все акции которого принадлежат государству.

В качестве основных задач национальных компаний было активное участие в разработке политики, тактики и стратегии важнейших отраслей экономики, непосредственные контакты с инвесторами, интенсивное участие в важнейших хозяйственных операциях.

Основной проблемой в области организационно – правовой формы Национальных компаний РК является отсутствие четкого разграничения прав, обязанностей и ответственности

между национальной компанией и уполномоченным государственным органом, который осуществляет в этой области властные публичные функции, представив в этих действиях государство как такового. Нет и разграничения в выражении интересов, как государства, так и коммерческих интересов Национальных компаний, разграничение ответственности, как государства, так и Национальной компании перед подрядчиками.

Следовательно, национальные компании являются коммерческими организациями, имеющими собственное имущество, собственные коммерческие интересы, широкую гражданско – правовую правосубъектность.

В Кодексе РК «О недрах и недропользовании» содержит лишь функции национальной компании (ст. 31 п. 1 -8) [7].

Таким образом, коммерческие организации, осуществляющие специфические виды деятельности при одновременном запрете осуществлять другие виды деятельности необходимо выделить в особую группу – «коммерческие организации с особым правовым статусом». Коммерческие организации с особым правовым статусом в настоящее время имеют специальные нормы, регулирующие их деятельность. Кроме того, данные коммерческие организации имеют и могут изменять свою организационно – правовую форму в зависимости от политики государства.

Исходя из данного вывода, считаем, что в Гражданский Кодекс Республики Казахстан ст. 111 п.2 должны быть внесены дополнения следующего содержания: коммерческие организации, имеющие особый правовой статус, имеют право реструктуризации с изменением организационно – правовой формы, как одна из форм реорганизации коммерческих структур.

Список использованных источников:

1 *Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗПК* // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>

2 *Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан»* // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1003931

3 *Закон Республики Казахстан от 18 декабря 2000 года № 126-II «О страховой деятельности»* // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021136

4 *Закон Республики Казахстан от 20 июня 1997 года № 136-I «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан»* // https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=31408637

5 *Закон Республики Казахстан от 22 апреля 1998 г. № 220-I «О товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью»* // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000220>

6 Сулейменов М.К. *Гражданское законодательство Республики Казахстан: прошлое, настоящее, будущее* // <https://adlet-nt.kz/wp-content/uploads/2019/01/2016-3-Scientific-works-of-Adilet-min.pdf>

7 *Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI ЗПК «О недрах и недропользовании»* // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000125>

Шевченко А.С.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ НЕГІЗГІ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Талдау негізінде автор белгілі бір қызметпен айналысатын коммерциялық ұйымды бір мезгілде қызметтің басқа түрлерін дамытуға тыйым салатын арнайы топқа – «құқықтық мәртебесі бар коммерциялық ұйымдарға» жатқызу қажет деген қорытындыға келеді.

Shevchenko A.S.

THE MAIN ACTIVITIES OF COMMERCIAL ORGANIZATIONS

Annotation. Based on the analysis, the author comes to the conclusion that commercial organizations that carry out specific types of activities while simultaneously prohibiting other types of activities should be allocated to a special group – "commercial organizations with a special legal status".

**ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫ - ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА
ҚАРСЫ ТҰРУ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ**

Аңдатпа. Қылмыстық саясат тұрақты, өзгермейтін ережелерден тұрады деп түсінуге болмайды. Мемлекеттік саясаттардың кейде өзгеріп отыратындығы сияқты қылмыстық саясат та алдағы уақыттарда өзгеріске ұшырауы мүмкін. Бұл ойдың қарапайым дәлелі ретінде құқықтық саясат туралы тұжырымдамалардың белгілі бір жылдар аралығына белгіленуін алуға болады. Ал ғылым өз құрамында толып жатырған қарама-қайшы ой-пікірлерден, таяз немесе терең жүргізілген талдаулардан тұрса да тұрақты категория болып саналады.

Қылмыстық саясаттың түсінігін немесе оның негізгі мағынасын ашуға көңіл бөлетін болсақ, бұл мәселеге назар аударған зерттеушілердің көпшілігі қылмыстандыру (криминализация) және қылмыс қатарынан шығару (декриминализация), жаза белгілеу (пенализация) және жазаны түсіру (депенализация) мәселесін қосады.

Біздің қылмыстық құқық ғылымы мен қылмыстық саясаттың ара қатынасын немесе байланысын қарастыруымызға әсер етіп отырған жағдай, ол қылмыстық заң ережелерінің пайда болуына саясат әсер ете ме, әлде ғылым әсер ете ме деген деген сұрақтың туындауына байланысты. Осы уақытқа дейін қылмыстық заңның дамуына әсер етуші жағдай негізінен екеу болған сияқты, олардың біріншісі, қоғамдық процесстер, олардың арасында заңмен қорғалуға жататын құндылықтардың өмір сруі, ал екіншісі, ғылыми негізделген ойлардың, идеялардың заң жүзінде көрініс табуы. Бұл жағдайлардың қатарына қазіргі қолданыстағы Қылмыстық кодексті дайындау кезінде мынандай үшінші жағдай да әсер ете алған. Ол халықаралық шарттар негізінде белгілеген қылмыс түрлері немесе конвенциялық қылмыстар болып табылады. Қазақстан Республикасы да әлемдік қауымдастықтың бір мүшесі және Біріккен Ұлттар Ұйымына және тағы басқа да халықаралық ұйымдарға мүше болып кіргендіктен халықаралық заңдардың міндетті күші барларын танып бастады. Нәтижесінде «халықаралық қылмыстар» деп аталатын қылмыстар тобының негізінде ҚР ҚК 4 тарауына «Бейбітшілікке және адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» деген енгізіліп, ол бізде бұрын белгіленбеген геноцид, экоцид, жалдамалылық деген сияқты қылмыстар түрлерін қарастырды.

Әрине ғылымның мүмкіншіліктерін шектеуге болмайды, ол терең және негізделген ой тұжырымдарын білдіретін адамзат табиғатының жемісі болып саналады. Сондықтан алдағы уақыттарда қылмыстық құқық ғылымы негізінде тек қылмыстық заң ғана дамып қоймай, сонымен қатар жоғарыда аталған қылмыстық саясаттың Тұжырымдамалары да сынға ұшырауы мүмкін. Оны қазірдің өзінде де ғылыми конференциялардың материалдарынан да байқауға болады. Мысалы Қазақстандық белгілі ғалым С.С. Молдабаев өзінің бір мақаласында «Қорыта айтқанда, жаһандану барысына табысты және жемісті қатысу тиісті деңгейде ғылыми зерделенген және негізделген тиімді және бейнелеудің құқықтық нысандарын, тез өзгермелі және қарама-қайшылығы мол қазіргі әлемде ішкі мемлекеттің және халықаралық қатынастарда жақсы ойластырылған елдің құқықтық саясатының тұжырымдамалары арқылы Қазақстанның ұлттық мүдделерін іске асыруды және қорғауды талап етеді» дейді [1, 6]. Осы сияқты ойлардың мағынасын ескере отырып айтқанда Құқықтық саясаттың, оның бір көрінісі болып табылатын қылмыстық саясаттың алдағы даму барысы халықаралық қатынастардың ерекшелігіне байланысты болып көрінуі мүмкін. Бірақ әр мемлекеттің даму бағытының, олардың ұлттық ерекшеліктерінің, сонымен қатар заңдарының ерекшеліктерін ескере отырып айтсақ, онда құқықтық саясаттың қай саласы болмасын халықаралық заңдардың талаптарын сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерімен дамытындығын болжауға болады. Сонымен қатар әлемдегі мемлекеттердің белгілі бір құқықтық жүйеге жататындығын ескерсек, онда қылмыстылықпен күрес бойынша арнайы түрде белгіленген әлемдік құқықтық саясаттың болуы мүмкін емес сияқты. Бұл пікірді кейбір зерттеушілердің мынандай пікірімен растауға болады. Мысалы А.В. Белинков «Ұлттық мүддеден жоғары «жалпы адамзаттық» құқықтық құндылықтарға бағыт ұстау тұйық жолға тірейді. Шындығында ұлттық мүддеден жоғары құқықтық құндылықтар, барлық адамзаттың құндылықтары және сәйкесінше әлемдік құқықтық жүйелер құқық саласында нені жинақтаса солар икемділікпен қорытылуы керек. Бірақ жалпы адамзаттық құқықты оның болмауы себебіне байланысты ұсыну мүмкін емес» деген пікір келтіреді [2].

Осы зерттеушілердің ойларымен өз ойымызды салыстыра қарастыратын болсақ, онда біздің жоғарыда келтірген қоғамдық құрылысқа, мемлекеттердің даму бағытына қарамай әр бір халықтың өзге халықтармен ұқсас құндылықтары, түсініктері болады. Бұл жағынан келгенде заңдардың бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Айырмашылық тек қоғамдық құрылысқа сай анықталатын ерекшеліктерде бола алады деген пікіріміз расталады. Ал әлемдік құқықтық саясаттың ғана емес, сонымен қатар әлемдік, біртұтас қылмыстық құқықтың өмір сүре алмайтындығын заңдарды жекелеген мемлекеттердің шығаратындығын және «құқық» тек қоғамдық қатынастарды реттеудің құралы ғана емес, ол сонымен бірге мемлекет қолындағы қоғамдық процесстерді басқару құралы болып табылатындығымен, ал кей жағдайларда саяси құрал болып саналатындығымен дәлелдеуге болады.

Мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық әсіресе жиырмасыншы ғасырдың орта кездерінен бастап мемлекеттер аралық заңдардың шығуына себеп болды. Бұл заңдар халықаралық құқықтың жекелеген институттарын құрауға негіз болды. Әрине халықаралық заңдардың қабылдануы және олардың қолданылу аясы басқа мәселе болып табылады.

Сонымен Қазақстанда қылмыстық заңның алдағы дамуына қылмыстық құқық ғылымы әсер ете ме, әлде қылмыстық саясаттың бағыттары басымдық көрсете ме дегенде жауап ретінде қылмыстық құқық ғылымының ролі жоғары көтеруге тура келеді. Бұл пікірді мынандай қарапайым оймен түсіндіруге, дәлелдеуге болады. Ғылым тек қылмыстық құқық нормаларын ғана талдауға, зерттеуге алып ғана қоймайды, ол сонымен бірге құқықтық саясаттың кез-келген саласына да талдау жасап, оның қателіктері мен кемшіліктерін анықтап бере алатын құрал болып табылады. Екіншіден, қылмыстық саясат тұрақты, өзгермейтін ережелерден тұрады деп түсінуге болмайды. Мемлекеттік саясаттардың кейде өзгеріп отыратындығы сияқты қылмыстық саясат та алдағы уақыттарда өзгеріске ұшырауы мүмкін. Бұл ойдың қарапайым дәлелі ретінде құқықтық саясат туралы тұжырымдамалардың белгілі бір жылдар аралығына белгіленуін алуға болады. Ал ғылым өз құрамында толып жатырған қарама-қайшы ой-пікірлерден, таяз немесе терең жүргізілген талдаулардан тұрса да тұрақты категория болып саналады.

Сонымен, қылмыстық саясат туралы зерттеушілердің келтірген пікірлерін және жоғарыдағы ойымызды қорытындылай отырып, бұл ұғымға түсінік беретін болсақ, онда қылмыстық саясат дегеніміз қылмыстылықпен күресті тиімді жүргізу үшін мемлекеттің қылмыс және жаза категорияларын қарастыратын құқық салаларына және құқық қорғау органдарының осы саладағы қызметтеріне белгілеген жетекші бағыттары болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Молдабаев С.С. *Проблемы глобализации уголовной политики на современном этапе. Материалы международной научно-практической конференции на тему «Современная уголовная политика: основные направления и приоритеты в контексте интеграционных процессов».* 31 марта 2010 года. –Алматы: Каз НУ им. Аль-Фараби, 2010.

2. Белинков А.В. *Модернизация права в России: теоретический анализ. Автореферат дисс. канд. юрид. наук.* –М.: МГЮА, 1999. –С. 17-18.

Шуленбаев Е.А.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА КАК НАПРАВЛЕНИЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. Уголовную политику нельзя понимать, что она состоит из постоянных, неизменных правил. Уголовная политика, как и государственная политика, иногда меняется, также может претерпеть изменения в будущем. Простейшим доказательством этой мысли является то, что можно получить фиксирование понятий о правовой политике на определенный промежуток лет. И наука считается устойчивой категорией, даже если она состоит из противоречивых рассуждений, поверхностных или глубоко проведенных анализов, которые переполняют ее.

Shulenbayev E.A.

CRIMINAL LAW POLICY - AS A DIRECTION OF COUNTERING CRIME

Annotation. it cannot be understood that criminal policy consists of stable, unchangeable rules. Just as public policies change from time to time, criminal policies may change in the future. The simplest proof of this idea is that the concepts of legal policy can be fixed for a certain period of time. And science is considered a stable category, even if it consists of conflicting opinions, shallow or in-depth analysis.

**ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚАРЖЫ
ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ**

**РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В
СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ**

**DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM IN
THE MODERN ECONOMY**

ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЕКТА В УСЛОВИЯХ РИСКА

***Аннотация.** Системные риски напрямую связаны с интернационализацией предпринимательской деятельности. Она актуальна для всех участников внешнеэкономической деятельности и зависит от политико-экономической стабильности стран. В статье рассматриваются риски, связанные с источником возникновения, факторы экономических рисков, которые учитываются иностранными инвесторами, также проведен анализ метода количественной оценки риска.*

Риск является сложной и многопартийной категорией. В научной литературе встречается множество видов риска, в которых часто классификационный признак рассматривается как объект, стремящийся к описанию и анализу риска. В большинстве случаев можно объяснить разнообразие целей и задач классификации. Однако в ряде случаев при одинаковых классификационных признаках предлагаются различные критерии отнесения риска к определенной группе, в некоторых случаях противоречивые.

Риски, связанные с источником возникновения, подразделяются на системные (макроэкономические) и несистемные (микроэкономические).

Системные риски определяются внешними условиями, независимыми от субъекта и не урегулированы им. К ним относятся страновой риск и риск форс-мажорных обстоятельств.

Страновой риск напрямую связан с интернационализацией предпринимательской деятельности. Она актуальна для всех участников внешнеэкономической деятельности и зависит от политико-экономической стабильности стран. Этот риск подразделяется на экономический и политический риск.

Экономический риск может возникнуть из-за возможности неблагоприятных изменений в сфере экономики страны. Основными факторами экономического риска, учитываемыми иностранными инвесторами при намерении работать в определенной стране, являются: масштабы экономики; реальные темпы экономического роста; ставки налогообложения; уровень инфляции; внешний долг; платежный баланс; ставка рефинансирования; доход на человека.

Политический риск связан с последствиями изменения политической ситуации в стране. Политический риск: непонимание и предсказуемость экономической политики государства; возможность негативных изменений в законодательстве; геополитические риски; социальные риски.

Данные риски имеют тесное взаимодействие и должны рассматриваться во взаимосвязи.

Риск Форс - мажорных обстоятельств определяет опасность влияния стихийных бедствий на ход реализации проекта.

Несистемные риски характерны для конкретного субъекта, зависят от его состояния и определяются его конкретными особенностями. Ими можно и нужно управлять.

Деловой риск – это риск, определяемый отраслевой спецификацией компании, реализующей проект или проекта.

Риск финансирования-риск отсутствия необходимых денежных средств на момент реализации проекта, а также риск изменения условий кредитования или прямого инвестирования.

Технический риск - это риск, возникающий при ошибках в проектировании, выбранных технологических недостатках, недостатках специализированной рабочей силы, нарушении сроков проводимых работ, повышении цен на сырье и энергию и т. д.

Маркетинговый риск - риск исследования рынка на низком уровне.

Риск ликвидности - риск возможности быстрой продажи активов без существенных потерь в ценах, возникающих при необходимости продажи объекта инвестирования.

Вышеупомянутые риски находятся во взаимосвязи, изменение в одном из них влияет на результаты деятельности инвестиционного проекта. Все это означает необходимость и важность учета и анализа рисков.

Следующим классификационным признаком является степень причинения ущерба. Согласно которому риски инвестиционного проекта можно классифицировать следующим

образом: детально-показывает, что запланированные показатели, действия, результаты выполнены частично, но без потери; отправляемые-запланированные показатели, действия, результаты не выполнены, но потери отсутствуют; критически-запланированные показатели, действия, результаты не выполнены и имеют определенные потери; не выполнение аварийно – запланированного результата приводит к стрессу субъекта (проекта, предприятия)

В процессе анализа инвестиционного проекта классификационные признаки могут быть расширены и уточнены в соответствии с целями и задачами исследования.

Методика качественной оценки рисков проекта носила очень характерный характер. По сути, он должен привести аналитика-исследователя к количественному результату-стоимостной оценке выявленных рисков, их негативным последствиям и «стабилизирующим» мерам. Главной задачей метода качественного анализа является определение и идентификация возможных видов рисков, присущих проекту. Кроме того, следует описать все возможные последствия гипотетического осуществления определенных рисков и дать стоимостную оценку и предложить меры по минимизации или компенсации этих последствий, а также рассчитать стоимостную оценку этих мер. Результаты качественного анализа являются важной исходной информацией для осуществления количественного анализа. На основе процесса оценки рисков включает выявление источников и причин риска, идентификация всех возможных рисков, присущих рассматриваемому проекту. Данная часть анализа может осуществляться с учетом конкретной ситуации и с использованием и анализом общей классификации вышеуказанных рисков.

Таким образом, основными результатами качественного анализа рисков являются определение реальных рисков проекта и причин, их вызывающих, стоимостный эквивалент и анализ гипотетических последствий возможного осуществления указанных рисков, предоставление мер по минимизации ущерба и их стоимостная оценка. К дополнительным, но особо важным результатам качественного анализа можно отнести определение граничных значений возможных изменений факторов проекта, проверяемых на риск.

Метод количественного анализа рисков инвестиционного проекта основывается на информации, полученной в ходе качественного анализа, и представляет собой количественное определение отдельного риска и риска проекта (решения). При этом определяются количественные значения рисков ситуаций и возможности возникновения их последствий, осуществляется количественная оценка степени риска.

В исследованиях, посвященных проблеме риска, встречаются различные методы количественной оценки риска.

Наиболее часто встречаются следующие методы количественного анализа рисков проекта: статистические методы оценки; метод оценки экспертов; метод аналогов; группа аналитических методов.

Основной задачей статистических методов оценки рисков является определение возможности возникновения отдельных негативных ситуаций на основе статистического исследования имеющихся данных о деятельности объекта (организации) с ранее действительным риском. В наиболее простой ситуации количественные индивидуальные риски деятельности оцениваются с использованием показателей дисперсии, среднеквадратического отклонения, коэффициента вариации, а результаты их воздействия оцениваются на основе средне ожидаемых значений исследуемых показателей.

Математическим описанием является наличие последствий воздействия индивидуального риска в конкретном методе с учетом изучения закона распределения и оценки адекватности модели на основе настоящего Закона. Возможно изучение и оценка отдельных негативных событий, зависящих от глубины анализа, но, как интегральная величина, определенная на основе индивидуальных рисков, является возникновением негативного состояния. Также статистические методы количественной оценки риска являются одним из наиболее распространенных методов.

Страхование риска защищает экспортера от страхового случая, не позволяющего осуществить поставку (доставку) груза покупателю. Преимуществом этого страхования для экспортера является передача страховщику основной доли рисков и гарантия получения возмещения затрат на изготовление товаров путем предотвращения возможных убытков при наступлении страхового случая.

Страхование товарных кредитов поставщика позволит увеличить объемы экспортных продаж на условиях пролонгации платежа, а также повысить конкурентоспособность. С помощью данного вида страхования можно предотвратить убытки в случае, когда исполнение контрактных

обязательств не связано с иностранным контрагентом. Это эффективный инструмент для стратегии «безопасный выход» на новые рынки. Преимуществом для факторинга является гарантия возмещения убытков, включая упущенную выгоду. Преимуществом для экспортера является получение до 90% оплаты по экспортному контракту с указанием поставки товара. Остальные 10% суммы оплачиваются за вычетом факторинговой комиссии после погашения задолженности иностранного контрагента. Данный вид страхования урегулирован правилами страхования» Государственной страховой корпорации по страхованию экспортных кредитов и инвестиций».

Факторинговое страхование - защищает банк или факторинговую компанию (финансовый агент) от риска неисполнения финансовых обязательств со стороны иностранного контрагента вследствие коммерческих или политических рисков по товарному кредиту, выдаваемому экспортером.

Это страхование описывает меры с момента заключения экспортного контракта до осуществления страховой выплаты при наступлении страхового случая.

Страхование факторинга доступно всем факторинговым компаниям и банкам, работающим с заключенными экспортными контрактами на поставку несырьевых товаров, работ, услуг.

Коммерческие риски:

- банкротство иностранного контрагента;
- невыполнение иностранным контрагентом финансовых обязательств в соответствии с контрактом компенсирует риски.

Политические риски:

- действия страны транзита или страны, в которой должен быть поставлен казахстанский товар, или государственного органа иностранного контрагента по экспроприации, конфискации, ограничению права собственности на экспортируемый товар, результат выполненных работ, принадлежащих экспортеру на праве собственности;

- непредвиденные действия государственного органа страны назначения, ограничивающие или запрещающие поставку казахстанского товара, выполнение работ, оказание услуг;

- военные, гражданские волнения, нарушения общественного характера за пределами Республики Казахстан, препятствующие выполнению обязательств по застрахованному контракту;

- непредвиденные действия государственного органа страны иностранного контрагента, ограничивающие или запрещающие осуществление обмена и перевода платежей в свободно конвертируемую валюту, покрывают риски.

Доля покрытия страхованием:

- по политическим рискам-до 90% от суммы понесенных убытков;

- по коммерческим рискам-до 80% от суммы понесенных убытков.

Страховая премия устанавливается на индивидуальной основе – на основе оценки рисков страны, рисков, связанных с иностранным контрагентом, и условий продления платежа. Для конкретного проекта можно дать индикативную оценку страховой стоимости с использованием калькулятора.

Этот страховой продукт защищает экспортера от риска неисполнения иностранным контрагентом финансовых обязательств при реализации своих товаров, работ, услуг на условиях продления срока платежа.

На данном этапе страхования с момента заключения экспортного контракта описываются следующие меры:

- экспортер заключает экспортный контракт с иностранным контрагентом на условиях продления срока платежа;

- заключает договор страхования с экспортирующей корпорацией;

- экспортер осуществляет меру поставки товара в соответствии с обязательствами, установленными контрактом;

- если иностранный контрагент не производит оплату за товар, полученный вследствие политических и коммерческих рисков, то корпорация осуществляет страховую выплату в пользу экспортера.

Страхование кредита поставщика все виды несырьевых товаров, работ, услуг имеют доступ казахстанские экспортеры.

Страховая премия устанавливается на отдельной основе – на основе оценки странового риска, рисков, связанных с иностранным контрагентом, и условий продления срока платежа [1].

При экспорте товаров, работ, услуг страховая стоимость составляет от 0,3% до 5%. При страховании всего планируемого объема экспорта на определенный период применяются определенные льготы.

Страхование инвестиций - это страхование инвестора из-за риска убытков вследствие политических рисков в стране, в которой вкладываются инвестиции. В корпорации процедура страхования осуществляется очень легко, легко. Клиент отправляет заявление, корпорация рассматривает варианты защиты со страхованием и направляет клиенту свое предложение. При наличии обоюдного соглашения заключается договор страхования. Данный вид страхования регулируется правилами страхования корпорации.

Этот страховой продукт страхует инвестора от политических рисков в стране, в которой инвестируются. Объектом страхования являются имущественные интересы инвестора в отношении следующих видов инвестиций: прямые инвестиции – вклад денег, ценных бумаг, имущества, имущественных прав, прав на результаты умственно-творческой деятельности и иного имущества в оплату акций (вкладов участников) иностранной компании; в результате юридическое лицо Республики Казахстан, осуществляющее такие вложения, будет владеть 10 и более процентами голосующих акций иностранной компании (10 и более процентов от общего количества голосов участников); займы, предоставляемые иностранной компании, в уставном капитале которой Республика Казахстан имеет прямые инвестиции.

На данном этапе страхования характеризуют меры инвестирования за рубеж с момента заключения договора страхования до получения страховой выплаты при наступлении страхового случая. Инвестор заключает договор страхования с корпорацией, в дальнейшем инвестор осуществляет непосредственное инвестирование за границу. Если возникает страховой случай (наличие убытков вследствие политических рисков), то корпорация осуществляет страховую выплату в пользу инвестора [2].

Политические риски: Экспроприация - законная и административная деятельность государственного органа страны инвестирования, ограничивающая или лишаящая права собственности на объект страхования, в том числе экспроприация, национализация, конфискация на срок не менее 6 месяцев, акты ограничения права собственности, если иной срок не установлен договором страхования; война, гражданские волнения, нарушения массового характера в стране инвестирования;; Непредвиденные действия государственного органа страны инвестирования в течение срока не менее 6 месяцев, связанные с конвертацией в свободно конвертируемую валюту и воспрепятствованием инвестору трансферу инвестированного капитала из страны инвестирования и дохода по нему, если иной срок не установлен договором страхования.

Преимущества страхования: преимуществом для инвесторов является гарантия возмещения убытков вследствие политических рисков, что позволяет больше сосредоточиться на основной деятельности.

В основном страхование инвестиций осуществляется только с политическими рисками. Доля возмещения страхованием не превышает 90% от суммы понесенных убытков.

Список использованных источников:

1. Грицай М. А. Управление инвестициями. Экономическая оценка эффективности инвестиций и основы анализа инвестиционных проектов: учеб. пособие / М. А. Грицай. – Омск: Омский гос. ин - т сервиса, 2018. – 95 с.
2. Карамендин Т. Роль иностранных инвестиций в экономике Казахстана // Евразийское сообщество. 2019. №2. С. 59.

Ахметова Б.Т.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАНЫ БАҒАЛАУ ТӘУЕКЕЛ ЖАҒДАЙЫНДА

Аңдатпа. Жүйелік тәуекелдер кәсіпкерлік қызметті интернационалдандырумен тікелей байланысты. Ол сыртқы экономикалық қызметтің барлық қатысушылары үшін өзекті және елдердің саяси-экономикалық тұрақтылығына байланысты. Мақалада пайда болу көзіне байланысты тәуекелдер, шетелдік инвесторлар ескеретін экономикалық тәуекелдер факторлары қарастырылады, сонымен қатар тәуекелді сандық бағалау әдісіне талдау жасалды.

Akhmetova B.T.

EVALUATION OF THE INVESTMENT PROJECT AT RISK

***Annotation.** Systemic risks are directly related to the internationalization of entrepreneurial activity. It is relevant for all participants in foreign economic activity and depends on the political and economic stability of the countries. The article examines the risks associated with the source of occurrence, the factors of economic risks that are taken into account by foreign investors, and also analyzes the method of quantitative risk assessment.*

УДК 330.4

Бирюков В.В.

д.э.н., доцент, декан факультета «Инженерной экономики и менеджмента»
Карагандинский технический университет им. А.Сагинова г.Караганда, Республика Казахстан
_valera@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

***Аннотация.** В статье рассматриваются состояние и проблемы внедрения цифровых технологий социально-экономических систем в РК. Кроме того, рассмотрены основные экономические риски от развития цифровой экономики.*

Цифровая трансформация – это внедрение современных технологий в бизнес-процессы предприятия. Этот подход подразумевает не только установку современного оборудования или программного обеспечения, но и фундаментальные изменения в подходах к управлению, корпоративной культуре, внешних коммуникациях [1]. Сосредоточимся на ключевых преимуществах цифровой трансформации для всех бизнес-субъектов:

1. Оптимизация процессов. Новые технологии могут автоматически выполнять задачи на предприятии, которые упрощают операции, для облегчения труда персонала и убирают промежуточные технологические процессы.

2. Поиск новых источников дохода. С появлением новых технологий открываются новые способы заработка, недоступные ранее.

3. Создание уникального и привлекательного сервиса. Именно поэтому процесс цифровой трансформации наиболее активен в сфере услуг (туризм, розничная торговля, развлекательные услуги, консалтинг и т.д.), и в тех секторах экономики, которые получают добавленную стоимость от развития сферы услуг (например, в банковском секторе).

Хотелось бы выделить четыре основные ступени становления цифровой экономики.

Первая ступень – образование цифровых данных. Данная ступень подразумевает оцифровку, т.е. преобразование данных из традиционного формата (письменного) в цифровой (электронный).

Вторая ступень – создание цифровой инфраструктуры. Происходит внедрение цифровых технологий.

Третья ступень – создание цифровой модели. Происходит формирование цифрового пространства взаимодействия пользователей и цифровых технологий.

Четвертая ступень – создание цифровой экономики. Происходит цифровая трансформация, а именно перестройка концепции и формата бизнеса, т.е. перевод всех возможных элементов социально-экономической системы в цифровое пространство с использованием потенциала внедрения цифровых технологий.

Казахстан внедрил программу «Цифровой Казахстан». от 31 января 2017 года [2]. Программа должна реализовываться в пяти ключевых направлениях: Развитие человеческого капитала; Создание инновационной экосистемы; Реализация цифрового Шелкового пути; Переход на цифровое государство; Цифровизация отраслей экономики. Объем телекоммуникационного рынка Казахстана в январе-октябре 2021 года. По данным Агентства по статистике РК, объем вырос на 12,9% к аналогичному периоду 2020-го. объем услуг интернет-доступа — 331 млрд. тенге (на 19,7% больше) и услуг сотовой связи – 209 млрд. тенге (на 7,8% больше). Как и ранее, наибольшие доли в общем объеме услуг связи приходятся на интернет,

мобильную связь, а также на прочие телекоммуникационные услуги. «Большая тройка» концентрирует в себе почти 85% всего рынка телекоммуникаций республики». Интернет – 38,63% мобильная связь – 25,12%, прочие услуги связи – 20,15% [3]. Количество абонентов постепенно увеличивается, за год рост составляет примерно 500 тыс. человек, что равняется 5% приросту в год (Рисунок 1).

Рисунок 1 – Структура доходов от услуг связи в Казахстане за 2021 год

Что касается доходов телекоммуникационного сектора Казахстана, на рисунке 2 показан график помесечного дохода за 2017-2021 года, как видно из графика, рост дохода по сравнению с предыдущим годом составляет в среднем 12,9%. Доходы от услуг сотовой связи так же растут с каждым годом, показывая в среднем чуть более 15% прироста за 2020 год, по сравнению с предыдущим годом.

Нами выделены основные технологические тренды цифровизации: Искусственный интеллект, Дополненная реальность, Роботы, Технологии 5G, Тренды облачных технологий и центров обработки данных, Виртуальная реальность, Электронная коммерция, Социальные сети.

Искусственный интеллект. Фактически, технология искусственного интеллекта имитирует способность человека воспринимать информацию, размышлять и действовать. Благодаря этой технологии мировая экономика может вырасти на 15,7 триллиона долларов США к 2030 году.

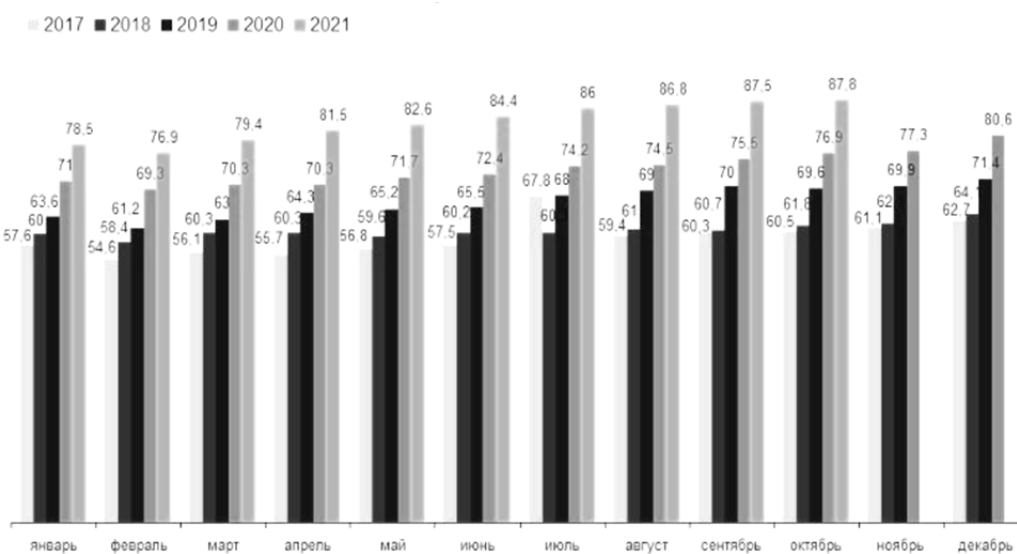

Рисунок 2 – Доходы телекоммуникационного сектора Казахстана, помесечно за 2017-2021гг, млрд.тенге

Технология дополненной реальности (AR). В рамках нее, на экранах различных девайсов можно просматривать 3D-объекты, а также визуализировать несуществующие предметы в конкретном помещении.

Роботы. Они используются на высокотехнологических производствах, в сфере услуг, медицине. Динамика продаж и мирового парка эксплуатируемых промышленных роботов показана на слайде. В 2021 году 3435 тысяч единиц составляет количество мирового парка эксплуатируемых роботов, с каждым годом это число увеличивалось на 15-20%.

Технологии 5G. Пятое поколение мобильной связи. Большой рост инвестиций (+102% по сравнению с 2019 годом).

На втором месте прогрессирующих трендов находится тренд виртуальной реальности. На данный момент существует техническое ограничение для крупномасштабного распространения виртуальной реальности, а именно: отсутствие оборудования, поддерживающие необходимые мощности оборудования и сетевой инфраструктуры;

Тренды облачных технологий и центров обработки данных развиваются синхронно, возникающая потребность в хранении данных приводит к росту услуг по предоставлению облачных хранилищ, развивая при этом мощность серверов и увеличивая количество дата-центров по всему миру.

Развитие цифровых платформ. Выделено семь основных типов: Цифровая платформа для осуществления электронной торговли; Цифровая платформа для обмена данными в интернете; Цифровая платформа Fintech (финансовые технологии); Цифровая платформа социальных сетей; Онлайн-платформа для поиска деловых партнеров; Интернет-платформа для краудсорсинга; Поисковая онлайн-платформа.

В 2019 году выручка от онлайн-продаж достигла 3,4 трлн. долларов США, а концу 2021 году ожидается, что электронная коммерция станет отраслью с оборотом в 4,9 трлн. долларов США (Рисунок 3).

Рисунок 3 – Показатели глобальной розничной электронной торговли в 2014–2021 гг.

К благоприятным эффектам от развития цифровой экономики следует отнести благоприятный процесс на рынке труда; развитие технологий по обеспечению безопасности; автоматизация в сфере промышленности и услуг; рост комплексных технологий виртуальной среды; появление новых ниш в бизнесе; снижение транзакционных издержек; рост уровня качества государственных услуг, как для юридических лиц, так и для физических.

Далее рассмотрим основные экономические риски от развития цифровой экономики. Основной риск – зависимость от наличия интернета. Недавние события в стране показали на важность Интернет-соединения.

Цифровизация ради цифровизации. Проблема казахстанской экономики заключается в ее направленности на экспорт природного сырья, что не способствует развитию производства и инфраструктуры, где цифровые технологии могут быть использованы наиболее эффективно.

Риски на рынке труда, рост безработицы. В Казахстане эти вопросы пока не актуальны, поскольку использование промышленных роботов для нашей страны все еще является «новизной технологий».

Отставание системы образования от потребностей цифровой экономики. Необходимо время, для адаптации системы образования.

Цифровое неравенство. С развитием цифровых технологий разделение мира на развитых и неразвитых будет еще больше усиливаться.

Снижение возможностей государственного контроля.

Использование современных технологий анализа Big data (больших данных) Происходит тотальный контроль над действиями человека.

Попытки установления запретов на использование самих финансовых технологий. Яркий пример – криптовалюта, ее запрет, а не изучить и внедрить эту технологию как новую ветку развития валюты.

Отставание на законодательном уровне.

Серьезные риски киберпреступности в условиях развития цифровой экономики. Статистика преступлений по сравнению с 2020 годом, составил рост зарегистрированных случаев нарушения и составил 277,3%, а именно 3011 случай. Самый популярные – заражение устройства вирусом, мошенничество с картами, хищение паролей, информации, получение доступа к конфиденциальным данным.

Определим ключевые направления устранения риска нарушений информационной безопасности в цифровой экономике: проводить эффективные научные исследования, направленные на создание перспективных информационных технологий; обеспечить развитие на национальном уровне конкурентоспособных информационных технологий и их применение в экономике; устранить зависимость отечественной промышленности от зарубежных информационных технологий и обеспечить информационную безопасность за счет создания и широкого внедрения отечественных разработок; обеспечить устойчивое взаимодействие национальных частей электронной экономики, не допустить, чтобы иностранные государства контролировали работу этих объектов; создавать и внедрять информационные технологии, изначально устойчивые к различным воздействиям; повысить безопасность информации, содержащей государственную тайну; предупреждение преступлений, совершенных с использованием информационных технологий; продолжать развитие информационных технологий и электронной промышленности, тем самым увеличить долю этой отрасли в ВВП и структуре экспорта страны; повысить конкурентоспособность казахстанских компаний, чья деятельность осуществляется в сфере информационных технологий и промышленной электроники.

Список использованных источников:

1. *Что такое цифровая трансформация? [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.hpe.com/ru/ru/what-is/digital-transformation.html>.*
2. *Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. [Электронный ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827>.*
3. *Регистр ТВ Казахстан. [Электронный ресурс]. – URL: <http://regtv.kz/2021/12/03/ent-dohody-ot-yslyg-sviazi-v-kazahstane-v-ianvare-oktiabre-2021-goda.html>.*

Бирюков В.В.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ЦИФРАНДЫРУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада ҚР-дағы әлеуметтік-экономикалық жүйелердің цифрлық технологияларын енгізудің жай-күйі мен проблемалары қарастырылады. Бұдан басқа, цифрлық экономиканы дамытудың негізгі экономикалық тәуекелдері қаралады.

Бирюков В.В.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DIGITALIZATION OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article discusses the state and problems of introducing digital technologies for socio-economic systems in the Republic of Kazakhstan. In addition, the main economic risks from the development of the digital economy are considered.

Глухова В.И.

к.э.н., доцент, зав. кафедры учета и финансов

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского,

город Кременчуг, Украина

glukhova710@gmail.com

Кравченко К.В.

студентка Кременчугского национального университета имени Михаила Остроградского,

город Кременчуг, Украина

gofly375@gmail.com

АНАЛИЗ ФИНАНСИРОВАНИЯ РАСХОДОВ БЮДЖЕТА НА ОХРАНУ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В УКРАИНЕ

Аннотация. Охрана окружающей среды требует значительных финансовых затрат, аккумуляции и надлежащего расходования средств на осуществление природоохранных мероприятий и соответствующих экологических программ, и ресурсосберегающих проектов. Сегодня в Украине государственный бюджет является одним из основных инвесторов природоохранных программ. Целью работы является анализ и оценка состояния бюджетного финансирования сферы охраны природы в Украине.

Все больше внимания на данный момент требуют вопросы бюджетного финансирования природоохранных мер, поскольку рациональное природопользование, охрана и восстановление окружающей среды является важным условием обеспечения устойчивого развития Украины.

Следовательно, проанализируем современное состояние финансирования расходов сводного бюджета Украины на охрану природы (рис. 1).

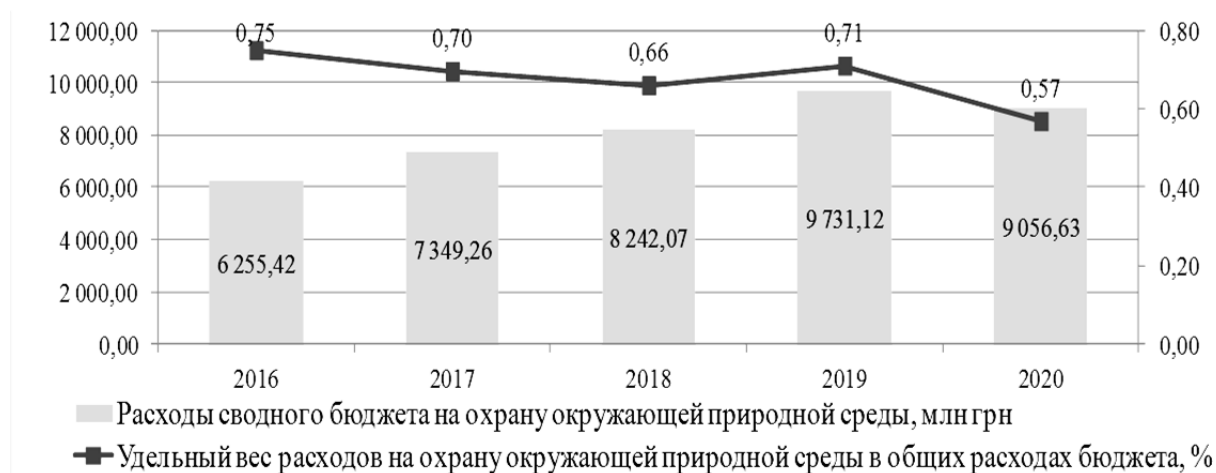

Рисунок 1. Динамика всех расходов на охрану природы и их части в общих расходах бюджета Украины за 2016-2020 гг. Источник: составлено по данным [1]

Как видно из рис. 1, в течение 2016-2020 годов расходы на охрану окружающей природной среды (далее – ООПС) увеличились на 2 801,22 млн грн (44,78%), однако по сравнению с 2019 годом в 2020 они уменьшились на 674,49 млн грн (-6,93%). Доля расходов на ООПС наименьшая среди всех остальных расходов сводного бюджета (в среднем 0,67%) с тенденцией к снижению (-0,18%).

Рассмотрим более детально выполнение плановых показателей расходов сводного бюджета на охрану природы в Украине (рис. 2).

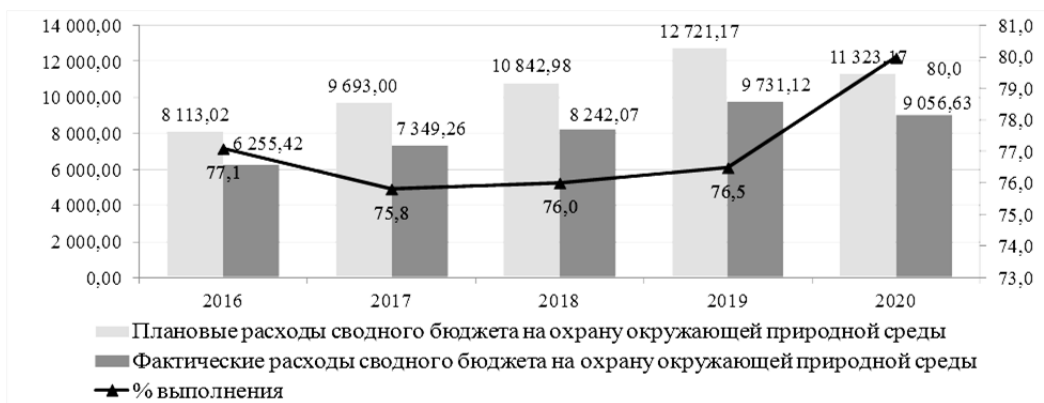

Рисунок 2. Динамика всех фактических и запланированных расходов бюджета на охрану природы в Украине за 2016-2020 гг., млн. грн. Источник: составлено по данным [1]

Как показывает рис. 2, негативным является хроническое невыполнение запланированных в бюджете показателей, вследствие чего происходит существенное недофинансирование мер экологического направления. Причем такая же картина по результатам анализа по общему и специальному фондам бюджета (табл. 1).

Таблица 1. Динамика расходов на ООПС сводного бюджета Украины в 2016-2020 годах в разрезе общего и специального фондов, млн грн. Источник: составлено по данным [1]

Год	Общий фонд		Специальный фонд		Всего	
	план	факт	план	факт	план	факт
2016	3 197,31	3 079,84	4 915,71	3 175,57	8 113,02	6 255,42
2017	4 018,85	3 896,62	5 674,14	3 452,64	9 693,00	7 349,26
2018	4 022,85	3 924,73	6 820,14	4 317,33	10 842,98	8 242,07
2019	5 592,72	5 323,15	7 128,46	4 407,97	12 721,17	9 731,12
2020	6 171,86	6 107,64	5 151,30	2 948,99	11 323,17	9 056,63

По всей видимости, особенно неудовлетворительный уровень финансирования из специального фонда (табл. 1); по структуре фактические расходы спецфонда бюджета на ООПС также уменьшились за 2016-2020 гг. с 50,77% до 32,56%.

Анализ финансирования сферы охраны окружающей среды в разрезе государственного и местных бюджетов (рис. 4) засвидетельствовал следующее: несмотря на увеличение расходов, направленных на ООПС, из государственного и местных бюджетов (на 39,09% и 63,08% соответственно), уровень финансирования охраны окружающей среды в Украине довольно низкий, особенно из местных бюджетов.

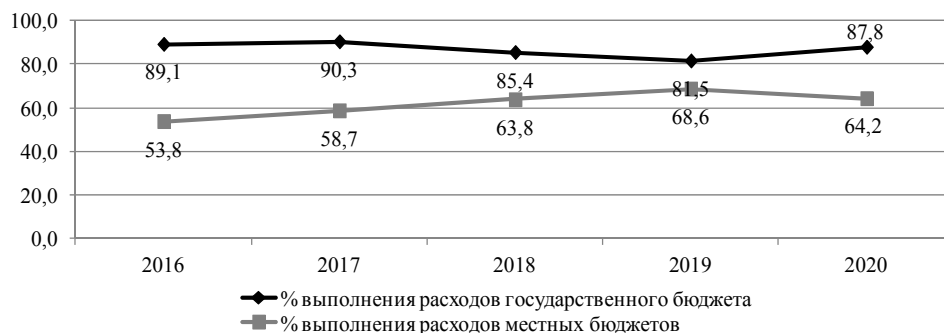

Рисунок 3. Уровень финансирования охраны природы в разрезе бюджетов в 2016-2020 гг., %. Источник: составлено по данным [1]

Невыполнение плановых показателей (рис. 3) вызвано недостаточностью наполнения источников бюджетного финансирования, низкими суммами штрафов за нарушения в сфере природопользования, несовершенством действующего порядка планирования, поступления и

распределения экологического налога между общим и специальным фондами бюджета, между государственным и местными бюджетами.

По структуре значительно преобладают расходы на ООПС из государственного бюджета (64% - 77%), что в условиях бюджетной децентрализации является негативной тенденцией (рис. 4).

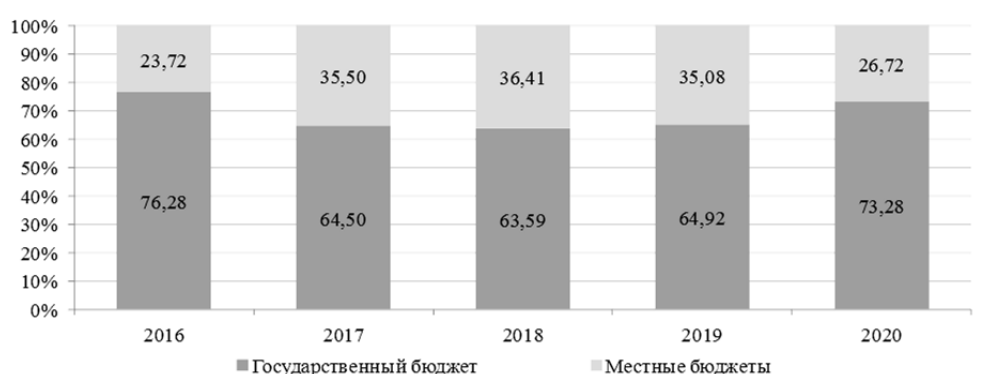

Рисунок 4. Структура всех фактических расходов на охрану окружающей среды в Украине, %
Источник: рассчитано и составлено по данным [1]

Таким образом, несмотря на общее увеличение объемов финансирования сферы охраны природы в Украине, на наш взгляд, финансовое обеспечение за счет бюджетных средств является недостаточным и требует увеличения. Об этом свидетельствует и отношение расходов бюджета на ООПС к ВВП (рис. 5).

Рисунок 5. Динамика удельного веса расходов сводного бюджета Украины на защиту окружающей среды в ВВП в течение 2016-2020 гг., %
Источник: построен на основе [1; 2]

Такое соотношение является показателем экологической безопасности страны, среднее значение которого в зарубежных странах колеблется от 3% до 7% [3]. В Украине, как показывает анализ (рис. 5), показатель экологической безопасности за анализируемый период крайне низкий с тенденцией к уменьшению (-0,06%).

Таким образом, в сфере бюджетного финансирования расходов на охрану окружающей среды в Украине, несмотря на положительные тенденции, имеются проблемные моменты, требующие соответствующего решения.

Список использованных источников:

1. Официальный сайт Государственной службы Казначейства. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua/file-storage/vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu>.
2. Официальный сайт Государственной службы статистики Украины. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Официальный сайт Европейской службы статистики. URL: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu>.

Глухова В.И., Кравченко К.В.

УКРАИНАДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУҒА АРНАЛҒАН БЮДЖЕТ

Аңдатпа. Қоршаған ортаны қорғау айтарлықтай қаржылық шығындарды, табиғатты қорғау іс-шараларын және тиісті экологиялық бағдарламаларды және ресурстарды үнемдейтін жобаларды жүзеге асыруға қаражатты жинақтауды және тиісті түрде жұмсауды талап етеді. Бүгінгі таңда Украинада мемлекеттік бюджет экологиялық бағдарламалардың негізгі

инвесторларының бірі болып табылады. Жұмыстың мақсаты Украинадағы табиғатты қорғау саласын бюджеттік қаржыландырудың жай-күйін талдау және бағалау болып табылады.

Glukhova V.I., Kravchenko K.V.

ANALYSIS OF FINANCING OF THE BUDGET EXPENDITURE FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION IN UKRAINE

Annotation. Environmental protection requires significant financial outlays, accumulation and proper spending of funds for the implementation of environmental protection measures and relevant environmental programs, and resource-saving projects. Today in Ukraine, the state budget is one of the main investors in environmental programs. The aim of the work is to analyze and assess the state of budgetary financing of the nature protection sector in Ukraine.

УДК 336.14

Дарибекова А.С.

к.э.н., профессор, кафедра «Финансы» ЧУ «Академия «Volashaq»,
город Караганда, Республика Казахстан
aigul_daribekova@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ФОНД В СТРУКТУРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА

Аннотация. Актуальность работы определена тем, что в современной экономике необходимо определить новые подходы к формированию и использованию средств Национального фонда Казахстана, что станет продолжением проводимой экономической политики сбережения и стабилизации, особенно показавшей положительные результаты в период мирового финансово-экономического кризиса.

Национальный фонд Республики Казахстан призван обеспечить эффективное распределение и использование доходов от природных ресурсов.

Создание таких фондов не является новым в мировой практике, так как существует их более 35. Они имеют разные механизмы функционирования. Казахстанский фонд построен на опыте нефтяного фонда Норвегии.

Являясь Государственным фондом Республики Казахстан, Национальный фонд представляет собой совокупность финансовых активов, сосредоточиваемых на счете Правительства Республики Казахстан в Национальном Банке государства, а также в виде иного имущества, за исключением нематериальных активов.

Рассмотрим текущие результаты использования Национального фонда Республики Казахстан. Согласно «Отчету о формировании и использовании национального фонда Республики Казахстан за 2020 год», на начало 2021 года объем средств в Национальном фонде Казахстана составлял 28,213 трлн. тенге, увеличившись за 2020 год на 2,7%, несмотря на сложный период для финансовых рынков из-за пандемии коронавируса и ее последствий для мировой экономики.

Наглядно представим на рисунке 1.

Рисунок 1. Структура поступлений и распределения средств Национального фонда РК 2020 г.

Полученные нефтяные доходы государством вкладываются в финансовые инструменты, преимущественно в активы, которые номинированы в твердой валюте.

Совокупная стоимость валютных активов Национального фонда на начало 2021 года составляла \$58,74 млрд. в долларовом эквиваленте, а стоимость активов, номинированных в тенге (преимущественно государственных облигаций РК), в пересчете на доллары равнялась только \$1,65 млрд.

Структура валютных активов фонда на начало 2021 года выглядела следующим образом: \$33,3 млрд. (56,8%) было инвестировано в государственные облигации развитых стран, \$1,68 млрд. (2,87%) – в государственные облигации развивающихся стран.

В акции в 2020 году было вложено \$14,57 млрд. (24,8%), а в инструменты денежного рынка – \$4,26 млрд. (7,25%). В золото Национальный фонд в 2020 году инвестировал \$2,4 млрд. (4,09%), увеличив объемы инвестиций в золото по сравнению с 2019 годом в 2,4 раза. Из валютных активов национальный фонд формирует так называемые стабилизационный и сберегательный портфели.

Национальный фонд управляет сберегательным и стабилизационным портфелями валютных активов (то есть покупает и продает активы с целью получения доходов) разных видов. Стабилизационный портфель позволяет Национальному фонду постоянно поддерживать достаточный уровень ликвидности своих вложений за счет высоколиквидных и высоконадежных финансовых инструментов (таких как денежные средства и инструменты денежного рынка), которые в случае, к примеру, экономического кризиса или неблагоприятной конъюнктуры сырьевых рынков можно быстро продать. Денежные средства по итогам 2020 года в структуре стабилизационного портфеля Национального фонда составляли более двух третей (67,03%) [1].

Фонд формируется из доходов, получаемых правительством от налогообложения сырьевых отраслей и рентных платежей, а инвестирование средств осуществляется в ценные бумаги и иные финансовые активы. Распределение активов сберегательного портфеля Национального фонда Казахстана по странам в 2020 году представлено на рисунке 2. [1].

Рисунок 2. Распределение активов сберегательного портфеля Национального фонда Казахстана по странам в 2020 году

Структура стабилизационного и сберегательного портфелей Национального фонда Казахстана за 2020 год в процентах представлена на рисунке 3. [1].

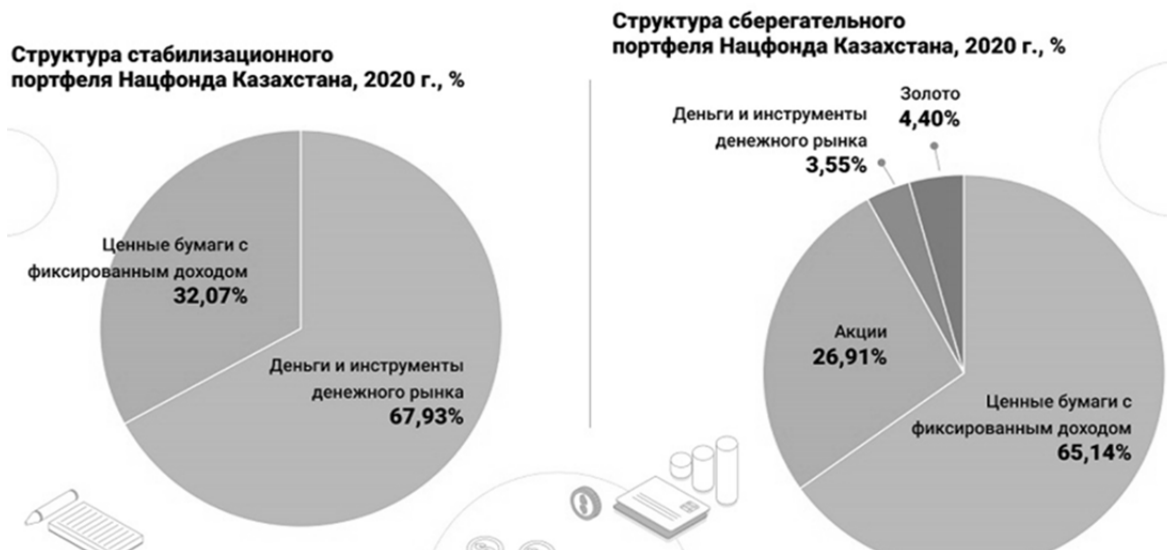

Рисунок 3. Структура стабилизационного и сберегательного портфелей Национального фонда Казахстана за 2020 год

Проанализируем данные по поступлениям в Национальный фонд за период 2019- 2021 годы. Данные приведены в таблице 1. [2].

Таблица 1. Поступления в Национальный фонд Республики Казахстан за период 2019-2021 годы

	млрд. тенге		
	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Налоговые поступления			
Корпоративный подоходный налог с юридических лиц-организаций нефтяного сектора	1 243,2	429,8	969,1
Налог на сверхприбыль от организаций нефтяного сектора	109, 6	95, 5	32,9
Бонусы от организаций нефтяного сектора	7,2	2,7	2,3
Налог на добычу полезных ископаемых от организаций нефтяного сектора	339,5	265, 2	351,9
Рентный налог на экспорт сырую нефть, газ, конденсат, от предприятий неф. сектора	431,2	160, 3	399,7
Доля РК по разделу прод. по закл. контр. от организ. нефтяного сектора	644,1	422,5	791,1
Доп. платеж недропользователя, осуществл. деят. по контракту о разделе продукции, от организаций нефт. сект.	62,5	25,1	58,9
ИТОГО по налоговым поступлениям	2 837, 2	1 400, 9	2 605,1
Административные штрафы, пени, санкции, взыскания, налагаемые центральными госорганами, их территориальными подразделениями, на предприятия нефтяного сектора	7,5	-8,7	1,7
Прочие штрафы, пени, санкции, взыскания, налагаемые гос. учрежд., финансир. из респ. бюджета, на предпр. нефтяного сектора(204202)	11,6	1,7	2,6
Средства, получ. от природопольз. по искам о возмещ. вреда организ. нефт. сект.	3,0	6,3	3,4
Другие неналоговые поступ. от предпр. нефтяного сектора	0,001	0,002	0,004

Поступления от продажи земельных участков сельскохозяйственного назначения	0,2	0,3	0,2
ИТОГО по указанным позициям	2 859, 4	1 400,5	2 613,1

В структуре поступлений средств от организации нефтяного сектора, по данным таблицы 1, основную часть в поступлениях в Национальный фонд занимает КПН с юридических лиц, на долю которого приходится 43,8% в 2019 году, 30,6% – 2020 году и 37,2% в 2021 году. Затем по значимости идет рентный налог на экспортную сырую нефть, газовый конденсат, от предприятий нефтяного сектора. Поступления по нему составили по анализируемым годам соответственно – 15,89%, 11,4%, 13,5% от всех налоговых поступлений. Третьим по значимости является налог на добычу полезных ископаемых от организаций нефтяного сектора. На его долю приходится 14,0%, 18,9%, 15,3% соответственно.

Однако, доля налога на сверхприбыль, налога на добычу полезных ископаемых и рентного налога, как и абсолютные их размеры в 2021 году по сравнению с 2019 годом уменьшилось на 10,9%, а по сравнению с 2020 годом произошел рост на 50,6%. Если снижение объясняется снижением цен на нефть, то рост объясняется, наоборот, увеличением цен на нефть на внешнем рынке.

Необходимо отметить, что поступления средств в Национальный фонд страны за период с 2019 по 2020 годы имели отрицательную динамику, их снижение составило более 50%. А за период 2020 и 2021 годы – положительную динамику – их рост составил 86,6%.

К декабрю 2020 года средства Национального фонда РК достигли 27,8 трлн. тг., за год сумма увеличилась на 3,6%. За последние три года средства НФ РК растут в среднем на 8,8% в год.

По данным министерства финансов РК средства Национального фонда на начало ноября 2021 года составляли Т28,2 трлн., на конец ноября – Т27,2, то есть, за ноябрь средства фонда сократились на Т1 трлн. или 3,8%. [3].

Инвестиционный доход Национального фонда по состоянию на конец декабря 2020 г. составил 916 млн. долларов. При этом, в целях выделения гарантированного и целевого трансфертов в размере 368 млрд. тенге в декабре на валютном рынке было продано активов на сумму 839 млн. долларов. В целом на фоне изъятий трансфертов в республиканский бюджет активы Национального фонда в 2021 году снизились на 3,4 млрд. долларов.

В 2020 году для обеспечения выделения трансфертов в бюджет на 4,5 трлн. тенге из Национального фонда было продано валютных активов на 9,6 млрд. долларов. Поступления в иностранной валюте в Фонд за год составили 3,9 млрд. долларов [4].

По прогнозам чистый доход национального фонда в 2022 году составит 445 млрд. тенге, в 2024 году – 1,5 трлн. тенге, что также повлияет на рост валютных активов фонда. Прогнозируется рост валютных активов национального фонда с 55,3 млрд. долларов США в 2022 году до 61,6 млрд. долларов США в 2024 году. Эти прогнозы указаны в законопроекте «О гарантированном трансферте из Национального фонда Республики Казахстан на 2022-2024 годы», где указано утвердить следующие размеры гарантированного трансферта из Национального фонда Республики Казахстан в республиканский бюджет на 2022-2024 годы:

- 2022 год – 2 400 000 000 тысяч тенге;
- 2023 год – 2 200 000 000 тысяч тенге;
- 2024 год – 2 000 000 000 тысяч тенге.

Направить гарантированный трансферт из Национального фонда Республики Казахстан на выплату солидарных пенсий, государственные базовые пенсионные выплаты из республиканского бюджета [5].

Список использованных источников:

1. *Как работал Нацфонд Казахстана в кризисный период* //newtimes.kz/ekonomika/137415-kak-rabotal-natsfond-kazahstana-v-krizisnyi-period) – Дата обращения 15 марта 2022г.
2. *Динамика поступлений налогов и платежей в национальный фонд* <https://kgd.gov.kz/ru/section/dinamika-postupleniy-nalogov-i-platezhey-v-nacionalnyy-fond> – Дата обращения 15 марта 2022г.

3. На Т1 трлн. сократился Национальный фонд Казахстана за ноябрь – минфин //time.kz/news/economics/2021/12/06/na-t1-trln-sokratilsya-natsionalnyj-fond-kazahstana-za-noyabr-minfin) – Дата обращения 15 марта 2022г.

4. Активы Нацфонда в 2021 году снизились на 3,4 млрд долларов //www.kt.kz/rus/economy/2021_3_4_1377927667.html – Дата обращения 15 марта 2022г.

5. Закон Республики Казахстан от 30 ноября 2021 года № 76-VII ЗРК. «О гарантированном трансферте из Национального фонда Республики Казахстан на 2022-2024 годы» //adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000076 – Дата обращения 19 января 2022г.

Дарибекова А.С.

МЕМЛЕКЕТТІК БЮДЖЕТ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚОР

Аңдапта. Жұмыстың өзектілігі қазіргі заманғы экономикада Қазақстанның Ұлттық қорының қаражатын қалыптастыру мен пайдаланудың жаңа тәсілдерін айқындау қажеттілігімен айқындалады, бұл, әсіресе, әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс кезеңінде оң нәтижелер көрсеткен жинақтау мен тұрақтандырудың жүргізіліп отырған экономикалық саясатының жалғасы болады.

Daribekova A.S.

THE NATIONAL FUND IN THE STRUCTURE STATE BUDGET

Annotation. The relevance of the work is determined by the fact that in the modern economy it is necessary to define new approaches to the formation and use of the funds of the National Fund of Kazakhstan, which will be a continuation of the ongoing economic policy of savings and stabilization, especially showing positive results during the global financial and economic crisis.

ӨОК 336.713

Зайырова С.С.

Студент, Академия «Bolashaq» Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
aidanaaryeva@mail.ru

Ғылыми жетекшісі э.ғ.м., Апева А.З.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Мақалада депозиттік саясаттың қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады, оның банк жүйесінің тиімділігін қамтамасыз етудегі рөлі айқындалады. Ресурстарды тарту, депозиттік операцияларды дамыту, олардың тиімділігін арттыру процесінде банк қызметін дамытудың басым бағыттары депозиттік саясаттың негізгі мақсаты болып қала береді, бұл экономикалық заңдардың әрекетіне негізделген депозиттік саясаттың объективтілігін білдіреді.

Қазіргі уақытта кез келген коммерциялық банк алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі ресурстарды қалыптастыру болып табылады. Азаматтардың қолындағы жинақ көлемі салмақты, салымшыларға қызметтердің кең спектрін ұсына отырып банктер қосымша ресурстарға ие болады. Бұл қызметтердің дамуы банктердің депозиттік шоттардың нысандарын құрудың жана тәсілдерін әзірлеп жатқанын көрсетеді. Экономикалық фактор ретінде қарастырылатын ресурстық база банктің өтімділігі мен төлем қабілеттілігіне әсер ете алады. Ресурстарды қалыптастыру банктің активтері мен пассивтерін тиімді басқарудың бір бөлігі болып табылады. Банк ресурстарының негізгі бөлігі депозиттік операциялар кезінде қалыптасады, оның негізгі құралдары баға белгілеу үлгілері мен депозит мөлшерлемесінің түрлері болып табылады. Икемді жауапкершілікті басқару теңгерімді депозиттік саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. О.И. Лаврушинаның айтуынша, депозиттік саясат – бұл банктің депозиттерге қаражат тарту және тарту процесін тиімді басқару саясаты. Г.Н. Белоглазова бұл банктің операциялар кезінде пайдаланатын банк ресурстарын қалыптастырудың негізі деп санайды.

Депозиттік саясатты әзірлеу кезінде коммерциялық банк ең алдымен заңнаманы және белгілі бір критерийлерді басшылыққа алады:

- банктің несиелік және депозиттік операцияларының арақатынасы;
- коммерциялық банк ресурстарын диверсификациялау;
- депозиттік портфельді сегменттеу;
- жаңа банк өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі.

Осылайша, депозиттік саясат банктің жеке және заңды тұлғалардан бос ақша қаражаттарын тиімді негізде тартуға бағытталған шаралар жүйесі ретінде сипатталады. Депозиттік саясатты қалыптастыру ағымдағы және стратегиялық міндеттерді шешеді, төрт кезеңді қамтиды:

- мақсаттар мен міндеттерді белгілеу;
- банк бөлімшелерін бөлу және банк қызметкерлері арасында өкілеттіктерді бөлу;
- ресурстарды тарту бойынша шараларды әзірлеу;
- депозиттік операциялардағы процесті ұйымдастыру және бақылау.

Ресурстық базаны нығайту және кеңейту үшін кез келген банкке әртараптандырудың қажетті деңгейін сақтауға, көлемдер, мерзімдер мен пайыздық мөлшерлемелер бойынша активтермен теңгерімді сақтауға, сондай-ақ басқа көздерден қаражат тартуды қамтамасыз етуге негізделген сауатты депозиттік саясат қажет.

Депозиттік саясатты дамытудың талапты бағыттарының бірі банк салымшыларына өз қаражатын пайдалануды қамтамасыз ететін жұмыс режимі әртүрлі клиенттердің депозиттік шоттарының түрлерін кеңейту болып табылады. Коммерциялық банктің депозиттік операцияларының құрылымын талдау үшін келесі көрсеткіштерді ескеру қажет, олар банкке ресурстарды тартуды да, жалпы коммерциялық банк қызметінің тиімділігін де сипаттайды:

- ресурстық базадағы банкаралық несиелердің үлесі. нарықтың деңгейін көрсетеді (коммерциялық банктің ресурстық базасындағы банкаралық несиелердің үлесі коммерциялық банкаралық банктің тәуелділігінің қосымша мүмкіндіктері 10-12%-дан аспауы керек);
- қарыздық және меншікті ресурстардың арақатынасы;
- Дүниежүзілік банктің ұсынымдары бойынша коммерциялық банктің ресурстық базасының шамамен 70-75%-ын құрайтын коммерциялық банктің талап ету шоттары мен клиенттерінің шоттары бойынша тұрақты қалдықтардың үлесі;
- коммерциялық банктің депозит нарығының әртүрлі секторларына тәуелділік дәрежесі;
- коммерциялық банктің халықтың тартылған ресурстарын пайдалану ұзақтығы, бұл банктің ресурстық базаны басқару саласындағы саясатын, ресурс құрылымын бағалауға мүмкіндік береді;
- әр филиалдың тиімділігін арттыру мақсатында коммерциялық банктің филиалдарымен негізделсе, бұл көбірек пайданы қамтамасыз етеді.

Коммерциялық банк өзінің ресурстық әлеуетін кеңейту үшін дағдарыс кезінде несиелендіруге болатын ресурстарды жинақтау үшін депозиттік саясатын жетілдіруі керек. Бұған қаржылық және маркетингтік құралдар жиынтығы арқылы қол жеткізуге болады.

Депозиттік саясат аясында коммерциялық банктердің қызметтері бағыттарының бірі болып, жаңа қызмет түрлерін енгізу және салымдар көлемін өсіру, осыған орай халықтың барлық топтары - зейнеткерлер, орта жастағы адамдар және жастар, сонымен қатар орташа және жоғары табысты клиенттер де назарға алынады. Осы жолдардың бірі тиімді мақсатты депозиттер болуы мүмкін, олардың төлемі мереке күндеріне, демалыстарға сәйкес келеді, олар үшін мерзімдер қысқа, ал пайыздар жоғары. Коммерциялық банк қызметімен қатар салымшыларға депозит сомасына бір мезгілде банк дебеттік картасын шығару арқылы депозиттік шот ашуды ұсыну қажет. Бұл жағдайда клиент келісімнің талаптарын сақтай отырып салымды өз бетінше жүзеге асыра алады. Бұл ұсыныс депозиттік шот иесі үшін де тиімді, себебі оның тауарлар мен қызметтерді төлеу кезінде алынған банк картасын пайдалану мүмкіндігі бар. Коммерциялық банктегі салымдар туралы шарт жазбаша нысанда жасалады. Бірақ, өздеріңіз білетіндей, олар Интернет арқылы сатып алынады. Осыған орай, банкке клиенттің банк картасы болған жағдайда делдал – банк қызметкерінің депозиттік шоттарды ашу жүйесін жетілдіруді ұсынуға болады. Салымшының қосалқы қолтаңбасы ретінде жеке цифрлық кілтті пайдалану ұсынылады, ол депозит ашу бағдарламасымен таңдалады және оған ғана белгілі. Банктің веб-сайтында депозиттің белгілі бір түрін таңдай отырып, олар ақпаратты енгізеді, қаражат картадан дебеттелуі және қазіргі уақытта депозиттік шоттағы көптеген тауарлар мен қызметтерге есептелуі керек. Мәліметтер банк желісінде өңделгеннен кейін банк қызметкері мәміленің қажетті алғышарты ретінде банк қызметкерінің шынайы қолы қойылған шартты ресімдеуге міндетті. Одан әрі шарт салымшы көрсеткен мекенжай бойынша жеткізіліп, ЭЦҚ кілтін көрсеткеннен кейін оған

тапсырылуы тиіс. Делдал банк қызметкерінсіз салымшыларға қызмет көрсету жүйесін осылайша дамыту шығындарды азайтуға және клиенттерге, банк қызметкерлеріне қажет болған жұмыс салаларында қызмет көрсетуге кететін уақытты қысқартуға көмектеседі. Банктің операциялық шығындарын айтарлықтай төмендетудің мұндай мүмкіндігі жүйеге пайданы арттыруға көмектеседі, өйткені депозиттің жаңа түрін немесе банктік қызметті енгізу кезінде клиенттердің қажеттіліктерін ескеру қажет. Коммерциялық банк әр түрлі маркетингтік зерттеулер жүргізуі керек. Клиенттердің барынша қызығушылық танытуы және депозиттерге қаражат тартуы үшін инфляциялық шығындардың орнын толтыру мақсатында банкке орналастырылған депозиттер бойынша салымшыларға алдын ала сыйақы төлеуді ұсынуға болады. Осылайша, салымға қаражатты салған кезде клиент өзіне тиесілі кірісті бірден алады. Бұл жағдайда салымшы салым шартын мерзімінен бұрын бұзса, депозит бойынша сыйақы қайта есептеледі және артық төленген ақша салым сомасынан ұсталады. Сондай-ақ табыс деңгейі әртүрлі жеке тұлғаларға қарапайым депозитті әртүрлі инвестициялық, несиелік, туристік немесе сақтандыру басымдылық қызметтерімен біріктіруді ұсынуға болады. Бұл жүйе клиент үшін де, банк үшін де тиімді, азаматтардың депозиттері қорғалғандықтан, олардан қосымша қаражат ағынын қамтамасыз етеді.

Айта кету керек, коммерциялық банк мерзімді депозиттерді мерзімінен бұрын алудан қорғау шараларын қабылдауы қажет. Бұл банк үшін тиімді, өйткені халықтың депозиттері ұзақ және орта мерзімді несиелендіруді кеңейтуге болады. Бірақ содан кейін шектеулі мерзімді депозиттер бойынша ресурстық базаны нығайту үшін коммерциялық банк осымен қатар жеке және заңды тұлғалардың депозиттерін сақтаудың оңтайлы мерзімін белгілеуі қажет.

Ал депозиттерге салынған қаражат несие беруге бағытталуы мүмкін болғандықтан, депозиттер шарттары несие айналымының шарттарымен өзара байланысты болуы маңызды. Клиенттерді депозиттер туралы тезірек және қолжетімді ақпараттандыру үшін банкке банктік депозиттер бойынша тегін телефон арқылы кеңес беру қызметін құрған жөн. Консультант депозиттер мен депозиттік операциялар бойынша толығырақ ақпаратты қажет ететін әлеуетті инвесторлармен ағымдағы және депозиттік саясатты жетілдіру мақсатында жеке жұмыс істейді. Бұл ретте маман лайықты депозитті сауатты түрде ұсынуға және қосымша депозиттік қызметтер туралы айтып беруге міндетті. Осылайша, ұсынылып отырған шара коммерциялық банктің жаңа клиенттерін тартуға көмектеседі. Банктің сенімділігі мен пайыздық мөлшерлемелердің тартымдылығынан басқа, қызмет көрсету сапасы мен қызметкерлердің мінез-құлқының этикасы бірінші орынға шыға бастайды, өйткені дағдарыс кезінде клиент депозит әкелетін банкті өте мұқият таңдайды. , сондықтан клиенттің банктің тұрақты және сенімді екенін көруі маңызды. Банк қызметкері бұған клиентті сендіруі керек. Осылайша, банк клиенттерімен қақтығыстар мен стандартты емес жағдайларды болдырмау үшін қызметкерлердің мінез-құлық этикасының сақталуына бақылауды күшейту және осы саладағы мамандармен тренингтер өткізу қажет. 1-кестеде коммерциялық банктің депозиттік саясатындағы мәселелер берілген және оларды шешу жолдары көрсетілген. клиентке кеңес беру: қажеттіліктерді анықтау Ресурстық базаны дамытудың перспективті бағыты ретінде банк салымшыларына өз қаражаттарын пайдаланудың қосымша мүмкіндіктерін беретін әртүрлі жұмыс режимдері бар клиенттердің депозиттік шоттарының ауқымын кеңейтуді ұсынуға болады. қолайлы табыс деңгейі. Қайтарып алынбайтын салымдар бұрын шартта белгіленген қаражатты толық немесе ішінара алу мүмкіндігін білдірмейді.

Коммерциялық банктердегі депозиттік саясаттың негізгі мәселелері мен жетілдіру бағыттары

Мәселе	Шешу жолдары
Коммерциялық банк ресурстық деректерін қалыптастырудағы шектеу	Жаңа клиенттерді тарту; банктік ортаны, жинақтау нарығын, банктің орны мен рөлін талдау; белсенді депозиттік саясат
Банк сеторындағы бәсекелестік	Депозиттердің тартымдылығын арттыру; жаңа технологияларды қолдану; қызмет көрсету саласын көтеру; банк имиджін бекіту; банк клиенттерін қорғау.

Қазіргі жағдайдағы депозиттік саясат қолайлы пайыздық мөлшерлемелерге негізделген, инновациялық депозиттік өнімдер мен қызметтерді пайдалануды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Алентьева Н.В., Назаров Р.В. Банктің қаражат тарту саласындағы саясаты Бүкілресейлік жастар ғылыми конференциясының материалдары. 2018. С. 256-260.
2. Банк секторы // URL мекенжайы: <http://www.cbr.ru/analytics/?prtid-bnksyst> (қолданылған 01/08/2019).
- 3.Белоглазова Г.Н. Ақша. Несие. Банктөр. Г.Н. Белоглазова. М. Жоғары білім, 2009. 392
- 4.Банк ісі / О.И. Лаврушин, Н.И. Валенцева [і др.]. М.КНОРУС, 2016. 800 б.
- 5.Интерфакс II ақпараттық порталының URL мекенжайы: <http://www.cbr.ru> (қолданылған 01/10/2019).
6. Чистякова М.К. Импортты алмастыру тұрғысынан ауыл шаруашылығы өндірісін ынталандыру құралы ретінде банк секторын мемлекеттік қолдау // Ауылды дамыту және әлеуметтік саясат хабаршысы. 2016. № 1(9). 80-83 беттер.

Зайырова С.С.

**ДЕПОЗИТНАЯ ПОЛИТИКА КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА И
НАПРАВЛЕНИЯ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования депозитной политики, ее роль в обеспечении эффективности банковской системы.

Zaiyrova S.S.

**DEPOSIT POLICY OF A COMMERCIAL BANK AND DIRECTIONS
OF ITS IMPROVEMENT**

Annotation. The article discusses the features of the formation of the deposit policy, its role in ensuring the efficiency of the banking system.

УДК 336.71

Кадырова Г.А.

«Bolashaq» академиясы г.Қарағанды, Қазақстан Республикасы
kadirova.77@mail.ru

**ЕКІНШІ ДЕНГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ
БАНК МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ РӨЛІ**

Аннотация. Мақаланың өзектілігі қазіргі жағдайдағы Қазақстандағы, банк секторындағы банк менеджментін дамыту барысында туындайтын көптеген проблемалармен шешу жолдары және менеджменттің негізгі функциялары: жоспарлау, талдау, реттеу және бақылау банк менеджментінің қызметінің мазмұнымен анықталады.

Қазақстанда 1996 жылдың соңына қарай банк жүйесінде дағдарыс пайда болды. Банктөрдің 20-25%—ында капиталдың жеткіліктілік коэффициенті төмен және 13 банк капитал көрсеткіштері теріс коэффициентке ие болды. Бұл фактілер көптеген банктөрдің қазіргі жағдайда дұрыс бағдарлай алмағанын және банктік басқару әдістерін жеткілікті меңгермегенін көрсетеді.

Банк менеджментінің мазмұны перспективалық (стратегиялық) және ағымдағы жоспарлау, талдау, реттеу және бақылаудан тұрады.

Жоспарлау арқылы банктөр мақсаттар, сфера, масштаб және болашақтағы қызмет нәтижелерін қалыптастырады, оларды көздер мен шығындармен өлшейді. Мұның бәрі ағымдағы және перспективалық жоспарларды құру арқылы қол жеткізіледі - қызметкерлер жұмыс істейтін шекараны анықтайтын болжамдар.

Жиынтық көрсеткіштер арқылы банк қызметінің барлық тараптары өзара байланысады, ақша нарығындағы бәсекелестік жағдайында қызметтің жаңа салалары мен әдістерін іздеу бағыттары анықталады.

Банктің барлық бөлімшелерін қамтитын және банктің жергілікті және жалпы даму перспективаларын айқындайтын жоспарлаудың нәтижесі банктің жиынтық даму жоспарын немесе бизнес-жоспарды, сондай-ақ кредиттік, депозиттік, пайыздық, кадрлық, инвестициялық және басқа да саясат бағыттары бойынша жедел жоспарларды әзірлеу болып табылады.

Талдау банктің қызметін тұтастай және жекелеген бағыттар бойынша бағалау үшін жүргізіледі. Бұған нақты қол жеткізілген нәтижелерді болжанғандармен, өткен кезеңдердің нәтижелерімен және үздік банктердің нәтижелерімен салыстыру арқылы қол жеткізіледі. Талдау материалдары банктің дамуындағы теріс және жартылай тенденцияларды, шығындарды, пайдаланылмаған резервтерді, жоспарлаудағы кемшіліктерді және шешім қабылдаудағы сәтсіздіктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір қырынан жүргізілетін теңгерім деректерін талдау банктің жиынтық талдау жұмысының негізін құрайды.

Талдаудың негізгі бағыттары:

- банк қызметінің активтер, депозиттер, банктің меншікті капиталы, кредиттер, пайда сияқты көлемдік көрсеткіштерінің серпінін бағалау. Бұл бағалау басқа банктердің ұқсас көрсеткіштерімен салыстыруда жүргізіледі, бұл осы банктің қазақстандық коммерциялық банктер жүйесіндегі орнын (рейтингін) анықтауға мүмкіндік береді. Осындай талдау жұмысының нәтижелері нақты банктің даму стратегиясын әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін;

- ресурстық базаны бағалау: оның құрамдас бөліктерінің көлемі, құрылымы және негізгі даму үрдістері (меншікті капитал, депозиттер, банкаралық кредит). Талдау банк ресурстарының жекелеген баптарын жіктеу, құрылымдық көрсеткіштерді есептеу, оларды серпінде және басқа банктердің көрсеткіштерімен салыстыру негізінде жүзеге асырылады. Ресурстық базаны бағалау банктің депозиттік саясатын әзірлеу үшін қолданылады;

- банк активтерінің жай-күйін бағалау (кредиттер, инвестициялар, депозиттер сияқты банк активтерінің құрамдас бөліктерінің көлемі, құрылымы және негізгі даму үрдістері). Талдау банк активтерін жіктеу, құрылымдық көрсеткіштерді есептеу: оларды серпінде және басқа банктердің көрсеткіштерімен салыстыру негізінде жүзеге асырылады. Жүргізілген талдау нәтижелері банктің кредиттік және инвестициялық саясатын әзірлеу үшін негізгі болып табылады;

- банктің өтімділігін бағалау қаржылық коэффициенттерді есептеу, оларды критериалдық деңгейлермен салыстыру, серпінде, көрсеткіштер деңгейінің өзгеруіне әсер еткен факторларды белгілеу негізінде жүргізіледі. Талдау материалдары банктің өтімділікті басқару саласындағы стратегиясы мен тактикасын анықтауға мүмкіндік береді;

- банктің кірістілігін бағалау баланс деректерін және кірістер мен шығындар туралы есепті талдау негізінде жүзеге асырылады. Талдау процесінде банктің кірістілігін, активтерді пайдалану тиімділігін, банктің кірістері мен шығыстарының құрылымын сипаттайтын сандық және сапалық көрсеткіштер жүйесі есептеледі. Осы талдау негізінде банктің кірістілігін басқару тетігі жасалады.

Жиынтық аналитикалық жұмыстың осы бағыттарымен қатар коммерциялық банктер банктің несиелік портфелін талдау, бағалы қағаздар портфелін талдау, клиенттердің несиелік қабілетін талдау, меншікті капиталдың жеткіліктілігін талдау, пайыздық маржаны талдау және т.б. сияқты жекелеген бағыттар бойынша аналитикалық әзірлемелерді жүзеге асырады.

Банктік менеджмент жүйесіндегі реттеудің коммерциялық банктердің қызметін мемлекеттік қадағалаудың болуына байланысты белгілі бір ерекшеліктері бар. Бұл проблема әлемдік қаржы дағдарысына қарай күшейе түсуде. Банк қызметінің айналымға "бөтен" ақшаның ірі сомаларын тартатын неғұрлым тәуекелді екенін ескере отырып, мемлекеттік реттеу банктерді лицензиялауға, олардың қызмет салаларын шектеуге, капиталдың жеткіліктілігіне, өтімділікке, міндетті резервтерді қалыптастыруға қойылатын бірқатар қағидатты талаптарды көздейді.

Осыған байланысты өзін-өзі реттеу жүйесі, яғни банкішілік реттеу, бірінші кезекте мемлекеттік қадағалау органдары белгілеген талаптар мен нормативтерді сақтауға бағытталған. Банкішілік реттеу жүйесі мынадай дербес бағыттарды қамтиды:

- банктің ұйымдық құрылымын жетілдіру, яғни банктің одан әрі дамуын қамтамасыз ету үшін жаңа бөлімшелер құру және ескі бөлімшелерді жетілдіру, мысалы, жоспарлау және маркетинг бөлімдері, тексеру және талдау қызметтері;

- банк қызметін басқарудың сапасын арттыратын нұсқаулық және әдістемелік материалдарды, шешімдер қабылдау рәсімдерін әзірлеу және жетілдіру;

- нақты қалыптасқан жағдайды ескере отырып, банк саясатын жүзеге асырудың мақсаттарын, басымдықтарын және әдістерін түзету;

- банк қызметінің жекелеген бағыттары бойынша тәуекелдер көлемін шектеу жөнінде немесе тәуекелдерден қорғау үшін кепілдіктердің қосымша жүйесін құру жөнінде нақты шаралар қабылдау;

- кадрлық саясатты, персоналды оқыту жүйесін, банкішілік бақылауды ұйымдастыруды жетілдіру.

Банк қызметіндегі бақылау сыртқы және ішкі болып бөлінеді.

Сыртқы бақылауды Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі және сыртқы аудиторлар жүзеге асырады. Ішкі бақылауды банктің өзі ұйымдастырады. Банкішілік бақылау банк менеджментінің бөлігі болып табылады. Оның функцияларын менеджерлер өздерінің өкілеттіктеріне, сондай-ақ ішкі аудит органдарына сәйкес орындайды. Банк жұмысындағы жағымсыз тенденциялар мен кемшіліктерді анықтау және жою бойынша шаралар қабылдау үшін жедел жүйесін құру банкішілік контролдың басты міндеті болып табылады.

Ішкі және сыртқы бақылаудың өзара байланысы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің заңнамалық және нормативтік актілерінің, банкішілік нұсқаулықтар мен ережелердің, сыртқы бақылаушы органдар нұсқамаларының сақталуын тексеруден тұрады.

Банктік менеджменттің мазмұны басқару саласының жұмысында нақты көрініс табады. Банктік менеджмент саласы екі блокқа бөлінеді: қаржылық менеджмент және персоналды басқару.

Қаржылық менеджмент белгілі бір банктің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес ақша өнімінің қозғалысын басқаруды, оны қалыптастыру мен орналастыруды қамтиды. Қаржылық менеджменттің негізгі бағыттары: банк қызметінің жекелеген салалары (депозиттер, кредиттер, қызметтер, инвестициялар және т.б.) бойынша нақтылаумен банк саясатын әзірлеу; банк маркетингі, активтер мен пассивтерді, өтімділікті, кірістілікті, меншікті капиталды, кредиттік портфельді, банк тәуекелдерін басқару болып табылады.

Бірыңғай банк жүйесі шеңберінде экономикалық процестерді басқарудың және банктік рәсімдерді ұйымдастырудың бірыңғай технологиясының болмауы - қаржылық менеджменттің ерекшелігі болып табылады. Әрбір банк өзінің стратегиясы мен тактикасын жасайды, бұл жағдай банк ісін жүргізудің қолданыстағы әдістерін түзетуді және жетілдіруді талап етеді.

Банк менеджментінің екінші саласы - персоналды басқару - банк қызметкерлерінің білімі мен тәжірибесін ұтымды пайдалануға бағытталған. Оған еңбекті ынталандыру, кадрларды орналастыру, қызметкерлердің жұмысын ұйымдастыру, кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесі, еңбекақы төлеу, көтермелеу және ынталандыру тетігі, жылжыту жүйесі, бақылауды ұйымдастыру, ұжымдағы қарым-қатынас принциптері кіреді. Персоналды басқарудың ғылыми негізі - психология және іскерлік этика, оның көмегімен әр қызметкерге тәсілдерді саралауға, мансаптық жоспарлауға, материалдық және моральдық ынталандыруды ұйымдастыруға болады.

Қазақстан Республикасының банк жүйесінің қызметін және оған өтпелі кезеңдегі әлемдік қаржы нарықтарының жағдайының әсерін зерттеу нәтижелері бойынша келесі жағымсыз процестердің бар екендігі анықталды: - салымшылар тарапынан сенімнің жоғалуы; - банк активтері сапасының төмендеуі; - ұлттық валюта деңгейінің айтарлықтай төмендеуі; - банктерді капиталдандыру көрсеткіштерінің нашарлауы; - банктердің ресурстық базасын қысқаруы; - өтімділіктің төмендеуі; - пайыздық мөлшерлемелердің өсуі; - қайтарылмаған кредиттердің ұлғаюы.

Нарықта проблемалы банктердің пайда болуы банк саласынан оның жекелеген құрылымдық буындарын жаңғыртуды және қайта құрылымдауды талап етеді, сондай-ақ олардағы бизнес-процестерді жетілдіруге бағытталған стратегиялық бағдарламаларды әзірлеу қажеттілігін туындатады.

Ғалымдар бұрыннан туындаған проблемаларды экономикалық жүйенің бұзылуымен байланыстыратын банк жүйесіндегі сыни жағдайлардың себептерін теориялық негіздеуге тырысты. Осылайша, XIX ғасырдың бірінші жартысында жетекші капиталистік елдердің (АҚШ, Ұлыбритания) зерттеушілер статистикалық материалдарын эмпирикалық талдау арқылы өндіріс экономикасында болып жатқан және банктердің қаржылық саласына теріс әсер ететін сыни құбылыстардың туындау ықтималдығы мен тұрақтылығын болжай алды.

Басқа елдердің әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып, отандық экономистер ҚР банк жүйесінің іскерлік беделін сақтауға бағытталған арнайы шараларды енгізуді ұсынады. Банк секторын дамыту бағдарламасында:

- жекелеген банктердің өтімділігін мемлекеттік қолдау жолымен бизнестің тұрақтылығын қамтамасыз ету;

- банктердің нарық жағдайындағы төлем қабілеттілігі жай - күйін уақтылы диагностикалау;

- пайыздық және валюталық саясат құралдарының (алтын-валюта резервтері) көмегімен ұлттық ақша бірлігін тұрақтандыру көзделуге тиіс;
- қарыз алушылар үшін валюталық аукциондарды енгізу жолымен халық тарапынан шетел валютасына дүрлікпе сұранысты азайту;
- әкімшілік ықпал ету құралдарын пайдалана отырып, валюта нарығына алыпсатарлардың жасанды қысымын жою болып табылады.

Өз кезегінде, екінші деңгейлі банктер экономикадағы тұрақсыздықпен, тәуекелдерді, кірістілікті, өтімділікті және капиталды басқарудың барабар нысандарымен байланысты күрделі кезеңдерді жеңудің өздерінің нақты стратегияларын әзірлеп, қолдануы керек.

Осыған байланысты, бұл зерттеудің мақсаты екінші деңгейлі банктердің тиімділігін арттырудың ғылыми-теориялық тәсілдерін зерттеу, сонымен қатар технологиялық инновацияларды енгізу, банкаралық несиелендіру мүмкіндіктерін кеңейту, банк өнімдерін әмбебаптандыру, персоналды басқарудың оңтайлы әдістерін қолдану арқылы банк саласында қосымша пайда алу үшін бизнес-процестерді практикада оңтайландыру мүмкіндіктерін ҚР екінші деңгейлі банктердің мысалында қарастыру болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасындағы Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
2. Банк менеджменті. Ахметов Б.А., 2007ж. – 239 б.
3. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М.: Экономика, 2002. 767с.
4. <https://www.nationalbank.kz/ru>.

Кадырова Г.А.

РОЛЬ БАНКОВСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ

Аннотация. Актуальность статьи определяется содержанием деятельности банковского менеджмента в банковском секторе с содержанием основных функций менеджмента: планирование, анализ, регулирование и контроль, предлагаются пути решения проблем, возникающих в процессе развития банковского менеджмента в Казахстане.

Kadyrova G.A.

THE ROLE OF BANKING MANAGEMENT IN THE ACTIVITIES OF SECOND-TIER BANKS

Annotation. The relevance of the article is determined by the content of the activities of banking management in the banking sector with the content of the main functions of management: planning, analysis, regulation and control, the ways of solving problems arising in the development of banking management in Kazakhstan are proposed.

UDK 332.14

Omarova B.A.

Professor of the Department of Finance

PI "Academy "Bolashaq", Karaganda city, Republic of Kazakhstan

balnur6@bk.ru

CLUSTERS AS A FACTOR OF SUSTAINABILITY THE ECONOMY

Annotation. The cluster strategy is becoming an effective instrument of industrial policy, which ensures formation of economic and industrial relations between the participants based on the integration processes formation, which increases production profitability, competitiveness growth and sales markets' expansion. Consideration of foreign experience in the cluster formations development and definition of their formation principles is of great importance. Types of cluster policy give an idea of its scale, goals, tasks of the state, and implementation methods.

Development of domestic enterprises strategies should be based on the development indicators of the region as a whole and be based on the synthesis of elements of the following schools:

1. Elements of a positioning school focused on developing strategies that take into account the sector-specific issues, market conditions and the nature of competition. The most significant publication for this school is the book by Michael Porter “Competitive Strategy” [1];

2. Elements of a business school, which provides formation of a strategy as a foresight process. The most prominent representative of this school is G. Mintzberg [2];

3. Elements of a training school, which provides flexibility of the development strategy of domestic enterprises and the ability to modify them. The publication by J. Quinn “Strategies for Change: Logical Incrementalism” served as a determining factor for this school [3];

4. Elements of a power school, which considers a strategy formation as a negotiating process. Special attention should be paid to the theory of “co-competition” proposed within this school by A.M. Brandenburger [4] and B.J. Neilbuff [5];

5. Elements of an external environment school, based on the idea that the external environment is the main element of the process of an organizational strategy creation. Among its representatives are such scientists as M. Hannan [6], D. Miller [7], A. Van de Ven [8] and others.

According to M. Porter [1], the cluster formation method consists of three stages.

Firstly, the composition of the cluster is established. There should be determined its core: a large company or a group of companies, from which the technological chains of related lower and higher enterprises are developed vertically. Then, in relation to the core, industries are horizontally defined and pass through common channels or create by-products and services.

Secondly, there are defined group entities within the cluster, in particular the organizations that provide specialized skills, technologies, capital and infrastructure for it, everything that is the basis for obtaining competitive advantages.

Thirdly, the government and other legislative structures are determined that affect behavior of cluster participants.

Most scientists and specialists identify 4 types of clusters based on the principle of geographic location:

1. National cluster – spaceless groups of related competitive industries.
2. Clusters within the region.
3. Trans-border cluster, which is developed in regions of two and more countries.
4. Local clusters located in one city.

Foreign scientists [9] identify five fundamental characteristics of the most developed clusters, the first three can be considered as starting prerequisites for choosing priorities in their formation.

1. Presence of competitive enterprises.
2. Presence in the region of competitive advantages for the cluster development.
3. Geographic concentration and proximity.
4. A wide range of participants and presence of a “critical mass”.
5. Presence of bonds and interaction between cluster participants.

In the cluster, the benefit appears in all areas:

1. New producers, who come from other industries, accelerate their development, stimulate scientific-research works and provide required resources for implementing new strategies.
2. There is a free exchange of information and a rapid dissemination of innovations through the channels of suppliers or consumers, who have contacts with numerous competitors;
3. Interconnections within the cluster, often completely unexpectedly leading to the emergence of new ways in competition and giving rise to completely new opportunities;
4. Human resources and ideas form new combinations [10].

Possibilities of using different models of industrial cluster structures in the world economy:

1. Italian model. It can be used for organizing the products production of a low technological level with a high degree of differentiation.

2. Japanese model. It can be used in production related to manufacture of technologically complex science-intensive products.

3. Finish model. It can be used in small countries, where there is a shortage of natural resources and a small domestic demand for competitive products.

4. Indian-Chinese model. It can be implemented in the countries, which have not enough advanced technologies, experience in implementing activities on the world market.

5. North American model. It can be used, if the production process does not provide establishing of close relationships between enterprises; in a country, where market institutions are well developed;

there is a strong competition among products producers.

6. Post-Soviet Countries model. It can be used in the raw materials regions of the Post-Soviet Countries with an underdeveloped manufacturing industry.

Determination of the quantitative and qualitative characteristics of the cluster structure:

1. Definition of industries and productions – “engines” of economic growth in regions.

2. Determination of the dominant types of products in industries and productions – “engines” of economic growth in regions.

3. Assessment of the cluster structures innovative potential.

Determination of the organizational cluster structure:

1. Determination of the cluster structure model.

2. Determination of the cluster core content, as well as additional, servicing and supplementing business entities in the cluster structure.

3. SWOT is an analysis of the cluster strong and old points, opportunities and threats to its effective functioning

Organizational support for effective formation of the cluster structure:

1. Determination of state support levels for cluster structures.

2. Development of a list of measures for the cluster structure effective development.

3. Development of a control model for clustering of the regional economy.

When forming industrial clusters, structural balance is achieved by including various groups of participants:

1. “Cluster driving force” is industrial enterprises-manufacturers of the main final products of the cluster; they are the most economically sustainable to the external environment impact, competitive, have a high innovative potential, a high level of management culture, motivation for cluster development.

2. “Support enterprises” are manufacturers of production goods, and related products attracted to the cluster.

3. “Supporting organizations” are financial, consulting, research, development, and educational institutions, venture capital companies, business incubators, technology parks.

Factors contributing to the industrial clusters development:

1. Availability of production factors and mobility in the use of local resources.

2. Possibilities of using scientific and innovative potential of higher education.

3. Traditions of industrial and technological cooperation

Factors preventing the industrial clusters development:

1. Lack of a mechanism for the cluster formation and functioning.

2. Lack of support from the state.

3. Inadequacy of educational and research programs towards the needs of industry and market.

4. Weak ties between higher and secondary professional institutions, research institutes and business.

5. Low quality of the business climate for establishing and developing small and medium business industry, auxiliary and supporting types of economic activities.

6. Low competitiveness of the majority of domestic enterprises, not only in the world, but also in the national and regional markets.

7. Short-term horizon of planning and development management among the majority of domestic industrial enterprises.

Cluster policies in different countries remarkably varies:

1. By scale: from significant strategic budgets to financing of individual small projects.

2. By goals and instruments of cluster policy.

3. By forms of implementation: a separate policy with a clearly defined strategy and allocated budget, which covers a number of industrial sectors and various aspects of cluster development; a policy focused on some aspects of cluster development; policies that are part of other economic development strategies.

6. By the degree of state intervention in the clustering process: liberal and dirigistic cluster policy.

7. By the role of the state. M. Enright emphasized four types of cluster policy [11]: capitalist, catalytic, directive, and interventional.

8. By the variety of actions, tasks and sequence of their implementation.

9. By the scale of the territory coverage.

There are general patterns in the cluster policy formation in foreign countries:

1. Clusters orientation to serve global markets, which is due to the transnationalization of

business.

2. Increasing the role in clusters of small and medium companies, focused not only on servicing functions, but also on implementation of breakthrough research and development.
3. Specialization in knowledge-intensive industries and services.
4. Shifting the priorities of cluster policy to the level of municipalities and regions.
5. Transition of the state from a direct intervention policy to stimulating clusters.
6. State support of strong and creative clusters, and creation of an environment, which is good for innovative companies' development.
7. Changing relationships in the cluster between its participants: state-business-science.
8. Stimulating the social processes development based on formation of relationships culture, trust in cooperation between business and entrepreneurial networks in order to increase the flow and exchange of knowledge between the subjects of the regional cluster.

Formation of a verified domestic cluster policy will help increasing the competitiveness of the Kazakhstani economy through competitive markets development, innovative activity growth in various sectors of the economy, development initiation in small and medium business, stimulation of forming a new creative person and interaction between the state, business and science.

List of references:

- 1 Porter M. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors* /M. Porter. – New York: Free Press, 1980. (Idem. *Competitive*).
- 2 Mintzberg H. *Mintzberg on management: inside our strange world of organizations* / H. Mintzberg. New York: Free Press, 1989. – 418.
- 3 Quinn J.B. *Strategies for change: Logical incrementalism*. Homewood /J.B.Quinn. – 1980.
- 4 Brandenburger A.M. *Coopetition* /A.M. Brandenburger, B.M. Nalebuff. New York: Doubleday, 1996.
- 5 Nalebuff B. *Bundling as an entry barriers* / Nalebuff // *Quarterly Journal of Economics*. – 2004. – V. 119, № 1. – P. 159-187.
- 6 Hannan M.T. *The population ecology of organization* / M.T. Hannan, J. Freeman // *American journal of sociology*. – 1977. – Vol. 82. – P. 929-964.
- 7 Miller D. *Momentum and revolution in organizational adaptation* / D. Miller, P.H. Friesen // *Academy of Management Journal*. – 1980. – Vol. 23, № 4. – P. 591-614.
- 8 Van de Ven A.H. *Suggestions for studying strategy process: A research note* /A.H. Van de Ven // *Strategic Management Journal*. – 1992. № 13 (Special Issue). – P. 169-191.
- 9 *Clusters development: essential nature, current approaches, foreign experience*/S.F. Pyatinkin, T.P. Bykov. – Minsk: Theseus, 2008. – 72p.
- 10 Tsikhan T.V. *Cluster theory of economic development* // *Theory and practice of management*. – 2003. – No. 5. – P.27-32.
- 11 Agafonov V.A. *Cluster policy. Systematic approach* // *Economic science of modern Russia*. – 2010. – No. 3 (50). – P. 77-91.

Омарова Б.А.

ӨНЕРКӘСІПТІ ДАМЫТУҒА КЛАСТЕРЛІК ТӘСІЛМЕН КЕЛУ

Аңдатпа. Интеграциялық процестерді қалыптастыру негізінде қатысушылар арасында экономикалық-өндірістік қатынастардың қалыптасуын қамтамасыз ететін, өндірістің рентабельділігін, бәсекеге қабілеттіліктің өсуін және өткізу нарықтарының кеңеюін арттыратын кластерлік стратегия өнеркәсіптік саясаттың тиімді құралына айналуға. Кластерлік құрылымдарды дамытудың шетелдік тәжірибесін қарастыру және оларды қалыптастыру принциптерін тұжырымдау үлкен маңызға ие. Кластерлік саясаттың түрлері оның ауқымы, мақсаттары, мемлекеттің міндеттері, іске асыру әдістері туралы түсінік береді.

Омарова Б.А.

КЛАСТЕРНЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация. Эффективным инструментом промышленной политики становится кластерная стратегия, обеспечивающая становление экономико-производственных отношений между участниками на основе формирования интеграционных процессов, повышающая

рентабельность производства, рост конкурентоспособности и расширение рынков сбыта. Большое значение имеет рассмотрение зарубежного опыта развития кластерных образований и формулировка принципов их формирования. Виды кластерной политики дают представление о ее масштабах, целях, задачах государства, методах реализации.

UDC 004:657.1

Onyshchenko O.V.

Ph.D. in Economics, Associate Professor of Accounting and Finance Department,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Kremenchuk city, Ukraine
oksanakremenchug@gmail.com

THE EFFECT OF INDUSTRY 4.0 ON ACCOUNTING

Annotation. *The development of information and communication technologies and their entry into our everyday life in the rest of the world is a sure sign that the world is on the verge of the fourth industrial revolution. Industry 4.0 has been designated as the main contribution to the era of digitalization. It traces are added to the society, to variability, information, and, including, to the accounting appearance. Changes are obvious. The food is that the small business is adapting to a new business environment and how to adapt to new realities. Industry 4.0 is creating new business models. To manage them, businesses will require innovative solutions based on the possibilities of new digital technologies. Some of these accounts are related to the perfect accounting style. Incorrect information from one of the business leads impacts the entire system. Especially in accounting, as a record of financial changes in the business and about the results of them, information is effective in making a decision that should be invested in the whole business.*

Modern technologies and breakthrough inventions or innovations have affected many areas of the modern world. The fourth industrial revolution is a fundamental change in our world, way of life, work. This is a new chapter in human development, thanks to the achievements of the first, second and third industrial revolutions – the integration of the physical, digital and biological worlds and the integration of technology in a way that creates both prospects and challenges.

Industry 4.0 marks a new era of smart factories and intelligent manufacturing processes, first developed and implemented in Germany, it integrates automation techniques and related facilities for a revolution in manufacturing.

The term «Industry 4.0», known as the fourth industrial revolution, was introduced by German researchers Kagerman et al. [1] to help shape the future of the German economy to automate, share data and optimize the production process in real time. It is based on the idea that physical processes can be controlled, controlled and monitored in real time using cyberphysical systems. The idea grows into a holistic concept of digitalization of the economy. Industry 4.0 uses fundamental technologies such as cyber-physical systems (CPS) and the Internet of Things (IoT) to connect people, machines and other resources, as well as real-world products and services. Key tools include the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), cyberphysical devices, 3D printing, blockchain, big data, cloud computing, nanomaterials and synthetic biology [2].

In this way, the potential of Industry 4.0 is miraculous for reaching the industrialization of industrial value in social, economic and environmental aspects in a way to increase resource efficiency.

Not attaching due respect to the promotion of Industry 4.0 technologies, the countries spend a lot. Inspired by the «Industry 4.0 - Global Market Trajectory & Analytics» global market of Industry 4.0, which is estimated at 90.6 billion US dollars in 2020, according to forecasts, will reach the revisited size of 219.8 billion US dollars to 2026 dollars rock, growing by 16.5% over the period of analysis [3]. It is predicted that Internet speeches, one of the segments analyzed by the public, will reach 17.3% CAGR and reach 68.2 billion US dollars by the end of the analysis period. Following a thorough analysis of the recent pandemic and the economic crisis caused by it for business, the growth of the industrial robotics segment was revisited to 18.7% CAGR during the upcoming 7-fold period [3].

Without a doubt, the development of the current trends in industry is constantly influencing the rules of the accounting appearance and the profession of an accountant. Because digitalization plays an important role in business, accounting appearance will be mother right with a large number of intangible assets, human resources and technologies, which can speed up and change the concept of traditional

appearance, functionally transition The organization of the appearance of innovative digital technologies will be special. As a product of intellectual practice, insantly, they will be included in the group of intangible assets. The presence of a diligent regulation of that practice can create a lot of difficulties in writing public policy for recognition, assessment and disclosure of information about them in financial affairs.

This is evidenced by the experience of Industry 3.0, which also introduced changes in accounting. Enterprises have begun to change the accounting form for additional computer technologies and the Internet, they have launched the collection of electronic signatures, electronic billing invoices, and electronic declaration. Account-invoices and oblique data began to be stored in the electronic medium. In this way, enterprises could expand those supplements, like the stench of use from Industry 3.0. In order to achieve the situation, if enterprises can maintain an accounting form of activity without requiring human resources, enterprises will need to adapt their technological infrastructure to Industry 4.0 and increase significant investments for their transformation.

The impact of Industry 4.0 on the accounting system has indirectly transformed the role of accounting into a more advanced digital system. As a result, accounting will gradually evolve from a traditional to a technological system [4].

Thanks to Industry 4.0, the size of the informal economy can be reduced through technology. When the accounting information system is under the control of the relevant regulatory authorities that will provide data, the entrance to the accounting information system will be more transparent. This will automatically prevent unwanted deviations or correct deviations with real-time reporting.

Rapid progress of technology penetrates into all spheres of life, whether for everyday activities, companies, factories or other industries. Technology can help increase productivity and improve performance so that it is faster, more accurate and accurate, and thus increase business productivity.

List of references:

1. KAGERMANN, H., LUKAS, W.D., WAHLSTER, W. (2011) *Industrie 4.0: mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. Industriellen Revolution*. VDI Nachr. 13 (1), p.2-3.

2. SIEJA, M., WACH, K. (2019) *The Use of Evolutionary Algorithms for Optimization in the Modern Entrepreneurial Economy: Interdisciplinary Perspective*. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 7(4), p.117-130. URL: <https://doi.org/10.15678/EBER.2019.070407>.

3. *INDUSTRY 4.0 - GLOBAL MARKET TRAJECTORY & ANALYTICS REPORT*. *ResearchAndMarkets.com*. URL: <https://cutt.ly/4I3ShVo>.

4. DAMAYANTI, C. R. (2019) *Accounting and Its Challenges in the New Era*, *Annual International Conference of Business and Public Administration, AICoBPA*.

Онищенко О.В.

4.0 ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПКЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы және олардың соңғы жылдары біздің күнделікті өмірімізге енуі әлем төртінші өнеркәсіптік революцияның табалдырығында тұрғандығының нақты белгісі болып табылады. Индустрия 4.0 цифрландыру дәуіріндегі негізгі үлес ретінде анықталды. Оның салдары қоғамға, құруға, ақпарат құруға, соның ішінде бухгалтерлік есепке әсер етеді. Бұл өзгерістер айқын. Сұрақ: бизнес жаңа іскерлік ортаға қалай тез бейімделеді және жаңа шынықтыққа қалай бейімделеді. 4.0 индустриясы жаңа бизнес модельдерін жасайды. Оларды басқару үшін кәсіпорындар жаңа цифрлық технологиялардың мүмкіндіктеріне негізделген инновациялық шешімдерді қажет етеді. Бұл шешімдердің кейбіреулері бухгалтерлік есепті жақсартуға байланысты. Бизнес бөлімдерінің бірінің дұрыс емес ақпараты бүкіл жүйеге әсер етеді. Әсіресе бизнестің қаржылық қозғалыстарын тіркейтін және олардың нәтижелері туралы есеп беретін бухгалтерияда ақпарат бүкіл бизнеске әсер ететін шешімдер қабылдауда тиімді.

Онищенко О.В.

ВЛИЯНИЕ ИНДУСТРИИ 4.0 НА БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ

Аннотация. Развитие информационно-коммуникационных технологий и их вхождение в нашу повседневную жизнь в последние годы является верным признаком того, что мир находится на пороге четвертой промышленной революции. Индустрия 4.0 была определена как основной вклад в эпоху цифровизации. Ее последствия влияют на общество, на создание, информацию, и, в том числе и на бухгалтерский учет. Эти изменения очевидны. Вопрос в том, как быстро бизнес адаптируется к новой деловой среде и как адаптируется к новым реалиям.

Индустрия 4.0 создает новейшие бизнес-модели. Для управления ими предприятия нуждаются в инновационных решениях, основанных на возможностях новых цифровых технологий. Некоторые из этих решений связаны с усовершенствованием бухгалтерского учета. Неверная информация из одного из бизнес-отделов оказывает влияние на всю систему. Особенно в бухгалтерии, которая регистрирует финансовые движения бизнеса и отчитывается о результатах из них, информация из которой эффективна в принятии решений, влияющих на целый бизнес.

ӘОК 336.1

Сайфулова Г.Ж.

«Bolashaq» академиясы студенті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Zara1104@mail.ru

Усувалиева З.К. э.ғ.м., аға оқытушы

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Zara1104@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ҚАРЖЫЛАЙ ҚОЛДАУ

***Аңдатпа.** Мақала Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті мемлекеттік қаржылық қолдау шараларына арналған. Мақалада шағын және орта бизнесті дамытудың мемлекеттік бағдарламаларында қарастырылған шаралардың жүзеге асырылуы, шағын және орта бизнесті қолдаудың әртүрлі шаралары талданады.*

Қазақстанда шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау мәселелері алғаш рет ХХ ғ. 90-шы жж. басында қойылды ("Қазақ ССР-інде шағын кәсіпорындар құру және дамыту жөніндегі шаралар туралы" Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1990 ж. 31 қазандағы № 432 арнайы қаулысы қабылданды), бірақ заңнамалық деңгейде бұл мәселелер тек екінші кезеңде ғана шешілді 90-шы жылдардың жартысы (атап айтқанда, "шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы" 1997 жылғы 19 маусымдағы № 131-1 ҚР Заңы қабылданды). Сонымен бірге, қандай субъектіні шағын кәсіпкерлік субъектілеріне, ал қайсысын орта немесе ірі кәсіпкерлік субъектілеріне жатқызуға болатындығы туралы мәселе туындады.

Қазақстан Республикасының егемендігінен кейін шағын кәсіпкерлік 2015 жылғы 29 қазанда қабылданған № 375-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының Кәсікерлік Кодексінің» қолданысқа енгізілуімен құқықтық анықтама алып, қарқынды дамып келе жатыр.

Дамыған елдердің көп жылдық тәжірибесі шағын және орта кәсіпкерліктің жоғары әлеуметтік-экономикалық маңыздылығын көрсетеді.

Мемлекеттік қаражат пен шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау мүмкіндіктері әлемдік нарықтардағы бәсекелестіктің артуы жағдайында көптеген елдердің орнықты және серпінді әлеуметтік-экономикалық дамуын айтарлықтай дәрежеде қамтамасыз етеді. Мемлекет қоғамдардың әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық мақсаттарына қол жеткізудің ұзақ мерзімді саясатын әзірлейді және осы жұмысқа шағын және орта кәсіпкерлік секторында қалыптасқан халықтың жаппай және бастамашыл бөлігін тарту жөнінде тиісті шешімдер қабылдайды. Осыған байланысты мемлекет бірқатар құқықтық, ұйымдастырушылық және басқа да шаралар қабылдауда.

Осы уақытқа дейін жағдай біркелкі емес, өйткені заң шығарушы кәсіпкер жүзеге асыратын қызметтің сандық және сапалық көрсеткіштерін ескереді. Мәселен, жеке кәсіпкерлік туралы Заңға сәйкес жұмыскерлерінің жылдық орташа саны 50 адамнан аспайтын заңды тұлға құрмаған дара кәсіпкерлер және жұмыскерлерінің жылдық орташа саны 50 адамнан аспайтын және активтерінің жылдық орташа құны бір жыл ішінде тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда белгіленген 60 мың еселенген айлық есептік көрсеткіштен аспайтын жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыратын заңды тұлғалар шағын кәсіпкерлік субъектілері болып табылады, ал шағын кәсіпкерлік субъектілері жұмыскерлерінің жылдық орташа саны осы субъект филиалдарының, өкілдіктерінің және басқа да оқшауланған бөлімшелерінің жұмыскерлерін қоса алғанда, барлық жұмыскерлер ескеріле отырып айқындалады.

Аталған шарттардың біреуі асып кеткен жағдайда, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін көзделген жеңілдіктер қолданылмайды. Бұл шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау шаралары туралы, сондай-ақ басқа да жеңілдіктер туралы (атап айтқанда,

Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілікті жасаудың жеңілдетілген нысаны туралы).

Сондай-ақ, заңнамада көрсетілген шарттарға сай болса да, бірақ оларды шағын кәсіпкерлік субъектілері деп тануға болмайтын жеке кәсіпкерлік субъектілері арнайы белгіленген. Атап айтқанда, оларға келесі қызметтерді жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар жатады: 1) есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлардың айналымына байланысты әрекетті; 2) акцизделетін өнімді өндіруді және (немесе) көтерме саудада өткізуді; 3) астық қабылдау пункттерінде астық сақтау жөніндегі қызметті; 4) лотереялар өткізуді; 5) ойын бизнесі саласындағы қызметті; 6) радиоактивті материалдардың айналымына байланысты қызметті; 7) банк қызметін (не банк операцияларының жекелеген түрлерін) және сақтандыру нарығындағы қызметті (сақтандыру агенті қызметінен басқа); 8) аудиторлық қызметті; 9) бағалы қағаздар нарығындағы кәсіби қызметті; 10) кредиттік бюролар қызметін; 11) күзет қызметін; 12) азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарының айналымына байланысты қызмет.

Кәсіпкерлік субъектілеріне жатқызу критерийлері төмендегі кестеде келтірілген (Кесте 1).

Кесте 1. Кәсіпкерлік субъектілеріне жатқызу критерийлері

Кәсіпкерлік субъектісі	Критерийлер		Ескерту
	жұмыскерлер-дің жылдық орташа саны	2022 жылға жылдық орташа кіріс	
Микро	15 адамға дейін	30 000 АЕК дейін 91 890 000 теңгеге дейін	Кәсіпкерлік Кодекстің 24 бабының 3, 4 тармақтары – екі критерийдің бірінші міндетті түрде орындалуы және қызмет түрінен шектеу
Шағын	100 адамға дейін	300 000 АЕК дейін 918 900 000 теңгеге дейін	Кәсіпкерлік Кодекстің 24 бабының 3, 4 тармақтары – екі критерийдің де міндетті түрде орындалуы және қызмет түрінен шектеу
Орта	101-ден 250 адамға дейін	300 000 АЕК - 3 000 000 АЕК 918 900 000 теңгеден 9 189 000 000 теңгеге дейін	Кәсіпкерлік Кодекстің 24 бабының 5 тармағы – екі критерийдің де міндетті түрде орындалуы
Ірі	250 адамнан артық	3 000 000 АЕК аса 9 189 000 000 теңгеден аса	

Сонымен, кәсіпкерлік субъектілеріне жатқызу критерийлері Кәсіпкерлік Кодекстің 3-5 тармақтарында бекітілген.

Әлемдік тәжірибе мемлекеттік қолдаусыз шағын бизнес субъектілері банкроттыққа ұшырайтынын куәландырады, өйткені орта есеппен әрбір 10-ның тек 2-3-і ғана жұмыс істейді, сондықтан шағын бизнес анағұрлым тәуекелді бизнес саласына жатады. Шағын кәсіпкерлік субъектілері барлық нарықтық өзгерістер мен күйзелістерге өте осал, өйткені олар орта және одан да үлкен кәсіпкерлік субъектілерімен салыстырғанда әлдеқайда аз мүмкіндіктер мен ресурстарға ие. Шағын бизнес экономика саласында тұрақтандырушы функцияны орындайды, бәсекелестік ортаны құруға және қолдауға мүмкіндік береді, оның барлық қатысушылары үшін кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға тең қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Сондықтан дамыған мемлекеттердің экономикалық саясаты шағын кәсіпорындардың осы қабілеттерін өтеуге және олардың нарықта толыққанды бәсекелестік субъектілері ретінде әрекет етуге көмектесуге бағытталған. БҰҰ мәліметтері бойынша, әлемдік шаруашылық жүйеде шағын және орта кәсіпорындар бүкіл әлемдегі еңбек тұрғындарының 50%-ы үшін жұмыс беруші болып табылады, ал әртүрлі елдердегі осы саладағы өндіріс көлемі ЖҰӨ-нің 33-тен 67%-на дейін құрайды. Мысалы, Германияда қазіргі уақытта 3,3 миллионнан астам адам бар. Бұл салық төлеушілер кәсіпорындарының 99% - дан астамын құрайды, бұл жұмыс орындарының 70% құрайды, олар елдің барлық жас мамандарының шамамен 80%-ын оқытуды қамтамасыз етеді, айналымнан шамамен 45% салық төлейді. Неміс экспортының 30%-ын жүзеге асырады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау мынадай бағыттар бойынша іске асырылады: 1) шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік қаржылық, статистикалық, материалдық-техникалық және ақпараттық ресурстарды, сондай-ақ ғылыми-техникалық әзірлемелер мен технологияларды пайдалануы үшін жағдайлар жасау; 2)

шағын кәсіпкерлікті дамытудың мемлекеттік, салалық (секторалдық) және өңірлік бағдарламаларын әзірлеу 3) шағын кәсіпкерлік субъектілерін мемлекеттік тіркеудің және таратудың оңайлатылған тәртібін белгілеу болып табылады; 4) салық салудың оңтайлы режимін белгілеу; 5) шағын кәсіпкерлікті кредиттеу бағдарламаларын қабылдау; 6) шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту үшін инвестицияларды, оның ішінде шетелдік инвестицияларды тарту және пайдалану жүйесін құру; 7) мемлекет мұқтажы үшін тауарларды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) сатып алудың кепілдік берілген көлемін қамтамасыз ету; 8) жұмыс істеп тұрған оқу және зерттеу орталықтарын, консалтингтік ұйымдарды дамыту және жаңа шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытудың ақпараттық жүйелерін құру жолымен кадрларды даярлауды, қайта даярлауды және олардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру; 9) ұлттық даму институттарын құру.

Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту келесі жолдармен жүзеге асырылады: 1) қаржылық қолдау көрсету; 2) шағын кәсіпкерлікті қолдау орталықтары желісін ұйымдастыру; 3) бизнес-инкубаторлар қызметін ұйымдастыру; 4) шағын кәсіпкерлік субъектілеріне бір жылдан астам пайдаланылмай отырған мемлекеттік меншік объектілерін сенімгерлік басқаруға немесе жалға беру арқылы жүзеге асырылады; 5) шағын кәсіпкерлік субъектілеріне өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастыру және халыққа қызмет көрсету саласын дамыту үшін жалға немесе сенімгерлік басқаруға берілген объектілерді шарт жасалған кезден бастап бір жыл өткен соң, оларға көзделген талаптарды ҚР Үкіметі белгілеген тәртіппен орындаған жағдайда меншікке өтеусіз беру.

«Бәйтерек» холдингінің еншілес ұйымы – «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ шағын және орта бизнесті дамыту бағдарламаларының негізгі операторы болып табылады.

Қор ұлттық даму институты болып табылады, оның мақсаты – қаржылық қолдау көрсету арқылы Қазақстан Республикасында жеке кәсіпкерлікті сапалы дамытуға жәрдемдесу.

Қордың миссиясы – кешенді және тиімді қолдау құралдарын іске асыру арқылы Қазақстандағы микро, шағын және орта кәсіпкерліктің тұрақты дамуында белсенді рөл атқару.

Қор кәсіпкерлер үшін өнімдер мен қызметтердің кең спектрін ұсынады: екінші деңгейлі банктер, микроқаржы ұйымдары, лизингтік компаниялар және басқа да заңды тұлғалар арқылы несиелер беру бағдарламалары шеңберінде қаржыландыру, несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау, несиелерге кепілдік беру, кәсіпкерлердің жобаларын консультациялық қолдау және сүйемелдеу.

Қор Қазақстанның барлық өңірлерінде ұсынылған. Өңірлік желі барлық облыс орталықтарында 17 филиалды құрайды, сондай-ақ Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент, Семей қалаларында. Бұдан басқа, кәсіпкерлерді қолдау инфрақұрылымы 18 Кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталықтарынан, 14 кәсіпкерлікті қолдау мобильді орталықтарынан тұрады. Барлық филиалдардың жергілікті кәсіпорындармен, қоғамдық ұйымдармен және жергілікті атқарушы органдармен айтарлықтай жұмыс тәжірибесі бар.

Даму қоры шағын және орта бизнес субъектілеріне 2-ші кестеде келтірілген бағдарламалары бойынша қаржылай кепілдік құралдарын ұсынады (Кесте 2).

Кесте 2. Даму қорының кепілдіктері

Бағдарлама атауы	Мақсаты	Кепілдік мөлшері
КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ ЖӨНІНДЕГІ 2021-2025 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ҰЛТТЫҚ ЖОБА	Бизнестің салалық шектеусіз жүзеге асырып жатқан барлық өңірлердегі кәсіпкерлерге арналған кепілдіктер	85%-дан аспайды Мерзімі несиелер мерзімінен аспайды
МИКРОКРЕДИТТЕРГЕ КЕПІЛДІК БЕРУ	Қазақстандағы микро және шағын бизнес үшін	85%-дан аспайды Мерзімі несиелер мерзімінен аспайды
ҚАРАПАЙЫМ ЗАТТАР ЭКОНОМИКАСЫ	Отандық өндірісті дамытып жатқан кәсіпкерлер үшін	50% артық емес Мерзімі несиелер мерзімінен артық емес
ДАМУ ОПТИМА	Салалық шектеусіз барлық сала үшін	50% артық емес Мерзімі шартта айқындалған

Сонымен қатар Қорда пайыздық мөлшерлемені субсидиялау, ислам қаржыландыруы, жеңілдікті несиелендіру сияқты басқа да тиімді құралдар жұмыс жасайды.

Қолданылған көздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі. 2015 жылғы 29 қазанда қабылданған № 375-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375>

2. Брюмер К. Опыт развития и поддержки МСП в Германии // <http://rusref.nm.ru/indexpub144.htm>
3. <https://damu.kz/kz/programmi/>

Сайфулова Г.Ж., Усувалиева З.К.
**ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Аннотация. Статья посвящена мерам государственной финансовой поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан. В статье анализируется реализация мер, предусмотренных государственными программами развития малого и среднего бизнеса, различные меры поддержки малого и среднего бизнеса.

Saifulova G., Усувалиева З.К.
**FINANCIAL SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Annotation. The article is devoted to measures of state financial support for small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. The article analyzes the implementation of measures provided for by state programs for the development of small and medium-sized businesses, various measures to support small and medium-sized businesses.

UDC 336.76

Tailak A.E.
Senior lecturer, Department of Finance, m.e.s.
PI «Academy «Bolashaq», Karaganda city, Republic of Kazakhstan
tailak77@mail.ru

SECURITIES PORTFOLIO MANAGEMENT: CRITERIA AND STAGES

Annotation. The article considers the main theoretical approaches to the formation and management of a portfolio of securities. The positions of some scientists-economists on the effectiveness of securities portfolio management are studied with the definition of various criteria, factors, and stages. An algorithm for the implementation of modern portfolio theory is proposed, which makes it possible to optimize the formed portfolio of securities.

A portfolio of securities is a specific set of corporate stocks, bonds with varying degrees of collateral and risk, and government-guaranteed fixed income securities, i.e. with minimal risk of loss on principal and current receipts.

The goals for the formation of securities portfolios can be:

- 1) receiving income;
- 2) ensuring capital growth based on an increase in the price of securities;
- 3) capital preservation.

The meaning of the portfolio is to improve investment conditions by giving the aggregate of securities such investment characteristics that are unattainable from the standpoint of single security and are possible only with their combination.

G. Markowitz, as well as W. Sharp and J. Lintner, are recognized as the founders of the modern portfolio investment theory.

Harry Markowitz, in his 1952 paper «Portfolio Selection», introduced a new approach that included building a portfolio based on the expected rate of return and risk of individual stocks and, most importantly, their relationship, measured using the correlation [1].

Based on foreign theories of investment in the securities market, we can formulate the provisions that formed the basis of modern portfolio investment:

- the investor for a certain period has resources that must be optimally invested and returned with a profit at the end of the period;
- portfolio management (i.e., changing its structure) is not provided for during the period under review;

- the portfolio is always dividend (which does not exclude the growth of its market value);
- the securities included in the portfolio are characterized by two parameters: the expected return and the standard deviation, showing the range of discrepancy between the expected and real income. An increase in expected income is a positive fact, while an increase in standard deviation is negative.

In comparison with a portfolio of capital investments, a portfolio of securities has several features: higher liquidity; relatively easy handling; lower level of profitability (dividend even for the highest-yielding ordinary shares is only 40-60% of the net profit of real investment projects) and the absence in most cases of the possibility of a real impact on this profitability (except for the possibility of reinvesting capital in other stock instruments); relatively low inflationary protection, as well as an extremely limited opportunity to choose instruments in the portfolio in the current conditions of the formation of the domestic stock market.

The issues of the process of managing a portfolio of securities in the current conditions of crisis and high volatility in the stock markets have not been studied enough. Despite the rather active introduction of Western instruments on the domestic stock market, as well as constant attempts by both market participants and government authorities to develop unified integrated approaches, such measures are not adapted to modern conditions and do not have an impact on a global scale.

Securities portfolio management is understood as the use of a combination of various methods and technological capabilities that allow: to save the initially invested funds; reach the maximum level of income; ensure the investment orientation of the portfolio.

The process of managing a portfolio of securities, according to Professor N.A. Klitina, can be defined «as a set of investment resources of the manager, analytical tools for assessment and forecasting; methods and means of responding to events in the stock market and levers of influence on the investment environment» [2].

There are different approaches to the process of managing a portfolio of securities, but the approach proposed by Nurtazina K.B. deserves attention, which is based on ensuring proper liquidity (i.e., obtaining the maximum profitability from one's activities for a given level of risk) or on guaranteeing a minimum risk when given profitability. The author proposes to implement it in four stages:

- at the first stage, the investor needs to analyze the investment climate and identify the most attractive areas for capital allocation;
- at the second stage, based on the results of the analysis, the investor develops strategic directions of activity and determines the investment goals for the near future;
- at the third stage, the investor, in accordance with the objectives of his activities in the field of investment and taking into account the risk of investments, forms the structure of his own investment portfolio. To do this, he needs to study all the offers on the investment market, examine each type of securities according to the criteria of economic efficiency and other parameters, select the most attractive ones and form a portfolio taking into account his investment policy and the dynamics of financial flows;
- at the fourth stage, the investor must organize the ongoing management of the portfolio. The financial and credit institution assesses the effectiveness of the investment portfolio, identifies the need to sell financial instruments included in the portfolio structure, and also analyzes the state of the market in terms of identifying new, more attractive securities and, if necessary, adjusts the portfolio structure [3].

The criteria for managing a portfolio of securities can be considered the achievement of sustainable values of the following indicators: the growth rate of the value of portfolio assets (in case of long-term investment); the level of profitability from the transaction (for short-term investment); the level of asset hedging (defensive strategy) of a certain portfolio structure; high liquidity of the portfolio; certain indicators of target financing.

When building a mechanism for the formation of a portfolio of securities, the next step is to search for management factors that need to be influenced to complete the task and achieve the goal. Such factors can be considered as the properties and elements of the control object as a whole, the properties of these elements and the connection with other elements, and the connection of the control object with the investment environment. To organize the impact on management factors, it is necessary to establish the degree of their compliance with management criteria, to further determine the need to mobilize resources and bring management factors in line with the goal.

The main factors for managing a portfolio of securities can be profitability, liquidity and risk (hedge).

The degree of consistency of factors is assessed by comparing certain goals and the results obtained (costs, profits, efficiency). An assessment of the consistency of factors can be carried out only after obtaining the first results, the nature of which depends primarily on the chosen methods of influencing management factors.

I. A. Kokh refers to the main approaches to the formation of an investment portfolio in the securities market:

- 1) market-neutral;
- 2) scenario-situational;
- 3) individual-objective [4].

A market-neutral approach to the formation of a securities portfolio implies the investor's readiness to invest in securities in any market conditions, regardless of the current market conditions and short-term forecasts. An investor who chooses this approach to the formation of his portfolio is focused mainly on the first two sources of profit (long-term growth and current income). In this case, the investor completely relies on the efficiency of the financial market: he does not have his vision of the market, he does not carry out short and medium-term forecasting, and does not analyze market conditions.

The scenario-situational approach to the formation of a securities portfolio assumes that the investor has his forecast (scenario) of the stock market behavior, based on which decisions are made on the composition and structure of the portfolio. At the same time, the investor has several strategies that are used in various market situations (presence or absence of a pronounced trend, rising or falling market prices, high or low market volatility). In the event of uncertainty, and insufficient predictability of the market situation, the investor may temporarily stop investment operations («exit the market»). The scenario-situational approach is typical for speculative investors with a relatively passive style of portfolio management. This approach, compared to the market-neutral one, requires the investor to constantly monitor the state of the market, but it allows for minimizing losses during periods of the general decline in market prices or market instability.

The individual-object approach to the formation of a portfolio of securities implies a purposeful choice by the investor of individual investment objects based on their internal properties or their individual attractiveness for a given investor without direct reference to the general market context. The analytical basis for making investment decisions is the search for securities, the market price of which currently deviates significantly from a fair valuation and for which there is an assumption that the market valuation may soon approach a fair one, as well as securities, the market price of which may change significantly because of predicted events.

Thus, the algorithm for implementing modern portfolio theory, which allows optimizing the formed portfolio of securities, consists of the following steps:

1. Assessment of investment qualities of certain types of securities.
2. Formation of investment decisions regarding the inclusion of individual investment instruments in the portfolio.
3. Optimization of the portfolio, aimed at reducing the level of its risk at a given level of return, is based on the assessment of covariance and the corresponding diversification of portfolio instruments.
4. Aggregate assessment of the formed portfolio in terms of the ratio of the level of profitability and risk, which makes it possible to evaluate the effectiveness of all work on its formation.

List of references:

1. Markowitz H. *Portfolio Selection* // *Journal of Finance*, 1952, vol. 7, no. 1, pp. 77-91.
2. Klitina N.A. *Optimization of a portfolio of securities depending on the diversification of investments* // *Financial Research, Rostov State Economic University (RINH)*. - 2010. - No. 1 (26). - P.41-51.
3. Nurtazina K.B. *Securities Portfolio Optimization and Management under Uncertainty: Monograph / State University of Management*. - M.: GUU, 2011. - 197 p.
4. Kokh, I.A. *Practical approaches to portfolio formation securities / I.A. Koch* // *Finance and credit*. - 2008. - No. 41. - P.15-18.

Тайлақ Ә.Е.

БАҒАЛЫ ҚАҒАЗДАР ПОРТФЕЛІН БАСҚАРУ: КРИТЕРИЙЛЕР МЕН КЕЗЕҢДЕР

Аңдатпа. Мақалада бағалы қағаздар портфелін қалыптастыру мен басқарудың негізгі теориялық тәсілдері қарастырылған. Кейбір экономист ғалымдардың бағалы қағаздар

портфелін басқарудың тиімділігі туралы ұстанымдарындағы әртүрлі критерийлері, факторлары, сатылары зерттелінді. Қалыптастырылатын бағалы қағаздар портфелін оңтайландыруға мүмкіндік беретін қазіргі заманғы портфельдік теорияны іске асыру алгоритмі ұсынылған.

Тайлак А.Е.

УПРАВЛЕНИЕ ПОРТФЕЛЕМ ЦЕННЫХ БУМАГ: КРИТЕРИИ И ЭТАПЫ

Аннотация. В статье рассмотрены основные теоретические подходы к формированию и управлению портфелем ценных бумаг. Изучены позиции некоторых ученых-экономистов по поводу эффективности управления портфелем ценных бумаг с определением различных критериев, факторов, стадий. Предложен алгоритм реализации современной портфельной теории, позволяющий оптимизировать формируемый портфель ценных бумаг.

ӨОК 347.736.5

Усувалиева З.К.

э.ғ.м., аға оқытушы

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Zara1104@mail.ru

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ БАНКРОТТЫҒЫ

Аңдатпа. Зерттеу тақырыбының өзектілігі банкроттық институтының Қазақстан Республикасында бұрын орын алмағандығынан осы мәселе бойынша жан жақты зерттеу жұмыстарының болмауымен байланысты. Сол сияқты банкроттық процедурасы қолданылмағандықтан еліміз бойынша қолдану тәжірибесі де жаңа өзгеріс болатыны анық. Дегенмен заң жүзінде осы процедураны енгізу екі тарапқа да – кредиторға да, борышкерге де пайдалы болады. Себебі кредитор өз қаражатының қандай да бөлігін немесе толықтай қайтарып алуға мүмкіндік алса, борышкер өмірін еш қарызсыз жаңа парақтан бастауға мүмкіндік алады.

Банкроттық туралы сөз қозғамас бұрын, сол банкроттық ұғымының мәнін ашып алсақ дұрыс болар. Анықтамалық ақпаратқа сүйенетін болсақ, банкроттық дегеніміз тұлғаның қарыздық міндеттемелері бойынша төлем жасауының тотатылуымен сабақтасатын дәрменсіздігі. Тұлғаны банкрот деп тану мелекеттік уәкілетті органның күзіретіндегі процедура.

Бәрімізге белгілі еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев қаңтар айында жеке тұлғалардың банкроттығы туралы заңды дайындауға тапсырма берген болатын. Қазіргі таңда заң жобасы құрастырылып сәйкес инстанцияларда қарастырылуда.

Жалпы кез келген күрделі жағдай бойынша шешім шығару кезінде сол жағдайға қатысты тараптардың мүдделері барынша сақталуы көзделеді. Ал осы банкроттық процедурасын қолдану кезінде қай тарап ұтыста, қай тарап ұтылыста болады? Бұл сұраққа жауап алу үшін банкроттық процедурасын қолданатын елдердің тәжірибесін қарастырып көрейік.

Банкроттық процедурасы ең ұзақ (XIX ғасырдың соңынан) қолданылып келе жатқан елдердің бірі Америка Құрама Штаттарында банкроттық қылмыстық заң мен банкроттық туралы кодекспен реттеледі және арнайы құрылған органның - Атқарушы бюроның күзіретінде.

Америка заңы банкроттық процедурасының 6 нұсқасын қарастырады, бірақ соның ішінде тәжірибеде тек 3 нұсқасы көп қолданылады:

№7 бөлім қарыз алушыны оның мүлкіне деген барлық құқығынан айыруды қарастырады, және ол мүлкін мүлдем қолдана алмайды. Барлық мүлкі сатылып, қарыз алушының қарыздарын жабуға жұмсалады. Қарызды өтеу кезектілігі федералдық заңмен анықталады.

№13 бөлім тұрақты табысы бар, бірақ барлық қарыздарын өтеуге жетімсіз жеке тұлғаларға қолданылады. Бұл жағдайда банкротты мүлік құқығынан айырмайды, және ол мүлкімен кез келген операцияларды жүзеге асыра алады – сату, жалға беру, сыйға тарту және т.б. Кодекске сәйкес қарыз алушыдан белгілі сома алынып, кредиторларға аударылады. Қанша сома алынып кімге аударылатыны федералдық заңмен анықталады.

№11 бөлім балық аулаумен айналысатын, отбасылық фермасы бар және т.с.с. тұлғалар үшін

қайта ұйымдастыру процедурасын қарастырады. Бұл бөлімнің талаптарына сәйкес қарыз алушы ешқандай құқықтарынан айырылмайды. Бірақ кредиторларына сотпен бекітілген қайта ұйымдастыру жоспарын ұсынуы тиіс. Кредиторлардың 3/2 бөлігі қарсы болмаса, құжат бекітілген болып саналады.

Нәтижесінде борышкер жағдайын қалпына келтіруге уақыт алады, ал кредитор қарызды өтеуге тең құқық алады. Бірақ борышкердің несие тарихында банкроттық туралы жазба 10 жылға дейін сақталады және ол оның кредиторларға қайта жүгінуін қиындатады.

Біріккен Корольдікте жеке тұлға үш жағдайда банкрот болу мүмкін:

1. Борышкер өзінің қарыздарын төлеу мүмкіндіктері болмағандықтан өзін банкрот деп тану үшін сотқа жүгінеді.

2. Кредитор 750 фунт (1000\$-дан сәл көп сома) қарызы бар борышкерді банкрот деп тану үшін сотқа шағымданады.

3. Уәкілетті тұлға борышкер кредитормен жасасқан мәміленің шарттарын бұзғаны үшін оны банкрот деп тануын сұрап сотқа жүгінеді.

Жеке тұлғаны банкрот деп таныған соң ол тұлғаға бірқатар қызметтерге атқаруға шектеулер қойылады. Сол сияқты банкрот парламент мүшесі бола алмайды және жергілікті басқару органдарында лауазымда бола алмайды.

Банкроттық процедурасы өткен соң борышкердің барлық мүлкі қарызды өтеу үшін сатылады. Өзінде тек қандай да бір жұмыстарын атқаруға қажетті құрал-жабдықтары мен арзан автомобилін, тұрмыстық заттарын, киімдері мен жиһазын қалдыра алады. Сонымен қатар борышкердің банктік шоттарын қолдануына шектеу қойылуы мүмкін, бірақ тамақ сатып алу үшін уәкілетті органның келісімі бойынша шоттарын қолдана алады.

Қажет етілген жағдайда уәкілетті тұлға борышкердің ай сайынғы табысының бөлігін қарызын өтеу үшін кредиторға төлеп отыруға мәжбүрлеуге құқығы бар. Мұндай міндеттеме үш жылға дейін қолданылады.

Ал әлемнің күн шығыс елінде жеке тұлғаның банкроттығы жағдайында оның активтерін, банктік шоттарын, жылжымайтын мүлкін басқару құқығы арбитраждық басқарушыға өтеді. Борышкер өзіне тек жиһазын, алдағы үш айға ғана жетерлік жеке қажеттіліктеріне арналған ақша қаражаттарын (әдетте ол сома 10000\$-дан аспайды), жиынтық құны 2500\$-дан аспайтын автомобилі мен өмірін сақтандыру полисін қалдыра алады.

Көршілес Ресей елінде жеке тұлғалардың банкроттығы процедурасы 2015 жылы ғана пайда болды. Оны заңды тұлғалар мен жеке тұлғалардың алдындағы жалпы берешегі 500000 рубльден асқан, ал бересі мерзімі үш айдан асқан кез келген жеке тұлға қолдана алады. Сол сияқты міндеттемесін орындауға кедергі келтіретін, мысалы, жұмыстан шығарылау, ауыр ауру, мүлкінің бүлінуінен залал және т.с.с. жағдайлары бар жеке тұлғалар да өзін банкрот деп жариялай алады.

Банкроттық процедурасы айтарлықтай қымбат. Мемлекеттік баждан басқа борышкер қаржылық басқарушының еңбегін пошта шығындарын және т.с.с шығындардың бәрін өтейді, орта есеппен айтқанда жалпы сомасы 100000 рубльдей болады.

Банкроттық нәтижесінде адам коллекторлар мен сот орындаушылармен жағымсыз қарым-қатынастардан құттылады.

Банкроттық процедурасы Ресейде жағымсыз таңба емес, қайта қарыз алушылар 5 жылда бір рет қарыздарын осындай жолмен жоюға үйреніп қалған. Себебі банкрот деп танылған жеке тұлғаға қойылатын шектеулер 5 жылға дейін қолданылады.

Сонымен, әр түрлі ақпарат көздеріне сүйенетін болсақ, жеке тұлғалардың банкроттығы институты жұмыс жасайтын елдерде банкроттық серпіні әр-түрлі және ол белгілі бір критерийлер бойынша топтастыруға келмейді.

Біздің еліміздегі банкроттық туралы заң жобасына келер болсақ, бұл жоба 2019 жылы дайындалған, тек қазір талқыға түсіп, қарастырылып жатыр. 2019 жылы ел Президентінің Жарлығы бойынша кредиттік амнистия шеңберінде 577,7 мың азаматтардың жалпы сомасы 120,5 млрд. теңге қарыздары кешірілген. Осы шара 2020 жылдың сәуір айына дейін үш кезеңмен жүзеге асырылып елдегі борышкерлердің санын азайтуға ықпал етті. Бірақ одан бері қарыз алушылардың саны тағы жоғарылап, Кредиттік бюроның мәліметіне сәйкес бүгінгі таңда 1 миллионнан астам азаматтар қарыздарын қайтару мерзімдерін бұзған.

Бүгінгі таңда банкроттық туралы заңның қабылдануы азаматтарға несие тесігінен құтылып, жаңа өмір бастауларына мүмкіндік береді деп ойлаймын.

Осы аумақтағы халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстанда қарыз сомасы мен ұзақтығына байланысты банкроттық процедурасының үш түрін енгізуді ұсынып отыр.

Бірінші жағдайда тұрақты табысы бар борышкер қарыздарын өтеуге сот арқылы 5 жылға дейін мерзім ала отырып, төлемқабілеттілігін қалпына келтіре алады. Қалпына келтіру жоспары қаржылық басқарушымен бірге құрылып (5 млн теңгеден асатын қарыз болса), сотпен бекітіледі. Жоспарда көрсетілмеген әрекеттер жүзеге асырылмайды.

Екінші түрі тұрақты табысы жоқ борышкерлерге соттан тыс банкроттықты қолдануды ұсынады. Соттан тыс банкроттық процедурасын үш жағдайда қолдануға болады:

Бірінші – банктік және несиелік ұйымдардың алдында 5 жылдан асқан қарыздары бар азаматтар;

Екінші – егер азаматтардың қарызы 12 ай бойы қайтарылмаған болса. Бұл жағдайда қарыз сомасы 100 АЕК (306300 теңге) аспауы тиіс және қарызды өтеуге жұмсауға болатын мүлкі болмауы тиіс;

Үшінші – 6 ай бойы өтелмеген 5 миллионға дейінгі қарыздары бар азаматтар.

Соттан тыс банкроттықты қолдануға өтінішті «Электрондық Үкімет» веб-порталы немесе «Е-салық азамат» мобильді қосымшасы арқылы беруге болатын болады.

Үшінші түрі сот шешімімен банкрот деп тану. Бұл жағдайға 1600 АЕК-тен асатын өтелмеген қарыздары бар азаматтар жатады. Үшінші нұсқаға сәйкес борышкердің мүлкі сатылып, алынған қаражат кезек бойынша кредиторларының алдындағы қарыздарын өтеуге жұмсалады.

Егер борышкердің жалғыз баспанасы қамтамасыз ету кепілі болса, кредитор оны алып қоюға құқылы. Ал жалғыз баспанасы қамтамасыз ету кепілі болмаса, кредиторлар оған тиісе алмайды.

Егер борышкердің сенімсіздігінің белгілері (мүлікті жасыру немесе ол туралы жалған ақпарат беру және т.б.) болмаса қалған өтелмеген сома т оқтатылады.

Бірақ алименттер, басқа адамның өмірі мен денсаулығына келтірілген залалдар бойынша қарыздар тоқтатылмайды.

Соттан тыс немесе сот арқылы банкрот болған жеке тұлға 5 жылға дейін күнкөріс деңгейінен асатын сомада қарыз ала алмайды және 3 жылға дейін шет елдерге шыға алмайды. Тек емделу және жақын туысын жерлеуге қатысу үшін шет елге шығуға рұқсат етіледі.

Сонымен елімізде 2023 жылдың 1-ші қаңтарынан бастап енгізілуі жоспарланып отырған заң жобасы Ресей Федерациясының тәжірибесіне көп ұқсайды. Дегенмен банктік және несиелік мекемелерден жеңіл несиелерді алып, қарызға белшесінен батқан азаматтар үшін банкроттық процедурасы тығырықтан шығар жол деп санауға болады. Бұл заң жобасының ең тиімді жақтары борышкердің қаржылық жағдайын жақсартуға заң жүзінде мерзім алуы және осы мерзім ішінде оның қарызына ешбір айыппұл және өсімпұл қосылмайды. Сонымен қатар кейбір елдердің тәжірибесіндегідей егер жалғыз баспанасы кепілде болмаса, кредитор оны алып қоя алмайды. Ал берілген мерзім ішінде сотпен бекітілген жоспарға сәйкес борышкер өзінің қарызын өтейді. Бұл заң әсіресе бір қарызды екінші қарызбен жауып жүрген көптеген азаматтарға тығырықтан шығар жол деп айтар едім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Как банкротят физических лиц в разных странах.*
<https://bankir.ru/publikacii/20150928/kak-bankrotyat-fizicheskikh-lits-v-raznykh-stranakh-10006795/>

2. *В Казахстане появится закон о банкротстве физлиц: какой опыт у других стран.*
<https://lsm.kz/bankrotstvo-fizlic-info>

3. *Банкротство физических лиц в 2022 - порядок, стоимость и последствия.*
<https://ria.ru/20210305/bankrotstvo-1600141843.html>

4. *Информация о продлении «кредитной амнистии» не соответствует действительности.*
<https://24.kz/ru/news/social/item/477358-informatsiya-o-prodlenii-kreditnoj-amnistii-ne-sootvetstvuet-dejstvitelnosti-mtsn-rk>

5. *На обсуждении проект закона о банкротстве физических лиц.*
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34873490&pos=4;-98#pos=4;-98

6. *Ашық НҚА сайты //* <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=13983794>

Усувалиева З.К.

БАНКРОТСТВО ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ

Аннотация. Актуальность темы исследования обусловлена отсутствием всесторонней исследовательской работы по данному вопросу, поскольку институт банкротства ранее не имел

места в Республике Казахстан. Кроме того, поскольку процедура банкротства ранее не применялся, практика применения в нашей стране так же будет нововведением. Однако законодательное введение этой процедуры будет выгодно обеим сторонам – и кредитору, и должнику. Так как, если кредитор получит возможность вернуть полностью или какую-либо часть своих средств, должник получит возможность начать свою жизнь с новой страницы без каких-либо финансовых обязательств третьим лицам.

Ussuvaliyeva Z.K.

BANKRUPTCY OF INDIVIDUALS

***Annotation.** The relevance of the research topic is due to the lack of comprehensive research work on this issue, since the institution of bankruptcy has not previously taken place in the Republic of Kazakhstan. In addition, since the bankruptcy procedure has not been applied before, the practice of application in our country will also be an innovation. However, the legislative introduction of this procedure will be beneficial to both parties – both the creditor and the debtor. Since if the creditor gets the opportunity to return all or any part of his funds, the debtor will have the opportunity to start his life from a new page without any financial obligations to third parties.*

UDC 336.148

Shevyakova A.L.

Candidate of Economics, Associate Professor of the Department of Finance
PI "Academy "Bolashaq", Karaganda city, Republic of Kazakhstan
shevyakova.anna@gmail.com

PECULIARITIES OF AUDITING IN A PANDEMIC: THE CASE OF KAZAKHSTAN AND GLOBAL PRACTICE

***Annotation.** The problem of effective and targeted use of funds allocated for assistance to victims of emergencies in the conditions of the pandemic has become especially important worldwide and in Kazakhstan.*

In the world practice, the audit of disaster relief is carried out on the basis of developed standards of the supreme audit bodies - ISSAI 5500-5599 *Guidelines for Auditing Disaster Relief* [1]. It should be noted that in the domestic practice the audit of disaster relief is not carried out in full form. The effectiveness of the use of funds intended to finance measures to eliminate the consequences of emergencies, as well as their use according to the legislation of the country is carried out in Kazakhstan by the Accounts Committee as part of the audit of the activities of state bodies according to its powers prescribed in paras. 1 - 3 of Article 12 of the Law of the Republic of Kazakhstan (hereinafter the RK) "On State Audit and Financial Control" dated November 12, 2015 № 392-V LRK [2].

In addition, according to subparagraph 5) of paragraph 2 of Article 12 of the Law of RK "On state audit and financial control" dated November 12, 2015 № 392-V LRK the Accounts Committee is empowered to carry out compliance audit of execution of the state emergency budget. As a consequence, there is a need to study international experience on formation, introduction and termination of emergency budget with identification of peculiarities of its implementation, in order to develop recommendations for audit of the state emergency budget implementation.

The degree of study and development of the research topic. Scientific works of foreign and domestic scientists are devoted to the problems of development of public audit. The most significant contribution to the development of theory and practice of public audit in general has been made by such foreign scientists as Adams, D. Carmichael, M. Benis, G. Jenick, W. O'Reilly, M. Hirsch, J. Robertson, A.N. Saunin, Y.V. Gnezdova, E.E. Matveeva, etc.

Among the domestic ones we can distinguish Oksikbaev O.N., Zeynelgabdin A.B., Z.P. Zagoskina, Nurumova A.A. and others.

To date, the research topic is highly relevant in light of recent events related to the pandemic spread of a new coronavirus (COVID19) announced by the World Health Organization (WHO).

Such authors as B. Kondrashov, S. Starostin, S. Nazarenko believe that an emergency situation should be understood as a situation in a certain territory, formed as a result of a dangerous natural, man-made or social phenomenon, which threatens the vital interests of an individual, society, state or entails a

large number of human victims, environmental damage and for liquidation of which appropriate measures of legal, economic, organizational nature should be applied [3, 4]. The definition of these scientists more accurately and completely reveals the list of dangerous phenomena, which act as a source of an emergency situation.

The main feature of an emergency situation is its *public danger*, which has a complex nature and is characterized by the presence of a simultaneous threat to people, society and the country in all spheres of life.

The next feature is its *severe consequences* in the form of human and economic losses, epidemics, intensification of domestic and international tensions, etc.

The third sign reflects the adoption of necessary *organizational and managerial decisions* in terms of measures to prevent an emergency and eliminate its consequences.

At the same time, it should be noted that in the world practice, in addition to the concept of "emergency situation", the concept of "disaster" is used, and, therefore, there is a need to determine their features, differences or vice versa identity of these concepts.

In connection with the announcement by the World Health Organization of a new coronavirus COVID-19 pandemic that swept the whole world, in Kazakhstan, in order to ensure the safety of the population of the country in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Law of the Republic of Kazakhstan "On state of emergency" was adopted on March 15, 2020 Decree № 285, President of the Republic of Kazakhstan "On introduction of the state of emergency in the Republic of Kazakhstan", which is the basis for the state of emergency throughout the country for the period from 08h00.

For the period of the state of emergency a State Commission for ensuring the state of emergency under the President of the Republic of Kazakhstan was established and for the period of the state of emergency a number of measures and temporary restrictions were introduced. To implement these measures, on the basis of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, the Government of the country allocated the necessary funds from the reserve of the Government of the Republic of Kazakhstan to ensure the state of emergency. Then a new Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from 14 April 2020 № 306 "On prolongation of the state of emergency in the Republic of Kazakhstan" extending the state of emergency on the whole territory of the Republic of Kazakhstan until 07:00 AM on 1 May 2020 [6].

In addition, two Decrees of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 16, 2020 were adopted:

- No. 286 "On measures to ensure socio-economic stability", which vested the President of the Republic of Kazakhstan with the right to adopt acts, give instructions to state bodies, including those providing for a different order of regulation of issues, including those related to the formation of clarification and use of the state budget, during crisis situations.

- No. 287 "On further measures to stabilize the economy", which decides to determine the Government of the Republic of Kazakhstan in coordination with the President of the Republic of Kazakhstan a special procedure for the formation, specification and execution of the state budget.

On the basis of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 20.03.2020 the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 20.03.2020 № 126 "On measures to implement Presidential Decree of the Republic of Kazakhstan dated 16.03.2020 № 287" "On further measures to stabilize the economy", which approved a special procedure for the formation, specification and execution of the state budget.

In addition to Kazakhstan, a number of countries, including Italy, the United States, Spain, the Czech Republic, Estonia, Latvia, Poland, Romania, Bulgaria, Hungary, Slovakia, Japan and others have introduced a state of emergency regime.

Almost all countries create Reserve Funds, both at the level of the government and local authorities. The funds of these funds are directed to the prevention of a disaster and elimination of its consequences, and their execution is also regulated by the national budget legislation.

When auditing the execution of the emergency budget it is necessary to ensure the achievement *of the main criteria of this type of audit - the legality and legitimacy (compliance with the legislation)* of actions of the audited objects, aimed at the implementation of activities related to the use of emergency budget funds during the state of emergency or martial law.

In addition to general criteria - *legitimacy and legality* of this type of audit, it is possible to identify *specific criteria* that are necessary to disclose the issues raised in the audit activity. An approximate list of *specific criteria for auditing the execution of the emergency budget*:

1. Verification of the validity of the development, introduction and execution of the emergency budget of the country.

2. Compliance with the legality of funding within the emergency budget for emergency measures that served as circumstances for the declaration of a state of emergency or martial law.

3. Number of rescued population, assessment of damage to health of victims, assessment of material damage as a result of the unresolved situation.

4. Verification of compliance by the object of state audit of the norms of legislation of the Republic of Kazakhstan in carrying out measures for liquidation of circumstances, which served as a basis for introduction of the state of emergency in the country

5. Compliance of measures carried out for liquidation of emergency situations at the expense of emergency budget funds with the purpose and subject-matter of activity of the audited object.

Based on the compliance audit criteria, common emergency budget audit issues may include:

1) The reasonableness and compliance with the law of the country of the funds allocated from the emergency budget to address the situation.

2) The validity and legality of calculations of the necessary amount requested from the emergency budget to address the issues and activities to eliminate the circumstances that gave rise to the state of emergency.

3) Correctness of the determination of the damage caused by the circumstances which served as the basis for the declaration of the state of emergency in the country.

4) Use of funds of the emergency budget in accordance with the tasks set for liquidation of the circumstances which served as the basis for introduction of the state of emergency in the country.

Regarding the timing of this type of audit, according to Article 10 of the Budget Code, the state of emergency budget functions during the state of emergency or martial law, which, in accordance with Article 7 of the Law "On State of Emergency" may not exceed 30 days throughout the country, and in its individual localities - 60 days. At the same time, the grounds for the introduction of emergency budget for several regions of the Republic of Kazakhstan, where at the same time a state of emergency may in cases where the consequences of the state of emergency, according to Article 80 of the Budget Code, may create a real threat to the national interests and economic security of the Republic.

Conclusions:

Consequently, according to the timing of the state audit of emergency budget execution, the audits should be carried out after the expiration of this type of budget and, accordingly, this type of audit can not be included in the planning in the List of objects of audit of state audit bodies for the relevant year.

In addition, due to the unpredictable nature of emergencies, which are the basis for the introduction of the state of emergency and, accordingly, for the development, introduction and execution of the emergency budget, this type of state audit cannot be provided due to the force majeure occurrence. Based on this, state audits of emergency budget execution may be initiated by the instructions of the President of the Republic of Kazakhstan, persons authorized by the Presidential Administration of the Republic of Kazakhstan or may be conducted within the framework of current auditing activities with inclusion of separate issues on emergency budget execution.

Based on the review of the set of organizational and economic relationships relating to the implementation of the audit of emergency assistance and the audit of the execution of the state emergency budget, the following conclusions were made:

1. There has been no precedent in Kazakhstan since independence for the development and introduction of a state emergency budget and, therefore, for its implementation. In case of introduction of the emergency state budget, the legislation of Kazakhstan provides for the procedure for its development, introduction and termination. At the same time, there is no procedure for its execution in the domestic legislation, which means that it is possible to apply the relevant procedures for the execution of the national budget.

2. The main source of funding of the sphere of emergency situations are budgetary funds provided in the framework of the authorized state body and financed from the emergency reserve funds of the Government of the Republic of Kazakhstan, allocated in the framework of transfers to other levels of government.

List of references:

- 1 ISSAI 5500 series standards <https://www.intosai.org/ru/>
- 2 Law of the Republic of Kazakhstan No. 392-V of November 12, 2015 "On State Audit and Financial Control" (as amended and supplemented as of 11.01.2022). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37724730
- 3 Kondrashov B. P. Public safety and administrative-legal means of ensuring it: thesis for the award of the degree of Doctor of Law, Moscow, 1998. 302 с.
- 4 Nazarenko I. A. Organization of activities of internal affairs bodies in emergency situations of natural and man-made nature: thesis abstract for the award of the degree of candidate of jurisprudence. M., 2003. S. 25.
- 5 Law of the Republic of Kazakhstan No. 387-II of February 8, 2003 "On the state of emergency" (with amendments and additions as of 01.01.2022) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1036912
- 6 Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On introduction of the state of emergency in the Republic of Kazakhstan" of March 15, 2020 № 285.
- 7 Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 306 of April 14, 2020 "On prolongation of the state of emergency in the Republic of Kazakhstan".

Шевякова А.Л.

**ПАНДЕМИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДА АУДИТ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ:
ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ**

Аңдатпа. Пандемия кезіндегі төтенше жағдайлардан зардап шеккендерге көмек көрсетуге бөлінген қаражатты тиімді және мақсатты пайдалану мәселесі бүкіл әлемде және Қазақстанда ерекше маңызға ие болды.

Шевякова А.Л.

**ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ АУДИТА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ:
КЕЙС КАЗАХСТАНА И МИРОВАЯ ПРАКТИКА**

Аннотация. Проблема эффективного и целевого использования средств, выделенных на оказание помощи пострадавшим в результате чрезвычайных ситуаций, в условиях пандемии приобрели особую важность во всем мире и в Казахстане.

УДК 657.24

Яценко Н.М.

к. э. н, доцент кафедры «Учета и финансов»
Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского,
город Кременчуг, Украина
2015romanyatsenko@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕТНОЙ ПОЛИТИКИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ УКРАИНЫ

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования учетной политики и определена ее роль в управлении предприятием. Приведены определения учетной политики в соответствии с действующим украинским законодательством и международной практикой. Исследована структура учетной политики предприятия. Анализ теоретико-методических положений и действующей практики формирования и выполнения учетной политики предприятий позволил выявить ряд проблем. Установлено, что главное предназначение учетной политики сводится к определению оптимальных методов ведения учета для конкретного предприятия.

Основой информационного обеспечения руководства предприятия является учетная информация, поэтому одной из важных задач управления предприятием является формирование оптимальной учетной политики.

В Украине потребность в разработке учетной политики для конкретного предприятия и создании внутреннего распорядительного документа об учетной политике возникла в связи с

вступлением в силу Закона Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» и Национальных Положений (стандартов) бухгалтерского учета в 1999 г. [1]. Согласно Закону Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» предприятие самостоятельно определяет учетную политику, разрабатывает систему и формы внутривозвратного учета и внутренней отчетности.

В международной практике используют термин «учетные политики», что означает конкретные принципы, основы, договоренности, правила и практика, применяемые предприятием при составлении и представлении финансовой отчетности.

В Украине учетную политику определяют, как совокупность принципов, методов и процедур, используемых предприятием для ведения бухгалтерского учета, составления и представления финансовой отчетности [1].

Сравнив украинское и зарубежное законодательство, следует отметить, что в Украине учетная политика рассматривается в общем ко всем объектам учета. В то время как за границей учетная политика касается конкретного объекта учета, а их совокупность определяет учетные политики.

Целью учетной политики является обеспечение получения достоверной информации об имущественном и финансовом состоянии предприятия, результатах его деятельности, необходимой для всех пользователей финансовой отчетности для принятия соответствующих решений. Установленная цель формирования учетной политики достигается путём решения определенных задач.

При этом основными задачами учетной политики являются:

- достоверное отображение информации в финансовой отчетности, необходимой для всех групп пользователей как внешних, так и внутренних;
- ориентация на достижение ключевых показателей результативности по всем основным направлениям деятельности;
- оптимизация налогообложения и элементов учетной политики, влияющих на налоговые платежи.

Следует подчеркнуть, что в соответствии с Законом Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 16.07.1999 № 996-XIV [1], предприятие имеет право самостоятельного определения целого ряда вопросов, составляющих учетную политику предприятия, определять организацию и методику учетного процесса. Украинское предприятие самостоятельно:

- выделяет отдельный баланс филиала, представительства и т.д., которые обязаны вести бухгалтерский учет;
- выбирает форму бухгалтерского учета, которая представляет собой систему регистров учета, порядка и способа регистрации и обобщения информации в них с соблюдением единых основ, установленных настоящим Законом, и с учетом особенностей своей деятельности и технологии обработки учетных данных;
- разрабатывает систему и формы внутривозвратного учета, отчетности и контроля хозяйственных операций.
- утверждает правила документооборота и технологию обработки учетной информации;
- определяет и разрабатывает регистры аналитического учета в соответствии с выбранной формой бухгалтерского учета;
- определяет права работников на подписание бухгалтерских документов.

Для создания качественной, понятной и легкой для восприятия разными группами пользователей финансовой отчетности учетная политика предприятия должна отвечать следующим требованиям:

- полнота – должна содержать всю информацию о фактических и потенциальных последствиях хозяйственных операций и событий, способных повлиять на принимаемые на ее основе решения;
- осмотрительность – применение в бухгалтерском учете методов оценки, которые должны предотвращать снижение оценки обязательств и расходов и завышение оценки активов и доходов предприятия;
- превалирование содержания над формой – отражение в бухгалтерском учете хозяйственных операций в соответствии с их сущностью, а не только в юридической форме;

– своевременность – хозяйственные операции и события необходимо отразить в бухгалтерском учете и финансовой отчетности предприятия в том отчетном периоде, в котором они осуществлены;

– непротиворечивость – обеспечение тождества данных аналитического учета соответствующим счетам синтетического учета на конец последнего календарного дня каждого месяца, а также показателей финансовой отчетности – данным синтетического и аналитического учета.

Предприятие должно освещать учетную политику, описывая:

- принципы оценки статей отчетности;
- методы учета по отдельным статьям отчетности.

Элементами системы учетной политики в Украине являются:

1) теоретические основы бухгалтерского учета, которые основаны на общенаучных основах бухгалтерского учета и основных законодательных актах, регулирующих деятельность в этой сфере; также включают в себя основные принципы, соблюдение которых является основанием для отражения в учете хозяйственных операций;

2) методика – это совокупность методов и критериев оценки, регламентирующих учет основных средств и малоценных необоротных активов, запасов, финансовых инвестиций, расчетов, обеспечений, доходов и расходов;

3) практика – включает в себя непосредственное ведение учета на перечисленных участках путем регистрации в первичных документах и их обработки; отражение хозяйственных операций согласно действующему Плану счетов; обобщение информации в учетных регистрах выбранной формы учета; организация внутреннего контроля и взаимодействия бухгалтерии с другими службами хозяйствующего субъекта.

Процесс формирования учетной политики предприятия включает несколько этапов:

- принятие решения о формировании учетной политики;
- формирование учетной политики;
- документальное оформление учетной политики;
- рассмотрение и утверждение учетной политики.

Как инструмент управления учетная политика предприятия должна выполнять следующие функции:

- информационную, проявляющуюся при анализе форм финансовой отчетности внешними и внутренними пользователями;
- защитную, при аудиторских и налоговых проверках, разрешении судебных споров и т.п.;
- регулирующую, направленную на корректное отражение хозяйственных процессов и снижение трудоемкости учетного процесса [2].

Анализ теоретико-методических положений и действующей практики формирования и выполнения учетной политики предприятий позволило выявить ряд существенных проблем:

на сегодняшний день не существует единого нормативного документа, регулирующего всесторонние вопросы формирования, содержания и изменения учетной политики предприятий;

формальный характер формирования и соблюдения учетной политики предприятий;

отсутствует четко вызначенная структура приказа об учетной политике и ее наполненность, что приводит к неупорядоченности информации при его формировании;

не уделяется должного внимания вопросам формирования элементов учетной политики по налогообложению предприятия (организация и ведение налогового учета, порядок расчета и уплаты налогов и сборов и др.);

несоответствие фактических способов ведения учета избранной учетной политике.

В качестве основных предпосылок наличия большинства существующих проблем следует признать несовершенство законодательного регулирования вопроса формирования учетной политики субъектами хозяйственной деятельности, нехватку практического опыта работы в условиях динамических изменений бизнес-модели и бизнес-среды предприятия, низкий уровень менеджмента, ненадлежащий уровень квалификации и заинтересованности работников учетной службы

Так, определение термина «учетная политика» и право предприятия на самостоятельное ее формирование приведены в Законе Украины «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности в Украине» [1]. Общие положения и основные элементы учетной политики представлены в письме Министерства финансов Украины «Об учетной политике» [3]. Кроме этого, определение учетной политики и порядок ее освещения прописаны в НП(С)БУ 1 «Общие требования к финансовой

отчетности» [4]. Отдельного внимания заслуживают методические рекомендации по учетной политике предприятия [5], раскрывающие общие положения и порядок ее формирования, а также информацию об изменении учетной политики. Для устранения вышеперечисленного следует разработать и ввести соответствующее НП(С)БУ.

Проблема формального характера формирования и соблюдения учетной политики предприятий заключается в том, что существуют предприятия, которые либо не имеют вообще разработанного приказа об учетной политике, либо он носит формальный характер и не обеспечивает процесс организации и ведения учета на должном уровне. Такая ситуация вызвана отсутствием углубленной ответственности. На сегодняшний день за отсутствие приказа об учетной политике предусмотрена только административная ответственность, и то лишь для бюджетных предприятий или для тех предприятий, которые с ними сотрудничают.

Кроме этого, отсутствует четко прописанная структура приказа об учетной политике и его наполненность, что приводит к неупорядоченности информации при его формировании.

Наряду с этим следует обратить внимание на вопросы формирования элементов учетной политики по налогообложению предприятия (организация и ведение налогового учета, порядок расчета и уплаты налогов и сборов и др.).

Также одним из недостатков является несоответствие фактических методов ведения учета избранной учетной политике. Это происходит, когда в приказе не отражаются изменения учетной политики.

Устранение данных недостатков обеспечит полное и своевременное обеспечение организации и ведения учета предприятий.

Главное предназначение учетной политики — установить наиболее выгодные для конкретного предприятия методы учета и на их основании составить финансовую отчетность, соответствующую установленным качественным характеристикам. Следовательно, формируя учетную политику, предприятие должно выбирать принципы, методы и процедуры учета так, чтобы достоверно отразить финансовое состояние и результаты его деятельности и обеспечить сопоставимость финансовых отчетов.

Таким образом, одной из важнейших задач для украинских руководителей предприятий является формирование надлежащей политики бухгалтерского учета, позволяющей создавать объективную и правдивую информацию о финансовом состоянии и результатах деятельности предприятия.

Список использованных источников:

1. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-14>.

2. Мулик Т.О. Облікова політика як інструмент управління оподаткуванням // Глобальні та національні проблеми економіки. Випуск № 4, 2015. URL: <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/211.pdf>.

3. Про облікову політику : Лист; Мінфін України від 21.12.2005 № 31-34000-10-5/27793 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v2779201-05>.

4. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку I «Загальні вимоги до фінансової звітності» : Наказ; Мінфін України від 07.02.2013 № 73 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0336-13>.

5. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо облікових політик підприємства та внесення змін до деяких наказів Міністерства фінансів України : Наказ; Мінфін України від 27.06.2013 № 635 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0635201-13>.

Яценко Н.М.

УКРАИНА КӘСІПОРЫНДАРЫНДА ЕСЕП САЯСАТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада есеп саясатын қалыптастыру мәселелері қарастырылады және оның кәсіпорынды басқарудағы рөлі анықталады. Украинаның қолданыстағы заңнамасына және халықаралық тәжірибеге сәйкес есеп саясатының анықтамалары келтірілген. Кәсіпорынның есеп саясатының құрылымы зерттелді. Кәсіпорындардың есеп саясатын қалыптастыру мен

жүзеге асырудың теориялық және әдістемелік ережелерін және қолданыстағы тәжірибесін талдау бірқатар мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді. Есеп саясатының негізгі мақсаты белгілі бір кәсіпорын үшін бухгалтерлік есепті жүргізудің оңтайлы әдістерін анықтауға байланысты екендігі анықталды.

Yatsenko N.M.

FORMATION OF THE ACCOUNTING POLICY AT THE ENTERPRISES OF UKRAINE

Annotation. The article deals with the formation of accounting policy and defines its role in enterprise management. The definitions of accounting policy are given in accordance with the current Ukrainian legislation and international practice. The structure of the accounting policy of the enterprise is investigated. An analysis of the theoretical and methodological provisions and the current practice of forming and implementing the accounting policy of enterprises made it possible to identify a number of problems. It has been established that the main purpose of the accounting policy is to determine the best accounting methods for a particular enterprise.

**КӨПТІЛДІЛІК ӘЛЕМДЕГІ ҚАЗІРГІ ТІЛДІК
ЖАҒДАЙЛАР**

**СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В
ПОЛИЯЗЫЧНОМ МИРЕ**

**MODERN LINGUISTIC SITUATION IN
MULTILINGUAL WORLD**

Abdresheva M.K.
Bolashak Academy Karaganda, Republic of Kazakhstan
mada_15@mail.ru

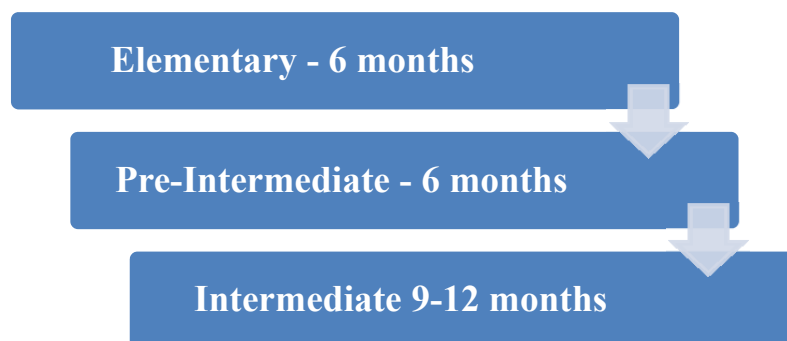
HOW TO LEARN ENGLISH EASILY

***Annotation.** In the world of innovation, everything happens too fast. Each accumulated experience gives birth to a new course of this progressive system, which subsequently displaces the previous one. And one of the most striking examples is the system of teaching foreign languages, which combines many different fundamental aspects. It is impossible to imagine the modern world without foreign languages.*

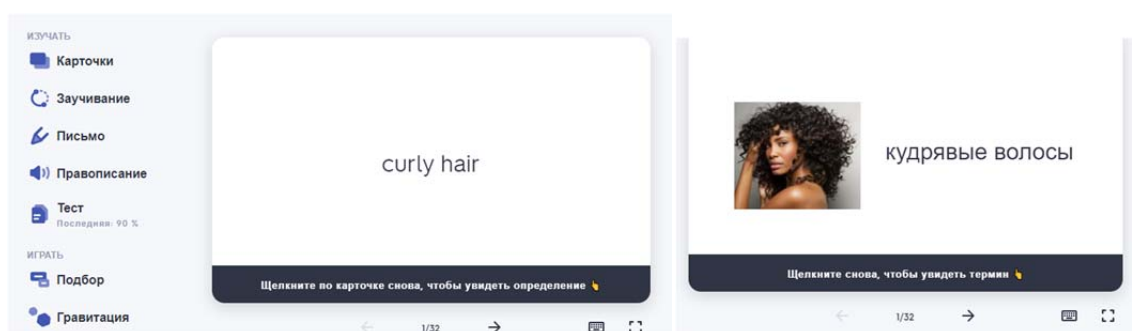
Nowadays, the study of foreign languages is an important aspect of the life of a modern person. Learning a foreign language gives us the opportunity to get acquainted with the culture and traditions of other countries, promotes the development of thinking, imagination and memory. Its knowledge is necessary for effective interaction of states with each other in many spheres of life (science, politics, culture, art, etc.). Knowledge of a foreign language nowadays is one of the conditions of professional competence. Foreign language proficiency is one of the most important components of a professional employee in any field. In the modern world, the question of innovations in Kazakh education is being raised more and more often. [1] Accordingly, like any innovation, these modifications entail disagreements faced by both representatives of the education system and people who are in the process of learning. We all know that the economic level of any state depends on the level of education in it. In order for Kazakhstan's education system to be able to compete with countries with the highest level of education of citizens, the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan needs to resolve these issues in favor of one of the parties. Modern requirements for students are put forward under the influence of such processes as globalization, informatization. [2] Accordingly, the traditional way of learning has lost its relevance. Education focused only on gaining knowledge stops us in the past. The modern student, student and teacher need to move forward. The world is changing rapidly and the education system should form such new qualities of a graduate as initiative, mobility, creativity, flexibility, constructiveness. A future professional should have the desire for self-education throughout his life. Knowledge of new technologies, the ability to make independent decisions, work in a team, the ability to quickly find a way out of a difficult situation, all these skills should be laid in school. Not to mention the study of foreign languages, where the need to create a language environment, quick thinking, the use of modern techniques is an integral part of the learning process. The very target orientation of learning foreign languages has changed. For example, the system of teaching a foreign language in the USSR was developed according to a special method designed so that after training a person would be able to read special literature (with a vocabulary of thousands of words), but could not communicate at the everyday level (the vocabulary is only a few hundred words). It is known that in the USSR everyone believed that there was no special need for the practical application of the language, and therefore they taught not the language itself, which is spoken in the world, but its structure. Hence all these elegant arguments and schemes – what follows and how the gerund differs from the participle of the first and from the verbal noun. Such explanations are good for a dissertation. Nobody started talking either from schemes or dissertations. Sadly, there were many cases of teachers and heads of English language departments at universities, associate professors and candidates of sciences who did not understand the English and did not speak English. But they have been teaching English all their lives. At the moment, the situation has acquired a completely different look. About 8 thousand teachers teach natural sciences in English in 800 schools of the country. Now the basis of teaching foreign languages at any level is an understanding of English as a real and full-fledged means of communication, which means that all language components - oral and written speech, listening. [3] Kazakhstan even introduced a reform to promote languages. Accordingly, due to the growing demand for foreign language proficiency, teaching methods are also growing. In the so-called market of techniques, there are many super techniques that can supposedly help you learn English in a couple of months.

Let's see if there is the easiest way to learn English in a matter of months. First of all, let's turn to the elementary, think about how many years we have been learning the language at school. We have been learning the language for 11 years, and the entire program of the school is divided between levels A1-A2. Thinking about it, you can understand that there is no universal method to learn a language easily! We believe that all kinds of courses in which you are promised results in the shortest possible

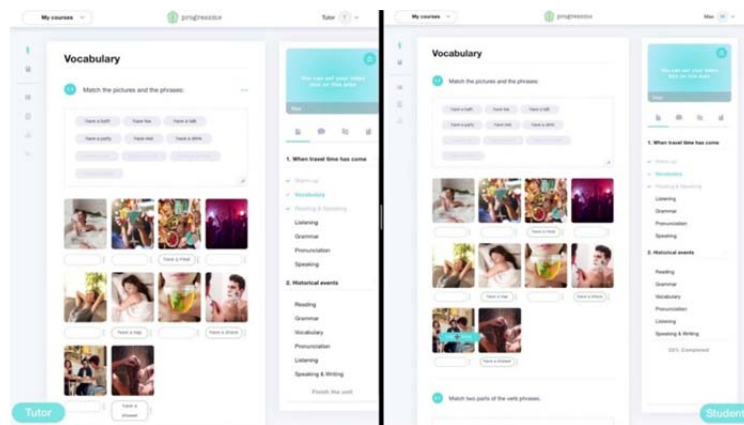
time are a hoax. Having distributed the approximate numbers in order not to be unfounded, we believe that you will need the approximate amount of time that we reflected in the diagram to learn the basic three levels of the language. Let's make a reservation why we don't take the Beginner level, because it's impossible not to know English at all, since there are a large number of anglicisms in the Russian language and the frequency of their use is almost 62%, think for yourself how often you use English words without knowing it.

Thus, we can notice that summing up all the time spent on learning the language takes almost 2 years. We are sure that it is impossible to learn a language quickly and easily, but it is possible to make this process understandable, interesting, encouraging to study and causing a desire to speak a foreign language. Foreign languages have a beneficial effect on our health. Learning a language is one of the best trainings for the development of the brain, its ability to learn and perceive new things. Our brain diligently improves the actions that we perform most often – optimizes, binds more pleasure hormones to them, etc. The volume of the brain increases with the study of each new foreign word. Some scientific studies have shown that translators who have been engaged in in-depth language study for three months have increased the volume of gray matter. And this volume grew proportionally depending on how hard the translator tried. In the course of learning foreign languages, the quality of neural connections increases. Ordinary reading, solving crosswords, listening – all this allows the neural network to develop all the time that you devote to a foreign language. What does this mean? This means that through the habit of learning a language every day, it will form new neural connections, improve your skills, and the learning process will become easy for you. We are convinced that the learning process should not be easy, people regularly need a sense of competition with themselves to increase motivation to study, so our goal for the easiest language learning is an interesting study. There is motivation and interest, respectively, training is easy. We bring to your attention electronic platforms for language learning. One of these is Quizlet. We believe that this platform is great for consolidating and replenishing vocabulary, as well as for practicing vocabulary in context. The platform looks like this:

Another platform that eliminates the routine rewriting of tasks, printing out information is the Progressme platform. This platform allows you to create sections on topics and upload various kinds of classes there for the student's work. Tasks are checked instantly, you can see your mistakes right away, you don't need to worry that you forgot your homework, because it's quite modern, convenient, just in the style of modern learning mobility.

Summarizing all of the above, we can draw the following conclusion: it is easy to learn English, it means to study English with interest. The formula for success is simple – if I want to teach, it will be easy for me to teach. To facilitate the process, it is necessary to use modern methods, such as the use of electronic platforms, a variety of tasks, and so on.

List of sources used:

1 A.M. Ivanova, E.A. Kozhemyakova, A.A. Koropchenko, A.A. Obzhogin, M.E. Petukhova, I.A. Simulina. *Innovative approaches in linguodidactics*. – Ch.: Chuvash University Press, 2017., C.12.

2 Essay "The need to use innovative technologies in school". 2017. <https://oqu-zaman.kz/?p=16825>

3 *Trilingualism with a flaw, or English in Kazakhstan*. 2018. <https://www.fondsk.ru/news/2018/09/20/trehjazychie-s-izjanom-ili-anglijskij-v-kazahstane-46818.html?print>

Абрешева М.К.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҚАЛАЙ ТЕЗ ҮЙРЕНУГЕ БОЛАДЫ

Аңдатпа. Инновация әлемінде бәрі тез жүреді. Әрбір жинақталған тәжірибе осы прогрессивті жүйенің жаңа бағытын тудырады, содан кейін алдыңғы жүйені ауыстырады. Ең жарқын мысалдардың бірі-көптеген іргелі аспектілерді біріктіретін шет тілдерін оқыту жүйесі. Қазіргі әлемді шет тілдерінсіз елестету мүмкін емес.

Абрешева М.К.

КАК ЛЕГКО ВЫУЧИТЬ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В мире инноваций все происходит слишком быстро. Каждый накопленный опыт рождает новое течение этой прогрессивной системы, впоследствии вытесняющее предыдущее. И одним из самых ярких примеров является система обучения иностранным языкам, которая сочетает в себе множество различных фундаментальных аспектов. Современный мир невозможно представить без иностранных языков.

УДК 3

Abilzhan A.B.

Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer

Academy "Bolashaq"

City of Karaganda, Republic of Kazakhstan

Altinay_96_96@inbox.ru

ENGLISH IDIOMS: HOW TO LEARN AND USE

Annotation. An idiom in English is an expression, the meaning of which can't be revealed if its components are translated. Words in idioms in English aren't taken literally. Regardless of the level of language proficiency, learning idioms is always a difficult task. The purpose of my article is figure out how to study idioms so that they are fixed in memory, and we can freely use them in our speech. Therefore, I use several points that help to understand and learn idioms effectively. These are: 1. Break

down idioms by topic, 2. Look for analogues of idioms in your native language, 3. Learn idioms in context, 4. Learn the history of the origin of the idiom, 5. Come up with your own examples of idioms.

The English language has a thousand-year history. During this time, it has accumulated a large number of expressions that people found successful, well-aimed and beautiful. And so a special layer of the language arose - phraseology, a set of set expressions that has an independent meaning. The study of English is widespread in our country. A good knowledge of the language, including English, is impossible without knowledge of its phraseology. Knowledge of phraseology greatly facilitates the reading of both non-fiction and fiction. The reasonable use of phraseological units makes speech more idiomatic.

With the help of idioms, as with the help of various shades of colors, the informational aspect of language is complemented by a sensually intuitive description of our world, our life. The world of phraseology in modern English is large and diverse, and every aspect of its research certainly deserves due attention.

An idiom in English is an expression, the meaning of which cannot be revealed if its components are translated. Words in idioms in English are not taken literally. Regardless of the level of language proficiency, learning idioms is always a difficult task. The reason lies in cultural differences, and in the illogicality of these expressions. Also, we can be stopped by the question: is it necessary to learn idioms at all?

Why learn idioms?

An idiom or phraseological unit is an expression that cannot be translated literally without losing the meaning of what was said. It is precisely the fact that idioms cannot be translated literally that makes them difficult to remember and further use. Is it really worth spending time memorizing phraseological units? Are they really necessary if they can always be rephrased, expressing the idea in simpler words?

Of course, I want to read positive answers to this question and without worrying. However without the idiom, it's not that easy. Yes, you can change your mind at any time by avoiding the use of expression units. However your contacts won't stop using it. This idiom may also be found in literature, articles, and films. In other words, if you avoid learning idioms, you may not understand native speakers in certain situations. Idioms help to make speech more vivid and lively, giving it a bright emotional coloring. In order to speak English well, express yourself beautifully, and sound like a native speaker, you should at least try to learn the most commonly used idioms.

Of course, common words and phrases are easier to learn than idioms. However, this task is not as difficult as it might seem at first glance. Let us try to figure out how to study idioms so that they are fixed in memory, and we can freely use them in our speech.

Therefore, you need to use several points that help you understand and learn idioms effectively. It's not just learning and then forgetting:

1. Break down idioms by topic

If you decide to learn idioms in groups, it is best to break them down by topic. For example, spend one day learning idioms about food, the second about family, the third about clothes, and so on. This way of studying several phraseological units at once will be more effective, since associative memory will work. That is, the brain will automatically generate associations between group idioms.

2. Look for analogues of idioms in your native language

Often in the Kazakh and Russian languages there are idioms similar to English. By building a relationship between Russian and English phraseological units, it will be easier for you to remember the latter. In addition, some idioms of the English language in literal translation are similar to the idioms of the Kazakh and Russian languages. For example, a dark horse is also in Russian "dark horse". There are also such English idioms, the analogues of which in Russian are significantly different. For example: *cut someone down to size* - put someone in their place. Despite the fact that these phraseological units are literally translated differently, we can build an association between them or think about the difference between them. For example, imagining that a person's ego is so swollen that he imagines himself to be much more (more significant) than he is. In Russian, by the fact that a person is out of place, we also mean that in his imagination he exaggerated his significance too much. That is, in the first case, we need to show what a person is really worth by "cutting his size to real", in the second - "putting him in his place".

3. Learn idioms in context

It is always better to learn new vocabulary in context, especially idioms and phrasal verbs, otherwise you can learn to use expressions incorrectly, and then it will be more difficult to relearn. So, if you come across an idiom in a book or while watching a movie, write down not only the idiom itself and its meaning, but also the sentence in which it was used. Also, you can briefly write down the situation in which the hero said it. Studying the expression itself without an example of usage will be meaningless.

4. Learn the history of the origin of the idiom

The illogicality of some idioms can make it difficult to remember them. For example, why do they say in English about the destruction of someone's plans “to upset the apple cart” - what does it have to do with apples in a cart? Knowing the history of this idiom, everything will fall into place, and it will cease to be a set of words devoid of logic. In addition, reading the history of the emergence of idioms allows you to focus on them longer, which will contribute to faster, and most importantly, high-quality memorization.

5. Come up with your own examples of idioms

After you have familiarized yourself with the use of the idiom in context, come up with some of your own examples of its use. Imagine in what situation you could use it, how exactly you would do it. This method allows not only to create several speech patterns, but also helps to fix the expression in long-term memory. It will be even better if you write down examples of the use of the idiom - this will involve the mechanical memory.

After working with these items, you need to make a table to fully fix the topic.

The table must be divided into four squares:

- 1 square - idioms
- 2 square - analogues in the native language
- 3 square - definitions in English
- 4 square - compose a sentence using idioms
- 5

<p><i>Idioms</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. There is no smoke without fire 2. To play with fire 3. To look for a needle in a haystack 4. Black sheep 5. White lie 	<p><i>Analogues in the native language</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Нет дыма без огня. Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды. 2. Играть с огнем. Отпен ойнау. 3. Искать иголку в стоге сена 4. Белая ворона. Тайға таңба басқандай. 5. Белая ложь.
<p><i>Definitions in English</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. That an event has its own cause 2. Big risks 3. Difficult, almost impossible search. 4. A person who stands out from the crowd too much, he is not like the others. 5. Lie for good 	<p><i>Compose a sentence using idioms</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. “There is no smoke without fire,” which you'll be seeing quite a bit of from here on in. 2. To carry a secret is to play with fire. 3. This warehouse is like a needle in a haystack 4. He's the black sheep of the family 5. What he told me yesterday is a white lie

Using idioms in speech, of course, when they are really appropriate. This will not only make the speech richer and brighter, but also help knowledge to remain in memory. The above points will simplify the task of learning new English idioms and help enrich your vocabulary with beautiful and vivid expressions.

List of sources used:

1 Alexander, R. J. (1987). *Problems in understanding and teaching idiomaticity in English. Anglistik und englischunterricht*, 32, 105–122.

2 Anthony, L. (2012). *AntConc (version 3.3.5) [Computer software]. Tokyo: Waseda University Available from <http://www.antlab.sci.waseda.ac.jp/>.*

3 Baddorf, D. S., & Evens, M. W. (1998). *Finding phrases rather than discovering collocations: Searching corpora for dictionary phrases. In Proc. of the 9th Midwest Artificial Intelligence and Cognitive Science Conference (MAICS-98) (pp. 110–116).*

4 Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). *Corpus linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.*

5 Biber, D., & Reppen, R. (2002). *What does frequency have to do with grammar teaching? Studies in Second Language Acquisition*, 24(2), 199–208.

Әбілжан А.Б.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ИДИОМАЛАР: ҚАЛАЙ ОҚУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ КЕРЕК

Аңдатпа. Ағылшын тіліндегі идиома - компоненттерін аудару кезінде мағынасын ашу мүмкін емес өрнек. Ағылшын тіліндегі идиомалардағы сөздер сөзбе-сөз қабылданбайды. Тілді меңгеру деңгейіне қарамастан, идиомаларды үйрену әрқашан қиындық тудырады.

Менің мақаламның мақсаты - идиомаларды есте сақтау үшін оларды қалай үйренуге болатынын білу және біз оларды өз сөзімізде еркін қолдана аламыз. Сондықтан мен идиомаларды тиімді түсінуге және үйренуге көмектесетін бірнеше нүктелерді қолданамын. Олар: 1.Идиомаларды тақырыпқа бөлу, 2.Өз тіліңізден идиомаларды іздеңіз, 3.Идиомаларды контекстке байланысты зерттеңіз, 4. Идиоманың тарихын зерттеңіз, 5. Өзіндік идиомалар мысалдарын келтіріңіз.

Әбілжан А.Б.

АНГЛИЙСКИЕ ИДИОМЫ: КАК ИЗУЧАТЬ И ИСПОЛЬЗОВАТЬ

Аннотация. Идиома в английском языке – это выражение, значение которого не может быть раскрыто при переводе его компонентов. Слова в идиомах английского языка не воспринимаются буквально. Независимо от уровня владения языком, изучение идиом всегда представляет собой сложную задачу.

Цель моей статьи выяснить, как изучать идиомы, чтобы они закрепились в памяти, и мы могли свободно использовать их в своей речи. Поэтому я использую несколько пунктов, которые помогают эффективно понять и выучить идиомы. Эти: 1. Разбивайте идиомы по темам, 2. Ищите аналоги идиом в вашем родном языке, 3. Изучайте идиомы в контексте, 4. Изучайте историю происхождения идиомы, 5. Придумайте свои собственные примеры идиом.

УДК 372.881.111.1

Елисеева И.А.

к. ф. н., доцент кафедры «Иностранных языков»

Орский гуманитарно-технологический институт (филиал) ОГУ, город Орск, Россия

elis-1000@mail.ru

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с развитием коммуникативной деятельности, обосновывается значимость формирования коммуникативной культуры обучающихся. Выявляются образовательные технологии, способствующие формированию коммуникативной компетентности.

Высшая ступень образования нацелена на формирование у обучающихся фундаментальных знаний, картины мира, позволяющей воспринимать этот мир целостным, всеобъемлющим, осознавать суть изменений, происходящих в природе, мире, обществе и самом человеке. Высшее образование организует платформу для получения профессиональной подготовки в конкретной области знаний.

Современная система высшего образования является орудием, воспитывающим в человеке духовность, прививающим ему моральные и нравственные качества, без которых не видится возможным дальнейшее обогащение человеческого капитала, обеспечение целенаправленного самообразования и дальнейшего развития.

Важным составляющим системы высшего образования является изучение иностранного языка, как неотъемлемого элемента общечеловеческой культуры, расширяющего и обогащающего мировоззрение гражданина, чувство языка и языковое богатство, включающее человека в мировую образовательную систему. Сегодня на рынке труда востребованы интеллектуально развитые, коммуникабельные, конкурентноспособные специалисты, умеющие добывать необходимые знания. Что подразумевает более прогрессивные и современные средства обучения.

В связи с вышеизложенным остро встает вопрос о применении новых, более эффективных форм и методов преподавания, использовании нового подхода к процессу обучения.

Формирование коммуникативной культуры обучающихся, а именно их практическое овладение иноязычным общением, рассматривается как цель обучения иностранному языку.

Возникает необходимость квалифицированно выбирать и применять именно те технологии, которые в полной мере соответствуют содержанию и целям изучения иностранного языка, овладению иноязычным общением на уровне, необходимом для успешного продолжения профессиональной деятельности выпускникам высших учебных заведений, что в свою очередь способствует достижению целей гармоничного развития обучающихся с учётом их индивидуальных особенностей.

Коммуникативная деятельность и общение определяются как взаимодействие участников этого процесса, направленное на согласование и объединение их усилий с целью налаживания отношений и достижения общего результата.

Содержательным ядром в развитии коммуникативной деятельности служит способность к согласованным действиям с учётом позиции другого, тем самым обеспечивается социальная компетентность, а именно уважение к партнеру по общению, умение слушать и вступать в диалог, участвовать в коллективном обсуждении проблем, интегрироваться в группу, продуктивно взаимодействовать и налаживать эффективное сотрудничество.

Развитие коммуникативной деятельности приводит к формированию коммуникативной компетентности, которую можно определить, как умение ставить и решать многообразные коммуникативные задачи, способность устанавливать и поддерживать контакты с другими людьми, умение определять цели. Согласно психолого-педагогическим исследованиям, коммуникативная компетентность, включает следующие компоненты:

1. Эмоциональный (включает эмоциональную отзывчивость, эмпатию, чувствительность к другому, способность к сопереживанию и состраданию, внимание к действиям партнеров);

2. Когнитивный (связан с познанием другого человека, включает способность предвидеть поведение другого человека, эффективно решать различные проблемы, возникающие между людьми);

3. Поведенческий (отражает способность ребенка к сотрудничеству, совместной деятельности, инициативность, адекватность в общении, организаторские способности и другие).

Одним из основных критериев сформированности коммуникативной компетентности личности видится рефлексия, когда человек способен оценить свою позицию в соответствии с позицией и интересами партнера. Необходимо, чтобы у человека были также сформированы умения устанавливать связь с собеседником, подвергать его сообщения тщательному анализу, давать адекватную реакцию, используя вербальные и невербальными средства общения.

Так, коммуникативная компетентность определяется как система внутренних ресурсов, необходимых для построения коммуникативного воздействия в определенном круге ситуаций межличностных контактов.

Совершенно очевидно, что само существование человечества немислимо вне коммуникативной деятельности. А основной единицей коммуникации является речевой акт. Природе речи посвящено много исследований, изучению речевой деятельности уделяли внимание Л.С. Выготский, Л.Р. Лурия, А.А. Монтъев. Большой вклад внес А.А. Леонтьев, который выделяет внутреннюю и внешнюю речь и определяет различие их структур. Очевидно, что любое коммуникативное действие имеет своей отправной точкой внутренне намерение или внешнее побуждение. Таким образом, осуществляя общение, видится важным говорить не ради самой речи, а ради того, чтобы она оказала нужное воздействие.

Коммуникация предполагает наличие хотя бы одного партнера. Обучение речевому взаимодействию между собеседниками является неотъемлемой частью обучения иностранному языку.

Выделяют четыре основные стадии процесса коммуникации:

1. Ориентировка в окружающих условиях, дистанция взаимодействия в зависимости от цели, социальный контекст (в зависимости от целей общения);

2. Формирование смыслового содержания высказываний (подбор лексики, речевых оборотов);

3. Непосредственный ход общения, обмен высказываниями, ориентированными на партнера, речевое взаимодействие (сам коммуникативный акт);

4. Выход из ситуации.

Определение системы методов коммуникативного взаимодействия видится особо важным, ибо неотъемлемо связано с ориентацией на учет индивидуальных особенностей участников

коммуникации, уровень их коммуникативной компетентности. Само решение задачи означает непосредственную реализацию коммуникативной задачи при использовании вербальных и невербальных средств общения, которые важно выбрать в зависимости от целей и задач.

Диалог является высшим, собственно личностным уровнем общения, создающим наиболее благоприятные условия для проявления и развития личности. Готовность и способность к диалогу считаются высшим уровнем развития коммуникативной компетентности.

Ведение диалога – это не только умение сформулировать вопрос или ответить на него. Это и эмоционально-практическая форма общения, которая побуждает учащихся проявлять инициативу, влияет на расширение спектра эмоциональных переживаний.

Ситуативно-деловая форма общения создает благоприятные условия для развития личности, самосознания, оптимизма.

Внеситуативно-личностная формирует умение видеть в партнере по общению самоценную личность, понимать мысли своего партнера, его переживания, позволяет подростку уточнить представление о самом себе. Таким образом, мы полагаем, что общение ребенка – это не только умение вступать в контакт и вести разговор с собеседником, но и умение внимательно и активно слушать и слышать, а также использовать мимику, жесты для более экспрессивного выражения своих мыслей. Осознание особенностей себя и других людей влияет на конструктивный ход общения.

Организация совместной деятельности школьников на уроке включает в себя работу учеников в группе, дискуссию как форму учебного сотрудничества, а также игровую деятельность. Совместное планирование деятельности учителем и учащимися включает в себя проектные формы деятельности.

Овладеть навыками общения на иностранном языке, не находясь при этом в стране изучаемого языка, весьма сложно. Поэтому важной задачей преподавателя является создание реальных и воображаемых ситуаций общения на занятиях по иностранному языку.

Выбор образовательных технологий для достижения целей и решения задач, обусловлен потребностью сформировать у обучающихся комплекс общекультурных компетенций, необходимых для осуществления межличностного взаимодействия и сотрудничества в условиях межкультурной коммуникации, а также обеспечивать требуемое качество обучения. Важными в данном случае являются

- Технология коммуникативного обучения.
- Технология проблемного обучения.
- Технология проектного обучения.
- Технология коллективного взаимодействия.

Формы и технологии, используемые для обучения иностранному языку, реализуют компетентностный и личностно-деятельностный подходы, которые в свою очередь, способствуют формированию и развитию поликультурной языковой личности, способной осуществлять продуктивное общение с носителями других культур; способностей обучающихся осуществлять различные виды деятельности, используя иностранный язык; готовности к саморазвитию и самообразованию, а также способствуют повышению творческого потенциала личности к осуществлению своих профессиональных обязанностей.

Список использованных источников.

1. Богомолова, О. Б. *Проблемный подход в профильном обучении* / О. Б. Богомолова. – Москва: Лаком-книга, 2010. – 95с. ISBN 5-201-14433-0.
2. Бордовский, Н.В. *Современные образовательные технологии: учеб. пособие для студентов, магистрантов, аспирантов* / под ред. Н.В. Бордовский – 2-е изд. ; стер. – Москва: КНОРУС, 2011. – 432 с.

Елисеева И.А.

КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада коммуникативті белсенділікті дамытуға қатысты мәселелер қарастырылады, студенттердің коммуникативті мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы негізделеді. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін білім беру технологиялары анықталды.

Eliseeva I.A.

THE PROBLEM OF FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation. The article discusses the issues related to the development of the communicative activity, substantiates the importance of the formation of the communicative culture of students. The educational technologies that contribute to the formation of communicative competence are identified

ӘОК 81:372.881

Кенесова А.А.

«Bolashaq» академиясы шет тілдер және мәдениетаралық коммуникация білім беру бағдарламасы студенті, Қарағанды қаласы Қазақстан Республикасы
kenessova.akerke@mail.ru

Толуспаева Д.Ж.

«Bolashaq» академиясы оқытушысы

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОЙЫН ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілі сабағында ойынның әр түрін ұйымдастыра отырып, халықтың салтын үйретуге, табиғат құбылысын танытуға, оқушылардың көру, есту, сезу қабілеттерін, зейінділік пен тапқырлықтарын дамыту туралы сөз болады.

Оқытудағы негізгі мақсат - сөйлей білуге, өз ойын айта білуге, жаза білуге үйрету. Сөйлей білуге машықтандыратын ұтымды әдістердің бірі - ойын. Ойындар сабақтың тиімділігін, шәкірт санасын арттырумен бірге оқушының оқу белсенділігін, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады, сөйлеу қабілетінің даму әрекетін тездетеді. Ойынды өткізудің психо-дидактикалық талаптарын мұғалім естен шығармауы керек.

Сабақ үстінде оқушылар ойынды тапсырма ретінде қабылдайды. Бастауыш сынып әдістемесінде бала ойынына ерекше мән беріледі. Сабақ үстіндегі бейнелі ойын, қатысымдық әрекеті іс жүзінде ақиқатқа айналатын кезі көп.

Ағылшын тілі сабағында ойынның әр түрін ұйымдастыра отырып, халықтың салтын үйретуге, табиғат құбылысын танытуға, оқушылардың көру, есту, сезу қабілеттерін, зейінділік пен тапқырлықтарын дамытуға болады.

Ойын арқылы баланың дене құрылысы жетіліп, өзі жасаған қимылына сенімі артады, ойлау, тапқырлық, ұйымдастырушылық, шыдамдылық, белсенділік қасиеттері қалыптасады. Ойын дегеніміз – жаттығу, ол арқылы бала өмірге әзірленеді.

Сабақ үстінде ойын технологиясын қолданудың негізгі шарттары: ойын оқушылардың алдына тапсырма ретінде қойылады; оқушылардың оқу әрекеті ойын ережесіне бағынады; оқу материалы ойын құрамы ретінде қолданылады; ойын нәтижесі бірден шығарылып отырылады.

Ойындардың оқыту мазмұнына сәйкес түрлері: ойын – саяхаттар, ойын – тапсырмалар, ойын – болжамдар, ойын – жұмбақтар, ойын - әңгімелер.

Ойындардың құрылымы бойынша жіктелуі: сюжеттік – рөлдік, жаттығу, драмалық, шығармашылық және әдеби-музыкалық ойындар.

Ойындардың педагогикалық мүмкіндіктеріне сәйкес жіктемесі: білім беретін, тәрбиелейтін, дамытатын, жеке тұлғаны әлеуметтендіретін және диагностикалық ойындар.

Педагогикалық технологиялар тек ақпарат беру ғана емес, құбылысты түсіндіру, дәлелдеу және логикалық қорытынды жасауға негізделеді.

Ағылшын тілі сабағында ұйымдастырылатын ойын технологиясының басты міндеттері оқушының өз-өзін біліммен қаруландыруға ұмтылуы, өз пікірін еркін жеткізе алуы, өзіне деген сенімінің артуы, өз бетінше жұмыс жасауға талпыну, ұмтылыс білдіруі болып табылады [1,25].

Соның бірнешеуіне тоқтала кетсек:

Ойын – саяхаттар. Олар ертегілерге ұқсас. Олар фактілер немесе оқиғаларды бейнелейді, бірақ олар ерекше түрде ашып көрсетіледі: қарпайым жұмбақ арқылы; қиындық – оңай жолмен, қажеттілер – қызық жолмен беріледі. Мысалға бастауыш сынып оқушыларына осы шақтағы «To be» етістігінің жіктелуін ертегі арқылы үйрету. Ертегі мазмұны былай: «Ертеде «To be» деген патшалық болыпты. To be-дің үш қызы болыпты. Олар: Am, Is, Are екен. Одан бөлек Pronoun патшалығы өмір сүріпті. Pronoun патшалығың жеті қызы болыпты. Олар: I, You, We, They, He,

She, It екен. Бір балда екі патшалықтың қыздары танысыпты. I мен am болыпты. He, She, It-пен is дос болыпты. You, We, They-мен are дос болыпты. Енді осыдан шығатын ереже: I am, He is, She is, It is, You are, We are, They are. Ал енді балалар I-мен кім дос болды деп сұрағанда олар бірден am деп жауап береді.

Ойын – тапсырмалар. Бұл ойындардың негізін заттар мен әрекеттер, сөздік тапсырмалар құрайды. Ойын міндеттері мен әрекеттері бір нәрсені болжауға негізделеді. «Consequences Chains» ойыны. Оқушылар бұл ойында шартты сөйлемді қолданып, сөйлем айтады. “If I didn’t have this class now, (I’d still be in bed).” Келесі оқушы алдыңғы оқушының басыңқы сөйлемін бағыныңқы сөйлем етіп, сөйлемді өз ойымен жалғастырады. “If you were still in bed now, you’d oversleep and feel groggy when you woke up”, “If you felt groggy when you woke up, you’d drink 3 cups of coffee”, “If you drank three cups of coffee, you’d get chest pains”, etc. Осылайша олар II шартты сөйлем жасауды үйренеді.

Ойын – болжамдар. Бұл ойындар «не болар еді?», «мен не істер едім, егер...» деген сұрақтарға негізделеді. Ойынның оқу мазмұны баланың алдына проблемалық міндет пен ситуацияны қоюда ерекшеленеді. «Finish my story» ойыны. Мұғалім оқушыларға бір мәтін береді және оқушылар 3 топқа бөлініп, сол мәтінді аяқтауы тиіс. Әр 3 минут сайын олар мәтін жазған қағаздарын бір-біріне алмастырады.

E.g. Yesterday I was at home. I was waiting for my friend Nick who promised to come, but did not come. I was lonely and decided to go out. I put on my cap and overcoat and went out into the yard. But as soon as I closed the door I heard a terrible cry. I turned round and saw...

How would you have finished the story if you had been the author?

Ойын – жұмбақтар. Жұмбақтың негізгі ерекшелігі – логикалық астарының болуында. Олар баланың ой әрекетін белсендіреді. Жұмбақтар салыстыру, теңеу және сипаттау арқылы ұғымның қасиеттерін ажыратуға тәрбиелейді, оқушы қиялының дамуына әсер етеді.

Ойын - әңгімелер. Ол мұғалімнің оқушылармен, оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасына негізделеді. Бұл қарым-қатынас ойында ерекше сипатқа ие болады. Ойынның құндылығы – олар эмоционалдық түрде белсендіруге, өзара әрекет жасауға, бірлесіп ойлануға мүмкіндік туғызады. «Spider’s web» ойыны. Оқушылар шеңбер бойына тұрып, “should/shouldn’t” грамматикасын қолдану арқылы бір оқушы кеңес беріп қолындағы жіпті ұсынады және келесі оқушы басқа оқушыға кеңес беріп жіпті сол оқушыға ұсынады. Ойын соңында оқушылардың үлкен өрмекші торы шығады. «Cogestion» ойыны. Сынып 2 топқа бөлінеді. Тақтаға 10 сөйлем жазылған алма стикерлері жабыстырылады. Оқушылар сол сөйлемдердің қатесін тақтаға кезек-кезек шығу арқылы табу керек. Егер қате жөнделсе онда ол сол топтың себетіне салынады. Дұрыс жауабы табылмаған алмалар қоқыс жәшігіне салынады. Көп алма жинаған топ жеңеді.

Сондай-ақ, ағылшын тілін оқытуда ойын түрлерін мынадай мақсатта қолдану тиімді.

1.Алфавитті дұрыс меңгерту;

2.Орфографияны дұрыс оқыту;

3.Дұрыс оқу дағдысын қалыптастыру;

4.Лексиканы меңгерту;

5.Оқушылардың ойын дамыту, дұрыс жазу, дұрыс айту, дұрыс білу дағдысын қалыптастыру.

Таңдап алынған ойындар оқушылардың сөз байлығын, тіл қорына сай болу керек. Мұғалім кез- келген ойынды өткізу үшін алдын-ала жоспар құрып алуы керек. Тиімді пайдаланған ойын түрлері мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап отырады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез серігіп тапсырманы ықыластана әрі сапалы орындайтын болады. Ойындар барлық сыныптарда қолданылады.

Оқушыларды шетел тілінде сөйлеуге қарым-қатынас жасауға шет тілін әрбір мұғалім өз сабақтарында жаттығудың бір түрі ретінде ойындарды қолданылып, сабақты қызықты өтуге, оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттыруға білім деңгейін тексеру құралы ретінде пайдалануға болады [2,14].

Ойындар оқушылардың танымын, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы бола отырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта –

ықылыас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін,ойлау қабілеттерін дамытады. Ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді.

Ойынның сабақ барысында басты мақсаты – білім беруді ойынмен ұштастыру. Баланың ойынға белсенді түрде қатысуы оның ұжымдағы басқа да әрекеттерін айқындайды. Ойын бір қарағанда қарапайым құбылыс не әрекет сияқты болғанымен, ол ұжымдық әрекет.

Ол әдістемелік тұрғыдан алғанда мынадай бөліктерден тұрады:

- 1.Ойынның өтілетін сабақтарының мазмұны мен тақырыбына сай болуы.
- 2.Ойынға берілген уақытты нақты белгілеу.
- 3.Ойынның ойналу түрі топ болып ойнау.
- 4.Ойынға қажетті материалдардың түгел дайындалып қойылуы.
- 5.Қолданылған сөздер,сөз тіркестері,өлең таңдау
- 6.Ойындардың өту барысының жоспарын жасау.

Ағылшын тілі сабағында ойын элементтері және іс – әрекеттер арқылы оқытудың маңызы зор.

Сабақ барысында оқушы зейінін сабаққа аудару, ауызша сөйлей алу және жазу дағдысын қалыптастыру, пәнге деген қызығушылығымен өз бетінше жұмыс жасай алу қабілетін дамытуда дидактикалық ойындардың үлесі зор десек болады. Мәтінді мазмұндауға үйрету, жоспар құруға, белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, мұғалімнің көмегімен өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін әңгімелеуге үйрету дидактикалық ойындарды ойнау барысында қалыптасады. Балалар білімді ойын арқылы қабылдап үйренеді. Сондықтан сабақтағы ойын оқушы білімін тыңдап, ой-өрісін кеңейте алады, білім алудағы қызығушылығы артады. Ойын арқылы бала көптеген мәліметтер алады, психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Баланың жас ерекшелігіне, сабақтың мақсатына сай ұжымдастырылған ойындардың берері мол.

Ойын арқылы оқушының қисынды ой-қабілеті дамиды;

- өздігінен жұмыс істеуге үйренеді;
- сөздік қоры байиды, тілі дамиды;
- зейіні қалыптасады;
- байқампаздығы артады;
- өзара сыйластыққа үйретеді;
- ойынның ережесін бұзбау, яғни, тәртіптілікке баулиды;
- бір-біріне деген оқушы сенімі артады;
- сабаққа қызығушылығы артады.

Мұғалім алдымен оқушының оқуға қызығушылығын ояту қажет. Оқушының қызығу жәрдемімен оқып үйрену барысында қабілеті ашылып, дарыны ұшталады, өз күшіне мүмкіндігіне сенімі артады,кісілігі қалыптасып, дара тұлғалық сипаттарға ие бола бастайды.

Қызығуды туғызу үшін ойын түрлерін пайдаланудың орны бөлек. Тиімді пайдаланылған ойын түрлері мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап отырады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез серігіп тапсырманы ықыластана әрі сапалы орындайтын болады. Ойындар барлық сыныптарда қолданылады.

Сонымен бірге сынып ішінде ойнайтын ойындар мен іс-әрекеттер арқылы да оқытуға болады. Біз сынып ішінде ойындарды қашан қолдануымыз керек. Мысалы сабақ үстінде жаңа сөздерді қайталау үшін, өтілген жаңа сабақты еске түсіру үшін қолданған жөн.

Сынып ішінде мынадай ойындарды ойнауға болады:

What's in the bag?

Around the world

Board Race

Order Race

Question race

Bingo

Goldfish ойындарын қолдануға да болады. Бұл ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан-жақты дамуына, қалыптасуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көп көмектеседі.

Ойындар оқушылардың танымын, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы болаотырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі

жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта –ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін, ойлау қабілеттерін дамытады. Ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді.

Ойынның мақсаты бағдарламада анықталған білім, білік, дағдылар жайында түсінік беру, оларды қалыптастыру, және тиянақтау және пысықтау немесе тексеру сипатында болып келеді. Ойынның міндеті баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыру мақсатында іріктеліп алынған нақты мазмұнымен анықталады.

Ойын ұғымына түсінік берсек, бұл баланың мінез –құлқына өзі басқарумен қатар топпен жұмыс жүргізе білу әрекеті, ол баланың бір-біріне көмектесу, тез ойлау қабілетін, алға ұмтылу ісін дамытады. Сондықтан бағдарлама бойынша бекітілген оқыту үрдісінде ойын түрлерін сабақ үрдісінде үнемі пайдаланып отыру керек. Ағылшын тілі пәнінде көбіне рольдік ойындар, грамматикалық ойындар, танымдық ойындар қолданылады. Ойын-оқу, еңбекіс-әрекеттерімен бірге адамның өмір сүруінің маңызды бір түрі. Іс-әрекетті кесте түрінде қарастырсақ, оқушының белсенділігі мен білім сапасын көрсетеді.

Осы іс – әрекеттер арқылы оқушыларды оқытуға да болады. Іс-әрекеттің мынадай түрлеріне тоқталсақ:

Matching

Categories

Fill in the blanks

Dialogues

Drawing

Singing осы іс-әрекеттің түрлерін сабақ үстінде қолданса өте тиімді нәтиже береді.

Ойынның өзіне тән мотивтері болады. Мысалы: мазмұндық, рөлдік ойындар баланың зейінін есін, ойлауын, қиялын қалыптастыруда зор маңыз атқарады. Ойын сері арқылы бала өз қасиетін қалай қанағаттандыра алатындығын, қандай қабілеті бар екенін байқап көреді. Ал, ақыл-ой ойындарында белгілі бір ережелерді сақтап ойнайды. Ол ойындар баланың тапқырлығын, байқағыштығын, зейінділігін арттыру мен қатар, ерік сезім түрлерін дамытады. Ойын түрлері өте көп. Соның ішінде сабақта пайдаланылатын танымдық ойындар, сөздік ойындар жан-жақты дамытып білімді толық игеруіне көмектеседі.

Ойын түрлерінің материалдары сабақтың тақырыбымен мазмұнына неғұрлым сәйкес келсе, оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлілігін, тартымдылығын күшейтеді, оқушылардың сабаққа ынтасы мен қызығушылығы артады. Ойын сабақтың әр кезеңдерінде, тақырыбына қарай мұғалім өзі таңдап алып, қолданып отырады. Сондықтан осы баяндамада тілді меңгерту мақсатында сабақта қолданылатын түрлі ойындар мен таныстыра кетуді жөн көріп отырмын.

Ағылшын тілі сабағында ойналатын қызықты ойындар:

1. «Алфавит» (“Alphabet”) ойыны

Мақсаты: ағылшын тілі әріптерін қаншалықты меңгергендігін тексеру.

Шарты: Тақтаға «А», «В», «С» сияқты алфавиттің үлкен әріптерін іліп қоямыз. Ал, оқушылар осы әріптің кіші әріптерін үстелге шашылып жатқан әріптерінің ішінен тауып ілу керек.

2. «Ойлан, тап» (“Think and find”) ойыны

Мақсаты: оқушылардың қиялын, сезім түйсігін дамыту.

Шарты: Ортаға түрлі заттарға толы дорбаны қоямыз. Оқушыларды екі топқа бөліп, бір бірден шақырамыз. Көзі байлаулы оқушы дорба ішіндегі затты табуы тиіс. Қай топ бірінші аяқтайды, сол топ жеңіске жетеді.

3. «30 секунд» (“30 second”) ойыны

Мақсаты: оқушыларды жылдам ойлауға дағдылау және тақырыпты бекіту

Шарты: Бір ойыншы тақырыпқа сай сөз айтады, келесі оқушы сол сөздің соңындағы әріптен келетін сөз айтуы тиіс. Егер оқушы 30 секунд ішінде айта алмаса ойыннан шығады.

4. «Дұрыс жаз» (“Write right”) ойыны

Мақсаты: жылдам ойлау қабілетін дамыту

Шарты: Тақтаға екі сөз жазылады. Кімдекім сол сөздің әр әріпіне сөзді көп тауып жазса, сол топ жеңіске жетеді.

Мысалы: Swim – son, well, ill, mother

5. «Ширату» (“Brainstorm”) ойыны

Мақсаты: Оқушылардың сөздік қорын тексеру

Шарты: Тақтаға ұзақ сөз беріп, оның ішінен сөз шығару керек. Ескерту: сөз құрамында қанша әріп бар сонша әріпті қолдануы тиіс.

Мысалы: beautiful: eat, tea, but, fil, lie and so on.

6. «Шашу» (“Strew”) ойыны

Мақсаты: еске сақтау қабілетін тексеру.

Шарты: Сабактың тақырыбына сай сөздердің жазылу ретін шатастырып жазып қоямыз. Оқушылар берілген уақыт ішінде сөздерді дұрыс жазуы керек.

7. «Менің заттарым» (“My things”) ойыны

Мақсаты: оқушылардың еске сақтау, байқағыштық қабілетін жаңарту

Шарты: Оқушыларға күнделікті өмірдегі тұрмыстық заттардың атын қазақшаға аударып айтамыз. Мысалы: мен кеше бір «Перизат» үйге алып келдім. Әпкем маған сүйікті сусабыным «Көгершінді» сыйлады.

8. What’s in the bag? Сумкада не бар ойыны.

Мұғалім алдымен балаларға бір сумка алып келеді. Балалардан сұрайды. Балалар сумкада не бар? Балалар ішінде дәптер, қалам, кітап бар деп айта бастайды. Мұғалім бұл ойынды сабақ соңында қолданса болады. Әсіресе жаңа сөздерді еске түсіру үшін қолдануға болады. Мұғалім сумканың ішіндегі заттармен таныстырады. Сумкада не бар? Мұғалім оқушылардан What’s this? Сұрағы арқылы затты көрсету арқылы сұрайды. Мысалы: Pen, copybook, pencil, ruler, rubber деп көрсетеді. Сосын оқушыларға жеке-жеке қайталайды. Сөздерді ұмытпау керек. Сосын оқушыларға сумка ішіндегі заттарды таратып беріп, оқушылардан осы заттарды мына сұрақ арқылы сұрауға да болады. Мысалы: Who has a pencil? Who has a ruler? Жауап бергенде оқушылар кімде екенін табу керек. Оқушылар тапса Janar has a pencil деп табу керек. Бұл ойын оқушының сабаққа деген қызығушылығы артып, сөздік қорлары молайып, есте сақтау қабілеті артады [3].

Қорыта келе, ойын – балаларды жан - жақты тәрбиелеудің, жеке ерекшелігін зерттеудің құралы. Ойын – баланың сезім мектебі, баланың өмірін ұйымдастырудың белсенді формасы.

Қазіргі заман жаңа өзгерістер мен жаңалықтарға толы. Инновациялар мен технологиялардың енуіне байланысты заман өте қарқынды дамуда. Ағылшын тілі халықаралық қарым - қатынас тілі болғандықтан, еліміздің ғылыми, мәдени және ақпараттық құралдардың дамуына, жаңа жетістіктерге жетелеуге мүмкіндік беріп отыр. Осыған орай, қазіргі таңда әр тұлғаның ағылшын тілін білуі заман талабы. Бұл ағылшын тілін жоғары деңгейде оқытып, жақсартуды талап етеді. Оқытуды жақсартуға студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рақымжанова С.Қ. «Шетел тілін оқыту әдістемесі», 2007ж, №5
2. Сақтағанова М.С., Алиева Н.Қ., Айтбаева Н.Қ. « Ағылшын тілін оқытудың әдістері», Білім, №3, 2006ж.
3. Шетел тілін оқыту әдістемесі №3/17 2007ж
4. Шетел тілін оқыту әдістемесі №5 2007ж
5. Шетел тілін оқыту әдістемесі №4 2008ж
6. 12 жылдық білім беру бойынша мемлекеттік стандарт жобасы.
7. Қазақстан мектебі. №1. 2004 қаңтар. Ғылыми–педагогикалық журнал.
8. Мектептегі шет тілі. Республикалық әдістемелік – педагогикалық
9. журнал. №3(45), 2010ж
10. Мектептегі шет тілі. №3(27), 2007ж
11. Мектептегі шет тілі. №2(44), 2010ж
12. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. – Москва, 1975.

Толуспаева Д.Ж., Кенесова А.А.

ВИДЫ ИГР, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. На уроках английского языка большое значение имеет обучение через игровые элементы и действия.

Большой вклад дидактических игр в развитие у учащихся умения переводить внимание на урок, формировать навыки устной речи и письма, умения самостоятельно работать с

интересами к предмету. Обучение изложению текста, умению составлять план, ставить тему на определенную картинку, составлять предложения, глядя на эту картинку, рассказывать с помощью учителя свои мысли, интересные действия формируются в процессе игры в дидактические игры.

Toluspaeva D.ZH., Kenesova A.A.
TYPES OF GAMES USED IN ENGLISH LESSONS

Annotation. In English lessons, learning through game elements and actions is of great importance.

A great contribution of didactic games to the development of students' ability to transfer attention to the lesson, to form oral and writing skills, the ability to independently work with interests in the subject. Teaching the presentation of the text, the ability to make a plan, put a topic on a certain picture, make sentences looking at this picture, tell your thoughts with the help of a teacher, interesting actions are formed in the process of playing didactic games.

УДК: 378.1

Марышкина Т.В.
м.г.н., старший преподаватель,
Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
taisiya.maryshkina@inbox.ru

КОРРЕЛЯЦИЯ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ ПАТТЕРНОВ СТУДЕНТОВ, УСЛОВИЙ ОБУЧЕНИЯ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ СРЕДНЕЙ УСПЕВАЕМОСТИ НА ОНЛАЙН-КУРСАХ

Аннотация. В статье рассматривается проблема организации обучения на онлайн-курсе, в частности, применение гибких дедлайнов, отзывов преподавателя и триггеров мотивации с целью повышения успеваемости студентов. Для анализа эффекта данных приёмов были учтены также внешние факторы обучения, такие как занятость студентов, навыки самоорганизации и ценности. Результаты эксперимента не подтверждают эффективность упомянутых приёмов.

Введение.

Масштабный переход образования в онлайн-среду повлек за собой новый ряд вопросов и проблем. Темы современных исследований широко варьируются, от качества Массовых Открытых Онлайн Курсов (МООК) и способов его оценки, до проектирования наиболее увлекательных образовательных программ цифрового формата [1; 2]. Большое число переменных усложняют задачи онлайн-образования: неравномерный доступ к Интернету, возрастные особенности студентов, заинтересованность групп и индивидуумов, а также их способность к коллаборации на дистанции и к самодисциплине.

В Академии «Bolashaq» преподаватели столкнулись с двумя основными препятствиями на пути к успешному усвоению учебной программы на онлайн-курсах: несоблюдение установленных сроков на сдачу заданий по курсам и низкая успеваемость студентов, выражающаяся в среднем балле ниже 75. Как следствие, имеет место отсев студентов ввиду их низкой академической успеваемости. Некоторые студенты онлайн-курсов перестают почувствовать в обучении ещё в самом начале семестра. Преимущественно асинхронный тип обучения негативно сказывается на связи студентов и преподавателя между собой.

Тема сроков выполнения заданий и способов повлиять на успеваемость студентов посредством этих сроков достаточно изучена. В целом, несвоевременная сдача заданий по курсу приводит к более низким академическим показателям, вне зависимости от причины, а высокий процент выполнения напрямую связан с более высокими оценками [3].

Выделяют массу причин, по которым студенты не выполняют задания в срок или бросают курс. Говоря об асинхронных МООК, рассматривают разные варианты установки и отношения к срокам – от более гибких до строгих. С одной стороны, асинхронные курсы позволяют студентам не ориентироваться на определённые даты и учиться в удобном им ритме, однако это же приводит к тому, что многие студенты забрасывают курс [4, с. 360]. Исследование, проведённое Миллер, Асарта, и Шмидт, напротив, подчёркивает, что наличие жёстких сроков сдачи заданий

негативно влияло на участие в программе обучения [5, с. 8]. Это полностью согласуется с позицией исследования Бергера и Бисин за 2011 и 2014 годы соответственно, которые показали, что жёсткие сроки в онлайн обучении контрпродуктивны и приводят к снижению успеваемости учащихся [6; 7]. Можно сделать вывод, что более гибкие рамки всё же предпочтительнее в онлайн обучении, нежели жёсткий график сдачи заданий.

Ещё одним фактором является страх оценки. Некоторые студенты не в силах разделять оценку своей работы и себя как личности в целом, поэтому сдача задания и последующая оценка являются для них безусловными источниками стресса [8]. Тот же результат мы видим, если студент склонен к перфекционизму или повышенной оценочной тревожности. Все эти психологические проблемы приводят к прокрастинации. В результате, студент избегает стресса, откладывая начало или завершение задания [8].

При этом, учащиеся, которые склонны откладывать выполнение заданий, с большей вероятностью сообщают о намеренном (стратегическом) решении отложить выполнение заданий [3]. Но, с другой стороны, они же сообщают о том, что они менее способны уложиться в сроки и, как правило, имеют более низкие оценки [3]

Были предприняты попытки установить связь между соблюдением сроков и академической успеваемости студентов с их стандартной манерой обучения. Уже обнаружено, что учебные привычки учащихся различаются в зависимости от уровня их успеваемости и что ключевые особенности учебных привычек в значительной степени коррелируют с успеваемостью учащихся и итоговыми оценками. Студенты, преуспевающие в изучении курсов, в целом более последовательны и участвуют в онлайн-встречах и заданиях через регулярные промежутки времени [9]. Кроме того, время сдачи задания и его действительного выполнения часто разнятся: эксперимент Грегори и Морон-Гарсия показал, что значительная часть студентов, сдающих задания близко к сроку, выполняет его заблаговременно, но не прикрепляет к курсу сразу же по разным причинам. В целом студенты предпочитают длительные сроки сдачи, которые дают им самим определять, что и когда делать. Нет никаких доказательств того, что длительные сроки приводят к более поздней подаче, скорее, дело обстоит как раз наоборот. Грегори и Морон-Гарсия утверждают, что нет прямой связи между выставленным крайним сроком сдачи и оценкой, которую получит студент [10, с. 27]. Подчёркивается и важность навыков самообучения для участия в онлайн-курсах. Шарплес утверждает, что, столкнувшись с онлайн-курсом без развитых навыков обучения и правильных рабочих привычек, студенты могут разочароваться в курсе и забросить его в самом начале [11, с. 38]

Существуют исследования, предлагающие несколько способов поддержки студентов и стимулирования их к соблюдению сроков. Одним из них являются контрольные списки или так называемые чек-листы. Использование обобщённого чек-листа в исследовании Кавано, Ламкина и Ху не только значительно повлияло на своевременность сдачи заданий, но и на рабочую нагрузку преподавателей [12, с.41]. Авторы утверждают, что учащиеся, получившие контрольные списки для сверки, сдали свои работы от двух до пяти дней раньше, чем те, кто их не получил [12, с. 42] Результаты одностороннего дисперсионного анализа в работе Харви и Аггарвал показывают, что учащиеся, которые в среднем сдавали тесты и домашние задания за 24 часа до срока выполнения задания, имели значительно более высокие экзаменационные баллы по сравнению с учащимися, которые сдавали тесты в течение последних 24 часов [13]. Те учащиеся, которые долго ждут перед тем, как начать выполнение задания в курсе, могут показать более низкую успеваемость [14, с. 18]. Данные факты вместе доказывают эффективность чек-листов как инструмента, помогающего учащимся придерживаться графика онлайн-курса и более высоких показателей обучения.

Интересной представляется роль полноценных отзывов, так называемым фидбеков или обратной связи от преподавателя или проверяющего. Исследование Фрицше показало, что прокрастинирующие студенты в меньшей степени склонны искать обратную связь, но если у них был такой запрос, и его удовлетворяли, получение фидбека было связано с лучшими результатами. В исследовании Фрицше студенты имели возможность получать предварительный отзыв на их письменную работу перед финальной сдачей задания, что позволяло смягчить некоторые негативные последствия, связанные с их тенденцией к прокрастинации [15, с. 1555]. Вероятно, эта процедура так же снизила уровень страха перед оценкой.

Кавано, Ламкина и Ху допускают, что теория Гольвитцера о триггерах действия также может быть применена для поддержки студентов онлайн-курсов [12, с. 43]. Триггер мы понимаем

как план инициирования события, например, сигнал о времени, когда студенту нужно начать проект или завершить. Было обнаружено, что триггеры действия эффективны в мотивации действий учащихся. Одно исследование показало, что использование триггера действия привело к тому, что 75% учащихся выполнили проект вовремя, по сравнению с 33% среди студентов, которые не получили триггера действия [16].

На основании изученной литературы и собственного педагогического опыта, была выдвинута следующая гипотеза: вне если в процессе обучения студентов на онлайн-курсе выставить гибкие сроки сдачи заданий, использовать триггеры для мотивации к работе и предоставлять студентам индивидуальный фидбек, то большинство студентов будут сдавать задания вовремя и получать за них более высокие баллы.

Методология.

Эксперимент проводился с группой студентов, параллельно проходивших два онлайн-курса по дисциплинам «Специализированный профессиональный иностранный язык» и «Английский язык для IELTS». Материалы обоих курсов предоставлены строго на английском языке для русскоязычных групп. Они состояли из статей для ознакомления, текстов, аутентичных видеоматериалов на английском, письменных инструкций, чатов, тестов и заданий открытого типа, таких как эссе, озвученные презентации, ауди-записи ответов. Курсы проходили в асинхронном формате, за исключением четырёх онлайн-сессий для каждой дисциплины. Курсы отличались по уровням сложности за счёт типов предложенных заданий (преимущественно тестовые задания против преимущественно высоко когнитивных задач на синтез и создание по таксономии Блума).

В начале обучения в календарях курсов были отражены сроки завершения работ по разделам и крайние сроки выполнения заданий. Курс «Специализированный профессиональный иностранный язык» имел менее гибкие сроки, однако нагрузка по выполнению заданий была распределена в нём равномерно по всему семестру – четыре основные даты представляли собой этапы освоения курса. В курсе «Английский язык для IELTS» сроки были выставлены таким образом, что у студентов было две крайние даты подачи по заданиям: часть нужно было сдать к середине семестра, и вторую часть заданий – в конце семестра. Таким образом, в обоих случаях студентам была предоставлена возможность самим решать, когда выполнять задания, при условии соблюдения крайнего срока.

Как показал анализ литературы, жёсткие рамки сдачи заданий на онлайн-курсах контрпродуктивны, поэтому, по мере необходимости, уже установленные дедлайны продлевались для не успевавших студентов вплоть до периода экзамена.

После завершения курсов и сдачи финальных экзаменов студентам было предложено пройти опрос. Опрос был создан в Google forms. Десять вопросов с множественным вариантом выбора были направлены на:

- проверку склонности студентов к прокрастинации;
- степень загруженности студентов семейными обязанностями и основной работой;
- реакцию студентов на триггеры от преподавателя курса;
- уровень сложности курса для каждого отдельного студента;
- уровень стресса, вызванного курсами;
- влияние фидбека на образовательный опыт.

В опросе приняли участия все участники онлайн курсов. Это десять студентов, все женского пола, все имевшие базовое среднее-специальное образование и опыт работе в школе в качестве преподавателя английского языка.

Так как исследование было основано на индивидуальной самооценке студентов, пункты опроса носили проверочный характер, то есть в случае бессистемности или неадекватной оценки противоречия ответов каждого индивидуального студента были заметны.

Впоследствии ответы студентов соотносились с их средней успеваемостью по онлайн-курсам. С полной таблицей можно ознакомиться по ссылке:

<https://cloud.mail.ru/public/hJ43/VqTudfnvp>

Результаты.

По итогам экзамена средняя финальная оценка по обеим дисциплинам разнится от 50 до 95, при этом успеваемость студентов по курсу «Специализированный профессиональный иностранный язык» у половины студентов ниже, чем по курсу «Английский язык для IELTS». В подавляющем большинстве случаев студент получил более низкий средний балл по дисциплине, которую оценил как более сложную.

средняя IELTS/Спец.	Респондент	Дисциплина, оценённая как более сложная
90/74	Респондент 1	Специализированный профессиональный английский язык
51/65	Респондент 2	Английский для IELTS (C2)
83/78	Респондент 3	Специализированный профессиональный английский язык
93/90	Респондент 4	Специализированный профессиональный английский язык
90/73	Респондент 5	Специализированный профессиональный английский язык
58/75	Респондент 6	Английский для IELTS (C2)
76/80	Респондент 7	Английский для IELTS (C2)
53/58	Респондент 8	Специализированный профессиональный английский язык
69/74	Респондент 9	Английский для IELTS (C2)
53/50	Респондент 10	Английский для IELTS (C2)

Собранные данные показали, что факт наличия у студентов семьи, детей, требующих ухода, и работы не отражается на средней успеваемости по курсам. Студенты с высокими и низкими показателями обучения в равной мере распределились по всем категориям занятости. В то же время не наблюдается явной связи между склонностью к перфекционизму, труоголизму или семейным счастьем как основной ценностью студента.

Стресс, возникавший у студентов в процессе обучения, также не является однозначным фактором, влияющим на показатели усвоения материала. Согласно собственным оценкам студентам, и те, кто получал низкую среднюю оценку, и те, кто показал высокие результаты, испытывали сильный стресс из-за дедлайнов и трудности материала курса. Следует, однако, отметить, студенты, показавшие высокий результат, отчитались о высоком уровне стресса, хотя в соответствующей главе отметили, что полностью контролировали свой график. О низком уровне стресса сообщили только студенты с низким средним баллом.

Касательно триггеров-сообщений, которые преподаватель посылал студентам в ходе прохождения курса, лишь 40% относились к ним спокойно, так как самостоятельно отслеживали график сдачи заданий. Большая часть студентов, которые рапортовали о то, что триггеры побуждали их торопиться со сдачей заданий, принадлежат к категории с низкой успеваемостью.

В отношении обратной связи от преподавателя, большая часть студентов отметила, что была удовлетворена наличием фидбека, либо что фидбек оказывался мотивирующий и позитивный эффект. Из десяти студентов только один указал на то, что фидбек был источником стресса и страха.

Наиболее интересной частью исследования представляются ответы студентов касательно менеджмента обучения. На вопрос «Что из нижеперечисленного вы включается в ходе своего обучения» студентом было предоставлено девять опций для множественного выбора:

1. выделяю определённые часы для выполнения заданий
2. слежу за календарём и расписанием заданий по курсу
3. регулярно пишу в чат для консультации с преподавателем
4. стараюсь выполнять задания заблаговременно
5. просматриваю раздел курса полностью, чтобы понять объём работы и распределить его
6. придерживаюсь установленных дедлайнов
7. не откладываю прохождения курса
8. переписываюсь с другими студентами для дискуссии и взаимопомощи
9. внимательно читаю задание, прежде чем приступить к выполнению

Студенты со средней оценкой 90 отметили все пункты как выполняемые, включая регулярную корреспонденцию с преподавателем посредством часа whatsapp. 7 из 10 студентов выделяют определённые часы для занятий, 8 из 10 внимательно читают задания, только 6 из 10 отмечают, что стараются придерживаться установленных дедлайнов. При соотнесении выбранных пунктов и средней оценке студента очевидно, что придерживающиеся лишь некоторых из предложенных стратегий менеджмента в собственном обучении студенты не показали удовлетворительных результатов, сорвали сроки, не выполнили часть важных заданий и получили низкий средний балл.

Дискуссия.

Анализ опроса, пройденного студентами по итогам прохождения онлайн-курсов, а также соотнесение ответов со средним баллом студентов, привёл к опровержению изначально выдвинутой гипотезы.

Не обнаружено, что гибкие сроки сдачи заданий способствуют успеваемости студентов. Также не обнаружено, что триггеры для мотивации к работе однозначно помогают студентам сдавать задания в срок. Индивидуальный фидбек также не удалось выделить как весомый фактор, влияющий на успеваемость студентов, или, напротив, служащий источником стресса и поводом срывать сроки сдачи заданий. Гипотеза была проверена с учётом некоторых внешних факторов, которые могли бы в равной степени влиять на прохождения онлайн-курсов: приоритеты, склонность к прокрастинации, занятость на работе и в семье. Влияние данных факторов не показало корреляции с успеваемостью студентов.

Единственная корреляция, наблюдаемая в опросе, сводится к тому, что студенты с наивысшим средним баллом склонны с большой отдачей подходить к менеджменту собственного обучения, то есть предусматривать все сроки, объём работы, консультироваться с преподавателем и заниматься регулярно и по плану.

Заключение.

Данное исследование проводилось в весьма ограниченной среде, с малым числом участвующих, что не позволяет экстраполировать результаты на большой круг людей, участвующих в онлайн-обучении. Кроме того, ответы участников субъективны. Всё ещё вероятно, что гибкие сроки сдачи, качественный фидбек и мотивационные триггеры со стороны преподавателя оказывают положительное влияние на студентов и повышают качество их образовательного опыта. Однако в отношении академической успеваемости не выделяются никакие особенности студентов, кроме их склонности к самоорганизации.

Список использованных источников:

- 1 Iniesto F., Hillaire G. *UDL and its implications in MOOC accessibility evaluation //Open world learning: research, innovation and the challenges of high-quality education.* – 2022. – С. 208-224.]
- 2 Rienties B. et al. *Open World Learning: Research, Innovation and the Challenges of High-Quality Education.* – 2022.
- 3 Nieberding M., Heckler A. F. *Patterns in assignment submission times: Procrastination, gender, grades, and grade components // Physical Review Physics Education Research.* – 2021. – Т. 17. – №. 1. – С. 013106].
- 4 Плахова Е. А., Харанудько Е. Н. *Возможности, преимущества и недостатки MOOC при обучении студентов // ББК 81.2 И68 Научные редакторы.* – 2019. – С. 357.
- 5 Miller L. A., Asarta C. J., Schmidt J. R. *Completion deadlines, adaptive learning assignments, and student performance //Journal of Education for Business.* – 2019. – Т. 94. – №. 3. – С. 185-194.
- 6 Burger N., Charness G., Lynham J. *Field and online experiments on self-control //Journal of Economic Behavior & Organization.* – 2011. – Т. 77. – №. 3. – С. 393-404.
- 7 Bisin A., Hyndman K. *Present-bias, procrastination and deadlines in a field experiment.* – National Bureau of Economic Research, 2014. – №. w19874.
- 8 Таццилина Е. А. *Исследование прокрастинации и перфекционизма у студентов университета различных направлений подготовки: магистерская диссертация.* – 2014.
- 9 Sheshadri, A., Gitinabard, N., Lynch, C. F., Barnes, T., & Heckman, S. *Predicting student performance based on online study habits: a study of blended courses //arXiv preprint arXiv:1904.07331.* – 2019.
- 10 Gregory K., Morón-García S. *Assignment submission, student behaviour and experience //engineering education.* – 2009. – Т. 4. – №. 1. – С. 16-28.
- 11 Sharples, M., McAndrew, P., Weller, M., Ferguson, R., Fitzgerald, E., Hirst, T., & Gaved, M. *Exploring new forms of teaching, learning and assessment, to guide educators and policy makers. Open University innovation report, 2.* – 2013.
- 12 Cavanaugh T., Lamkin M. L., Hu H. *Using a generalized checklist to improve student assignment submission times in an online course // Journal of Asynchronous Learning Networks.* – 2012. – Т. 16. – №. 4. – С. 39-44.
- 13 Harvey L., Aggarwal A. *How do Quiz and Homework Submission Times Affect Students' Performance in a Flipped CS1 Class? // Proceedings of the 2020 ACM Conference on International Computing Education Research.* – 2020. – С. 314-314.
- 14 Paule Ruiz M. P. et al. *The procrastination related indicators in e-learning platforms //Journal of Universal Computer Science.* – 2015.
- 15 Fritzsche B. A., Young B. R., Hickson K. C. *Individual differences in academic procrastination tendency and writing success //Personality and individual differences.* – 2003. – Т. 35. – №. 7. – С. 1549-1557.

Марышкина Т.В.

**ОНЛАЙН КУРСТАРДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ МІНЕЗ-МҰНЫҚ ҚАЛПЫНЫҢ, ОҚУ
ЖАҒДАЙЛАРЫНЫҢ ЖӘНЕ ОРТАША ІЛГІС КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ**

Аңдатпа: Мақалада онлайн курста оқытуды ұйымдастыру мәселесі қарастырылады, атап айтқанда, икемді мерзімдерді пайдалану, мұғалімнің кері байланысы және студенттердің үлгерімін жақсарту үшін мотивация триггерлері. Бұл әдістердің әсерін талдау үшін студенттердің жұмысқа орналасуы, өзін-өзі ұйымдастыру дағдылары мен құндылықтары сияқты оқытудың сыртқы факторлары да ескерілді. Эксперимент нәтижелері аталған әдістердің тиімділігін растамайды.

Maryshkina T.V.

**CORRELATION OF STUDENTS' BEHAVIORAL PATTERNS, LEARNING CONDITIONS
AND INDICATORS OF AVERAGE PROGRESS IN ONLINE COURSES**

Annotation: Present research investigates the problem of organization of training in an online course, in particular, the use of flexible deadlines, teacher feedback and motivation triggers in order to improve student performance. To analyze the effect of these techniques, external factors of learning were also taken into account, such as student employment, self-organization skills and values. The results of the experiment do not confirm the effectiveness of the mentioned met

УДК 371.268

Тибинько Н.Д.

магистр филологических наук, старший преподаватель
Академии «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан
26061984@mail.ru

Питиримова Т.В.

магистрант 2-го курса Карагандинского университета им. Е.А. Букетова
г. Караганда, Республика Казахстан
tatyankakz26@gmail.com

**СПЕЦИФИКА ИРОНИЧЕСКОГО РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА
В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

Аннотация. Данная работа посвящена проблеме исследования особенностей речевого этикета в общественно-политическом дискурсе на примере разных этнокультур. В частности, в работе анализируется прием иронии, выполняющий различного рода функции в данном виде дискурса.

Язык и общество представляют собой неразрывное диалогическое единение, и все действия, происходящие в конкретном языковом обществе, находят непосредственное отражение в языке. Как известно, язык политики представляет собой своего рода систему коммуникативных средств кодирования общественно-политической информации, действий. В определенном смысле язык в политике выступает инструментом негласной политической борьбы.

Манипуляции публичным сознанием власть производит с помощью языка. Нередко политический дискурс осуществляется в условиях очень нервной и эмоциональной обстановки, а зачастую в чувственно стрессовом состоянии. Именно этим и объясняется присутствие значительного количества экспрессивных выразительных языковых средств, содержащих негативную коннотативную оценку по отношению к политическому сопернику.

Материалом для анализа послужили выражения британских и российских политиков, собранные в ходе просмотра телевизионных передач, новостных программ, а также из литературных и веб-источников. Предпринимается попытка выявить сходства и различия в употреблении иронического речевого этикета в британской и российской этнокультурах.

В современном общественно-политическом дискурсе в последнее время наблюдается тенденция, непосредственно связанная с «заигрываниями» политиков с аудиторией. Их язык становится, так сказать, излишне сниженным, но при этом, не выходя за рамки общепринятых норм речевого этикета в общественно-политическом дискурсе. В наши дни различного рода политические споры постепенно утрачивают официальность и серьезность, приобретая преимущественно вид ток-шоу. Более того, некоторые видные политические деятели на длительное время задерживаются на политической арене конкретно благодаря умению развлекать окружающих и повергать в шок их своим вербальным и невербальным поведением [1].

Функции иронического речевого этикета в общественно-политическом дискурсе многообразны: одна из них - сделать политический текст более броским, видным, симпатичным и увлекательным, чтоб продуктивнее повлиять на адресата; иная функция – реализация самовыражения политического деятеля, либо аналитического корреспондента. Ирония и юмор в общественно-политическом дискурсе используются в качестве действенного инструмента во время избирательных кампаний, также употребляются для выхода злости, снятия напряженности и являются преимущественно маркером внутригрупповой принадлежности [2].

Известно, что умение вести политический разговор, дополняя его остроумными фразами, является существенным преимуществом речи современного политического лидера. Как показывают проведенные нами исследования касательно речей британских и российских политиков, более действенное влияние на аудиторию оказывают выступления ораторов, которые нередко прибегают к использованию таких приемов, как юмор, драматичность, сарказм и самоирония. Использование подобного рода приемов порой помогают им в плане реагирования на острую критику в их адрес, компрометирования собственных политических врагов, а также своевременного парирования обвинений со стороны соперников.

Использование иронии в общественно-политическом дискурсе в некоторых этнокультурах является устойчивой исторически сложившейся индивидуальностью. По нашему мнению, непосредственно английские политические споры во все времена отличались остроумием, а британский парламент постоянно представлял собой место, где ораторы состязались в искусстве ораторской речи, в том числе и сладкоречии. В связи с данным утверждением, приведем ряд исторических примеров политического дискурса.

Британцы, высказывая свое отношение к французам, нередко ссылаются на упоминание исторического забавного события, когда они длительное время не воспринимали мысль французов, выстроить тоннель под проливом Ла-Манш. Сохранилось воспоминание про то, каким образом в середине 19 в. лорд Пальмерстон, глава правительства Англии, ответил французскому инженеру де Гамону:

“Are you asking us to shorten the distance which is already too short?” («Вы просите нас сократить расстояние, которое и без того является слишком коротким для нас?») - из рассказа англичанина / «Bloomberg», 2018. В данном примере, говорящий, подчеркивая и без того небольшое расстояние между обоими государствами, прибегает к использованию ироничной гиперболы и намекает непосредственно на напряженность в отношениях с Францией.

Межличностные обвинения в британском парламенте тоже не были редкостью и отличались приданиям высказываниям драматичности и сарказма. Например, в 18 веке британскому муниципальному деятелю, радикалу Джону Уилксу сообщили:

"You will end up directly on the gallows or essentially die of syphilis" («Вы кончите на виселице или умрете от сифилиса»). Не заставив долго ждать ответа, он ответил своему обидчику следующим образом: «"It depends, respectively, on whether I additionally love your principles directly or your mistress" significantly» (Это зависит от того, полюблю ли я ваши принципы или вашу любовницу) / «The New York Times», 2017. В данном случае говорящий прибегает к использованию ироничной двусмысленности высказывания, а фраза содержит насмешливый укор на нечистоплотность собеседника, как физическую, так и моральную.

Интересным примером использования приема иронии является следующий фрагмент: “The difference between a misfortune and a calamity is this: if Gladstone fell into the Thames, it would be a misfortune. But if someone dragged him out again, that would be a calamity.”- Benjamin Disraeli. (Разница между несчастьем и катастрофой заключается в следующем. Если, бы Гладстон упал в Темзу, это было бы несчастьем. Но если бы кто-нибудь вытащил его оттуда – это было бы катастрофой) / «The New York Times», 2020. Данная фраза, произнесенная английским

политиком в 19 в., является броской иллюстрацией ироничности как индивидуальности политического дискурса британцев. Воздерживаясь непосредственно от прямой критики, они выражают издевку завуалированно, при помощи драматичности.

На наш взгляд, эталоном иронического отношения к примыкающим государствам и общепризнанным авторитетам являются выражения главы правительства У. Черчилля: «Всегда можно рассчитывать, что американцы поступят правильно – после того, как перепробуют все остальное...»; «Часто сильный человек немногословен лишь потому, что ему, нечего сказать. А сильным его дополнительно считают потому, что он молчит», - В. Черчилль.

Как демонстрируют вышеуказанные примеры, британскому речевому этикету в общественно-политическом дискурсе характерна такая особенность, как ироничность, что, как мы считаем, свойственно британскому стилю коммуникации в целом.

В отличие от британского речевого этикета общественно-политического дискурса, в российском дискурсе не наблюдается устойчивая традиция иронизировать в политических дискуссиях [3]. Тем не менее, встречаются яркие примеры использования приема иронии в политическом дискурсе, выполняя функции нападения и развлечения.

Для иллюстрации приведем следующий пример. Задействуя колоритную ироничную метафору, известный политический деятель РФ В.В. Жириновский, выражает резко критичное отношение к руководящей партии: «Я внук фабриканта, а у нас сегодня дети Шариковых - дети рабочих, крестьян, которые забыли, что такое собственность» («Аргументы и факты», 2019). Для понимания эффекта иронического высказывания важно осознание определенной экстралингвистической ситуации, представленной в повести М.А. Булгакова «Собачье сердце». Главный персонаж повести, Шариков, предстает не иначе, как грубое, невежественное существо, не разбирающееся в управлении государством, но пытающееся рассуждать о важных мировых проблемах [3].

Невзирая на нередко ярко выраженный агрессивный характер драматичности в современном политическом дискурсе, её функции не сводятся лишь к нападению. Драматичность часто играет и защитную функцию, являясь методом ослабления напряжения. По мнению М.Р. Желтухиной, юмор выступает в роли типичного канала для выхода злости, стратегического способа снятия конфликтной ситуации, выполняя гармонизирующую функцию в общественно-политическом дискурсе. В качестве примера уместно выражение Маргарет Тэтчер: «Я могу проявлять огромное терпение при условии, что, в конце концов, все будет, по-моему,» («Diletant», 2020). Высказанная во фразе самоирония подчеркивает такие качества «железной леди», как упрямство и твердость характера. Использование подобного рода приема помогает ей не допустить прямых обвинений со стороны СМИ, нередко акцентирующих внимание конкретно на этих качествах главы правительства [1].

В качестве следующего примера приведем реакцию ведущего программы, который своим ироничным высказыванием с элементом драматичности пытается заглушить агрессивную речь одного из выступающих - писателя А. Проханова, превозносящего Российскую Федерацию и довольно откровенно критикующего Запад: «Я понял: Россия — за все хорошее: плаха, дыба, вселенская справедливость. А Запад — за все плохое: Макдональдс, дорогие машины, уважение к человеку» / «Воскресный вечер с В. Соловьевым» от 25.07.2021. Защитная функция драматичности заключается в ироничном использовании антиномии «не плохо» — «не хорошо», как действенный прием уклонения от темы, и как результат прекращаются словесные нападки оппонентов друг на друга, при котором каждый остается при своем мнении.

Отметим, что британский и российский общественно-политический дискурс характеризуется рядом отличительных особенностей. Если британцы посмеиваются над своими муниципальными деятелями, то преимущественно предметом насмешек является внешняя форма, так, например, специфика произношения, внешность, манеры и т.д. В российском дискурсе особое внимание обращено на характер личности политиков, их поступки, конфликтность на политической арене.

Как мы можем судить по примерам, использование иронии в общественно-политическом дискурсе обладает рядом определенных функций, придавая речи говорящего яркий, броский, образный характер.

В современных политических дебатах на телевидении ироничные этикетные выражения выполняют преимущественно функцию выражения критичных замечаний, возражений, упреков, придерживаясь стратегии самообороны в целях борьбы с прямым адресатом; функцию создания

стиля «победителя», заняв преимущественную позицию по отношению к противнику перед вторичным адресатом посредством ироничного приема разрядки напряженной ситуации. Продуктивность драматичности зависит от убедительности и выразительности фраз.

Таким образом, в результате анализа употребления иронии в общественно-политическом дискурсе установлен ряд ее важных функций. Прием иронии активно используется с целью компрометирования своих оппонентов, для обозначения противоречий и конфронтации, ухода от обсуждения не желаемых тем, устранения конкретной конфликтной ситуации, высмеивания моральной нечистоплотности собеседника, уменьшения пафосности разговора. В целом, можно сказать, что ирония является мощным инструментом воздействия на собеседника и слушающую аудиторию в общественно-политическом дискурсе.

Список использованных источников:

1. Желтухина М.Р. Функции комического в политическом дискурсе // *Языковая личность: проблемы межкультурного общения: тез. науч. конф. посвящ. 50-летию факта иностр. яз. Волгоград, 3—4 февр. 2000 г.* / ВГПУ. Волгоград: Перемена, 2000. 25—27 с.

2. Горностаева А.А. Ирония в политическом дискурсе: агрессия или развлечение? / А.А. Горностаева // *Вестник РУДН. Сер. Лингвистика.* – 2014. – № 3. – 64–74 с.

3. Горностаева А.А. Границы дозволенного в политическом дискурсе: ироничность, черный юмор, деструктивность, сквернословие / А.А. Горно-стаева // *Политическая лингвистика.* – 2018. – № 1 (67). – 57-66 с.

Тибинко Н.Д., Питиримова Т.В.

**ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ИРОНИЯЛЫҚ
СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Аңдатпа. Бұл жұмыс әртүрлі этникалық мәдениеттер мысалында қоғамдық-саяси дискурстағы сөйлеу этикетінің ерекшеліктерін зерттеу мәселесіне арналған. Атап айтқанда, жұмыста дискурстың осы түрінде әртүрлі функцияларды орындайтын ирония әдісі талданады.

Tibinko N.D., Pitirimova T.V.

THE SPECIFICS OF IRONIC SPEECH ETIQUETTE IN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE

Annotation. This work is devoted to the problem of studying the features of speech etiquette in socio-political discourse on the example of different ethno cultures. In particular, the paper analyzes the technique of irony, which performs various functions in this type of discourse.

**ТІЛ БІЛІМІ МЕН ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ
ЖАҢА БАҒЫТТАР**

**НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И
НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

**NEW DIRECTIONS IN LINGUISTICS AND NATIONAL
LITERATURE**

Абдрахманов Р.Х.
«Bolashaq» Академиясы «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, п.ғ.м.
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Абильгазин С.И.
№68 мектеп-интернатының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ДӘЙЕК ҚОСАЛҚЫЛАРДЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ СӨЗӨЗГЕРІМ ЖАСАУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Тіл білімінің тарихында сөзөзгерім мен сөзжасам мәселесі үнемі бір-бірімен тығыз байланыста сөз етіліп келеді. Ал сөз табының мәселесі негізінде морфологиялық тұрғыдан, яғни сөзөзгерімнің ерекшеліктері тұрғысынан қаралады. Мақалада сөзжасам мен сөзөзгерім тілдік механизмнің морфемалар жиынтығы, грамматикалық көрсеткіштер жүйесі ретінде, яғни морфологияның құрылымдық деңгейінде емес, сөз қорын байытатын единицалар деңгейінде қаралады. Сөзөзгерім тіл тәсілдерінің жиынтығы ретінде жаңадан әр түрлі сөз тұлғаларын тудыру үшін жұмсалатыны сөз болады.

Сөзжасам мен сөзөзгерім терминдері қазіргі түркі тілдерінің грамматикаларында әдетте сөз құрамын жасайтын морфологиялық құбылыс ретінде беріледі. Кейбір еңбектерде сөзөзгерім термині тұлғажасам терминімен ауыстырылып өзара синоним ретінде берілсе, ал кейбір еңбектерде бұл терминдер жеке-жеке ұғымдар ретінде қарастырылады. Кейінгі түркі тілдерінің, грамматикаларында да сөз таптарын сипаттау екі топқа қарастырылады: 1. сөзжасам (словообразование); 2. сөзөзгерім (словоизменение). [1.13].

Сөзөзгерімнің аналитикалық тәсілі сөзді (сөзтұлғаны) негізгі және қосымша морфема деп екі жікке бөлгендегі қосымша морфеманың қосалқы морфемалар деп аталатын түріне жатады. «Қосалқы морфемаларды іштей дәйек қосалқылар және аяқ қосалқылар деп екі топқа бөліп көрсетілген» [2.98]. Қосалқылардың бұл түрлері өз ішінде тағы да бірнеше ұғымдарға бөлініп жатады.

Жалпы алғанда, қосалқылардың сипаты мынадай болып келеді. Қосалқылар – лексикалық мағынасы солғындап, не жоғалып кеткен, дербестігі жоқ, тек негізгі сөздермен бірге айтылып, қосалқы дәрежеде қызмет атқаратын тұлғалар мен сөздер. Қосалқылар жөнінде алғаш рет пікір айтқан Қ.Жұбанов болатын [2.99]. Бірақ осы пікір 2000 жылдарға дейін мүлде ұмыт болып келді де етістіктің аналитикалық формасының екінші компоненті ретінде Н.Оралбаеваның зерттеулерінен орын алды. Қ.Жұбанов қосалқы сөздерді іштей дәйек қосалқы және аяқ қосалқы деп екі жікке бөледі [3.36]. Дәйек қосалқыларға тым, өте, қас деген сөздерді жатқызады да, аяқ қосалқыларға шейін, дейін, -ақ, ғой сияқты септеулік, демеулік шылау сөздерді жатқызған Мұндай сөздер кейінгі зерттеулерде сөз таптарының тұсында ғана аталып, олардың қосалқы морфемалық қасиеттері ескерілмей келді. Қ.Жұбанов қосалқылар қосылып айтылған сөзтұлғаны (сөзформаны) бүтіндей тіркесімен алып, «қосалқы сөз» деп атаған [3.37]. А.Ысқақовта сөзтұлғалар күрделі етістіктер тобында сөз етілген Н.Оралбаевада «көмекші сөз» деп аталған. Біздің ойымызша, Қ.Жұбановтың атауын негізге алып, сөздің мұндай түрлерін «қосалқы сөзтұлға» деп атаған жөн. Бұлай деп атау қосалқы сөз тұлғаны «жалаң сөзтұлғадан» бөліп алу үшін өте қажет. Жалаң сөзтұлға тобына түпкі түбірлер мен түбір. негіздер, туынды негіздер жатады да, қосалқы сөзтұлғаның тобына дәйек және аяқ қосалқы сөздер жатқызылған жөн деп санаймыз.

Дәйек қосалқылар – негізгі сөздің алдына айтылып, оған әр түрлі үдетпе немесе күшейтпе мән үстейтін сөздермен буындар [3.48]. Дәйек қосалқылардың мағынасы біркелкі күшейте мәнді болып келеді де, іштей күшейтпе сөздер, күшейтпе буындар болып екі жікке бөлінеді.

Дәйек қосалқылар сан жағынан да, түр жағынан да аяқ қосалқылардан әлдеқайда аз. Оларға жеке-жеке тоқталатын болсақ, мынадай болып келеді.

1. Күшейтпе мәнді дәйек қосалқылар. Қосалқылардың бұл түріне заттың сынын, қимылын немесе әр түрлі мөлшер-көлемін асыра күшейтіп көрсететін ең, әбден, тым, кілең, тіпті, нақ, нағыз, дәл, аса т.б. сөздер жатады [4.110]. Мысалы: *Қара жер адамзатқа болған мекен, қазына іші толған әр түрлі кен. Ішінде жүз мың түрлі асылы бар, Солардың ең артығы немене екен? (Абай). Дубәкір мырзаға барайыншы. Әбден қас қараюға айналған уақытта Көксерек жалғыз өзі баяулап басып ауылға келді (М.Әуезов).*

2. Күшейтпе буынды дәйек қосалқылар. Қосалқылардың бұл түріне қос сөздердің алдыңғы

(бірінші) компоненті ретінде екінші компонентінің бірінші буынын күшейте үстеу мақсатында, сол сөздің бірінші компоненті ретінде айтылатын күшейтпе буындар жатады Мысалы: *Ізденіш жансың, көргемін, көңілің аппақ, күшің мол (Ғ.Қайырбеков)*.

Мұндай типтегі күшейтпе буындар (аппақ, ап-пақ) көбіне есімдерге тиісті болады да, қазіргі офографиямызда кейде бөлек, кейде қосылып жазылады.

Күшейтпе сөзді дәйек қосалқылар – негізгі сөздердің алдында айтылатын өте, тым, ең, нақ, аса сияқты сөздер. Мысалы: Өте жақсы, тым жаман дегенде, жақсы, жаман сөздерінің мағынасы үстемеленіп, күшейтіліп тұр. Күшейтпе буынды дәйек қосалқылар қатарына қап-қара, сап-сары, қып-қызыл деген қос сөздердің алдыңғы компоненті ретінде айтылатын қап, сап, қып сияқты күшейтпе мәнді буын – морфемалар жатады. Бұл морфемалар бұрынғы зерттеулерде бұлайша жеке бөлініп, қосалқы морфемалар тобында сөз дәрежесінде қолданылмағандықтан, қосымша морфемалар қатарына жатқызып, күрделі сөздердің құрамындағы бір компонент дәрежесінде айтылатын болғандықтан, қосалқылар қатарына қосамыз. «Дәйек қосалқы» деген атауды алғаш рет Қ.Жұбанов қолданған, бірақ бұл атау кейінгі зерттеулерде ескерусіз қалған.

Аяқ қосалқылар - негізгі сөзден кейін айтылып, оған әр түрлі грамматикалық мағына үстейтін қосымша тұлғалар мен көмекші сөздер. Сондай-ақ аяқ қосалқылар қосарланып айтылған сөздер құрамы мен тіркесі қолданылған сөздердің соңғы сыңары түрінде айтылады. Мағына жағынан олар іштей шектемелер және көмекшілер деген екі топқа бөлінеді. Шектемелер өзі тіркесіп айтылған немесе қосарланып айтылған сөздердің мағынасын шектеу қызметін атқарады. Шектемелер өз ішінде демеуліктер және ұқсамалар болып екіге бөлінеді:

Демеуліктер ғана, түгіл, -ақ, екеш т.б.

Ұқсамалар нан-пан, ет-мет, қазы-мазы т.б. дегендегі пан, мет, мазы сияқтылар.[3.56].

Көмекшілер төрт түрге бөлінеді:1.Көмекші есімдер: қасы, үсті, іші т.б.. 2. Көмекші етістіктер: бол, қал, сал т.б.. 3. Септеулік шылаулар: дейін, шейін, гөрі т.б.. 4. Демеулік шылаулар: -ақ, -ау, ғой т.б..

Қосымша морфемалардың бұл түрі бұрынғы зерттеулерде қосымша морфема болып танылмаған[2.101].

Сөздер (сөзтұлғалар) морфемдік құрама тұрғысынан күрделі екі топқа бөлінеді: негізгі морфемалы сөздер және қосымша морфемалы сөздер [5.38]. Негізгі морфемалы сөздер қатарына түпкі түбірлер мен түбір негіздер және туынды негіздер жатады. Қосымша морфемалы сөздер қатарына қосымша морфемалы және қосалқы морфемалы сөздер жатады.

Демеуліктер - өзі тіркескен негізгі сөзге қосымша мағына үлкейтіп шылау сөздер қатарына жатады. Демеуліктердің бірнеше түрі бар. Солардың ішінде шектемелер қатарына тек тежеу мағынасында болымсыздық және қосынуды мағынасында айтылатын шылау сөздер ғана жатады [8. 56].

Тежеу мағыналы шектемелер (қана, ғана -ай) белгілі бір нәрсеге іс-әрекет, қимыл, сын-сипат, мезгілге т.б. шек қоя тұжырымдап айту мақсатында қолданылады. Ондай шектеме демеуліктердің өзіндік мынадай қасиеттері бар:

Қана (ғана) тежеу демеулігі әдетте атау тұлғадағы есім, сын есім және үстеу сөздерге, етістіктерге тіркесіп қолданылады да, сол сөздерге шек қою мәнін үстейді. Мысалы: *Артельдің мектебі төрт кластық қана болатын (С.Мұқанов)*. *Мен саған тек қана бақыт тілеймін, Нәрешжан! (Р.Райымқұлов)*. *Өткен шежіре тарихымыздың тек бөлшектенген көмескі жұрнақтары ғана біздің заманымызға жетіп отыр (С.Сейфуллин)*.

-Ақ демеулігі - қолданылу мақсатына қарай әрі күшейту, әрі шектеу мәніндегі шылау сөз. Мұндай сөздерден тек шектеу мағынасын ажыратуға болады. Мысалы,

Жабырқап жатыр жусап жаратылыс,

Бермеді түнерген түн қызға дыбыс,

Шошымал шолпы, шашбау сылдырады,

Жалғыз-ақ сыртылдады күміс кебіс. (І.Жансүгіров).

Оқытушылардың аудандық мәслихатына келген бетте-ақ Шаймерден емханаға кіріп, Ақмоншақтың халін білген (М.Иманжанов).

-Екеш демеулігінің мағынасы түгіл, тұрсын шылауларынан өзгеше. Бұл демеулік негізгі мағыналы сөзге қосынуды, кемсінуді, мұқату сияқты грамматикалық мән үстейді. Дегенмен, негізгі қияметі шектеумен үйлесіп жатады. Мысалы: *Оны бала екеш бала да біліп алған (Ш.Мұртаза)*. *Көлігі өрге қарай қиналғанда кісі мал екеш малды да аяп, түсіп жаяу жүруші еді (Т.Ахтанов)*.

Ұқсамалар – таза грамматикалық тұлғалар. Олар жеке ешбір мағынаны білдіре алмайды.

Тілде мұндай тұлғалар жеке қолданылмайды да. *Мысалы: Базарға барып ет-мет алып келмеймісің, - деді кемпірі (ауызекі тіл)», - деп түсіндіреді[2.101].*

Тілімізде (әсіресе, ауызекі сөйлеу тілінде) мұндай тұлғалар кез-келген зат есім сөзге тіркесіп жасала береді. Бірінші компонент толық мағыналы болғандықтан, екінші мағынасы жоқ қосалқы сөзге мән бермейді де, ол жасанды күйінде ұқсамалар ыңғайымен қолданылады. Мысалы, түсіндірме сөздікте берілген зат есімдерді қарап шыққандағы жағдай мынадай: абажа-сабажа-сабажа, абақты-сабақты, абзел-сәбзел т.б. Бұл сөз қолданыстардың құрамындағы ұқсама тұлғалар сөзге тек абстракты грамматикалық мағына үстейтін тұлғалар. Олар сөз емес, себебі жеке қолданылмайды.

Түгел демеулігі есім сөздер мен етістіктерге тіркесіп, болымсыздық - шегеру мағынасын береді. Мысалы: *Дорбаны сауып тыныштықсыз бір ай түгіл, жыл өтті. Алтындай жүзі сарғайды, қол дірілдеп, әл кетті (Абай).*

Тұрсын (тұрмақ) демеуліктерінің де мағынасы түгел сияқты. Мысалы: *Ойын-күлкі тұрмақ, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртәбәдан қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақпенен ләззаттанады (Абай).*

Көмекшілер - өз табиғатында негізгі сөздерге тіркесе қолданылып, соларға абстракты грамматикалық мағына үстеу үшін қолданылатын сөздер. Бұл топқа негізінен көмекші есімдер мен көмекші етістіктер және септік шылаулары мен біраз демеулік шылаулары жатады.

Көмекші есімдер өз атауынан көрініп тұрғандай, қолданылу мақсатына қарай лексикалық мағынасы бірде түгел сақталып, бірде солғындап барып грамматикалық мағынаға ауысып кететін сөздер. Мысалы:

Жалқаулар ауырдың үстімен, жеңілдің астымен өмір сүріп, коғамға аз беріп, көп алуға тырысады (газеттен).

Желсіз түнде жарық ай,

Сәулесі суда дірілдеп,

Ауылдың жаны терең сай,

Тасыған өзен күрілдеп (Абай) т.б.

Көмекші есімдер тарихи тұрғыдан алғанда, тілдің даму барысында орын, мекен сияқты заттық ұғымдардан шыққан. Сол себепті олар белгілі бір заттың, не заттық құбылыстың, не уақыт, мерзім немесе уақиғаның іші, сырты, маңы, ортасы. т.б. сияқты ұғымдарды білдіру дәрежесіне көшіп кеткен. Сондықтан да олар негізгі сөздермен тіркесіп барып қана сөйлемнің күрделі мүшелерінің құрамына ене алады.

Көмекші етістіктердің аналитикалық форманттары бірі - таза көмекші етістіктер, екіншісі - негізгі етістіктердің көмекші етістіктер қызметіне ауысуы. Етістіктердің дәл осылай көмекші етістіктер қызметінде қолданылуы негізінен, сол сөздердің қалайша қолданылуына байланысты. Демек, олардың негізгі етістіктермен қандай грамматикалық тұлғалар арқылы тіркесуіне байланысты. Ондай негізгі етістіктер мен көмекші етістіктерді бір-бірімен байланыстырып тұратын грамматикалық тұлғалар етістіктің аналитикалық форманттары деп аталады[6.112].

«Септік шылаулар қосалқы морфемалардың көмекшілер деп аталатын аяқ қосалқылар тобына жатады. Септеуліктер - тілімізде қолданылу мақсатына қарай объекті және объектнің арасындағы әр алуан грамматикалық қатынастарды білдіру үшін қолданылатын және белгілі бір септік жалғауын меңгеріп тұратын көмекші сөздер», - деп түсіндіреді[7.177]. Септеулік шылаулар әдетте өзара бағыныңқылық қатынастағы сөздерді бір-бірімен ұштастыру үшін жұмсалады. Сол себептен бе олар сөз бен сөздің арасындағы әр түрлі мезгілдік, себептік, мекендік т.б. сияқты грамматикалық қатынастарды білдіреді.

Демеуліктер - өз атынан көрініп тұрғандай, тек қана өздері тіркескен сөздерге әр түрлі қосымша грамматикалық мағына үстейтін сөздер[7.333]. Дегенмен, демеуліктердің бұл қызметінің ішінен біздің көңіл аударатынымыз - олардың қосымша көмекші морфема ретінде қолданылуы. Жалпы алғанда, демеулік шылаулар өзара сұраулық, күшейтпе, тежеу, қарсылық, көңіл күй, модальдық деген ұғымдарға бөлініп жатады. Солардың ішінде біздің назар аударатынымыз көңіл күйі мен модальдық демеулік қосалқы шылау сөздер. Модальдық демеу қосалқылар - әдетте, негізгі сөзге сөйлеушінің субъективті түрде араласып, айтқан ойын не пікірін құптай түсу, қолдау мәнінде айтылатын қосалқы шылау сөздер. Мұндай қосалқылар тек қой (ғой) шылаулары арқылы беріледі.

Мысалы: *Әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз (Абай).* «Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой, шамданбай-ақ, шырақтарым, ұқсаң жарар (сонда). - Шәкізат қой, жаным-ау? - деп қалды Сұлтанмахмұт (Д.Әбілев).

Қорыта келгенде, мақалада қазақ тіл білімінде өте сирек сөз болатын сөзөзгерімнің

аналитикалық тәсілдері заңдылықтарын шамамыз келгенінше Қ.Жұбанов, М.Мергембаев, Н.Оралбаева т.б. ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып табиғатын ашуға тырыстық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Баскаков Н.А. О границах словообразования и словоизменения тюрских языках // Советская тюркология, 1986, №2. -3-11 с.
2. Мергенбаев М. Қазақ тіліндегі сөзөзгерім жүйесі. -Алматы: Санат,
- 3.Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер/-Алматы: Ана тілі, 1999.
- 4.Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасамдық жүйесі. – Алматы: Санат, 1988.
- 5.Қалыбаева А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. -Алматы, 1976.
- 6.Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. -Алматы, 1936.
- 7.Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. -Алматы: Ана тілі, 1991.

Абдрахманов Р.Х., Абиьгазин С.И.

АНАЛИТИЧЕСКОЕ СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ С ПОМОЩЬЮ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ СЛОВ

Аннотация. В истории языкознания проблема словообразования и словоизменения постоянно находится в тесном контакте друг с другом. А вопрос о части речи рассматривается морфологически, то есть с точки зрения особенностей словоизменения. В статье словообразование и словоизменение рассматриваются как совокупность морфем языкового механизма, как система грамматических показателей, т. е. не на структурном уровне морфологии, а на уровне единиц, обогащающих словофонд. Речь, как совокупность языковых приемов, используется для создания новых различных словообразований.

Abdrakhmanov R.K., Abilgazin S.I.

ANALYTICAL INFLECTION USING AUXILIARY WORDS

Annotation. In the history of linguistics, the problem of Word formation and word formation has always been discussed in close contact with each other. And on the basis of the problem of the word class, it is considered from a morphological point of view, that is, from the point of view of features of word-forming. In the article, word-forming are considered as a set of morphemes of the language mechanism, a system of grammatical indicators, that is, not at the structural level of morphology, but at the level of units that enrich the vocabulary. Word-forming as a set of language techniques is used to create new different types of words.

ӘОК 81-13

Абикеева А.Ж.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
abikeeva.anar@mail.ru

Сембиев К.З.

Филология ғылымының кандидаты, профессор «Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ МЕН ӨМІР СҮРУ
ФОРМАЛАРЫ (ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ТИПТЕРІ)**

Аңдатпа. Мақалада ғалымдардың контрастивтік лингвистика деген талпыныстарының өсуімен тығыз байланысты. Атап айтқанда кез келген ғылым саласын бейнелейтін терминдердің тілдік табиғатын тану үшін кешенді, жүйелі түрдегі зерттеу жұмысын жүргізу қажеттілігі қазіргі таңдағы тіл ғылымының жаңа бағыттарымен тығыз байланысты. Жаңа заман талабы бойынша үш тілді меңгеру керек деген мәселе де ғылыми жұмыстың өзектілігінде көрініп тұр.

Қазақ және орыс тілдерінің қолданылу аясын контрастивті сипаттау үшін жоғарыда келтірілген В.Г.Гактың кестесін басшылыққа алуға болады. Қоғамдық қарым-қатынас аясындағы

тілдердің негізгі топтар тізімінен бірінші бөлігін (халықаралық қарым-қатынас) алып тастаса, екі тіларасында аса ерекшелік байқалмайды, себебі тілдік жағдай республика көлемінде ғана қарастырылады, оны жан-жақты сипаттау керек (жалпы мемлекеттік қатынас, аумақтық қатынас, этносаралық қатынас, қоғамдық-саяси қызмет, ғылыми қызмет, жазбаша бұқаралық ақпарат, діни басшылар, үйрету оқыту).

Шынында да қазақ және орыс тілдері қоғамдық қызмет аясында кеңінен қолданылады, сондай-ақ, тұрмыстық, көркемдік болады (отбасында, көршілермен, шағын өндірісте, шеберханада, өнерде, әдебиетте, кинода, театрда және т.б.). Екі тіл де әлеуметтік-функционалдық қатынаста бірдей қолданысқа ие, бірыңғай қызмет атқаратын тілдер болып шығады.

Алайда қазақ және орыс тілдерінің ортақ сипаты қолданылу аясы тұрғысынан аз ақпараттандырылған. Біріншіден, қазақ және орыс тілдерінің түрлі салаларда қызмет етуі Қазақстанда болсын, шекарадан тыс болсын екі тіл үшін бірдей маңызға ие. Сонымен қатар республикадағы тілдік жағдайды объективті сипаттау үшін тілдердің территориялық-әлеуметтік өзара қарым-қатынастарын ғана емес, орыс тілінің қызметін, оның екітілділік саясат аясында қызмет көрсетуін бағалауды да ескерген жөн және керісінше – қазақ тілінің қызмет етуі мен оның екітілділік саясат аясында қолданылу аясы.

Б.Х. Хасановтың келтірген деректеріне сүйенсек, орыс тіліне қарағанда қазақ тілі Қазақстандағы басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі болып есептелмейді, мемлекеттен тыс және басқа мемлекет мекемелерімен қарым-қатынас үшін, техникалық құжаттар тілі ретінде қолданылмайды. Басқа барлық он екі (жалпы Хасанов орыс және қазақ тілдерінің 22 ортақ қоғамдық қызметтерін атап өтеді). Сонымен қатар автор мына жағдайды да атап өтеді: оқытудың негізгі тілдері (бастауыш, орта мектептерде, орта, жоғары оқу орындарында), мерзімді баспа тілдері, өнер, көркем әдебиет тілдері жалпы республика тұрғындарына емес, қазақ халқына қатысты айтылады. Бұл ортақ бағыт қазақ тілінің негізгі функцияларының қалыптасуына әсер етті: «өнердің қазақтар үшін негізгі тілі», «қазақ балаларын оқытуға арналған негізгі тіл», «қазақтарға арналған көркем әдебиеттің негізгі тілі» және т.б. [23,122].

Әрине, мұндай ұстаным тек қазақ тіліне қатысты ғана қолданылады және керісінше, орыс тілінің қоғамдық қызметтерінің бағалау республиканың барлық тұрғындарына қатысты. Іс жүргізу құжаттарының осы күнге дейін көп жерде қазақ тілінде жүргізілмейтіні баршаға белгілі: жоғары тұрған ұйымдарға құжаттар және сол ұйымдардан құжаттар орыс тілінде қабылданып жіберіледі, денсаулық сақтау, темір жол, әуе жолы, пошта, анықтама бөлімдері жұмыстарын орыс тілінде жүргізеді; ережелер, нұсқаулықтар, тамақ, химия, өндірісінің этикеттері негізінен орыс тілінде.

Қазақ және орыс тілдері арасында қоғамдық міндеттердің бөлінуі оларды оқыту және үйрету тілдері деп бөлгенде жақсы байқалады. Оқыту және үйрету тілдерінің айырмашылығын В.Г. Гак Францияның тілдік саясатын мысал ретінде келтіре отырып, көрсетеді: «Француз билеушілері өзінің тілдік саясатында тілдің маңызын оқытудың әдісі екенін жақсы түсінген. Францияда басқа тілдер ресми қудаланған жоқ, тыйым салынған да жоқ, баспада басқа тілдегі шығармаларды кездестіруге болатын. Тек әкімдікпен қатар мектеп қана тілдік азшылық қуылды». Франциядағы ресми жүргізілген тілдік саясатқа сәйкес оқыту тілі француз тілі болды. В.Гак: «Тарихта кей тілдерде небір тамаша туындылар жазылып жатты, бірақ сол тілдің өзі толық дамымаған болып саналды. Тілдің функционалдық толықтығы туралы оның ашық салада қолданылуы дәлелдейді: әкімдік пен сот ісінде, бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылым мен техникада және оқытудың әдісі ретінде» [20,13].

Демократиялық, тілдік саясаттың ықпалын бұрынғы Кеңес Одағы тілдері бастан кешірген. Барлық тілдердің Конституциялық тұрғыда бірдей деңгейі жүзеге асқан жоқ. Ұлттық тілдер тек оқыту саласында ғана өмір сүрді, көптеген арнайы және жоғарғы оқу орындары жабылды.

Қазіргі таңда қазақ тілі бастауыш және орта жалпы білім беру оқу орындарында қолданылады. Ал кәсіби орта білім берудің жағдайы өзгеше: барлық оқу орындар мен техникумдарда қазақ тілі бөлімдері бола бермейді; қазақ бөлімдерінің оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етілуі әлі күнге дейін қанағаттанарлықсыз; мамандандырылған профессорлық-оқытушылық құрам жинақталмаған.

Оқытудың қазақ тілі орыс мектептерінде, орта және жоғары оқу орындарында болып табылады. Мамандардың жетіспеушілігі осы салада да төмен көрсеткішке ие.

Осы орайда орыс тілінің оқытудың тілі ретіндегі жағдайы мүлдем басқаша. Ал басқа салаларда орыс тілі пән, түркі тілдері мектептерінде жеке пән ретінде оқытылады.

Сонымен, орыс тілі де, қазақ тілі де оқытудың әдісі ретінде өз мүмкіндіктерін толықтай пайдалана алмай келеді деуге негіз бар, ол үшін мақсаттылық пен жүйелі жұмыс керек. Жоғарыда айтылғандай тілдің әлеуметтік-функционалды мәртебесі мына параметрлердің жиыны бойынша анықталады: қызмет көлемі, қолдану аясы, таралу ареалдары, тілді ұлтаралық қатынас әдісі ретінде қолдану, ресми заңды түрде танылуы. Орыс тілінің делдал тіл қызметіне ерекше назар аударсақ. «Қазақ ССР тілдер туралы» Заңына сәйкес орыс тілінің мәртебесі ұлтаралық қатынас тілі ретінде анықталған, ал ҚР Конституциясында ресми тіл мәртебесіне ие, осы жағдай тілдік жағдайды толық сипаттайды. Сонымен қатар этносаралық қатынас тілі түсінігіне қатысты анықтап өтетін дүниелердің барын атап өтсек.

Қазақ және орыс тілдері – ұлттық тілдер болып табылады және сәйкес топтарда негізгі тіл мәртебесіне ие. Алайда Қазақстанда орын алған жағдай: орыс тілі тұрмыстық тіл, ғылыми-техникалық қатынас, т.с.с. тілі. Ол тілді қазақ тілділер де қолданады. Орыс тілін қазақ тілділер ұлтаралық қатынас тілі ретінде де қолданады, ал қазақ тілі олар үшін негізгі емес, екітілділіктің екінші компоненті қалпында.

Орыс тілі басқа моноэтникалық ортада қолданылып, мүмкіндіктерін кеңейтеді. Бұл, әрине, қазақ тілінің толық түрде міндеттерін атқаруға кері әсерін тигізеді.

Осындай жағдайды басқа функционалды типте байқай аламыз: ашық қарым-қатынас тілі, ол әдеби тіл формасында. Қазақ тілі ашық қатынас әдісі ретінде әлі қалыптаспаған.

Басқа функционалды типте де (өмір сүру формасында) ұқсас тенденция байқалады – әдеби тіл формасына ие ашық қатынас тілінде байқалады. Қазақ тілі ашық қатынас тілі деңгейіне әлі жете қойған жоқ.

Келтірілген деректер – қазақ тілін оқыту саласынан ұзақ уақытқа дейін алып тастау, орыс тілін қазақ тілділер арасында ұлтаралық қатынас әдісі ретінде қолдану, қазақ тілін іскерлік саласынан ығыстыру сияқты фактілер ресми тілдік саясаттың жариялаған тілдердің қызмет ету паритеттік негізі қазақ тілі мүмкіндіктерінің күрт төмендеуінің себебі. Осының барлығы қазақтардың 2-3 ұрпақтарының қазақ тілін білмеуіне, меңгермеуіне немесе лингвистикалық сипатқа ие болмаған қазақ тілінің креолданған формасын немесе ауызекі формасын пайдалануға әкеліп соғады [2,180].

Қазақ және орыс тілдерінің түрлі болып келетін «коммуникативтік күші» Қазақстандағы қазіргі кездегі тілдік жағдайдың негізгі де басты сипаты болып табылады.

Осындай жағдайдың тұрақталуының бірден-бір себебі қазақ және орыс тілдерінің өмір сүру формаларының бөлінуі және үйлесуімен байланысты. Қазақстандағы тілдік жағдай үшін маңызды болып табылатын құбылыстар: 1. Әдеби тіл; 2. Ауызекі сөйлеу тілі; 3. Қарапайым халық тілі; 4. Әлеуметтік диалектілер; 5. Территориялық диалектілер; 6. Пиджин тілдері (немесе қазақ және орыс тілдерінің креолданған формалары).

Қазақстан түрлі этностар тұратын республикалар қатарына жатады және қалалықтар мен әлеуметтік-белсенділер топтары арасында қазақтардың үлесі аз болып келеді. А.Н. Баскаковтың пікірінше, ана тілінің әдеби формасын меңгергендердің үлесі 20-25%-дан аспайды [2,180].

Сондықтан жеке тілдік (қазақ) адам үшін де, қала үшін де, жеке аумақтар үшін де (мысалы, Солтүстік Қазақстандық, Шығыс Қазақстандық және басқа аудандар үшін) мынандай диглосстық-билингвалды үйлесімдер тән: «қазақ ауызекі сөйлеу тілі – орыс әдеби тілі», «креолданған қазақ тілі – орыс ауызекі сөйлеу тілі», т.с.с. Осындай диглосстық-билингвалдық үйлесімдердің таралуы қазақ және орыс тілдерінің өмір сүруінің әлеуметтік-функционалды сипатын көрсетеді.

Қазақ және орыс тілдерінің қарым-қатынастың түрлі салаларында диглосстық-билингвалдық үйлесімінде мәндерінің түрлі болуын дұрыс бағалау – Қазақстандағы тілдік жағдайдың объективті және тепе-тең жағдайы көріністерінің болуы арқылы ғана мүмкін. Сондықтан екі тілдің де қызмет ету ерекшеліктерін кең көлемде әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулерді қажет етеді. Мұндай зерттеулер өткенге бұрылмай жүзеге асырылуы тиіс: қазақ-орыс тілдерінің екітілділігінің «гармониялық түрін» тану; тілдердің, екітілділіктің тең құқылылығы мен декларативті бағалау; түрлі аумақтарда және жалпы республикада тілдік жағдайды сипаттау үшін «ұлттық орыс» және «орыс-ұлттық» екітілділіктің бірыңғай моделінің мүмкіндігі мен ролін бағалау және т.б.

Қазақ тілінің ресми тіл ретіндегі заңды мәртебесі негізгі орын алған жағдайға сәйкес келмейді. Қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесінің берілуі тілдік нормалардың қалыптасу үдерісін реттеуге, қазақ және орыс тілдері арасындағы функционалды қарым-қатынастарын

реттеуге, қазақ тілінің мәнін қоғамдық салаларды арттыруға, республикадағы социолінгвистикалық және тілдік жағдайдың дұрыс дамуына бағытталған.

Тілдік жоспарлау үшін диглосстық-билингвалдық қатынастарды есептеу маңызды болып табылады, әсіресе білім беру саласында, сондай-ақ қазақ және орыс тілдерінің креолданған формаларының маңызы зор. Қазірден бастап «деэтносталған ұрпақтың» пайда болғанын ескере отырып, аумақтық тілдік жоспарлар құру керек.

Қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін бергеніне қарамастан, оны жүзеге асыруға бағытталған Қазақстандағы ғылыми негізделген тілдік жағдайды сипаттаудың түрлі бағдарламалар мен механизмдердің құрастырылуы, қазақ тілін қолдану саласының және функционалды типтерін теңдестіруді материалдық және практикалық қамтамасыз етудің жетіспеушілігі жүзеге асырылған шаралардың тиімділігін төмендетеді [2,181].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ярцев В.Н. *Контрастивная грамматика*. – Москва: Наука, 1981. – 289 с.
2. Сулейменова Э.Д. *Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики*. – Алматы: Демей, 1996. – 208 с.
3. Рождественский Ю.В. *Лекции по общему языкознанию*. – Москва: Наука, 1990. – 252 с.
4. Реформатский А.А. *Введение в языковедение*. – Москва: Наука, 1967. – 260 с.
5. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. – Москва: Наука, 1986. – 284 с.

Абикеева А.Ж., Сембиев К.З.

СФЕРА ПРИМЕНЕНИЯ И ФОРМЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ (ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТИПЫ) КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья тесно связана с ростом стремлений ученых к контрастной лингвистике. В частности, необходимость проведения комплексной, системной исследовательской работы по познанию языковой природы терминов, отражающих любую область науки, тесно связана с новыми направлениями современной науки о языке. Актуальность научной работы проявляется в том, что по требованию нового времени необходимо овладеть тремя языками.

Abikeeva A.Z., Sembiev K.Z.

SCOPE AND FORMS OF EXISTENCE (FUNCTIONAL TYPES) OF KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

Annotation. The article is inextricably linked with the growing desire of scientists to contrast linguistics. In particular, the need to conduct a comprehensive, systematic study of the linguistic nature of terms that reflect any branch of science is inextricably linked with the new directions of Modern Language Science. According to the requirements of modern times, the need to master three languages is also reflected in the relevance of scientific work.

ӘОЖ 80.801

Абылбаева Б.А.

п.ғ.м., қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
abylbayeva.ba@mail.ru

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛАНУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Жұмыстың өзектілігі ол ақынның биік талғамы, логикалық ой еркіндігі, жаратылыс әлемімен бірге тоғысып, бірге жанданып, суреттеліп отырған құбылыстың бейнесін метафоралану тәсілі арқылы оқырманға әсер бере, оның жан дүниесін тебіренге суреттеуі де аса жоғары екендігінде. Сонымен қатар Мағжанның өзіне дейінгі тарихи әдебиеттердегі метафоралардың бар үлгілерін толық меңгеріп, өз өлең-жырларында олардың әр түрін енгізумен қатар, әр түрлі сөз байланысы, сөйлем құрылыстарын жасап, қазақтың әдеби тіліне толып жатқан жаңа метафоралар кіргізгендігін ашып көрсетеді.

Метафора – халық тұрмысының, кәсібінің, ой-өрісінің тарихи көрсеткіші. Кейбір жазба нұсқалардың метафораларына қарап, қай заманның туындысы екенін және сол заманның ерекшелігін анық байқауға болады. Жалпы метафораға мынадай түсініктеме беріледі: «Метафора (гр.metaphora – ауысу) – зат пен құбылыстың ұқсас белгілеріне қарай (түрі, түсі, қызметі, т.б.қасиеттеріндегі) сөздің ауыс мағынада қолданылуы»[1; 213]. Мысалы:

Шашың – қара, денең – ақ бұлт, жүзің – ай,

Тісің – меруерт, көзің, сәулем, құралай («Сүй, жан сәулем») 2.

Адам – тілі жетіле бастағаннан-ақ бойындағы бар қасиетін, қимыл-әрекетін айнала қоршаған дүниеге тели сөйлеп үйренген. Сондай-ақ қаламы жүйрік қаламгер де дәстүрдің ықпалынсыз, әдеттің әсерінсіз бірден тал бойын көрсете алмайды. Поэзия аспанын өзінің жарқын талантымен ерекше шұғылаға бөлеген, біз сөз еткелі отырған, ең көрнекті қазақ ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы тұнып тұрған метафоралардың да өзіндік айтар ойы жетерлік. Сондықтан Мағжанның метафоралар әлемін жасап, сол туралы сөз етпекпіз.

Мағжан Жұмабаев - өз орнын өмірден үнемі іздеумен өткен, бар білген-түйгенін соған сарп еткен суреткер. Оның творчествосының бір қырында мұңлы толғаныс, өкіну және қайғы-қасірет, күйініш жатса, екінші қырында романтикалық өршілдік, махаббат, сүйініш-күйініш, арман, мақсат, үміт жатады. Көп қайғы, қасірет шеккен, азап пен уайым тауқыметін тартқан ақын осы бір оттың жалынына шарпылған. Оның шығармашылығында тарих тұңғығын терең түсіну, болашақты болжай білу, бүгінгінің ақиқатына көз жеткізу сияқты терең толғаныстар заманның астан-кестен, аласапыран жайымен астасып жатады. Ол табиғатты да, тарихты да, елінің игілігі үшін өзін құрбандыққа шалған ерлерін де – қайсысын жырласа да ұлт тағдыры, жеке адам, қазақ халқының өмірі мен тарихы, кейіпкердің ішкі жан дүниесі дегендер тоғысып, ғаламат көркемдік әлем туындайды.

Ақын өзінің шығармаларында көркем образ жасауда, сөзбен сурет салуда өзіне тән өзгеше мәнер, машық танытып, көріктеу құралдарын орасан шебер қолданады. Солардың бірі – метафора десек, ол ақын шығармасында мейлінше ұтымды пайдаланылған. Оны өлеңдері мен поэмаларындағы кездескен метафораның тек саны ғана емес, айтайын деген ойының да ұшан-теңіз екендігін дәлелдейді. Мәселен, «өмір», «жүрек», сөздеріне байланысты алпыстан аса метафора кездесіп отыр. Одан кейін «алтын», «күміс», «жібек», «меруерт» сөздеріне байланысты әрқайсысы жиырмаға жуық, «жел» сөзіне он бес шақты, «ай» сөзіне оннан аса метафора жинақталды, тағысын тағылар. Бір жерде қолданылған сөзді, сөз тіркесін екінші рет есепке алмай және ақынның өзіндік жеке қолданыстағы метафораларына баса назар аударылды. Осы жинақталған материалдың негізіне сүйенсек, адамға, жануарларға, құс атауына, өсімдік дүниесіне, табиғат құбылыстарына байланысты және махаббат, сұлулық, т.б. тақырыпта толып жатқан метафоралар ақын тілінде самсап тұр.

Мағжанның стильдік ерекшелігін, өзіндік сипатын анықтайтын бұл метафоралар – адамды тебірентер эмоциялық әсері күшті метафоралар. Бір ғана «өмір» сөзін *бұлаққа, көлге, өзенге, теңізге, дарияға* балап, оқырманға көркемдікпен жеткізе білген. Ақын алдымен *өмірге «Өмір осы – бірде ол болар бұлтты, Қатты желді, дауылды, кейде отты»,* - деп сипаттама беріп, содан кейін өкінішті өмірді ағып кететін суға балап, оның ерекше құдыретін, айрықша бір құбылыс екенін таныту мақсатында оларды шебер бере білген:

Өмір – өзен, аға бермек сылдырап,

Тұрып болмас жағасында жөн сұрап («Қарындасқа»).

Шапшып көкке лепіріп,

Қара көк өмір дариясы («Толқындап ойнап»).

Олай болса, артық сөз зой демеңіз,

Өмір – теңіз су үстінде кемеміз («Жауардың азаматтарына»).

Ал осы дариядан, теңізден, көлден, өзеннен өтер жол бар, ол «өмір-көпір» емес пе?! Ақынның пайымдауынша ол да мүмкін:

Өмір – көпір, от үстінде салынған,

Діңгектері зәндем отқа малынған.

Қорку білме, аяқтарын таймасын,

Ойнап қана өт, шарпу көрме жалыннан! («Ж...ға»).

Жалпы «өмір» сөзі түсіндірме сөздікте былай беріледі: 2.Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу үдерісі (өлімге қарама-қарсы) [3,5467].

Мағжан өлеңдерінде «өмірмен» қоса «дүние», «тағдыр» сөздері де метафораланып кездеседі: «жауыз тағдыр», «сұм тағдыр» және құртқа дүние», «меңіреу дүние», «кәззап дүние» т.б.

Дүние – шыр айналған бір дөңгелек.

Өзгермелі, құбылмалы дүние [4;152].

Ал ақынның «Атақты Ақын сөзі Алтын Хакім Абайға» өлеңіндегі:

Сұм дүние сылаң беріп көптеп өтер,

Сау қалғанның көбісі ертең бітер.

Тоқтамас дүниенің дөңгелегі

Жүйріктің айтқан сөзі көпке кетер, -

деуіндегі «дүниенің дөңгелегі» - бинарм метафора. Бұл авторлық метафораның семантикасы контексте ғана ашылып, ақынның түйсінуімен сабақтастырылып күрделі дүние жасап тұр. Яғни, мағынасы жағынан тіркесімдік қабілеті жоқ бола тұра, бір-біріне тигізген әсерлері арқылы ауысып және мағынасын ауыстырып тұрған метафоралы қолданыс.

«Мағыналық өрісі мен тіркесу қабілеттері әр түрлі сөздердің бірі метафораланып (мағынасы ауысып), екіншісі метафоралап (қасындағы сөздің мағынасын ауыстыртып) тіркесу бинарм болып шығады. Мысалы: Абайда *үміттің оты, саңырау қайғы* деген тіркестер – бинармдар.

Адамның метафоралары қолданылмайтын мүшесі жоқ, басынан бастап аяғына дейін, барлық мүшесі түгел метафораланады. Оның ішінде «жүректің» метафоралануы кез келген әдебиетте кездесетінін білеміз. Мағжанның поэзиясынан жүрекке байланысты отыздан аса метафоралы сөз тіркесі кездесіп отыр. Олардың бәрі де «адам, адамның ішкі дүниесі, сезімі» дегенді білдіретін ауыс мағынада тұр.

«Қан қайнады. Жас жүрегім ойнады»; «Желдей жынды жүректің екпінінен, Майысып, сына жаздап, иіліп ем»; «Жүйрік жүрек сұм өмірде байланбақ»; «Өтеді өмір, бітеді жыр. Жүрек –күл. Өтеді өмір, жүрек –көмір. Өлемін...»; «Сокқы жеген сорлы жүрек біледі»; «Отсыз жүрек – бос кеуде»; «Ессіз жүрек тулады, бермеді ырық»; «Сұм жүрек, сол қызметімді ақтадың ба?»; «Кетті алып асау жүрек ырыққа көнбей»; «Көкшенің тас жүрегі жаралы да!»; «Жүрегін өзі сүйген отты жүрек»; «Сокпа сорлы жүрегім»; «Қайғыдан жарылғандай қайран жүрек»; «Көп заманға жетеледі жынды жүрек»; «Қоян жүрек қорқақтар», «Шірік жүрек сасықтар»; «Альбом – жүрек, уақыт жетпей ашпаңыз»; «Жүрек – жара, жасты ма екен қара көз?». Осы арада кейбір метафораларға түсініктеме бере кетсек, «2.ауыс. кісінің жан дүниесі, рухани сезімі, 3.ауыс. Саяси-әкімшілік орын, орталық» [3; 265]. «Қан қайнады, жас жүрегім ойнады...»; «Жүрегін жаралады. Жүрегіне жара (дерт) салды. Жанына жара салды». [4; 216.].

Сөз – өлең тілінің арқауы. Поэтикалық өрнек сөзден өріледі. Ал сол өрнекті салатын өткірдің жүзіндей, кестенің бізіндей қызыл тіл керек десек, Мағжан соны дәл тандап, орын-орнына жұмсай да білген. Яғни, поэтикалық образ жасауда сөз мағынасын құбылтудың керемет үлгілерін ұсынып, сөздің қосымша мағыналық реңіктерін тап басып немесе сөзге қосымша реңк-семаларды беріп, айтпақ ойының әсерін күшейтті, қарапайым сөздердің мағынасын ауыстырып, оларды образға айналдырды, метафоралақ тіркесудің жаңа жолдарын көрсетті.

Жоғарыда біз айтып өткен мысалдар Мағжанның өзіне дейінгі тарихи әдебиеттердегі метафоралардың бар үлгілерін толық меңгеріп, өз өлең-жырларында олардың әр түрін енгізумен қатар, әр түрлі сөз байланысы, сөйлем құрылыстарын жасап, қазақтың әдеби тіліне толып жатқан жаңа метафоралар кіргізгендігін көрсетті. Тек еңгізіп қана қоймай, оларды жоғары мәдениеттілік сатыға жеткізе білді деуімізге болады. Сонымен қатар өлеңнің, поэманың өң бойына стильдік ажар жүктеп, ойды жан-жақты әрі ықшамды сипаттауға мүмкіндік беретін сөздерді метафоралап, өзіндік жеке қолданыстар (оказионалды) және бинарм метафораларын жасады.

«Оказионализмдер дегеніміз белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те, сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер» [7].

Сондай-ақ ақынның биік талғамы, логикалық ой еркіндігі, жаратылыс әлемімен бірге тоғысып, бірге жанданып, суреттеліп отырған құбылыстың бейнесін метафоралану тәсілі арқылы оқырманға әсер бере, оның жан дүниесін тебіреніп суреттеуі де аса жоғары.

«Метафоралану орыс метафоризация (гр.metaphora – ауысу) ауыспалы мағыналарының пайда болуына және экспрессивтік қасиеттерінің күшеюіне байланысты сөздің мағыналық ауқымының кеңеюі» [1,214].

Міне, ақынның білдірмек ойымен таңдаған тақырыптарына сай сөз таңдау үрдістері мен амалдары осындай. Әдетте ақын бір нәрсені баяндамайды, суреттейді дейміз. Мағжанның кез-келген өлеңін оқығанда көз алдыға белгілі бір тақырыпта салынған картина келгендей болады. Ал бүкіл поэзиясынан картиналар жинағы – галерея туындағандай әсерде қаламыз. Сондықтан бұл Мағжан жасаған әлем, Мағжанның метафора әлемі деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев Ф.Тіл білімі терминдерінің сөздігі.–Алматы:Сөздік-Словарь, 2005.
2. Жұмабаев м. Көп томдық шығармалар жинағы.–Алматы: Арыс, 2005.-67б.
3. Ысқақов А. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1983.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.– Алматы: Ғылым, 1977.
5. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. 29б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2006. 9б.
- 7.Еспекова Л.Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер:Канд.дис.–Алматы, 1998.-10б.

**Абылбаева Б.А.
СПОСОБЫ МЕТАФОРИЗАЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
МАГЖАНА ЖУМАБАЕВА**

Аннотация. Актуальность работы заключается в том, что она обладает высокими вкусами поэта, свободой логического мышления, способностью сопрягаться с миром творения, оживлять его вместе, воздействовать на читателя посредством метафоризации образа описываемого явления, трогательно описывая его душу. Кроме того, Магжан сам в полной мере освоил существующие образцы метафор в исторической литературе, ввел в свои поэмы различные их виды, создал различные словесные связи, предложения, привнес в казахский литературный язык новые метафоры.

**Abylbayeva B.A
METHODS OF METAPHORIZATION IN THE WORKS OF MAGZHAN
ZHUMABAYEV**

Annotation. The relevance of the work lies in the fact that it has the poet's high tastes, freedom of logical thinking, the ability to connect with the world of creation, to animate it together, to influence the reader through the metaphorization of the image of the phenomenon described, touchingly describing his soul. In addition, Magzhan mastered himself fully the existing patterns of metaphors in historical literature, introduced their various types into his poems, created various verbal connections, sentences, brought new metaphors to the Kazakh literary language.

ӘОК 81'42; 801.7

Адамов Д.К.
«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті БББ 2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
Қазақстан Республикасы
Adamovdauren1@gmail.com
Сембиев К.З.

фил.ғыл.кандидаты, профессор «Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

БАТЫРЛЫҚ ЖЫР ТІЛІНДЕГІ ҚАЙТАЛАУЛАР

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтінді лингвистикалық талдау, поэзия синтаксисі жайлы теориялық мәселелерді шешуде және олардың ғылым дамуына орай ілгерілеп отыруына зерттеу жұмысының нақты нәтижелері мен тұжырымдары өз деңгейінде үлес қосады.

Көркем шығарма тіліне лингвистикалық талдау жасағанда, ондағы көріктеу құралдарына соқпай кету мүмкін емес. Демек, қандай шығарманың да өзіндік стилі, баяндалу тәсілі, ойды жеткізудегі әдісі болады. Осындай тәсілдің бірі – қайталау. Қайталау көркем мәтіннің қай-қайсысына да тән. Бұл жөнінде Т.Қордабаев: «Шумақ компоненттерін бір-бірімен ұштастыруда параллелизммен бірлікте қолданылатын синтаксистік тағы бір тәсіл – қайталау тәсілі. Қайталау тәсілі тек поэзияда ғана емес, прозада да кездеседі. Прозадағы қайталақтың бірсыпыралары көпшілік жағдайда, есімдік арқылы беріліп отырады. Қайталақтау әр түрлі шақтарда болады. Кейде тармақ, сөйлем түгелдей қайталанса, кейде оның белгілі бір я бірер бөліктері ғана қайталанатын» [2, 200], – дейді.

Ғалым Т.Қордабаев поэзиялық қайталауды синтаксистік тәсіл қатарына жатқызады: «Шумақ компоненттерін бір-бірімен ұштастыруда параллелизммен бірлікте қолданылатын синтаксистік тағы бір тәсіл – қайталау тәсілі. Қайталау тәсілі тек поэзияда ғана емес, прозада да кездеседі. Прозадағы қайталақтың бірсыпыралары көпшілік жағдайда, есімдік арқылы беріліп отырады. Қайталақтау әр түрлі шақтарда болады. Кейде тармақ, сөйлем түгелдей қайталанса, кейде оның белгілі бір я бірер бөліктері ғана қайталанатын» [2, 200].

Қайталау – көркем туындының мәтінде жиі кездесетін құбылыс. Көркемдегіш тәсілдердің ең көп қолданылатын түрінің бірі. Автор шеберлігі мен дара стилін аңғартатын ұтымды амал. Ғалым З.Қабдолов: «Қайталау – сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу» [3, 234], – дейді.

Қайталаудың лингвистикалық сипатына мән берген Г.Я.Солганиктің мынадай пікірі бар: «Лексикалық қайталау – жай лексикалық, мағыналық және логикалық байланыс емес. Ол тілде белгілі бір синтаксистік схема арқылы жүзеге асады. Орамды тілдегі қайталау ерекше сипатқа ие болады. Әдетте, келесі сөйлемде алдыңғы сөйлемдегі кез келген сөз қайталанбайды, мағыналық жағынан өзіне логикалық екпін түсіре алатын сөз қайталанатын» [3, 60].

Батырлар жырының мәтінде кездесетін қайталаулар, қалай дегенде де, синтаксистік конструкцияны байланыстыруға, айтылыстағы белгілі бір ақпаратқа ой екпінін түсіруге және тиянақтауға, экспрессивтік бояуын қалыңдатуға қызмет ете отырып, автордың стильдік ұтқырлығын танытады.

Қазақ батырлар жырында қайталаудың жоғарыда аталған түрінің екеуі де кездеседі. «Көрұғлы» эпосында кездесетін анафоралық қайталауға мысал:

*Таң атқаниша бітіріп,
Өрмегін құрып береді.
Бөлініп көңілі сұлудың
Өрмекті келіп көреді.*

Осындағы тармақаралық анафора, байқағанымыздай, бір сөздің түрлі грамматикалық тұлғада келуінен жасалған. Анығында, екі позицияда да тура толықтауыш формасында. Алайда біріншісінде тәуелденіп барып септелсе, екіншісі – жай септеу. Дегенмен мұндай өзгешеліктер қайталаудың синтаксистік конструкциядағы сөйлемдерді байланыстыру қызметін әлсірете алмайды, қайта олардың (сөйлемдердің) параллельді байланысуына жол ашып, ықпал етіп тұрады. Орыс тіл білімінде Б.Томашевский қайталаудың бұл түріне қатысты: «Если аналогичные распространенные члены предложения или даже аналогичные независимые предложения построены так, что начинаются с одного слова, мы имеем характерный для лирических жанров вид повтора, именуемый анафорой. При изучении анафорических построений следует обращать внимание на то, на сколько повторяемое слово сохраняет свое значение, поскольку развит каждый член анафоры, насколько аналогична синтаксическая структура во всех членах, как мотивируется применение анафоры и какое отношение она имеет к общей композиции произведения» [53, 81], – деген пікір айтады.

Бұл мысалдардағы – синтаксистік анафора. Мұнда, көріп отырғанымыздай, сөйлемнің себеп пысықтауышы араға бірнеше тармақ салып қайталанып отыр. Және сонысы арқылы Алшыораздың барлық әрекетінің бір ғана себебі бар екенін аңғартуда ұтымды қолданылған. Тағы бір мысал:

*Амандығын біледі,
Амандығын білген соң,
Ойнап бәрі күледі.
Немесе:*

*Сонда Әзімбай бөгелді,
Бір жауапқа бөгелді,
Бір жауапқа кенелді,
Ақылды туған қыз Назым
Ауылға таман жөнелді.*

Батырлық жырларға тән қайталаудың бір түрі тармақ соңы мен басын іліктестіре байланыстырады және мұндай үлгі батырлық жыр мәтіндерінде тым жиі ұшырасады. Мысалы, «Қамбар батыр» жырында:

*Қыз Назым сондай сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді...*

Көріп отырғанымыздай, тармақ соңындағы сөз келесі тармақтың басқы сөзі ретінде жұмсалып тұр. Сондықтан қайталаудың бұл түрін анафоралық яки эпифоралық деп ажырата көрсету дұрыс емес. Яғни қайталаудың өзінше бір түрі деп қарау қажет. Дұрысы – іліктес қайталау деген. Р.Сыздықова мұны қатар келген екі сөйлемді параллель байланыстыруда бұрыннан қолданылатын әдістің бірі деп көрсетеді: «Қатар келген сөйлемдерді параллель конструкцияға сыйғызып, оларды логикалық ой желісі жағынан тығыз жақындастырып тұратын амалдардың біріне сөйлемдердің біреуіндегі бір сөзді екіншісінде қайталап келу жатады. Бұл әдіс, біздің байқауымызша, қазақ өлеңінің синтаксисіне бұрыннан қолданылып келген» [4, 43].

Бұл мысалдағы – әуендік анафора. Яғни әр тармақтың басқы дыбыстары белгілі бір дыбыстан ғана басталып, әуезділікті сақтап отырады. Сондай-ақ мұнан қазақ батырлар жыры мәтініндегі әуендік анафоралардың аллитерация мен ассонансты да қоса қамтып жататынан көз жеткізуге болады. Бұл пікір анафораның жоғарыда келтірілген лексикалық түріне де қатысты.

Әуендік анафоралардың дені көбіне екі тармақпен ғана шектеліп отырған. Мұның өзі батырлық жыр синтаксисінің өзіндік бір ерекшелігіне жатса керек.

«Көрұғлы» эпосындағы эпифоралық қайталауға мысал:

*Жануардың қасиеті көп болыпты,
Қайғысы бабалының шоқ болыпты.
Дедектеп жылқыларын түстеп жүрсе,
Боз бие арасында жоқ болыпты.*

Немесе:

*Ғаріптерге пана болған сұлтаным,
Қырық жігітке дана болған сұлтаным,
Жәмбілдейін қала салған сұлтаным,
Қырық жігіттің бар арманы осы еді.*

Бұл мысалдардағы эпифоралар тармақ соңында жұмсалып, өлең сөздің ұйқасы ретінде қызмет етіп тұр. Алайда лингвистикалық сипаттары өзгеше. Бірінші мысалда етістікті баяндауыш қызметінде келумен ұйқас құрай отырып, сонысына қарай алғашқы екі және соңғы тармақта кездесе, екінші мысалда – зат есім және оқшау сөз ретінде, нақты айтқанда, қаратпа сөз ретінде жұмсалған. Сонымен қатар алғашқы үш тармақта ғана жұмсалады. Екі мысалдағы эпифораларға тән ұқсастық – олардың ұйқас жасауға қатыстырылуы.

«Қамбар батыр» жырында:

*Жетінші күн болғанда
От орнындай тұяқтан
Оймақтай-ақ қалыпты.
Бір қолтықтай құйрықтан
Қылыштай-ақ қалыпты.
Тебінгідей еріннен
Төрт-ақ елі қалыпты.*

Енді бір жағдайларда батырлық жырлар синтаксисінде демеуліктер ғана емес, сонымен қатар септеуліктер де эпифоралық сипатта жұмсалып, сөйлемішілік байланыстың нығаюына, сол арқылы ақпараттың бірінен-бірі өрістеп отыруына, ойды дамыта баяндауға қызмет етеді. Мысалы, «Қамбар батыр» жырында:

*Қызыңызды сұрайды
Туған жалғыз ел үшін,
Ел жайлаған жер үшін,
Айттырам деп қызыңды,*

*Құда қылып өзіңді,
Сізге тіреп жол үшін.*

Эпифоралық қайталаудың енді бір түрі – шумақ сайын қайталау. «Көрұғлы» эпосында:

*Найзалатып қашқаныңды,
Асқа мініп тұлпарымды.*

Үміт үзген жандарыңнан,

Кел, батырлар, жекпе-жекке!

Соңғы шумақтың алғашқы қос тармағындағы етістікті эпифораны ескермегенде, мұнда әр шумақтың соңғы тармақтары да қайталанып, хабардың экспрессивтік реңкін күшейтіп, айтылыстың салмағын арттырып тұр. Тағы бір мысал:

Айналайын, Жаратқаным,

Жәмбілбелді тұрақтадым.

Ұялмайын Көрұғлыдан,

Медеткер бол құлыңа!

Сонымен бірге эпифораның тармақаралық түрі де болады. Мұндайда қандай да бір сөз не тіркес шумақта араға жол салып қайталанып отырады. Төмендегі мысалда осындай эпифораның тіркесті түрі бар:

Арғымақты ойнатып,

Баққаным сұрап нетесің?

Тыңдасаңыз, айтайын,

Қойды сұрап нетесің?

Сонымен, эпос тіліндегі қайталаудың көркемдік функциясы көп. Қайталаудың қай түрінің де көркем туындыда атқаратын қызметі ауқымды. Белгілі бір айтылысқа тыңдарман немесе оқырманға ерекше назар аударту үшін ой екпінін түсіру, тілдік тұрғыда көркемдеу сияқты міндеттерді қоса қамтиды.

Осы ретте зерттеуші Ж.Баймұрыновтың мәтіндегі сөз қайталау туралы олардың шұбалаңқылыққа, түсінбеушілікке соқтыратыны жөніндегі пікірінің көркемдік әрі стильдік қайталауға қатысы жоқ деп есептейміз. Бұл туралы зерттеуші А.Елеуованың мына бір пікірі орынды айтылған: «Бір сөйлемнің ішінде бір сөзді, егер ол мақсатты түрде немесе арнайы түрде қолданылмаған болса, бірнеше рет қайталаудың стильдік орашалақтық болып табылу себебі кейіннен осы «артық болу» заңдылығына аналогия бойынша туындаған». Алайда Ж.Баймұрынов поэзиялық шығарма тіліндегі, оның ішінде Қазыбек Келдібекұлы мұраларында кездесетін қайталау туралы келесі бір тұста: «Қазыбектің тәлімге толы мұраларының хатқа басылмай-ақ бүгінгі күнге жетуінің бір кілті осындай анафоралық қайталауларында болса керек. Себебі тармақшілік мұндай қайталаулар есте сақтап, ауызша жаттауға қолайлы және сөйлеу мен қабылдауға да жеңілдік береді деп есептейміз. Осындай қарапайым тілмен таңбаланған жолдардағы синтаксистік-ырғақтық анафораның берілуі, сондай-ақ олардың (әр жолдың) әрқайсысының бірден онға дейінгі сандардың басқы дыбысымен сәйкестендірілуі де шеберлік шыңына қол сермеген әр автордан терең білімді қажет ететін болса керек.

Сонымен, қайталау – батырлық жырларда қолданылатын көркем тәсілдердің бірі. Бұл амал арқылы туынды мазмұнына стильдік-синтаксистік реңк беріліп, қайталауға түсетін сөз логикалық екпін қабылдайды. Қатар келген сөйлемдердің мазмұндық әрі грамматикалық өзара байланысы осы амал арқылы күшейіп тұрады.

Қайталаудың анафоралық және эпифоралық түрлері қатар тұрған бірнеше сөйлемнің әрқайсында кездесіп, сонысымен ол сөйлемдердің тұтас тізбегін күшейте түседі. Бұл байланыс қайталаудың бірнеше сөйлем көлемінде үздіксіз келуінен көрінеді. Олар іргелес сөйлемдердің мағыналық және құрылымдық байланысын күшейтеді. Сол арқылы мәтін тұтастығына қызмет етеді.

Көркем мәтіндегі қайталаулар белгілі бір ойдың экспрессивтілік әсерін арттыра отырып, стильдік қызмет атқарады әрі құрылымның байланысы мен тұтастығына қызмет атқарады, яғни грамматикалық-стилистикалық маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. *Әдебиет теориясы*. – Алматы, 1969. – 221 б.

2. Қордабаев Т. *Тарихи синтаксис мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 1965. – 244 б.

3. Өмірәлиев Қ. XX-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 207 б.
4. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1970. – 173 б.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – Москва, 1963

Адамов Д.К., Сембиев К.З.

ПОВТОРЫ НА ЯЗЫКЕ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА

Аннотация. В статье представлены конкретные результаты и выводы исследовательской работы по лингвистическому анализу художественного текста, решению теоретических вопросов о синтаксисе поэзии и их прогрессу в развитии науки.

Adamov D.A., Sembiev K.Z.

REPETITIONS IN THE LANGUAGE OF THE HEROIC EPIC

Annotation. In the article, the actual results and conclusions of the research work contribute to the solution of theoretical problems of linguistic analysis of the artistic text, the syntax of poetry, and their progress in the development of science.

ӘОК 82

Айдарбекова М.Н.

«Bolashaq» академиясының магистранты,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Бұқар жырау туындыларының маңызды бөлігі толғаулардың тілдік сипатын беру барысында қол жеткізілген тұжырымдар мен нәтижелер көркем әдебиет стилистикасы, синтаксис, мәтін теориясын толықтыруға өз үлесін қосады.

Әдебиетші ғалым С.Негимов поэзияның көркемдік шеберлігіне былайша сипаттама береді: «Өлең – жырдағы әсемдік белгілі бір гармониялық жарасымдылықты десек, бұған ақын-жыраулар туындыларынан дәлелді молынан кездестіреміз. Өлеңнің құлаққа қонымды қоңыр үнін, көркемдік сазын халқымыз айрықша бағалайды, ақындар оған ерекше назар аударып, талант қуатын жұмсайды. Сондықтан да қазақ өлең-жырларының әуездік байлығын, яғни поэзиялық әрі музыкалық қасиетін әбден кемелденген деуге болады» [8, 249].

Көркем шығармалардың айшықтарын зерттеген Т. Ақшолақов: «Шығармалардағы мазмұнды, форманы таныту жолдары алуан түрлі», [9, 37] - деген.

Поэзиялық шығармалардың ерекшелік, заңдылықтарын зерттеген белгілі ғалым З. Ахметов былай деп поэзия өнерінің тылсымын өрнектеген: «Поэзиядағы, өлең – жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлдеқандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармалардағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе – ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемдігі» [10, 7].

Поэзияның өзі, негізінен, қайталаулардан тұрады десек те болады. Қайталаулардың барлық түрлерінен, әсіресе, халық ақындары көркемдік мақсат үшін кеңінен пайдаланылады [8, 250], - деп бұл құбылыстың қолданудағы мақсатын профессор С. Негимов беріп көрсетеді. Одан әріде дыбыстық қайталауларды береді. Анафоралық қайталаулар:

I. Тармақ ішіндегі қайталаулар:

Аумағым Алатаудың аумағындай,
Салмағым бүкіл дүние салмағындай.

(Т. Әбдіков)

Эпифоралық қайталаулар:

I. Тармақ ішіндегі қайталаулар:

Сөз жетпес, көркем өмір көзден кетпес [8, 218].

(С. Керімбаев)

Ал, Бұқар толғауларындағы анафоралық қайталауларды іздейтін болсақ, ең алдымен, тармақ ішіндегі түрлерін береміз:

Ай, айтамын, айтамын...
Бас-аяғың бой болып...
Ардақтаған аяулың ...
Тоғызыншы тілек тілеңіз...
Төреңіз тақтан таймасқа.
Қиғаштап қасын қараған,
Күлгенде күрең тісі қасқиған...
Жамандыққа жақсылық...
Ағайынның аразы...
Абысынның аразы...
Шамырқанып, шамданып,
Шалқасынан жата ма?!...
Бүлінгеннің белгісі:
Бұрқан тарқан азысты...
Қазақтың қамал қорғаны...

Бұқар жырау толғауларындағы дыбыс қайталаулар аз да болса кездеседі.

Редиф дегеніміз – ұйқастан кейін бір не бірнеше сөздің тұрақты қайталануы [8, 263], - деп түсінік береді С.Негимов.

Ал, И.В.Стеблева бұған толық анықтаманы былай береді: «Согласно определению средневековых поэтик, реди́ф – это одно или несколько слов, следующих за словом с буквой рави (то есть, за рифмующимся словом). Реди́ф должен быть неизменным на всем протяжении стихотворения. Это значит, что слова, образующие реди́ф, должны употребляться в одинаковой грамматической форме, ритмически тождественную позицию» [12, 89].

Одан әрі былай деген: «Очень часто в реди́фе ставился вспомогательный глагол, образующий глагольный часть сказуемого и уже поэтому реди́ф невозможно было исключить из беита (или его полустуший), и нарушив смысл заключенных в них предложений. Наряду с этим в реди́фе употреблялись существительные, местоимения, наречия, служебные слова, послелогии»³. Яғни, реди́ф жасауға зат есім, үстеу, есімдік, көмекші сөздердің қатыстырылатынын айтады.

Біз Бұқар жырау толғауларындағы реди́ф жасаушы элементтерді осылайша жіктедік. Ең көбі күрделі баяндауыштың көмекші сыңары, одан соң зат есімдер, шылаулар, қаратпа мағынадағы сөздер болып келеді. Реди́ф – бұл музыкалы ырғақты арттыратын, өлеңге ерекше мән үстейтін шеберлік. Олар ұйқасқан сөздерден кейін келіп қолданылады. Бірақ, олардың функциясы осы шеңберден аспайды.

Ендігі қарастырмағымыз, Бұқар жырау шығармаларындағы қайталау ерекшеліктері. Қайталаудың түрлері де, функциясы да көп. Біз осының ішінен сөздердің қайталануын бере кетпекпіз. Қайталаулардың жыраулар шығармаларында кездесуін Р.Сыздықова және тағы басқа ғалымдар атап, ерекшеліктеріне тоқталып кеткен. Бұқар жырау толғауларында анафоралық қайталау кездеседі. Бірақ ол көп жерде емес. Кездесе де, екі, үш, кейде төрт тармақ көлемінен аспайды. Өлең заңдылығына сай бұл шектеу «дені дұрыс» шектеу болып табылады. Себебі: әр сөйлем не тармақ басында бір сөзді қайталай беру еш қисынға келмесі анық. Десек те кездескен жерлерін байқадық.

Толғаулардағы ең көп кездесетін ерекшелік – параллель жасау құбылысы. Жырау поэзиясындағы параллельдік ерекшеліктің көрінісін адам мен жылқы малын қатар қою арқылы беруінен байқаймыз. Бұлай жылқы малын алуы тегін емес. Себебі, «ат – ер қанаты» деген.

Сол дәуірде ел, жер тұтастығын, тыныштығын сақтауда жылқы малының зор қажеттілігі туатынын білеміз. Міне, сондықтан да қай жырау болмасын, төрт түліктің бірі жылқыны әсте жырға қосып өткен.

Бұқар жырауда кездесетін ер қанаты аттың көбіне адам баласы әрекетімен параллель келуі арқылы беріліп отырады.

«Қара арғымақ арыса» деп басталатын толғауында жылқының қасиетін беру екі жерде пайдаланылғанын көруге болады. Ең бірінші адамның қартайған шағындағы халін беру үшін параллель келтіріледі.

Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар.

Есіл көзден нұр тайса,
Бір көруге зар болар.
Одан соң адам басына түскен қиындық көрінісін беруде кездестіреміз:
Батпақты сайға су түссе,
Атың арып келгенде
Өткел бермес кешерге
Қайырсыз итке мал бітсе,
Аққаң құрып келгенде
Саумал бермес ішерге.

Осылайша, жырау бұл толғауында параллельдік түзілісті екі жерде түрліше әрекетке байланысты қолданған.

«Әй, заман – ай, заман -ай» толғауында заман бейнесіндегі келеңсіз жайттарды ел жақсылары мен арғымақтардың басындағы мүшкіл халмен жеткізеді. Жырау айтар ойын бір ғана адам баласының жақсылары мен жамандарының өзімен де беруіне болар еді. Бірақ, олай еткен жағдайда жалаңдықтың да туатыны сөзсіз. Сондықтан да арғымақты кірістіріп келтіреді. Себебі, жоғарыда айтқанымыздай, ел бірлігі тыныштығы мәселесінде болсын, қазақи салт-сана тұрғысындағы психология мәселесінде болсын жылқы малының кірістірілуі тегін емес. Мысалы:

Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірткен заман –ай.
Азаматың құлапты,
Жұрт талақ болған заман –ай.
Арғымақтың жалы жоқ,
Жабылар жолыменен теңелер.
Жақсылар малы жоқ,
Жамандар жолыменен теңелер.
Арғымақ жалсыз, ер малсыз...

Жыраудың ер азаматқа қарата айтылған, «Жал, құйрығы қаба деп» деп басталатын толғауында параллель түзеуші арғымақ басқа нәрсемен теңестіріледі. Ол - ер адамның өмірлік серігі - әйел затымен байланысты мәселе. Толғауда алғаш екі сөйлемде мәселенің себебі айтылады:

Жал – құйрығы қаба деп
Жабыдан айғыр салмаңыз.
Қалың мал арзан деп
Жаман қатын алмаңыз.
Одан әрі қарайғы жолдар бұның мәнін ашуға арналады:
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас.

Осылайша, «жаман қатын» мен «жабы айғырдың» ер адамның өміріне келтірер кері әсері толғауда сөз болған. Ел қорғаны – азаматтардың басындағы жәйтті қос нәрсемен жеткізу міндеті осылайша параллельдік ерекшелікті пайдалануға мәжбүр етті деуге де болады.

Тілдік көрінісіне көз жүгіртсек, әр зат есімнің алдынан келген анықтауыштары (жаман қатын, жабы айғыр) мен баяндауыш тұлғаларының (тумас) және шарттылық мағына тудыратын – са, - се жұрнақтары байланыстырушы қызмет атқарған.

Жыраудың «Арту – арту бел келсе» деп басталатын толғауында үш сөйлемде үш баласының іс-әрекетін көрсетуге алдыңғы жырлардағыдай жылқы малының ғана емес, түйе малының (атан) да келтірілуінде:

Арту-арту бел келсе,
Атан тартар бүгіліп.
Алыстан қара көрінсе,
Арғымақ шабар бүгіліп.
Алыстан жанжал сөз келсе,
Азулы сөйлер жүгініп.

Көріп отырғанымыздай, бір сөйлемдегі баяндауыш тұлғасының бірдейлігі (тартар, шабар, сөйлер), баяндауыш мүшелерінің үнемі болып тұратын іс-әрекетті беруі (тартар, шабар, сөйлер),

әрі қимыл-сын пысықтаушы болатын мүшенің бар сөйлемде қолданылуы параллель түзеуші қасиеттер болып тұр. Ал, ел басына күн туған кездегі қимыл-әрекеттердің мазмұны мағыналық жағынан үйлесіп жатады. Жоғарыда келтіріліп кеткен толғауларда адам баласына қатыстырыла айтылған жылқы малының үйлесімді тізбегі бүкіл толғауға негіз болғанын байқадық. Ал енді кей толғауларының жолдарында ішінара кездесіп қалатындары да болатыны сөзсіз. Мысалы:

Арғымағым барында,
Жарысқалы келгенмін.
Азаматым барында,
Алысқалы келгенмін.
Төс айылдың батқанын
Иесі білмес, ат білер.
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмес, жат білер.

деген жолда нақтылық жауапты, ойды беруге қолданған. «Айтар болсаң, Алланы айт» деп басталатын толғауын қарап отырсақ, жырау айтып бермекші мақсаты төрт түрлі параллельдік қатарды туғызған. Ең бірінші жол соның алғашқысы болып табылады: «Айтар болсаң Алланы айт», ... адан соңғы екі жол молланы айтуға негізделген:

Таңертең азан шақырған,
Дауысы сұлу молланы айт.

Ал толғаудың келесі бөлімінде берілген тырна мен адамзат баласының қам-қарекеттері салыстырыла әрі кең түрде айтылады. Ең алдымен тырнаны келтіреді:

...Өз жынысының ішінде,
Дауысы ащы тырнаны айт.
Тауық жүнді таз тырна,
Тақыршық жерге қонбас па,
Таралып жүні қалмас па?..

Одан кейінгі жолдарда адамзат баласының іс-әрекеті дәл осылайша сөз етіледі:

Адамзаттың баласы,
Атадан алтау тумас па,
Атадан алтау туғанмен
Оның ішінде біреуі арыстан болмас па...

Осылайша адам баласының тіршілік белгісінің тырнамен салыстырылып көрсетуінде үлкен астар жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. – Алматы, 1931.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. том I. – Алма-Ата, 1961.
3. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976.
4. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993.
5. Бес ғасыр жырлайды. Құраст: М.Байділданов, М.Мағауин. /Екі томдық. I том. – Алматы: Жазушы, 1989.

Айдарбекова М.Н.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БУХАР ЖЫРАУ

Аннотация. *Значительная часть произведений Бухар-жырау в статье выводы и результаты, достигнутые в процессе передачи языкового характера размышлений, вносят свой вклад в дополнение стилистики художественной литературы, синтаксиса, теории текста.*

Aidarbekova M.N.

LANGUAGE FEATURES OF BUKHARA ZHYRAU WORKS

Annotation. *A significant part of the works of Bukhar-zhyrau in the article, the conclusions and results achieved in the process of transferring the linguistic nature of reflections, contribute to the addition of the stylistics of fiction, syntax, text theory.*

Ахметова Н.Т.
ЖММ «Bolashaq» академиясы»
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы, Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа. Мақалада тіл білімінің кейінгі жылдары қалыптасқан жаңа саласы - сөзжасам туралы сөз етіледі. Оның түрлі тәсілдері, бірден қалыптаспағандығы, уақыт өте келе қалыптасқандығы, сөзжасам жасайтын сөздерге қойылатын негізгі талап – оның лексикалық мағынасы болуы керек екендігі жайында айтылады.

Сөзжасам – тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық жағынан дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық процесс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысандарының бірі – сөзжасамдық тәсілдер. Сөзжасамдық тәсілдер бірден қалыптаспаған, уақыт өте келе, бірте-бірте қалыптасқан. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі тәсілдері мыналар:

- 1) синтетикалық тәсіл,
- 2) аналитикалық тәсіл,
- 3) лексика-семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі. Қосымшалы тілдерде синтетикалық сөзжасамдық тәсіл туынды сөз жасауда негізгі тәсілдер тобына кіреді. Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы тілдер болғандықтан, сөзжасамның синтетикалық тәсілі тілімізде туынды сөз жасауда негізгі қызмет атқарады. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы сөз, 2) сөзжасамдық жұрнақ [1].

Синтетикалық тәсіл арқылы сөзжасамға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының атқаратын өзіндік қызметі бар.

Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Сондықтан да туынды сөз жасауға лексикалық мағыналы сөздер ғана қатысады. Мысалы, табыскер, шырайлы, өнерпаз сөздеріне табыс, шырай, өнер сөздері негіз болып тұр, сондықтан олар негіз сөздер деп аталады. Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірліктерге қойылатын негізгі талап – оның лексикалық мағынасы болуы. Ал оның тұлғасы мен құрамына ешқандай шек қойылмайды, сондықтан туынды сөздің негіз сөзінің қызметін негізгі түбір сөз де, біріккен сөз де, қысқарған сөз де атқара береді. Мысалы, ем деген сөзден – ші қосымшасы арқылы емші деген жаңа сөз жасалған. Бұл жерде, ең алдымен –ші қосымшасы арқылы жаңа мағыналы (адам, яғни емдейтін адам) сөз туған. Бұл - -ші қосымшасы арқылы туған жаңа лексикалық мағынасы. Екіншіден жаңа мағыналы сөздің ұғымы адамға байланысты, адамның мамандығына, қабілеттілігіне, икемділігіне, т.б. қасиеттеріне байланысты болғандықтан, әрі ол лексикалық мағына жалпыланып заттық мәнге қатысты болғандықтан, жаңа туынды сөз зат есім болып тұр. Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік – сөзжасамдық жұрнақ. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі мүше болып саналады, синтетикалық тәсіл арқылы туынды түбірді тек жұрнақ жасайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы, арда+гер = ардагер, көрер+мен = көрермен, дәріс+хана = дәрісхана, ой+ла = ойла, айып+кер = айыпкер, сәулет+ші = сәулетші т.б.

Сонымен туынды түбірлер бір негізгі морфема мен бір көмекші морфемадан тұрады. Мысалы, өнерпаз>өнер (негізгі морфема)+паз (көмекші морфема). Осы сияқты барлық туынды түбірлер негізгі морфема мен көмекші морфемадан яғни лексикалық мағыналы сөз бен жұрнақтан тұрады.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің құрамындағы тілдік бірліктердің әрқайсысының орны бар, негіз сөз бірінші орында тұрады, жұрнақ екінші орында тұрады.

Туынды түбірдің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір сөздерде кездеседі. Мысалы, *бисаясат*, *бейкүнә* т.б. Мұндай жағдай біздің тіліміздің заңдылығына жатпайды.

Туынды түбір жасаушы жұрнақтың да атқаратын өзіндік қызметі бар. Оның негізгі қызметі - туынды лексикалық мағына жасау. Сондықтан көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған -шық жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына яғни ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасынан *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың көбі осылайша жаңа лексикалық мағына жасайды. Олар - тілдегі ең көп жұрнақтар. Осы жағдай сөзжасамдық жұрнақ жаңа лексикалық мағына жасайды деген ұғымды қалыптастырған.

Сөзжасамдық жұрнақтың ішінде сөздің лексикалық мағынасын мүлдем өзгертпей, негіз сөздің мағынасын түрлендіретін жұрнақтар да бар. Мысалы, әкетай, жиеншар, басқаша, белес, әкежан, балақан, бірінші, біреу, ондаған т.б. осы сияқты туынды түбірлердің құрамындағы жұрнақтар негіз сөздің лексикалық мағынасын өзгертпей, оларға түрлі мағына қосқан.

Мұндай тілдік құбылыс басқа тілдерде де бар. Мысалы, орыс тілінде мұндай туынды түбірлердің мағынасын «модифицирующие значения» деп атаған.

Сондықтан сөзжасамдық жұрнақтар екіге бөлінеді:

1) лексикалық мағына жасайтын жұрнақтар,

2) лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар [2]. Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының жеке мағынасымен бірге, жалпы мағыналары да бар. Айталық, бір топ жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Мысалы, саудагер, көрме, емхана, оттық, сусын, белес, ауылдас т.б. осы сияқты туынды түбірлерді жасайтын жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Ал *сәнкой, көңілді, өнімді, тапқыш, әсемпаз, жинақы, сыншыл, сәнді, көйлекшең, ақылды, көреген, білгіш* сияқты туынды түбірлердегі жұрнақтар сындық белгі мағынасын жасаған.

Мына туынды түбірлердегі жұрнақтар қимыл мағынасын жасаған: басқар, байы, сына, ағар, бөліс, карай, көкте, ұзар, ақта, жина т.б.

Жұрнақтар мағынасымен байланысты сөз таптарына телулі болады. Әр сөз табының өз сөзжасамдық жұрнағы бар. Олар әр сөз табына қатысты туынды түбір сөз жасайды. Бұл жағдайға байланысты әр сөз табының өзіндік сөзжасамы қалыптасқан. Синтетикалық тәсіл барлық сөз табында сөзжасамдық қызмет атқарады.

Сөзжасамның аналитикалық, тәсілі. Аналитикалық сөзжасамдық тәсіл - тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Ол көпшілік тілдердің сөзжасамынан орын алады. Ал кейбір тілдерде негізгі сөзжасамдық тәсіл болып саналады. Мысалы, ондай тілдерге жапон, қытай тілдері жатады.

Аналитикалық тәсіл деп екі я онан да көп сөзден бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы аталады. Мысалы, Екібастұз, ойтолғау, Нүрдәулет, Қызылорда, баспасөз, он сегіз, келіп кет т.б. Бұл мысалдардың біріншісі үш сөзден, қалғандары екі сөзден құралған.

Қосымшалы тілдерде аналитикалық тәсіл басқа тәсілдер қатарынан орын

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер күрделі сөздер деп аталады. Күрделі сөздер толық мағыналы сөздерден жасалады.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі сөздердің бәрі екі лексема арқылы жасалады, бірақ күрделі сөзде олардың әрқайсысы өзінің жеке тұрғандағы мәнін сақтамай, бір тұтас мәнге көшеді. Қазақ тілінде аналитикалық тәсіл жиі қолданылатын, өнімді тәсіл болумен бірге, оның іштей бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту сияқты аналитикалық тәсілдің төрт түрі бар.

Бұлардың әрқайсысы да тілдің сөзжасамында өнімді қызмет атқарады, олар арқылы жасалған туынды күрделі сөздер тілде ете мол. Аналитикалық тәсілдің бұл ішкі түрлері арқылы жасалған күрделі сөздер де бір-бірінен басқа-басқа болады. Аналитикалық тәсілдің осы ішкі төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды. Олар: біріккен сөздер, қос сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқартқан сөздер.

Сөзжасамның лексика-семантикалық, тәсілі. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы, зат есімге заттану арқылы көшкен сөздер өте көп: *бүлдірген, ағарған, қорған, қамал, айтыс, қоршау, ақ, асар, жетісі, екпін, тіл т.б.*

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілде ғылымның әр саласында терминдер көп жасалған: сөз, буын, мағына, есім, шылау, Үстеу (тіл білімі), күн, нарық (экономика), теңеу, суреттеу, өлең, әңгіме (әдебиет), қимыл, қозғалыс (физика), үш бұрыш, көбейту, қосу, алу (математика) т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда конверсия деп атайды. Конверсия жолымен жаңа сөздің жасалуы - өте көп тараған тәсіл, оның ішкі ерекшеліктері де бар. Лексика-семантикалық тәсілде сөз мағынасының өзгеруіне байланысты ол үнемі бір сөз табынан екінші сөз табына ауыса бермейді. Сондықтан лексика-семантикалық тәсілдің іштей айырмасы бар:

- 1) сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі,
- 2) сөз жаңа мағына алса да, сөз табын өзгертпей, өз сөз табының құрамында қалуы.

Сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі. Ешбір тілдік бірліктің көмегінің, сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Мысалы, қорған, айтыс, жарыс, бірге, біреу, басқа, өзге т.б. Бұл сөздердің дәл осы тұлғада, осы құрамда тілде басқа мағыналары бар және ол мағыналары алғашқы негізгі мағынаға жатады. Олар: 1) қорған, айтыс, жарыс-етістік, қимыл, бірге, біреу-сан есім, сандық ұғым, басқа-сын есім, өзгеше-есімдік.

Жоғарыда осы сөздердің: 1) қорған, айтыс, жарыс зат есімге көшкен мағынасы, 2) біреу - есімдікке көшкен мағынасы, 3) бірге, басқа, өзге - сын есімге көшкен мағынасы келтірілді.

Сөздің жаңа мағынаға ие болуы, сол арқылы басқа сөз табына көшуі түрлі жолмен іске асады. Оның ішінде ғылымда заттану (субстантивация)-тілдерге кең тараған түрі. Ал заттану - көбіне ықшамдау заңдылығына байланысты болатын құбылыс. Мысалы, қазіргі тілде *бір жұма, бір жеті* деген тіркестер бір-бірімен мағыналас. Осындағы *жеті (апта)* сөзінің заттық мағынасы *алғаш жеті күн* мағынасында қолданылып, *күн* сөзінің қолданыста түсіп қалып, ықшамдалуынан оның заттық мағынасы *жеті* сөзіне көшкен, сонда *жеті* сөзінің заттануына *күн* сөзінің қолданыстан шығуы себеп болған.

Үш, жетісі, қырқы, жүзі, тоқсан (оқу мезгілі) сөздері де осы ретте заттанған. *Бір, біреу* сөздерінің есімдікке көшуі, *бірге, басқа, өзге, кетеген, қашаған* сөздерінің сын есімге көшуі, *бірден, етпетінен, босқа, текке, зорға, бекерге, әреңге, алға, артта, әзірге, күнге, кейде, артта, алда, баяғыда, қапыда, қапелімде, әуелден, ежелден, шетінен, лажсыздан, төтеден, шынымен, жайымен, түйдегімен т.б.* осы сияқты сөздер үстеуге көшуі көнеру арқылы жүзеге асады. Бұл сөздер тілде осы тұлғада, осы қосымшалармен қолданылып жүріп, бірте-бірте басқа мағынаға ие болып, жаңа мағынасына қарай сөз табын өзгерткен, бұл үрдісте сөйлем (контекст) үлкен қызмет атқарған.

Сөзжасамдық тәсілдің осы 3 түрі «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында беріліп, ол ғылымда орныққан заңдылық ретінде танылған [7]. Сөзжасам мәселесінде сөзжасамдық тәсілдер мәселесі негізгі орын алатыны белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің морфологиясы. -Алматы, 2007.
2. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. –Алматы, 2003.
3. Бейсембайқызы З. Сөзжасам пәнін модуль бойынша оқыту.-Алматы, 2000.
4. Төлеуов Ә. Сөз таптары. -Алматы, 1982.
5. Қазақ грамматикасы. -Астана, 2002.
6. Қазақ тілінің грамматикасы.- Алматы, 1967.
7. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. -Алматы, 1989.

Ахметова Н.Т.

МЕТОДЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье речь пойдет о новой отрасли языкознания - словообразовании, которая сложилась в последующие годы. Говорят, о различных его подходах, о том, что он не сформировался сразу, что он сформировался со временем, что основное требование к словообразовательным словам-это его лексическое значение.

Akhmetova N.T.

METHODS OF WORD FORMATION IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article describes a new field of linguistics-word formation, which developed in subsequent years. They talk about its various ways, that it was not formed immediately, that it was formed over time, that the main requirement for word-forming words is its lexical meaning.

Байжуманова А.А.
«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты
Asy_amanbaevna@mail.ru
Сембиев К.З.

Филология ғылымының кандидаты, профессор
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ШЫЛАУ СӨЗ ТАБЫНА ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Аңдатпа. Мақалада жалғаулықтардың грамматикалық қызметі олардың қай сөз табына жататыны және қазірде лексикалық мағынасы болмайтыны жөнінде тіл білімінің морфология саласында ғана айтылып келеді. Кейінгі кездерде шылау сөз табының синтаксистегі байланыстырушылық қызметі жайлы азды-көпті айтылып жүргенімен, нақты жалғаулық шылаулардың синтаксистік әлеуеті жайлы жан-жақты қарастыратын, бұрын-соңды жарық көрген еңбектердегі тұжырымдардың басын қоса отырып, жаңаша көзқараста сипаттайтын зерттеу жұмысы әлі күнге жүргізілген жоқ.

Бұл сөз табы жайлы алғашқы анықтама қазақ тіл білімінің көшбасшысы саналатын А.Байтұрсынұлының XX ғасырдың 20 жылдарына тиесілі «Тіл тағылымы» еңбегінен белгілі. Ғалым өз еңбегінде шылау сөз табын екіге (демеу, жалғаулық) бөліп қарап, жалғаулық шылаудың талғау мәнін білдіретін семантикалық түрін (я, не, немесе) демеулікке жатқызған, сондай-ақ ғалым демеулік шылаудың анықтамасын беруде де сөйлем мен сөйлемді байланыстыратынына назар аудартады: «Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздерді» [1, 166; 195]. Сөйтіп, Я ол тұрар, я мен тұрамын. Бұл жұмыс я бітер, я бітпес. Не ол тұрар, не мен тұрармын деген сөйлемдердегі шылауды демеулік ретінде сипаттайды.

Сондай-ақ жалғаулықтарға: «Кей сөздер жалғау орнына жүреді һәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз», – деген анықтама бере отырып, менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы деген шылауларды түгелдей жалғаулыққа жатқызады [1, 167]. Мұнан А.Байтұрсынұлының шылау сөздерге субъективті тұрғыдан келгенін аңғарамыз. Алайда шылау сөз табына берген анықтамаларындағы «екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер», «басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды» дегендері шылаудың лингвистикалық табиғатын толықтай ашып береді. Сондықтан А.Байтұрсынұлының еңбегі – құнды еңбек. Себебі мұнда шылаулардың ең негізгі грамматикалық табиғатын ашып бере алды және оларды өзге сөз таптарынан ерекшелеп, арнайы түрде топтастырып көрсетті. Сөйтіп, шылау сөз табына қатысты алғашқы пікір кейінгі зерттеу жұмыстарының жалғасуына себепші болды. Осыған байланысты қазақ тіл біліміндегі кейінгі іздену жұмыстарының, шылау жайлы сөз бола қалған жағдайда, әр кезде де оның лексикалық мағынасы болмайтыны баса айтылып отырғанын ескеруге тиіспіз.

Ғалымның пікірінен аңғарылатын және бір маңызды жайт – шылауларды жеке жұмсалмайтын, яғни басқа бір сөздердің шылауында ғана жұмсалатын, сөйтіп, демеулік қызмет атқаратын сөздер тобына жатқызатыны. Шылау сөз табының көмекшілік қызметіне назар аудартады. Ал қазіргі қазақ тіл біліміндегі көмекші сөздердің бірі – шылаулар. Шылаулар сөз таптарының бірі болғанымен, олардың сөйлемдегі қызметі арнайы қарастыруды қажет етеді. Жоғарыда аталған жұмыстар көбіне морфологиялық тұрғыдан баяндалды да, олардың синтаксисі нақтылы нысан бола қойған жоқ. Біздіңше, шылаулар қанша жерден көмекші сөздер деп танылғанымен, олардың өзін сөздердің синтаксистік қызметін түбегейлі өзгертуші деп бөлуге болады. Шылаулардың осы қасиетін ескере отырып, біз шылаулардың синтаксисі деген ұғымды қарастыра келе, оның өзін сөз тіркесіне, сөйлем мүшелеріне, сөйлем түрлеріне қарай бөле келіп, олардың синтаксистегі орнын қолда бар материалдар көлеміне қарай өзімізше сөз етпекпіз.

Қазақ тілінің грамматикасындағы ең күрделі мәселелердің бірі – көмекші сөздер. Көмекші сөздердің дербес мағынасы жағынан да үлкен айырмашылығы барлығы белгілі. А. Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, М. Балақаев, А. Ысқақов, Т. Қордабаев, Р. Әміров, А. Есенғалиева, Ф. Кенжебекова,

Қ.Қадашева т.б. ғалымдарымыздың көмекші сөздердің негізгі мәні, шығу тарихы, түйдекті тіркес құрауы, кейде олардың синтаксисіне де аздап болса да назар аударып бастағанын көруге болады.

Жалпы, шылау сөз табының негізгі сипаттары бүгінгі күні былай көрсетіліп жүр:

1. Шылау сөздердің толық лексикалық мағынасы болмайды;
2. Контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған әр түрлі қосымша грамматикалық мағына, рең үстейді;
3. Шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады;
4. Сөйлем ішінде синтаксистік қызметіне қарай жеке сөйлем мүшесі бола алмайды;
5. Шылау сөздер түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды. Олар – лексикалық мағынасынан айырылу негізінде жасалған көмекші сөздер [2, 556].

Осыған ұқсас пікір белгілі тілші-ғалым А.Бісқақовтың еңбегінде де бар. Ғалым шылау сөздерде лексикалық мағынаның болмауын, олардағы алғашқы мағыналарының солғындап, өздеріне тән әуелгі дербестіктерінен айырылып, көмекші сөздер қатарына көшуімен, сайып келгенде, олардың практикалық тілде аса жиі қолданылуы арқасында туған грамматикалық абстракцияның тікелей әсер еткендігімен түсіндіре келіп, шылау сөздердің өздері тіркескен негізгі (атаушы) сөздердің мағыналарын я толықтырып, я анықтап, оларға әр қилы реңктер жамап, айқындай түсіп отыратындығын, ал шылау сөздердің тиісті тіркестерде айқындалатын осындай қосымша мағыналары олардың нақтылы лексикалық мағыналары болып есептелетіндігін айтады.

Сонымен, «шылаулар – сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің арасын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер» [3, 362].

Сондықтан шылаулар өз алдына жеке-дара қолданылмай, тиісті сөз тіркестерінің белгілі бір компоненті ретінде атаушы сөздердің жетегінде жұмсалады.

Бұл көмекші сөздердің атаушы сөздермен тіркесу қабілеті бәрінде бірқелкі емес. Сондай-ақ бәрінің атқаратын қызметі де бірдей емес. Мәселен, олардың бірқатары сөз бен сөздің арасындағы грамматикалық байланыстарды айқындау үшін қызмет етсе, бірсыпыра шылаулар сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланысты айқындауға дәнекер болады. Ал кейбіреулері жеке сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді анықтау, толықтау үшін я қосымша реңк беру т.б. мақсаттар үшін жұмсалады.

Шылау сөздер білдіретін осындай әр түрлі грамматикалық мағыналары мен сөйлемде атқаратын қызметіне қарай үш топқа бөлініп қарастырылуда. Олар:

Жалғаулықтар;

Септеуліктер;

Демеуліктер [2, 557].

Шылау сөздер сөйлемде объектілік-бағыттық, мезгіл-мекендік тиянақтылық, әсерлілік сияқты т.б. әр түрлі грамматикалық мағына үстеп, қосымша реңк беретін және тілдік тұлғаларды байланыстырып, қатысмық тұлғаға айналдыратын, басқаша айтқанда, грамматикалық әрі коммуникативтік мүмкіндігі орасан лексемалар тобына жатады. Олар мағыналық қызметіне қарай, жоғарыда келтіргеніміздей, демеуліктер, септеуліктер, жалғаулықтар болып үшке жіктелетіндігі белгілі. Бұлардың өзара атқаратын қызметтері әр қилы. Мәселен, жалғаулықтар грамматикалық тұрғыда сөз бен сөзді, сөз тіркестерін және сөйлем мен сөйлемді өзара байланыстырса, септеуліктер белгілі бір септік формаларындағы атауыш сөздермен тіркесіп, сөйлем мүшелерінің арасындағы бағынықылық, мезгілдік, мекендік, ортақтық қатынасты білдіреді, сөйтіп, септік жалғаулы сөздердің мағынасын нақтылай түседі. Ал демеуліктер болса, орын тәртібі арқылы атауыш сөздерге тіркесіп, сол сөздерге болжау, күшейту, қосыну, салыстыру, нақтылау сияқты мағыналарды үстеп, әр түрлі грамматикалық қосымша реңк береді. Ұлттық әдеби тіліміздегі шылаулардың бірқатары сөз бен сөздің арасындағы грамматикалық байланыстарды айқындау үшін, толықтыру үшін қызмет етсе, біразы сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланыстарды айқындау үшін дәнекер болады. Ал кейбіреулері жеке сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді нақтылау үшін, толықтыру үшін я қосымша реңк беру мақсаттарда қолданылады.

Ал біз сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланысты айқындау үшін дәнекер болатын жалғаулық шылаулардың синтаксистегі грамматикалық қызметін басшылыққа алып отырмыз. Олар – жалғаулық шылаулар.

Қазақ тіл білімінде жалғаулық шылауларға қатысты ғылыми еңбектер мен зерттеу жұмыстар біршама бар. Дегенмен олардың мағыналық құрамына және орын тәртібіне (позиция) қатысты даулы мәселелер де жетерлік. Мәселен, Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде шылауларды «қосалқылар және жалғауыштар» деп бөлгені, жалғауыштардың қазіргі жалғаулықтар екені белгілі [4, 162].

Жалғаулықтар – дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, алайда өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен грамматикалық қызметтері бар көмекші сөздер. Олардың мағыналары мен грамматикалық қызметтері өмірдегі сан алуан зат пен құбылыс аралығындағы алуан түрлі қатынастарға байланысты туып қалыптасып отырады. Осының негізінде тілімізде сөйлеу кезінде жарыққа шығып, грамматикалық қызметтері айқындалып отырылады.

Осыдан болуы керек, жалғаулықтар қазіргі қазақ тілінде өзіндік «лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әр түрлі ыңғайда салаластыра байланыстыратын» арнаулы сөздер ретінде танылып жүр [2, 557].

Осы күнге дейінгі еңбектерде шылаулар туралы, біріншіден, таза морфологиялық зерттеу болса, екіншіден, осыған қоса барыс, жатыс, шығыс септіктерін мына шылаулар меңгереді дей келе, оларды синтаксистік жағынан сөз етеді. Осыдан байқалғандай, әрине, оның грамматикалық ерекшелігінде сөз табы тұрғысынан қаралу барынша басымырақ екені айқын. Шылаулардың морфологиясымен бірге синтаксистік қасиетін де там-тұмдап сөз ете келе олар өзі қатысты сөздердің семантикасын да нақтылайды деген пікірге келіп тірейді. Осы жағын нақтылай келіп, шылаулардың синтаксисте, тіпті сөз тіркесіне қатысын, оның ішінде меңгеру, байланысу формасын да сөз етеді. Осы ерекшеліктеріне сәйкес шылауларды морфологиядан гөрі синтаксисте қарау керек қой деген қорытындысын да құптау орынды болмақ. Шылауларға қатысты тағы бір мәселе – оларда лексикалық мағына бар, жоқтығы. Оларды аздап немесе жартылай лексикалық мағынасы бар, тіпті, мағынасы жоқ деп те бөлуге болатын секілді.

Ғалым А. Ысқақовтың жалғаулық шылауларға берген анықтамасы мынадай: «Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің араларындағы әр қилы қатынастарды білдіреді» [3, 363]. Ол қатынастар – грамматикалық қатынастар.

Жалғаулықтар грамматикалық жағынан өзара тең мағыналы ең кемі екі сөзге, сонымен бірге екі сөз тіркесіне де қатысты келеді. Мәселен, Ертегі мен аңыз, күн мен ай, уақыт және кеністік, тал бесік пен жер бесік деген мысалдардағы жалғаулық шылаулар ілгерідегі немесе кейінгі сыңарларға ғана емес, екеуіне бірдей қатысты болып, оларды бір-бірімен сол теңдік дәрежесіне қарай жалғастыру қызметіне ие.

Сонымен қатар аталған шылау сөздер құрмалас сөйлемдердің салаласа байланысқан түріндегі жай сөйлемдерді байланыстыру жағынан да оларды тең дәрежеде жалғастырушылық сипатымен танылады: Аспанды торлаған бұлт кіреукеленіп біраз тұрды да, соңын ала бере нөсерлете жөнелді (Ә.Тарази). Не ғылым қуып қарық қылмапты, не мансап тауып жарымапты (М.Мағауин). Біресе таяғына еңкейеді, біресе бетін аптаптан көлегейлемек боп еңкейеді (С.Балғабаев). Осы мысалдардағы да, не, біресе жалғаулық шылауларында екі жай сөйлемді жалғастыру, яғни салаластырғыштық қызметі бар.

Ғалым А.Ысқақов жалғаулық шылаулардың табиғаты жайлы былай дейді: «Олардың жалпы даму жолы төмендегі бағытта болғандығын бағдарлауға болады. Біріншіден, дербес мағыналы атаушы сөздер негізгі мағыналарынан айырылып, сөз бен сөзді, сөз тіркестерін немесе бірыңғай жай сөйлемдердің байланысу жолы мен арақатынасын білдіретіндей болып делексикаланады. Мұны аңғару үшін әрі жалғаулығын алайық. Бұл сөз қазіргі тілімізде үстеу сөз екеніне ешкім де шек келтірмейді. Мысалы: Ақырған соң байғұстар әрі тұрды, қалтасына қолын салып мойын бұрды (Абай). ...Екіншіден, кейбір жалғаулықтар белгілі бір түбір сөздерге қосылып қолданылатын әр қилы қосымшалармен үнемі жұмсала-жұмсала келіп, сол формаларда әбден тұрақталып, көнелену арқылы әрі тұлғасы өзгермейтіндей халге жетіп, әрі мағынасы солғындап делексикаланып, бірте-бірте жалғаулықтарға айналған. Мысалы, дегенмен (де-ген-мен), болмаса (бол-ма-са), немесе (не-ме-се), себебі (себеп+і), сондықтан (сон+дық+тан), бірде (бір+де), демек (де+мек) секілді жалғаулықтар бастапқы де, бол, не, себеп, сол, бір, де деген түбірлерге көрсетілген қосымша формалардың дәйім қосылып айтылуы арқылы, яғни сол формаларда тұрақталуы арқылы қалыптасудан пайда болған» [3, 364].

Автордың ойынша, бірінші жағдайда қандай да бір қазіргі кездегі шылаулық мағынадағы сөздің мекендік мағынасы өзінің қызметінің үстіне қосымша қызмет жүктеп алады, яғни

делексикалану үдерісі жүріп, сөз – омонимге айналады. Бұл құбылыс – кез келген тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес сол тілдің қажетіне қарай жұмсалып құбылысы.

Мұнымен бірге ғалым кей жалғаулықтардың жекелеген сөздердің бірігуі мен кірігуі нәтижесінде де пайда болғандығын және кейбіреулерінің «кейбір дыбыстарының түсіріліп айтылып, мүжіліп қалыптасқандарының да байқалатынын» айтады. Олардың алғашқыларына бірақ (бір-ақ), біресе (бір-ерсе) жалғаулықтарындағы әуелгі бір деген сан есімге ақ демеулік шылауы және бүгінгі еді көмекші етістігінің ертедегі ерсе формасының бірігіп қалыптасуы арқылы жасалғандығы жайлы дәлел келтірсе, кейінгілеріне та (те, да, де) шылауының әуелгі тағы (тағын) формасынан, мен жалғаулығы менен (әуелде бірлән) формасынан ықшамдалып қалыптасқандығын мысал етеді.

Жалғаулықтар өзге тілдерден де ауысып келеді. Мысалы: әм, әлде, я, яки, егер, яғни сияқты жалғаулық шылаулар араб және иран тілдерінен ауысып келген болса, күй жалғаулығы орыс тілінен енген [3, 364].

Кейбір жалғаулықтар аналитикалық тәсіл бойынша екі түрлі шылаудан құралып та жасалған. Мысалы, бірақ, өйтсе, әйтсе, сөйтсе шылаулары да шылауымен тіркесіп, бірақ та, өйтсе де, әйтсе де, сөйтсе де тәрізді күрделі шылаулар қалыптасқан.

Сонымен бірге түркологияда қалыптасқан «жалғаулық» атауына қатысты пікірлер де айтылған болатын. Қазақ тіл білімінде бұл атау алғаш А.Байтұрсынов еңбегінен бастап аталады. Қ. Жұбанов зерттеуінде «жалғауыштар» деп берілсе, С. Аманжолов еңбегінен бастап «жалғаулықтар» деген атау толық өз атын иемденген. Содан бері Р. Әміров, Ғ.Иманалиева, П.Т. Медетпекова, В. Исенғалиева, Ы. Шақаманова сынды тілші ғалымдар оларды арнайы зерттеген. Олар жалпы шылаулар тарихын сипаттай отырып, бірі жалғаулықтардың, бірі септеуліктердің, енді бірі демеуліктердің әр қырларынан ғылыми зерттеулерін танытып, өзіндік құнды пікір-тұжырымдарын жасаған. Аталмыш ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, көне түркі руникалық жазбалардағы шылауларды салыстырып қарағанымызда, бүгінгі түркі тілдеріндегі шылаулар сөз табының қалыптасуындағы алғашқы сатысы болып табылады. Яғни қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықтардың қалыптасу тарихы да көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тілінен бастау алады деген сөз.

Сонымен, қазірде тіл білімінде жалғаулық шылаулардың белгілі болып, әбден орныққан алты мағыналық түрі бар. Олар төмендегіше:

1. Ыңғайластық жалғаулықтар: мен (бен, пен), және, да, те, әрі.
2. Қарсылықты жалғаулықтар: бірақ, алайда, дегенмен, сонда да, әйткенмен.
3. Талғаулықты жалғаулықтар: әлде, біресе, не, немесе, болмаса, я, яки, кейде.
4. Себептік жалғаулықтар: себебі, өйткені, неге десең.
5. Себеп-салдарлық жалғаулықтар: сондықтан, сол себепті, себебі, өйткені.
6. Шарттық жалғаулықтар: егер, егер де, онда [2, 557].

Дегенмен мына мәселені айтпай кетуге болмайды: біресе, бірде деген жалғаулықтар қазірде кезектестік қатынастағы (кезектес салалас жасайды) жай сөйлемдерді байланыстырады.

Бүгінгі күнгі зерттеулерде жалғаулықтардың синтаксистік қызметі барынша нақтыланып, грамматикалық әлеуеті ғылыми тұрғыда талданып жатыр. Мәселен, синхрониялық тіл біліміндегі бірді-екілі зерттеушіге тоқталатын болсақ, онда сөздерді тең дәрежеде байланыстыратын синтаксистік параллель жасауда [16, 26-30], ауызекі сөйлеу және жазба тіліміздегі бірыңғай мүшелі қайталамаларда [17, 202-205] жалғаулықтардың белсенді екені дәлелденеді.

Қалай дегенде де, жалғаулықтардың грамматикалық қызметі қазақ тілінің тарихи мен заманауи үлгісінде де орасан. Атап айтқанда, жалғаулық шылаулардың сөйлемді салаластыру қызметі, қолданылу жиілігі өз ішінен біркелкі емес, сондай-ақ сөздерді байланыстырудағы белсенділігі де түрліше. Бұл туралы азды-көпті зерттеу нәтижелері бар. Дегенмен жалғаулықтардың грамматикалық әлеуетін жеріне жеткізе зерттеу ғылыми тұрғыдан дәлелдеу әлі де келешектің еншісіне қалып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 2 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі \морфология\ . – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 4 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 140 б.

5 Төлеуов Ә. Сөз таптары. – Алматы: Мектеп, 1982. – 127 б.

6 Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1982. – 451 б.

7 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. –

Байжуманова А.А., Сембиев К.З.

ПЕРВЫЕ ВЫВОДЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ГРУППЕ СОЮЗНЫХ СЛОВ

Аннотация. В статье речь идет только о морфологии языкознания, где грамматическая функция придаточных относится к тому или иному словообразовательному классу и не имеет лексического значения. Несмотря на то, что в последующие времена мало-мальски говорилось о Связной деятельности групп слова в синтаксисе, до сих пор не проведена исследовательская работа, которая по-новому описывает синтаксический потенциал конкретных родственных надежей, включая выводы из ранее опубликованных работ.

Baizhumanova A.A., Sembiev K.Z.

THE FIRST CONCLUSIONS RELATED TO THE GROUP OF ALLIED WORDS

Annotation. The article deals only with the morphology of linguistics, where the grammatical function of adjuncts belongs to a particular word-formation class and has no lexical meaning. Despite the fact that in subsequent times little or nothing was said about the Coherent activity of word groups in syntax, research work has not yet been carried out that describes the syntactic potential of specific related cases in a new way, including conclusions from previously published works.

ӘОК 82.0

Дәрібай М.Т.

«Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды қаласы,

Қазақстан Республикасы

Moldird_92@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ БАСҚА ДА СЮЖЕТКЕ ҚҰРЫЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрімнің ақын ретінде, сөз өнерінің шебері ретіндегі арналы саласы, оның өзіндік стилін айқындайтын қуаты оның эпикалық тынысынан айқын байқалады. Бұл мәселе туралы іргелі мақалаларға «Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу Орталығы» шығарған «Мәдени мұра қазіргі ғылым контекстінде» атты ұжымдық монографияда мол орын берілген.

Біз бұл топқа тарихи негізді Шәкәрімнің «Қодардың өлімі» мен «Мұтылғанның өмірі» атты шығармаларын жатқызып, соларды қарастырмақпыз. Осы бағдарда ескертіп айтып кететін мәселе де жоқ емес. Біріншіден, Шәкәрім шығармашылығын зерттеуші, осы саланың білгірі, көрнекті жазушы, білікті ғалым Мұхтар Мағауин өзі алғы сөзін дәйектемесін жазып, құрастырушысы болған «Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар», – атты жинақта «Крез патша» шығармасын «Поэмалар» бөлімінде беріпті. Сондай-ақ, осы шығармаға қатысты мынадай дәйектеме түсінік береді: «Крез патша» – Шәкәрім 1924 жылы Лев Толстойдың адамгершілік, ізгілік, бауырластық идеясына құрылған «Ассирия патшасы Ассархидон», «Үш сауал», «Крез патша» әңгімелерін тәржімалайды. Мұның алғашқы екеуін прозамен аударса, соңғысын өлеңге көшірген, Ахат Шәкәрімұлының қолжазбасы бойынша (РКҚ, №210, 16-17 беттер) беріп отырмыз» [8, 250-б].

Біріншіден, «Крез патша» Толстойдан аударылды дегенмен, әзірше Толстой шығармаларының ішінде бұл шығарма жоқ. Осыны анықтап алу қажет. Сондай-ақ, екінші жинақта «Алты әңгіме» түгел берілген, дегенмен біз оларды толық мағынасындағы поэма талаптарына сай шығармалар деп атай алмасaq керек. Және «Алты әңгіменің» көбі проза тілімен жазылған. Екінші жинақ деп отырғанымыз ол да 1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген (Құрастырушылар – М. Жармұхамедов, С. Дәуітов) Шәкәрімнің шығармалар жинағы. Осы жинақтың «Дастандар» бөліміне «Қожа Хафиз сөзінен» деп Шығыс шайырынан алынып жырланған өлеңдер беріліпті. Біз бұл топтаманы да толыққанды поэма деп қабылдамағандықтан, зерттеу объектісі ретінде қарастырмадық.

«Ал, «Қодардың өлімі» мен «Мұтылғанның өмірін» зерттеуді мұрат санадық.

Жалпы, осы екі шығарма да зерттеушілер тарапынан көбіне сырт қала береді. Шәкәрімнің «Қодардың өлімі» шығармасына қатысты қысқа мәлімет «Жазушы» баспасынан жарық көрген жинақта берілген: «Қодардың өлімі» – қай жылы жазылғаны мәлімсіз. Бұл оқиғаның Шыңғыс төңірегіндегі елде болғаны рас. Қодар – тарихи тұлға. Мұның толық суреттемесі қазақтың атақты жазушысы М. Әуезовтің «Абай» романында берілген. Өлең қолжазба негізінде жіберілді, бұрын еш жерде жарияланбаған» [7, 548-б].

Бізге маңыздысы бұл сілтемедегі – «Қодар тарихи тұлға» деген сөйлем. Шығарманың сюжеті тарихи негізге құрылғанын айғақтайды. Бұл шығарманың зерттелуінің күрделілігі сонда – басты кейіпкер Қодар қылығы Шәкәрім шығармасында айыпталса, Мұхтар Әуезовтің атақты «Абай жолы» роман-эпопеясында ақ-қарасы ақталмай зорлықшылдардың құрбаны болған тұлға ретінде бейнеленген. Мәселен, Мұхтар Әуезов Қодарды былай бейнелейді: «Қодар батыр денелі, алпысқа жаңа кірген, бурыл қарт еді. Жалғыздық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші жоқтай. Ол жасында найзагер батыр болған. Осы жасына дейін өз қасиетін жоятын жаман аттан аулақ. Жуан кім, көп кім, бақ масы есер кім? Ешбірін де ол білмейтін. Өз өмірі, өз үй ішімен, өз айранын ішіп күн кешетін. Үйден шығып, әлдебір сөзге, сыпсыңға да араласпаушы еді. Сондықтан алысты қойып, ағайын ішінде де бұны білетін жас аз. Өзі де азғана Борсақтан, Бөкеншіден басқа жұртты танымайтын» [117, 36-б].

Бұл үзіндіден байқағанымыз, Қодар нағыз адам, Шәкәрімнің өзі айтар «ар ілімінің» биігінен көрінер тұлға. «Абай» роман-эпопеясында сыпсың әңгіменің, әлеуметтік саясаттың (жер таласы т.б.) құрбаны ретінде бейнеленген.

Жалпы, Шәкәрім «Ой» категориясына қай шығармасында болмасын ерекше назар аударады. Бұл оның тек көркемдік бағыттағы ғана ақын емес, әлеуметтік-философиялық танымдағы философ-суреткер екенін аңғартады. Мәселен, «Қодардың өлімі» шағын поэмасы былай басталады:

Ой қозғайды, оңаша таудың басы,
Өткеннің ойға түсіп тамашасы.
Қолтығына қабағын түйіп қарап,
Әне тұр Қодар өлген құз-жартасы.

Құз жартастың бейнесі оның ойлылығымен, басқаша айтқанда ішіне бүккен сыры мен оның тарихи оқиғаға қатысты екенін астармен жеткізілген. «Өткеннің ойға түсіп тамашасы» деген тармаққа келесі тармақ соншалықты контрасты берілген. «Қолтығына қабағын түйіп қарап» деген жолдар онда өткен оқиғаның соншалықты «тамаша» болмағанын білдірсе керек. «Қолтығына қабағын түйіп қарауы» соншалықты ызғарлы. Сол болған оқиға, сырды ішіне бүккен таудың ерекше бір сыры оның «оңашылығы». Әрі өткен, бері өткен жолаушы «қолтығына қабағын түйе қараған», «оңаша таудың басына» демін ішіне тарта үрейлене қарап өтеді. Өйткені бұл өңірге «Қодардың құз-жартасы» трагедиялық болмысымен танымал. Өткен күннің белгісіндей, халық өмірін сілкіндірген оқиғаның «кінәлі-кінәсіз» куәсіндей мәңгілік қабағын түйген күйі сұрланып тұр. Шәкәрім, «Ой» сөзімен бастауы, адамның ой танымына, зердесіне салмақ түсірер оқиға болғанын ескертуден бастағысы келгеннен болса керек. Ал, енді Шәкәрім поэмасында жоғарыда аталған Әуезов концепциясынан мүлде басқа бағыт ұстанған:

«...Әне тұр Қодар өлген құз-жартасы,
Тастан тайып өлген жоқ, таудан құлап,
Оны өлтірген ағайын, қарындасы.
Ел бұзатын ерсі істі өршітпеске
Дарға асып, таспен атқан өз ағасы.
Ол – Қодар, барымташы, елдің басы,
Жыртылмасын деп жүрген ел жағасы.

Шәкәрімнің поэмасында Қодар керісінше «ар сүймейтін іс қылған», ол істің «ел бұзатын» қаупі бар екені баяндалады. Сондай-ақ, Мұхтар Әуезов айтқандай, «батыр денелі», «найзагер батыр», «өз қасиетін жоятын жаман аттан аулақ» адам емес, «Ол – Қодар, барымташы» екен. Ал, жазалаушылар «өз ағасы», «Жыртылмасын деп жүрген ел жағасы» екен және елдің жағасы жыртылмасын деп жүрген өз ағасы ғана емес, оны қолдаушылар, аямағандар барша «Олжайдың кәрі-жасы» екен, сондай-ақ «Өз бауырыңды өлтірген ер данасы» екен. Байқап отырсақ, Шәкәрімде Қодардың кінәсі айқын аталып, оны жазалаушылар елдің камын ойлаушылар деп анық аталған. Және суреткер бұл жаза болашақ елдік үшін, халықтың қалыптасқан дәстүрінің бұзылмасы үшін жасалып отырған шара деп «Кіріспеде» таратып айтып өтеді:

Не күндестік, немесе кек қуған жоқ,
Ел бұзбауға ойлаған бұл – айласы.
Осы күнгі жақсының бірталайы –
Ұры, қары, қу, сұмның жан жолдасы.
Қазақ қайтіп ел болар, сөздің расы.
Николайдың иісі осы елде тұр,
Оңдыра ма сәулесіз өңкей масы

Бұл жолдарда Шәкәрім болашақты ойлаған кемеңгер ретінде толғап айтып отыр. Осы елде «Николайдың иісі» тұр деу империяның құрсауын айтып отыр. Бүгінгі күн биігінен қарағанда Қодар сондай терең қылық жасаған, жасамағанын дөп басып айта алмаса керек және ол көркем шығарманың міндеті де емес. Ең бастысы, ел арасында аңыз боп тараған тарихи негізді оқиғаның көркем шығармадағы көрінісі.

Шәкәрім қай шығармасында болмасын Құнанбай қажы туралы еш кемшін соғар сөз айтпаған. Қашан да оның биік тұлғасын асқақтата бейнелеген. Осы «Қодардың өлімі» шығармасының өзінде қажының ісі сол кез үшін оң шешім, тұлғасы оның ерекше дегенді сездіріп отырады. Шығармадағы баяндалатын оқиға барысында Құнанбай өзінің құрбысы Барақпен қалжыңдасып, сөз қақтығысына келместен бұрын ақын Құнанбай қажы бейнесін сомдап кетеді. Жаңағы Қодар айтқан сөздің елге тарағынын айта келіп Құнанбай бейнесіне ауысудың өзі де сәтті көркемдік шешім болып шыққан. Енді соған назар аударайық:

Осы сөз жайылыпты елге тарап,
Кемітіп, мін қаларлық іске жарап.
Тобықтыны билейтін Құнекеңнің,
Бетіне басты осыны төре Барақ.

Осы топтардағы «Құнекең», «Ел мақтаған Құнанбай» деген жолдар, немесе «ұрлық, зорлық, зомбылықты» тиып, «адам деп, насыбайды атқызбайды» оның ірі тұлға, тобықты руының беделді басты адамы екенін байқатады. Сол арқылы ақын оқырманды алдын-ала дайындап алады. Яғни, Құнанбай шешімі көпшіліктің талқысына түсетін мәселе емес деген ыңғай жатыр. Сондай-ақ, осы шумақтардағы «Ол кезде орыс онша кіріскен жоқ» деген жолдардың жүгі салмақты. Басқаша айтқанда, орыс империясының заң жүйесі қазақ даласына толық еніп бітпеген, ал көшпелі халықтың мың жылдық өз басқару жүйесі мен Ислам дінінің үндесуінен шыққан тәртіп жүйесі қатар жүріп жатқанын көрсетеді. Суреткердің «Арғын, Найман дегені» бұл жерде қалың ел деген мағынада қолданылып тұр. Соңғы тұяқ серпер болса да, «Қазақтың еркі өзінің қолында болатын» деген түйін бар.

Сондай-ақ бұл шешімді халық қолдағанын ақын айқын жазып кетеді. Бұның ар жағында Қодар мен оның келінінің өліміне жалғыз Құнанбай кінәлі емес екенін аңғарту бар. Уақыт келе тарих таразылар. Дегенмен, шешімді шығартқан Құнанбай қажының өзі деген де жорамал жоқ емес. Поэмада осы шешімді қабылдаушы ғана емес, қоштаушы да болып суреттелген:

Жөн көріп осы сөзге бәрі ұнатты,
Ешкімге білдірмеске баталасты.
Қодарды алдап ұстап әкелуге
Жұмсады Олжайдағы құрбыласты

Ол жүрген өз келінін алып қашып,
Жастар барып қосылды араласып.
«Молдадан бәтуа сұрап ел жіберді», -
Дегенге нанды Қодар қара басып.

Семейге кеткеніне бес күн болды,
Деді олар, келетұғын мезгіл болды.
Соны айтып алдандырып отырғанда,
Асығып ат терлетіп біреу келді.

Автор Қодардың кінәлі екеніне күмән қалдырмайды. Жұмабай айлакерлікпен қолға түсірсе де оныкі оң жол ретінде бейнеленген. Сондай-ақ Қодардың батырлығының белгісі ретінде қанжары аталады. Осы деталь арқылы оның оңай берілмесін бейнелейді. Жұмабайдың қанжарды алу тәсілі де сәтті бейнеленген. Ұлы далада «Сүйіншінін» орны бөлек болған. Сүйінші деп, аңғырт батырды айлакер алдап түсіреді:

Өтірік шарифатты айтты жайлап,
Қуанып Қодар ер де оттай жайнап;
Сүйіншім деп қанжарын алдап алып,
Келген соң Қодекенді алды байлап.

Қолға түскен Қодарды тазалау үшін енді Сүйіндік Құнанбайдан қажы, би, діндар адам ретінде ақыл сұрайды. Қандай қатыгез шешім қабылдаса да Құнанбайдыкі дұрыс деген концепция бой көтерген.

Сүйекең Қүнекеңе айтты сонда:
«Мұндайға не жаза бар тура жолда?
Қылайық шарифаттың бұйырғанын,
Өзгеміз емеспіз ғой сіздей молда».
Қажы айтты: «Бұлар сөйтіп қаза таппақ-
Жиылып осы қауым таспен атпақ,
Зинақордың жолы осы шарифатта,
Жаназасыз солайша шіріп жатпақ!»

Қазақ ғылымы мен өнерінде мол мұра қалдырған, сөйте тұра өзін аямай сынаған тұлға – Шәкәрімдей жоқ шығар.

Жалпы, «Мұтылғанның өмірін» автобиографиялық поэма десе де болады. Біз жоғарыда «Мұтылған» псевдоним дедік. Осы шығарманың философиялық астарын зерттеген академик Ғарифолла Есім мынадай пікір айтады: «Шәкәрім өзіне-өзі «Мұтылған» деп ат қойған. Біздіңше, бұл псевдоним. Мәселенің байыбына барсақ, ақынның өзіне осылайша ат қоюында зор мән бар. Оның дәлелін «Мұтылғанның өмірі» деген толғау-өлеңнен табамыз.

Жаралы жаным шықсын деп,
Қара жер мені жұтсын деп,
Өлген соң елім мұтсын деп –
Атымды қойдым: «Мұтылған».

Шәкәрім өзінің белгілі бір кезеңдерде ұмытылатынын көре білген. Өзінің бұл қоғамға қажетті жағын, дұрысын айтқанда, бұл заман оны керек етпейтіндіктен ұмыт болатынын ақын дөп басып айтқан» [118, 114-б]. Шәкәрім «Мұтылғанның» өмірі деген шығарма жазып өзіне мәңгілік ескерткіш қалдырды. Шағын поэма жөніндегі пікірімізді терең ой айтқан академик Ғарифолла Есім сөзімен түйіндемекіз: «Мұтылған деген сөздің астында ұмытылмайтын мән жатыр. Ұмытылатыны немесе ұмытылмайтыны қайсы. Әркім өзі ойлану керек. Өз-өзінен жапырақтың сарғайып, жерге кеуіп түскеніндей, құмды жерге нөсердің із-түзсіз сіңіп кеткеніндей болмыста ұмыт болып жататын жайлар аз ба?! Оған кім пәлендей мән берген? Немесе, Адам-Атадан тараған сансыз ұрпақтың қайсібірінің есімі жұрт есінде қалды? Оның ұмыт болғандары да орынды. Есте қалатын адам есімі емес, оның ұзақ кешкен ғұмыры емес, Абай айтқандай артына өлмейтұғын сөз қалдыруы. Бірақ сол сөз қалдырғандар да ұмыт болады екен. Осындай жайлар, негізінде, ұмыт болу деген тарихтан, халық санасынан мүлдем жойылу емес. Ел өзінің есін жиған кезінде ұрпағы есіне алатынына сенім білдіру. Сол үшін Шәкәрім өз өмірін тиянақты түрде өлең етіп жазып қалдырған. Бұл ес жиғанда елі ұмыт болғандарды есіне түсірсін деген өсиет» [118, 120-б].

Ақын өз өмірін шын мағынасында өсиет етіп қалдырған. Бір сыдырғы мақтау жоқ, нағыз танымдық шығарма болып шыққан. Бұл өлеңнің әрбір жолында сыр жатыр. Болашақта құжаттар табылып, зерттеу тереңдеген сайын сыры ашыла түспек. Соның бір-екеуіне тоқталайық:

...Ұялмай сот боп отырдық,
...Болды десең кім үшін,-
Белгібайдың қызы үшін,
Мұғалімнің жүзі үшін,
Көбіңіз естіп қанғансыз,
Алашорда бір бөлек,
Қауымның ойы өзгерек,
Аз нәрсені қылып кек,
Таза ақылдан танғансыз,
Іш ауруы тиді деп,
Жүрегім жанып күйді деп,
Сағындым тағы үйді деп,
Айтқаныма нанғансыз.
...Үміт үзіп қайтқанмын,
Үйіме тура тартқанмын.

Осы жолдарда тарихта болған оқиғалардың ізі сайрап жатыр. Сот болып Белгібайдың қызын мұғалім жігітке қосқаны, Шәкәрімнің Алашордаға қатысы, Ішім ауырды деп өзінің тамыр орысына справка жаздырып алғаны тарихта белгілі. Қазіргі кезеңде жарық көріп жатқан республикалық «Шәкәрім» журналы көп мәселеге жауап табарына сенімдіміз. Шәкәрімнің Алашордаға қатысы туралы пікірлер де әртекті. Тек архив құжаттары ғана көп мәселенің сырын ашары хақ.

Жалпы, Шәкәрімнің өмір жолы мен шығармашылық жолы әлі жан-жақты толық зерттеліп болған жоқ. Түрлі құжаттар, мәселен Шәкәрім мүше болған қоғамдар, Мекке жаққа жүргендегі толтырған, Алашқа қатысты материалдар әлі бір ізге түскен жоқ. Сол табылған құжаттар, естеліктер салыстырыла, «Мұтылғанның өмірі» шығармасымен салғастырыла зерттеліп анықталатын мәселелер әлі де көп деп білеміз.

Мәселен, Шәкәрімді ұлтшыл деп, Ресейге қарсы қойған ұшқары пікір-көзқарас көп болған. Бұл байыбына бармай асығыс айтылған пікір. Орыстың алып тұлғасы Лев Толстойды өзіне ұстаз санаған, Ресейге сеніммен қараған. Бұл көзқарасты ақынның «Мұтылғанның өмірі» шығармасындағы мына жолдар айғақтайды:

Ақтар кетіп қалғаны,
Семейді қызыл алғанын,
Жолшыбай естіп барғамын,
Әділет іздеп төнген соң,
Мен ұлтшыл емеспін,
Жақыным мынау демекпін.
Ашылсын анық көмескім,
Айтайын кезі келген соң,
Россия болса анасы,
Қазақ – жап-жас баласы,
Жетілсін келсе, шамасы.

Міне, осы жолдар Шәкәрім өмір сүрген кезеңнің аласапыран алақұйынын байқатады. Қаланы бірде ақтар, бірде қызылдар алады. Шәкәрім шығармасында осының бірін толық қолдау жоқ. «Жап-жас бала» халқының қамын ойлаған, оның жетілгенін қалаған. Ешқашан елді ушықтырар іске бармаған. Зұлмат заманның өзінде сабыр сақтай білген. Саясат ойынының халқы үшін қауіпті екенін білген, іштен тынған.

Партия – соры көп елдің,
Айта алмай соны бөгелдім.

Ол заман данышпанның аузын аштырмаған қиын кезең еді.

Шәкәрімнің сюжетті шығармаларының тарихи және әдеби негіздерін тереңдеп зерттеуіміздің өзі, ақынның шығармашылығын тану өзін тану. Елдің перзенті екенін таныту болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мағауин М. *Ғасырлар бедері.* – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
- 2 Нұрғали Р. *Алып бәйтерек // Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер,* публ. Мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 3 Мағауин М. *Абайдың інісі // Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар.* – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.
- 4 Алпысбаев Қ. *Поэма және сюжет.* – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 124 б.
- 5 Ақын Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде. *Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысы. // «Социалистік Қазақстан», 1988, 14 апрель.* – № 88.
- 6 Мәдени мұра қазіргі ғылым контексінде. Семей, «Семей полиграфия», баспасы, 2005. – 615 б.

Дәрібай М.Т.

СЮЖЕТНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ШАКАРИМА

Аннотация. В статье четко прослеживается сфера Шакарима как поэта, как мастера искусства слова, его эпическое дыхание, которое определяет его собственный стиль. Большое место фундаментальным статьям по этому вопросу отводится коллективной монографии «культурное наследие в контексте современной науки», изданной «научно-исследовательским центром Шакаримоведения».

Daribai M.T.
PLOT WORKS OF SHAKARIM

Annotation. The article clearly traces the sphere of Shakarim as a poet, as a master of the art of the word, his epic breath, which determines his own style. A large place is given to fundamental articles on this issue in the collective monograph "Cultural heritage in the context of modern science," published by the research center of Shakarimology."

ӘОК 81'366

Джанталиева А.Ж
«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
Aikoniya_20.94@mail.ru
Сембиев Қ.З.

фил.ғыл.кандидаты, профессор
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

**ГАЗЕТ АЙДАРЛАРЫ МЕН МӘТІН ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ**

Аңдатпа. Мақалада Қазіргі қазақ газетіндегі мәтін тақырыптары бұрынғыдай сөз, сөз тіркесі түрінде емес, көбінесе, аяқталға жай сөйлем, құқрмалас сөйлем түрлерінде, одан бөлек парцелляция, эллипсис, инверсия үйрінде кездеседі, сонымен қатар метафоралардан, фразеологизмдерден жасалған, сан есімнің қолданылуымен жасалған тақырыптар, бірнеше деңгейлі тақырыптар да бар

Газет айдарлары – газеттің ішкі құрылымына, идеялық бағытына байланысты жүргізілетін оның негізгі компоненттерінің бірі.

Бір айта кетеріміз, қазақ тіл білімінде, сол сияқты орыс тіл білімінде де «газет айдарлары» тақырыбы арнайы зерттеу нысаны ретінде аз зерттелген. Б.Момынованың «Газет лексикасы. Жүйесі мен құрылымы» деп аталатын монографиясында ғана «Газеттің ішкі құрылымына тән лексикалық ерекшеліктер» деген тараудың ішінде шағын тарауша ретінде орын берілген.

Біздің ойымызша, газет айдарларын газетке және ондағы материалға оқырман назарын аудартудың басты құралы ретінде де қарастыруға болады. Газет айдарлары арқылы оқырман санасына психологиялық әрі эмоционалдық қызығушылығын оятып, оны оқып шығуға мотив туғызу әбден мүмкін. Мысалы, «Ана тілі» газетінде кездесетін «Жанайқай», «Тілбұзарға тосқауыл», «Көкейкесті мәселе», «Қаз қалпында», «Жаһанның жүрек лүпілі», «Қайнайды қаның...», «Бәрекелді!» деген сияқты айдарлардың эмоционалдық экспрессивтік күші басым. Мұндай айдарлар оқырман назарын бірден өзіне аудартады. Ал осы газетте кездесетін «Апта шолу», «Сегізінші қазына», «Баспасөз -2014», «Апта айшықтары», «Ақпараттар ағыны», «Ұлы дала атаулары», «Сұхбат» деген сияқты айдарлардан ешқандай эмоционалдық экспрессивтік реңк байқалмайды. Бірақ осы сияқты айдарлар арқылы да оқырман назарын аударуға болады. Біздің ойымызша, мұндай айдарлар танымдық деңгейі жоғары оқырмандарға дәл осы танымдық дәрежеде әсер ете алады. Яғни оқырманның білім дәрежесі, гуманистік болмысы маңызды.

Зерттеуші В.В.Бакшин басылымдарды типтеудің санын алтыға (административно-территориальное деление, целевое назначение, возраст читателей, национально языковые особенности, периодичность и время выхода) жеткізеді.

Осы типтеу үлгісінен газет типтеріне қарай оның аудиториясы да әртүрлі болатынын байқауға болады. Айталық, «Ұланды» оқитын аудитория «Егемен Қазақстанға» аудитория бола алмайды. Сол сияқты «Жас Алашты» оқитын оқырман «Ұланды» оқымайды. Сонымен бірге «Заң газетін» оқитын заң әне құқық саласында қызмет ететін адам «Қазақ әдебиетін» оқиды деп нақты айта алмаймыз.

Демек, осындай ерекшеліктерді ескере отырып та, газет айдарлары арқылы оқырман қатарын көбейтуге болады. Басқаша айтқанда, газет айдарларына атау берген уақыттар сол

газеттің аудиториясы, олардың жас ерекшеліктері, газеттің ұстанатын негізгі идеялық бағыты, ішкі құрылымы ескерілуі қажет. Мәселен, «Егемен Қазақстан» жалпы ұлттық республикалық газетінен «Парламентші пайымы», «Іскерлік іссапарлары», «Әріптестік әлеуеті», «Ерлік – елге мұра, ұрпаққа ұран», «Әлеуметтік қорғаудың әлеуеті», «Біз – қазақстандықтармыз!», «Президент поштасынан», «Толғандырар тақырып», «Жемқорлық – індет, жою – міндет» деген сияқты айдарларды жиі ұшыратуға болады. Айдарлар осы газеттің типіне, идеялық бағытына, ішкі құрылымына, аудиториясына сәйкес келеді. Осылайша, газет айдарларына оның типі мен аудиториясын ескере отырып, ұтымды әрі тиімді атау беру арқылы оқырман санасына әсер етіп (шабуыл жасап), оның басылымға, ондағы материалдарға деген қызығушылығын, сәйкесінше оқырмандар санында арттыруға болады.

Кей айдарларда бағалаушылық қасиет болса, кейбірінде болмайды. Бағалаушылық қасиеті жоқ айдарлар бейтарап лексикамен беріледі. Олар көбінесе көзқарасты бейтараптандыру үшін жиі қолданылады. Мұндай айдарлардың құрамы қарапайым, сөз, сөз тіркесі түрінде болады. Мысалы, «Ақпараттар ағыны», «Жүздесу», «Денсаулық» сынды айдарларда ешқандай бағалаушылық қасиет жоқ. Сөз, сөз тіркесі түрінде жасалған, құрамы да қарапайым. Ал «Ықпалдастықтың алтын көпірі», «Алты алаштың ардағы», «Асылдың сынығы», «Сәті түскен сұхбат», «Пердесіз көңіл» сияқты айдарларда керісінше жоғалаушылық қысиет бар. Мұндай айдарлар да жиі кездеседі.

Сол сияқты «Егемен Қазақстан» газетінде кездесетін «Көзқарас», «Сауалы мен жауабы», «Айтайын дегенім...», «Сізді не толғандырады?», «Құлағыңыз түрік жүрсін» және «Ана тілі» газетінде ұшырасатын «Біз күткен хат», «айтайын дегенім...», «Ойтолғам», «Көңіл күнделігінен», «Сіз не дейсіз?», «Көзайым» деген сияқты айдарлар қазірге қазақ газеттерінің аудиториямен ашық диалог режимде жұмыс жасайтынын көрсетеді. Л.Е. Кройчик бұл жөнінде былай дейді: «Диалогичность рождает многоголосие, возникает эффект субъективности; полифонизм звучащих голосов, предлагающих различные точки зрения, побуждает аудиторию к самостоятельному определению собственной позиции» [2.130]. Сондықтан осы сияқты айдарлардың қолданылуы мерзімді басылымның мазмұнды, тартымды болуына және оқырманмен ашық пікір алмасуға, олардың пікірін білуге ықпалын тигізеді.

Біздің байқағанымыз, газет айдарлары да, газет материалдарының атаулары сияқты сөз, сөз тіркесі, кейде тіпті жай сөйлем, құрмалас сөйлем түрінде де келеді. Мысалы, «Ана тілі» газетінде «Ұлт боламын десең, бесігіңді түзе», «Ұлт боламын десең, ұрпағыңды ойла» деген сияқты құрмалас сөйлем түріндегі айдарлар да бар.

Жоғарыдағы Б.Момынованың көрсеткен айдарлардың синтаксистік құрылысына сұраулы сөйлем, лепті сөйлем түріндегі айдарлар деп қосар едік. Бұл біздің бүгінгі газеттерді қарастырған соң туындаған пікіріміз, сондықтан ол негізсіз емес. Сөзіміздің дәлелі ретінде, «Тіл кеспек жоқ!», «Бүгін ғылым күні», «Дабыл», «Апыр ай!», «Біз қазақстандықтармыз!», «О, несі?», «Сіз не дейсіз?», «Сізді не толғандырады?».

Көбінесе айдарлардың сөз тіркесі түрінде келетінін байқадық: «Сөз сыры», «Сөз төркіні», «Сахара шағарлары», «Өттің дүние», «Қызыл кітап», «Имандылық иірімдері», «Даналық мәйегі», «Аймақ театры», «Оқырман ойы», «Өңір тынысы», «Сөз астары», «Көзіңнің қарашағындай», т.б.

Газет мәтіндері тақырыптары - мәтіннің кіріспе фразасы. Ол – мәтіннің маңызды элементтерінің бірі. Оның негізгі қызметі оқырманның назарын аудару және мәтінді оқып шығуға итермелеу. Газет мәтініне тақырып беру бұл стандарттық емес ойлауды қажет ететін шығармашылық жұмыс. Орта есеппен алғанда адамдардың бес есесі мәтінге қарағанда, оның тақырыбын оқиды.

Газет мәтіндерінің тақырыптарын мәтіннің негізгі идеясымен, оның өн бойындағы ішкі компоненттерімен сабақтаса байланысқан тілдік құбылыс ретінде сипаттауға болады. Ол мәтін мазмұнын жеткізеді. Газет мәтінінің өзі қаншалықты маңызды болса, оның тақырыбы, тақырыбының дұрыс қойылуы, атқаратын қызметі де соншалықты маңызды.

Газет тілінің тағы бір маңыздылығы оқырманды, халықты белгілі бір оқиғаға байланысты қимыл әрекетке шақыруында. Осындай жағдайларда мерзімді басылымдардағы «Лаң салмақшы болғандар жазалануы тиіс», «Аудармаға абай болайық», «Дәстүрлі жарысқа жанашырлық керек», «Ас атасын қорламайық», «Ғаламтордағы сауаттылық мәселесіне бейжай қарауға болмайды», «Келеңсіз құбылыстың жолын кесейік», «Қазақ сайттарын қолдау керек», «Қазақ елі» пәні болашақ үшін керек», «Жастарды отансүйгіштік рухта тәрбиелейік»,

«Күйші мұрасын қастерлей білейік» («Ана тілі») деген сияқты бұйрықты сөйлем түріндегі тақырып атауларының маңыздылығы арта түседі.

Ғ.Қалиев: «Адамның сезіміне әсер ететін сөздер тобы экспрессивті эмоционалды лексика деп аталады. Сөздің экспрессивті сипаты оның бейнелі, мәнерлі айтылуынан, ал эмоционалдығы оған қоса адамның бір затқа, құбылысқа өзіндік көзқарасын, көңіл күйін, сезімін білдіруінен көрінеді. Эмоция бар жерде экспрессивтілік болады. Ол эмоционалды бояуы бар сөздер арқылы беріледі», - дейді [2.172]. Сондықтан мысалдардан байқалып тұрғанындай газет мәтіні атауларында экспрессивті эмоционалды лексиканың қолданылуы орынды. Ол оқырманды проблемаға назар аударуға не болмаса белгілі бір іске атсалысуға, оған бейжай қарамауға шақырады. Адам санасына эмоционалды әсер етеді.

Экспрессивтілік пен эмоционалдылық публицистикалық стильге тән экстралингвистикалық белгілердің бірі болып табылады.

Құрмалас сөйлемдер негізіндегі тақырып атаулары да жоқ емес. Соның ішінде жалғаулықсыз құрмалас сөйлем, жалғаулықты құрмалас сөйлем түріндегі тақырыптар бар. Жалғаулықсыз құрмалас сөйлем түріндегі тақырыптар: «Бала талпынып, ата ана тартынып жүр...», «Мүсіндер мұражайы бізге арман болып тұрса, түрікте ақиқатқа айналыпты» («Ана тілі»), «Тіл –аманат, аманатқа қиянат жүрмейді», «Үйдегі сөз түзелмей, түздегі іс оңалмайды» («Қазақ әдебиеті»). Сондай -ақ «Қызметтен кетсе де, кеңес беруді қоймапты» («Жас Алаш») деген сияқты жалғаулықты құрмалас сөйлемдер түріндегі тақырыптар да кездеседі.

Сол сияқты құрмалас сөйлемге ұқсас болып келетін «немесе» жалғаулығы арқылы жасалған тақырып атаулары да бар. Олар: «Ұлттық мүдде мен топтық сана немесе жеке бастың мәдениеті», «Мәңгілік ел хак мұрат» немесе «Тұтас түрік елі» идеясынан «Мәңгілік ел» ұлттық идеясына дейін, «Жеті ақсақалдың» жұлдызы жарқырай берсін немес көргенді ел ұлыларын ұлықтаудан танбайды», «Сойылдың жуан басы немесе арыстанның ойыны мен түлкінің мойыны», «Хормен оқылған өлең немесе әкімнің күлкісі», «Бөгде сөз бен бөтен ой немесе шала қазақша қолданыстар» («Қазақ әдебиеті»). Талғаулы салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді байланыстырушы «немесе» жалғаулығы арқылы жасалған осы сияқты тақырып атаулары жиі кездеседі. Н.Оралбаева, Ғ.Мадина және А.Әбілқабтардың авторлығымен шыққан «Қазақ тілі» оқулығында былай делінген: «Талғаулы салалас құрамындағы сөйлемдердің өзара болжалдық қарым қатынаста болып, тек біреуіндегі істің, оқиғаның жүзеге асатындығын көрсетеді. Талғаулы салалас я, яки, болмаса, не, немесе, әлде, әйтпесе деген жалғаулықтар арқылы байланысады. Талғаулы салаластың арасына үтір қойылады» [3.308]. Бірақ тақырып атауларында кездесетін немесе жалғаулығының жұмсалыу мақсаты басқа. Мұнда «немесе» жалғаулығы мәтін мазмұнын оқырманға анығырақ жеткізу, түсініктірек етудің мақсатында қолданылған.

2) Сөздерді үнемді пайдалану мақсатында жұмсалатын эллипсис түріндегі тақырыптар.

Газет беттерінде «Бибігүл Төлегенова: сүйіспеншілік, үміт және сенім», «Ұлыбритания: ұлағаты не?» (Ана тілі), «Интернет: тамшыдан дария», «Көзқарастар қақтығысы; әділеттілік кімде?», «Екі серік: қалам мен әйел» («Қазақ әдебиеті»), «Бейнеттің зейнетін көрген...», «Имам жұмысы да бақылауға алынса...», «Әркім білгенін айтса...» («Ана тілі»), «Біреуге жан қайғы, біреуге...» («Жас Алаш»), «Бой жетпегенге-ой, қарын жетпегенге- қиял...» («Қазақ әдебиеті»), «Жыланды үш кессең де...» (Қазақ әдебиеті), «Жанашырлар көбейе түссе...» («Егемен Қазақстан» газетінен) деген сияқты эллипсис түріндегі тақырыптар кездеседі.

Сөздерді үнемдеп қолдану газет мәтініне тән лингвистикалық ерекшеліктердің бірі. Эллипсис осы мақсатта өте ұтымды жұмсалатын құрал. Ол сөздерді жинақы қолдану үшін қажет. Эллипсис сөйлемнің, ойдың ықшамдылығын, әсерлілігін, өткірлігін арттырады. Ең бастысы түсіп қалған сөйлем мүшесін немесе басқа сөздерді сөйлемнің мазмұны мен құрылымына қарап қалпына келтіруге болады.

3) Парцелляция түріндегі тақырып атаулары. Парцелляция да эллипсиске ұқсас. Бірақ мұнда сөз немесе сөз тіркесі эллипсистегідей түсіп қалмайды, тек бір сөйлемнің құрамындағы кей сөздер немесе сөз тіркестері белгілі бір мақсатпен бөлек бөлек парцелляттарға бөлініп жазылады. Жазбаша тілде сөйлемнің ажыраған бөліктерінің арасына сөйлем соңына қойылатын нүкте, леп белгісі, сұрақ белгісі, көп нүкте сияқты пунктуациялық белгілер қойылады.

Мысалы, газет беттерінен «Халал тамада» дегенді естіп... таңқалдық», «Күлесің. Кейде күрсінесің...», «Көш көлікті болмай тұр. Неге!», «Жүректен шыққан ... ине», «Оразада... сыраны жарнамалап жатыр», «Тіл! Тіл!» дейміз, бірақ... құрметтемейміз!» (Жас Алаш) деген сияқты парцелляция түріндегі тақырып атауларын кездестіруге болады.

«Словарь по языкознанию» деген сөздікте парцелляция ұғымына төмендегідей анықтама берілген: «Парцелляция (фр.parcelle-частица от. лат. pars,partis-часть, группа)-вид речевого оформления единой синтаксической структуры, который представляет собой разрыв Предложения на несколько самостоятельных фраз.Парцелляция служит средством придания отдельным членам Высказывания большей смысловой и эмоциональной нагрузки» [3.267].

Бірақ бұл ұғым әр тілде спецификалық сипатқа ие. Мәселен газет мәтіні атауларында парцелляция сөйлемнің әр мүшесіне ерекше мағыналық әрі эмоционалдық күш беру, сол арқылы оқырман назарын аудару үшін қолданылады. Көбінесе парцелляция көркем әдебиет стилінде және публицистикалық стиліде жиі қолданылады.

Т.Сайрамбаев бұл ұғымның І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақовтың лингвистикалық сөздігінде парцелляция деп айтылмағанымен, авторлар оны «внесение», қазақша бейтарап сөздер деп оған мынадай түсініктеме бергендігін айтады: «Құрмалас, жай сөйлем құрамындағы сөздер мен сөз тіркестері». [3.229].

Ана тілін білуге мән бермей, оған жүрдім бардым қарап, тіл шұбарлаушыларды келемеждеу үшін де қолданылады.[4.97].

Варваризмдер –тілдің таазалығын бұзатын, тіл заңдылықтарына қайшы, артық құбылыс. Сондықтан газет мәтіні тақырыптарында варваризмдердің қолданылуы, біздің ойымызша, сол тақырып пен мәтінге ғана емес, сол газеттің қоғамда алар орнына, оқырмандардың газет туралы қалыптасатын көзқарасына және жалпы ұлттық тілдің дамуына теріс әсер етеді.

Бүгінгі қазақ газеттеріндегі мәтін тақырыптарының түр-тұлғасы, құрылысы, болмыс бітімі, қолданылу ерекшеліктері осындай.

Газет мәтіні тақырыптары –мерзімді басылымдардың құрамдас бөлігі болғанмен, газетті қолына алған оқырманның көпшілігі бірінші кезекте мәтін атауларына назар аударады. Сондықтан мәтін тақырыптарының сауатты, қабылдауға жеңіл, ұтымды, көркем болуы маңызды. Оқырманның мәтіннің өзін оқып шығуға ықыласты болуы, ең алдымен газет мәтіні тақырыбына тікелей байланысты. Жоғарыда көрсетілген мәтін тақырыптары титері газет бетінде мүмкіндігінше мол, әрі үйлесімді, қолданылуы –олардың бағалауыштық экспрессивтік, танымдық ағартушылық және ақпараттық қызметтерінің толыққанды, орындалуының, сол арқылы оқырман қатарын көбейтудің негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бердіғалиева Р. Библиотечное поле Казахстана: события и факты. -Астана: Фолиант, 2008. -336с.
2. Барлыбаева С.Х. Роль информации и коммуникации в развитии общества// ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. -2009. -№1-2. -112-117б.
3. Свириденко С.С. Современные информационные технологии. -Москва: Радио и связь,1989. -304с.
4. Швецова-Водня Г.Н. Общая теория документа и книги: учеб. Пособие.-М.: Рыбари; К.:Знания,
5. Барлыбаева Р.Перспективы

Джанталиева А.Ж., Сембиев К.З.

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ГАЗЕТНЫХ РУБРИК И ЗАГОЛОВКОВ ТЕКСТОВ

Аннотация. В статье темы текста в современной казахской газете встречаются не в виде слов, словосочетаний, как раньше, а чаще всего в виде простых предложений к окончанию, правописания, а также в виде парцелляции, эллипсиса, инверсии, а также тем, образованных метафорами, фразеологизмами, с использованием числительных, тем нескольких уровней

Zhantalieva A.Z., Sembiev K.Z.

STRUCTURE AND FUNCTION OF NEWSPAPER HEADLINES AND TEXT HEADLINES

Annotation. In the article, the topics of the text in the modern Kazakh newspaper are not as words, phrases, but are often found in the form of simple sentences to the end, as well as in the form of parcels, ellipses, inversions, as well as in the form of metaphors, phraseology, with the use of numerals, several-level topics

ШАРТТЫ РАЙ ФОРМАСЫ АРҚЫЛЫ БАЙЛАНЫСҚАН ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР ЖӨНІНДЕГІ ТІЛШІ-ҒАЛЫМДАРДЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тілі синтаксисі функционалдық бағытта көп аспектілі ғылым ретінде даму үстінде. Ал бұл күндері грамматика саласында қарастырылып келе жатқан еңбектерде жалпы құрмалас сөйлемнің түрлері туралы мәселелер болмаса, оның белгілі бір форма арқылы ғана жасалатын арнайы түріне нақты тоқталатын, сондай-ақ сабақтас құрмалас сөйлемдердегі үнемдеу құбылысы сол қалпы қарастырылмай келеді.

Қазақ тіл білімі, оның ішінде құрмалас сөйлемдер саласындағы шартты рай тұлғасы арқылы жасалған құрмалас сөйлемдер жүйесі, құрмалас сөйлем синтаксисінің баяндалуына байланысты оқулықтар мен ғылыми еңбектерде бұрыннан бері сөз болып келеді. Сондықтан сабақтас құрмаластың жасалуына байланысты осы бір жолының өзіне тән ерекшеліктері құрмалас сөйлем синтаксисінің жалпы зерттелуі мен тығыз ұштасып жатады. Міне, осыдан келіп құрмалас сөйлемдердің зерттелу тарихына оралып, шорла кету қажеттігі туындайды. Мұның ішінде бізге керегі – алдымен, сабақтас құрмалас сөйлемдер жайы.

Осы тұрғыда 1930-1940 жылдар арасындағы құрмалас сөйлемге байланысты, мектепке арналған оқулықтар мен кейбір программалар жайындағы зерттеулерден профессорлар: Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, С.Жиенбаевтарға тоқталмас бұрын одан әріректе қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемдер табиғатын алғаш зерттеп, кейінгі ғалымдарға нұсқау болған А.Байтұрсынов еңбегін атап өту орынды болар. Бұл тұрғыда синтаксис саласын зерттеуші ғалымдардың барлығы да нұсқау болған еңбекті басшылыққа алғандығы – айтпаса да түсінікті жайт. Мәселен, осы жылдары С.Аманжолов пен І.Кеңесбаевтың құрастыруымен «Колхоз жастары, фабрика-завод мектептерінің оқу жоспары мен программасы» деп аталатын еңбектегі сыйысулы және қиысулы құрмалас сөйлемдерді Қ.Есенов: «Авторлардың сыйысқан құрмалас деп отырғаны – ішінде бірыңғай мүшесі бар кәдімгі жай сөйлемдер. Ал қиысқан құрмалас дегендері – осы күнгі салалас, сабақтас болып ажыратылатын құрмалас сөйлемдер» [2, 11 б.], - деп түсіндіреді. Сондай-ақ доцент С.Жиенбаевтың осы мәселе төңірегінде ғылыми-практикалық мәні бар мақалаларын жариялап тұрғаны автордың осы еңбегінен белгілі. Одан әрі 1936 жылы профессор Қ.Жұбановтың қолынан шыққан алғашқы ғылыми программадан да А.Байтұрсынов пен сәйкес келетін пікірлерді кездестіреміз. А.Байтұрсынов өз еңбегінде құрмалас сөйлем компоненттерінің грамматикалық табиғатының мазмұны, негізінен алғанда, оның сабақтас түрінен өрбіп шығатынын, өйткені сабақтас құрмаластың құрамындағы синтаксистік компоненттер мағыналық жағынан өзара тең болмай, бірі бағынушы, екіншісі бағындырушы ретінде жұмсалатынын, осыған орай, бұлардың бойындағы сөйлемдік дәреже әр сипатты түсіндіретінін көрсеткен. Бұл жайында автор: «Басыңқы сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнен гөрі сөйлемдік қасиеті молырақ. Бағыныңқы сөйлем – бітпеген шала сөйлем. Бағыныңқы сөйлем – басыңқы сөйлемнің шылауындағы ғана қосшы есебіндегі сөйлем» [2, 302 б.], - деген анықтамасынан екі ғалымның сабақтас құрмаластың бағыныңқы компонентіне деген көзқарастарының айқас жатқандығы көрініп тұр.

Сабақтас құрмаластың синтаксистік компонентін осылай бірдей дәрежеде қарастырмаушылық кейінгі зерттеулерде де кездесіп отырады. Бұл ретте 1940-1950 жылдарға ауысатын болсақ, Қ.Есеновтің көрсетуінше, С.Жиенбаевтың: «Бағыныңқы сөйлемді басыңқы сөйлемнің бір мүшесі қатарында есептеу керек. бағыныңқыларды да жай сөйлемнің мүшелерінше жіктейміз» [2, 53 б.], - деген тұжырымы арқылы көз жеткіземіз. Автор осы айтылғандармен үндес жатқан Н.Сауранбаев пікірін де келтіре кетеді: «...бағыныңқылар басыңқы сөйлемдегі бір жай мүшенің қызметін атқарады я соның орнына жүреді, - дей келіп, осыған орай өз пікірін білдіруде, - ...бұл заңдылықты сабақтас

құрмаластың табиғатынан шығарып, оның бағыныңқы компонентін таза сөйлемдік дәрежеде танымай, тек басыңқысын ғана осы қасиетте түсінеді» [2, 53 б.], - деп қорытынды жасайды.

Қазірде құрмалас сөйлемдерді талдауда ғалымдардың осы нұсқаулары басшылыққа алынып жүр. Әбден орныққан. Енді осы кезге дейінгі ғалымдардың сабақтас сөйлемді мағыналық топқа бөлудегі кездесетін шартты рай тұлғалы сөйлемдерді көрсетілген айырым белгілер бойынша талдаймыз. Бірақ қолда бар материалдарға байланысты басты-бастыларына ғана тоқталмақпыз.

Мағыналық түрге жіктеуде А.Байтұрсынов сабақтастарды 10 түрге топтаған:

1. Бастауыш бағыныңқы сөйлем. Бұған мысал ретінде мынадай сөйлем келтірілген: *Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер.* Мұнысы – құрмалас, оның ішінде сабақтас құрмаласқа тән қасиеттері бойынан табылатын сөйлем. Грамматикалық мағына – шарттылық. Бағыныңқы компонентіне екінші жақтағы етістіктің –**са** шартты рай жұрнағы жалғануы арқылы жасалған. Сөйлемде екі субъект-предикаттық қатынас (сен не қылсаң, сол келер) бар. Бұл – қазіргі шартты бағыныңқылы сөйлем.

2. Анықтауыш бағыныңқы сөйлем. Берген мысалы: *Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырларсың.* Грамматикалық мағынасы – шарттылық. Алайда мұнысы – күрделенген сөйлем. Ғалым Қ.Есенов мазмұны жағынан күрделі ойды білдіріп, құрылысы жағынан бір грамматикалық бастауыштың төңірегіне топтасқан алдыңғы сөйлемі тиянақсыз сөйлемдерді күрделенген сөйлемдер ретінде қарастыруды ұсынады [27, 149 б.]. Мысалдағы жерін жерлейтін де, жырын жырлайтын да – бір субъект.

3. Толықтауыш бағыныңқы сөйлем. Мысалдары: *Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың. Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас. Кіммен ауылдас болсаң, сонымен қауымдас боларсың.* Берілген үш сөйлемнің үшеуінің де мағыналары – шарттылық. Сөйтсе де екінші сөйлемнен басқасы, яғни бірінші және үшінші сөйлемдері – бір ғана субъектіге негізделген күрделенген сөйлемдер. Ал екінші сөйлемінде екі субъект-предикаттық қатынас (кім жалқау болса, жоқтық жолдас) бар. Қазіргі кездегі шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемге сәйкес келеді.

4. Мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы. Мысалы: *Қашанға дейін ұйқым келмесе, соған дейін отырамын.* Мұндағы грамматикалық мағына да – шарттылық. Соған дейін отыруының шарты – ұйқысының келмеуі. Сөйлемде екі субъект-предикаттық қатынас бар (ұйқым келмесе, мен отырамын). Қазіргі уақыттағы шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемге сәйкес келеді.

5. Мекен пысықтауышының бағыныңқысы. Берген мысалы: *Егін қайда болса, береке сонда болады.* Сөйлемде екі субъект-предикаттық қатынас (егін болса, береке болады) бар. Грамматикалық мағына – салыстыру. Мұнысы қазіргі салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемге сәйкес келеді.

6. Сын пысықтауышының бағыныңқысы. Берілген мысалдар: *Қалай бақсаң, атың солай жүрмек. Қалайша үлгі пішілсе, киім солай тігіледі. Қанша іс қыла білсе, жұмыс сонша өнбек.* Бұл үш сөйлемнің үшеуінде де екі-екіден субъект-предикаттық қатынас бар (сен бақсаң, атың жүрмек; үлгі пішілсе, киім тігілмек; ол іс қыла білсе, жұмыс өнбек). Грамматикалық мағына – салыстырмалы. Бұл жөнінде ғалым Т.Қордабаев: «Шартты рай формалы етістікке аяқталған бағыныңқы компонент құрамында әрқашан **қандай, қанша, қалай** деген сұрау есімдіктерінің бірі келеді де, бағыныңқы компонентте сонымен тұлғалас, соған жауап ретінде айтылатын **сондай, сонша, солай** деген сөздердің бірі айтылады. Сөйтіп, екі компоненттегі жай-күй, әрекет бірдейлік, теңдестік – барлығы салыстырыла көрсетіледі» [1,123б.], - деген. Ендеше А.Байтұрсыновтың сын пысықтауышының бағыныңқысына берген сөйлемдері түгелдей қазіргі кездегі салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемге сәйкес келеді.

7. Шартты бағыныңқы. Мысалдары: *Көсеу ұзын болса, қол күймейді. Тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кірер. Берсең, аларсың.* Мұндағы көрсетілген үш сөйлемнің алғашқы екеуі субъект-предикаттық қатынас негізінде құрылған (көсеу ұзын болса, қол күймейді; тоқпағы зор болса, киіз қазық жерге кіреді). Ал үшінші сөйлемнің екі компонентіне де ортақ бір бастауыш болғандықтан, күрделенген сөйлем қатарынан танымыз. Алайда үшеуінің де грамматикалық мағынасы – шарттылық. Алғашқы екі сөйлем – қазіргі уақыттағы шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемге сәйкес келеді.

8. Ереуіл бағыныңқы. Автордың берген мысалдары: *Тартса да бар күштерін аямай-ақ, аслан жүк орнынан қозғалмады. Күні бойы қараса да, таба алмады. Қыс қатты болса*

да, мал аман шықты. Мұндағы екінші сөйлемнің екі компоненті де бір ғана субъектіге негізделгендіктен, күрделенген сөйлем деп танылады. Бірінші және үшінші сөйлемдердің субъект-предикаттық қатынастары әр компоненттерінде дербес (олар тартса да, аслан жүк қозғалмады; қыс қатты болса да, мал аман шықты). Үш сөйлемнің де грамматикалық мағынасы – қарсылықты. Мұндағы екі субъект-предикаттық қатынасқа негізделген бірінші және үшінші сөйлемдер қазіргі кездегі қарсылықты бағыныңқылығы сәйкеседі.

Көрсетілгендей, А.Байтұрсыновтың еңбегіндегі абақтас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлеріне берген сөйлемдерін қазіргі классификация және оның әрқайсысына тән ерекшеліктерімен салыстыра талдауда мысал ретінде шартты рай арқылы байланысқан құрмалас сөйлем бермегендіктен, себеп пысықтаушының бағыныңқысы мен мақсат пысықтаушының бағыныңқысын әдейі қалдырып кеттік. Алдағы талдауларда да осы тәртіп сақталып отырылатын болады.

Байқағанымыздай, бұл ғалым да А.Байтұрсынов сияқты сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компоненті етістіктің шартты рай тұлғасында тұруын басшылыққа алған. Бұл жөнінде Т.Қордабаев: «Бұл автор да етістіктің шартты рай формалы түрін сабақтас сөйлем жасаудың негізгі тұлғасы ретінде алған. Бірақ сабақтасты түрге жіктеуде алдыңғылардан басқа принципке сүйенеді. Автордың тұжырымдарына, келтірілген мысалдарына қарағанда, сабақтас болу үшін бағыныңқы компонент шартты райға аяқталу керек те, басыңқы компонентте бағыныңқы сөйлемде айтылатын сұрау есімдігіне жауап ретінде келетін сілтеу есімдігі болу керек. Сол сілтеу есімдігі сөйлемнің қай мүшесі болса, қандай тұлғада айтылса, сабақтас сөйлем соның атымен аталып, жіктелу керек» [1, 110 б.], - дейді.

Одан әрі құрмалас сөйлем жайындағы зерттеулер 1940 жылы жоғары оқу орындарына арналып жазылған профессор С.Аманжоловтың «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы» атты еңбегінен орын алғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Профессор С.Аманжолов осы еңбегінде сабақтастарды 18 түрге ажыратып, кейін қайта өңдеп басуымен 1956 жылы Алматы қаласында өткен түркі тілдеріндегі етістік түрі мен сабақтас сөйлем проблемаларына арналған координациялық кеңесте сөйлеген сөзінде оның (сабақтастың) 13 түрін көрсетеді. Осының негізінде жарыққа шыққан «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» атты еңбегіндегі сабақтастың 13 түрін басшылыққа ала отырып, біз етістіктің шартты рай тұлғасы арқылы жасалған сабақтастарға тоқталып өтеміз.

1. Шартты бағыныңқылы сабақтас. Келтірілген мысалдар: *Сәулең болса кеудеңде, мына сөзге құлақ сал (Абай)*. Бұл сөйлемнің әр компонентінде субъект-предикаттық қатынас (сәулең болса, сен құлақ сал) бар. Грамматикалық мағынасы – шарттылық. Сондықтан бұл сөйлемді қазіргі кездегі шартты бағыныңқылы сабақтасқа сәйкес алынған дей аламыз, яғни шартты райлы **болса** деген етістік сөз арқылы бағыныңқы сөйлем басыңқының шартын көрсетіп тұр. Сондай-ақ: *Жердің неғұрлым ағашы көп болса, соғұрлым суы көп болады. Бұл сөздің астарында не жатқаны Олжабекке қандай айқын болса, Шығанаққа да сондай айқын еді (Ғ.Мұстафин)*. Автор осы сөйлемдер жайында былай дейді: «Шартты сабақтас сөйлемдерде **неғұрлым-соғұрлым, қалай-солай** деген шылаулар, үстеулер қосылса, сөйлемнің шарттық мәні жойылмайды, бірақ оның үстіне салыстыру мағынасы пайда болады. Бұл салыстырушылық мән шартты істің болу нәтижесіне тығыз байланысты» [29, 202 б.]. Сөйлемдердің екеуінің де жеке компоненттерінде дербес бастауыштары бар (ағашы көп болса, суы көп болады; Олжабекке айқын болса, Шығанаққа да айқын еді). Автордың өзі айтқандай, грамматикалық мағыналары – салыстырмалы. Бірақ біз ғалымның бұл сөйлемдерді шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер қатарына жатқызғандығына қарамастан, сабақтастың мағыналық түрлерін орнықтырушы ғалым Т.Қордабаевқа сүйене отырып, салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер қатарынан танимыз.

2. Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас. Келтірілген мысалдар: *Барып сырттан құлақ салсақ та, ешбір дыбыс естілмейді (Ы.Алтынсарин)*. *Сақалына бурыл кіргені болмаса, Майбасар баяғысынша қызыл күрең жүзді (М.Әуезов)*. берілген екі сөйлемнің де синтаксистік компоненттерінде дербес субъект-предикаттық қатынас (біз барып құлақ салсақ та, дыбыс білінбейді; бурыл кіргені болмаса, Майбасар қызыл күрең жүзді) бар. Грамматикалық мағыналары – қарсылықты. Мысалдағы екі сөйлемнің екеуі де қазіргі кездегі қарсылықты бағыныңқылы сабақтасқа сәйкес келеді.

Біз жоғарыда құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеуші үш бірдей ғалымның пікірі мен талдауларына арнайы түрде тоқталып өттік. Мұнда байқағанымыз – ғалымдар А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановтың сабақтас құрмаластарды жік-жікке бөліп сараптауда,

негізінен, етістіктің шартты райы арқылы байланысқан күрделі құрылымдарға сүйенетіндігі. Мұны Т.Қордабаев шартты бағыныңқылы сабақтастың барлық түркі тілдерінде кездесетіндігімен және бәрінде де бұл күнде әбден орныққан тәсіл екендігімен түсіндіреді [1,112б.]. Сондай-ақ Назар аударарлық жай – автордың сабақтас құрмалас сөйлем жасауда етістіктің шартты рай тұлғасының жұмсалудың бірінші орынға қоя отырып, терминдерінде шартты бағыныңқылы сабақтастың болмауы. Соған қарамастан ғалымның еңбегінде шартты және салыстырмалы бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер кездеседі. Ал А.Байтұрсыновта шартты бағыныңқылы деген термин жеке қарастырылған. Сондай-ақ берген сөйлемдері арасынан шартты бағыныңқылы, салыстырмалы бағыныңқылы және қарсылықты бағыныңқылы абақтастар кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі (Оқу құралы). 2-басылуы. – Алматы, «Санат», 1995. – 176 б.
2. Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері: Оқу құралы / Құрас.: Ж.Р.Әмірова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 287 б.
3. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері /оқулық/. – Алматы: Мектеп баспасы, - 1997. – 92 б.
4. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1974. – 198 бет.
5. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. - Өңд., толық., 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 бет.

Дымбаева Г.К.

**ВЗГЛЯДЫ ЛИНГВИСТОВ НА СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ,
СВЯЗАННЫЕ ЧЕРЕЗ ФОРМУ УСЛОВНОГО НАКЛОНЕНИЯ**

Аннотация. В статье рассматривается синтаксис современного казахского языка как многоаспектная наука в функциональном направлении. В рассматриваемых работах в области грамматики не рассматриваются вопросы о типах общего составного предложения, а также явления экономии в смежных составных предложениях, когда речь идет о особом его типе, который создается только через определенную форму.

Dymbaeva G.K.

**LINGUISTS' VIEWS ON COMPLEX SUBJECT SENTENCES RELATED THROUGH
THE FORM OF THE CONDITIONAL MOOD**

Annotation. The article considers the syntax of the modern Kazakh language as a multidimensional science in a functional direction. In the considered works in the field of grammar, questions about the types of the general compound sentence are not considered, as well as the phenomena of economy in adjacent compound sentences when it comes to its special type, which is created only through a certain form.

ӘОК 81'286

Жартыбаев А.Е.

«Bolashaq» Академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы, ф.ғ.д., профессор,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы
Абдирова Р.М.

М. Жұмабаев атындағы гимназиясы қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

ҚАРАҒАНДЫ Өңірі Топонимдерінің Тарихи, Саяси-Әлеуметтік Аспекттері

Аңдатпа. Мақалада ұлттық топонимдер ерекшеліктері тек тілдік фактілер тұрғысынан ғана зерделеніп қоймай, сонымен қатар Орталық Қазақстанның геофизикалық жағдайына, жергілікті этностың этникалық мәдени ерекшеліктеріне және сол аймақтың әлеуметтік тарихына, саяси ұстанымына да байланысты қарастырылған. Кеңес өкіметінің алғашқы кезеңінен басталып, тың көтеру жылдарындағы келтірінді атаулар, КСРО таратылғанға дейінгі уақытта топонимдердің дәуір идеологиясына сәйкес үлкен өзгерістерге ұшырағаны жайында сөз қозғалады.

Ұлттық топонимдер ерекшеліктері тек тілдік фактілер тұрғысынан ғана зерделенбейді, сонымен қатар сол өңірдің геофизикалық жағдайына, жергілікті этностың этникалық мәдени ерекшеліктеріне және сол аймақтың әлеуметтік тарихына, саяси ұстанымына да байланысты қарастырылады. Әрбір атау тарихи, ал топонимдер – тарих айнасы [1,24]. «Все типы наименований историчны: каждый возникал в определенный период у определенного народа в конкретной среде» [2,3]. А.А.Белецкий де әрбір ономастикалық материалды мерзімдік және хронологиялық тұрғыдан қарастырудың тиімділігін айтқан: «Изучение ономастического материала, как и всякого другого лексического материала, должно начинаться распределением его во времени и пространстве, то есть с темпоральной и специальной дистрибуции» [3,31]. Яғни, белгілі бір аймақтағы атауларды белгілі бір уақыт, дәуір кеңістігінде қарастыру ономастика ілімінің құндылығын арттыра түседі. Бұл жай ф.ғ.д., профессор Т.Жанұзақов зерттеулерінде де сөз болған. Ол қазақ антропонимдерін хронологиялық тұрғыдан қарастыру барысында төрт дәуірлік кезеңге бөліп, соның төртінші бөлігін кеңестік дәуірге жатқызады [4,21]. Е.Керімбаев, Т.Жанұзақов пікірлеріне қосыла келіп, белгілі бір дәуірге тән атаулардың әлеуметтік сипаты тікелей тарихи жайларға қатысты болатынына тоқталған: «Социологический аспект самым тесным образом связан с историческим фактором в ономастике, т.к. социальность имен предопределена и обусловлена самой историей и идеологией общества, в котором зарождаются и функционируют собственные имена» [5,60]. Жалпы ономаст ғалымдар ономастикалық атаулардың белгілі тарихи кезеңге қатысты келетінін толық қолдайды. Пікірлер тек сол кезеңдерге бөлу барысында ғана ерекшеленеді. Алайда кеңестік дәуірдегі ұлттық жалқы есімдерді ең алғаш Т.Жанұзақов қана жеке кезең ретінде қарастырса [4,21], осы тұрғыда ой айтқан Ұ.Рысқалиқызы кеңестік дәуірді жаңа қабат тобында қарастыруды ұсынып, оның ішінде кеңестік дәуірде қалыптасқан ұлттық топонимдерді шартты түрде төрт топқа бөледі [6,23-24]. Қ.К.Рысбергенова Оңтүстік Қазақстан топонимдерін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу барысында аталған дәуір топонимдерін үлкен екі топқа топтастырып (1920-1940 жж. атаулар және 1940-1960 жж. атаулар), екінші топты тағы да үшке бөледі [7,44-46]. Біздің ойымызша, басты мәселе кеңестік дәуір топонимдерін жаңа немесе ең жаңа қабаттық құрамда қарастыруда емес, мәселе, осы дәуір топонимдерінің негізінен идеологиялық сарында қойылуының себептерін ашуда көрінбек. Себебі, осы кезеңдік (кеңестік дәуір) топонимдер (негізінен ойконимдер) жасауда негізгі тұрғындар (қазақтар) өздері өскен ата жұртында жаңадан ұйымдастырылып жатқан елді мекендерге ат, атау беруден сырт қалды. Атаулардың басты тобын колониальды топонимдер құрады, ал ана тілінде қойылған атаулардың өзі белгілі бір идеологиялық мақсаттан асып кете алмады. Осы кезеңдегі түрлі тарихи өзгерістерге сәйкес (коллективтендіру, колхоздарға біріктіру, совхоздар құру) бұрынғы ұлттық сипаттағы атаулардың біршамасы қолданыстан шығып, жойылып кетті. Әрі Ресей патшалығының отарлау негізді (колониальды) топонимдері кеңес дәуірінде де өз жалғасын тауып жатты. Э.М.Мурзаев кеңес дәуіріндегі Орта Азия республикалары топонимдерінің жасалу жолдары туралы орынды пікір білдірген: «Следует сразу же заметить, что идеологической и политической информативностью обладают в большой или меньшей степени все без исключения *колониальные топонимы*» [8,102]. Жаңадан ұйымдастырылған елді мекен атаулары белгілі бір жүйеге негізделіп, қоғамдық санадан орын алмағандықтан және де тікелей Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің, ҚазССР Жоғарғы Кеңесі Президумы мен аудандық, облыстық атқару комитеттерінің қаулы, шешімдеріне сәйкес аталып жатқандықтан жиі өзгерістерге ұшырап тұрды. Мәселен, Қарағанды облысындағы Шет ауданы 1930-1936 жылдар арасында әкімшілік тұрғыдан төрт рет территориялық өзгеріске түскен: 1930-33 жж. Алматы облысына, 1933-34 жж. Қарағанды облысына, 1934-1936 жж. Қарқаралы округінің, 1936 жылы қайтадан Қарағанды облысы территориясына қараған. Бұл жай сол кезеңдегі барлық аудандарға ортақ құбылыс болып табылды. 1997 жылға дейін Ворошилов, Ульянов ауданы аталған қазіргі Бұқар жырау ауданының орталығы 1961 жылға дейін *Санниковское, Троцкое, Колхозное, Ульянов* атауларына өзгертілген. Қазір ол орталық Ботақара ауылы аталынады. Негізгі тұрғындардың өзі бұл атаулардың тек соңғы екеуін ғана біледі, ал алғашқы үш атау халық жадында сақталмаған. Қазіргі Абай ауданы да 1997 жылға дейін Мичурин ауданы аталып, орталығы Шерубай- Нұра атауынан 1961 жылы Абай қаласы атауына ие болған. 1961 жылдарға дейінгі Орталық Қазақстан аймағындағы осы тектес атаулар қазір тек мұрағат материалдарында ғана сақталып қалған. Бұл топтағы атаулардың да өз дәуірінде сан-салалы топонимдік, тілдік қызметтер атқарғанын есте тұту қажет. Жалпы кез-келген топонимнің экстралингвистикалық фактормен үндесіп жататынын ескерсек, экстралингвистикалық

фактордың тарихи, әлеуметтік факторлармен тығыз бірлікте болатынын да ұмытпау керек. Себебі аталған факторларсыз аймақтық топонимиканың этнолингвистикалық сипатын танып-білу мүмкін емес.

Осы айтылған жайларды саралай келіп, біз аталған аймақтағы кеңестік дәуір идеологиясына қатысты атауларды төмендегідей төрт топта қарастыруды дұрыс деп таптық:

1. Кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарындағы ұжымдастыру, колхоздастыру және кеңестік қоғамды орнату кезеңін сипаттайтын топонимдер;

2. Революция жетекшілері мен соғыс, еңбек ардагерлері және партия, ғылым, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің есімдеріне қатысты қойылған атаулар;

3. Кеңестік дәуірдегі республика, КСРО және төңкеріс жеңісінің атаулы жылдарына, партия, комсомол съездеріне байланысты қойылған атаулар;

4. Тың көтеру жылдарындағы келтірінді (перенесенные) және тың ардагерлерінің құрметіне байланысты қойылған топонимдер мен кемелденген социализм жетістіктерін бейнелейтін топонимдер.

Алғашқы топтағы атаулар, негізінен, 1940 жылдарға дейінгі кеңестік жазба деректер мен мұрағат материалдарында ұшырасады. Мысалы, Игілік, Жаңажұрт, Шаруатенеу, Гүлденсін, Қызылтеңдік, Қызылту, Қызылөркен, Жұмыскер, Құрама, Еңбекшіл, Жалшы, Жақсылық, Ұйымшыл, Шетжарық. Осы негіздес ойконимдер сол кезеңдегі Асан қайғы (қазіргі Жаңаарқа), Нұра, Осакаров, Ворошилов (Бұқар жырау), Тельман және тағы басқа Орталық Қазақстан ойконимдерінде де қайталанып отырады.

Міне, осы ойконимдер жаңа дәуірдің жаңа идеологиясынан толық хабар береді. Бұл атауларда алдағы күнге үмітпен қарау, жаңа қоғамнан жақсылық тілеу сарыны анық байқалады. Бұрыннан қолданымдағы сөздер жаңа ойконимдер жасауда ежелгі топонимдік жүйеден, жасалымнан басқаша сипатта ерекшеленеді. Бұл кезеңге дейінгі ұлттық топонимдер негізінен жер бедері мен ру, ру басы атаулары және түрлі ұлттық таным-түсінікке байланысты аталынып келсе, ал алғашқы кеңестік дәуір топонимдері саяси мәнге негізделеді. Мысалы, Өрлеу, Өркендеу, Еркіндік, Жақсылық, Игілік, Гүлденсін, Үлгі және тағы басқа атаулар осы кезеңге дейін қазақ топонимикасында қолданылмаған тың, жаңа атаулар тобын құрайды.

Негізінен, 1940 жылға дейінгі кеңестік дәуір топонимдері жоғарыда атап өткен басшы органдар тарапынан ғана (атқару комитеттері т.б.) аталынып отырған, әрі ол біржақты саяси бағыт ұстанған. Себебі осы кезеңдегі түрлі саяси қателіктер мен отызыншы жылдардағы сұрапыл ашаршылық нәубетіне сәйкес бірде-бір топоним ұшыраспайды. «Топоним – тарих айнасы» десек, ондай тарихи жайлардың топонимдерде таңбаланбай кетуі мүмкін емес. Алайда кеңестік дәуірдегі саяси ағымдар мен басшы органдар тарапынан ондай жайларға байланысты атаулар қойылуына шектеу қойылып немесе кейбір елеулі жайларға қатысты атала бастаған облыс жеріндегі Ашкәмпір, Ашқатын, Ашқұмадым, Жылқықырылған, Аманөлген және тағы басқа топонимдерді қолдануға қатаң тиым салынған. Осы топтағы кейбір атаулар сол өңірді мекендеуші тұрғындардың 1931-1932 жылдарындағы аштықтан қырылуына байланысты да қолданыстан шығып қалған.

Кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі коллективтендіру идеологиясын бейнелейтін ойконимдердің басым тобының жойылып кетуіне тың көтеру мен колхоздарды ірілендіру (совхоздар құру) саясаты да әсер еткен.

Осы кезеңнің бір топ ойконимдері Азамат соғысы мен революция ардагерлері есімдеріне байланысты аталынған: Держинский, Ильичевский, Калинин, Киров және т.б. Сөз жоқ, бұл топтағы атаулар да белгілі бір кезең мен қоғамның әлеуметтік идеологиясына сәйкес қойылған. Олай дейтініміз, сол кезеңде Орталық Қазақстан өңірінен шыққан, Республика деңгейінде қызметтер атқарған революционерлер С. Сейфуллин, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Ж. Ақбаев, Ә.Бөкейханов, Х. Жүсіпбеков және тағы басқа есімдеріне сәйкес бірде-бір атаудың болмауы осындай ойға итермелейді. Бұл туралы В.А. Никонов орынды пікір айтқан: «Личные имена существуют только в обществе и для общества, оно и диктует неумолимо выбор их, каким бы индивидуальным он ни казался. Личные имена социальны все и всегда». Әлеуметтік жайлардың қажеттілігіне байланысты қалыптасқан осы негіздес ойконимдер өз кезінде бүкіл КСРО территориясындағы топонимдерді жүйелілік тұрғысынан жақындастырды, топтастырды. «Имя не только разделяет, но и вводит в ряд. Имя связывает носителя с другими носителями того же имени и с той группой общества, в которой оно принято» [9,157-158]. Айтылған ойды 1983 жылы Москва қаласындағы «Известия» баспасынан жарық көрген «СССР Одақтас республикалардың әкімшілік-территориялық бөлінісі» атты еңбектегі материалдар растай түседі. Осы анықтамалық басылымдағы 15 одақтас республика мен олардың

құрамындағы 20 автономиялы республика, 8 автономды облыс, 10 автономды округтерде төңкеріс ардагерлері есімдеріне арналған атаулардан көз сүрінеді. Ол атаулардың номинациялық, топонимдік қызметтеріндегі жақындық пен бірліктің себебі бір орталықтан басқарылған идеологиялық саясатқа байланысты болғандығын қазір барлық республика ғалымдары жоққа шығармайды. Бұл жай партия мен мемлекет қайраткерлері және Ұлы Отан соғысы батырларының есімдеріне қатысты қойылған топонимдерге де ортақ:

Дзержинский (Ф.Э. Дзержинский атындағы совхоз), Киров (С.М. Киров атындағы аудан, шахта, е.м.) т. б.

Келесі топтағы атаулар 1990 жылдарға дейін топонимдік қызметтер атқарып, КСРО таратылғаннан соң ұлттық топонимдермен алмастырылды, олардың бастылары: ВЛКСМ-нің 30 жылдығы атындағы, 1 май атындағы совхоздар мен Юбилейное селосы.

Ресей патшалығы дәуірінде басталған отарлау саясатына байланысты орыс тіліндегі атаулар Қазан төңкерісінен соң да жалғасын тапқандағы аталған аймақ топонимдері құрамынан мол көрініс береді. Соның бірі тың игеру жылдарындағы топонимдерге де қатысты. Қазақстан картасына елеулі «өзгеріс» енгізген кезең – тың және тыңайған жерлерді игеру жылдары мен тоқырау дәуірі. Тың жерлерге жасалған «шабуыл» миллиондаған гектар жердің қыртысын аударып, қопарумен ғана, Кеңес Одағының барлық жерінен миллиондаған «тыңгерлерді» әкелумен ғана тынған жоқ. Бұл өлкені толық «иелену» үшін оның аты-жөнін де түгел өзгертіп үлгерді. Академик Ә.Қайдардың бұл пікірі аталған өңірге де тікелей қатысты. Дегенмен, тың көтеру саясаты Қарағанды өңірінде әр қилы жүргізілген. Жері сулы, қара топырақты, егін егуге қолайлы Осакаров, Нұра, Бұқар жырау, Ерейментау аудандарында тың көтеру саясатына байланысты жаңа совхоздар көптеп ұйымдастырылса, ал жері егін шаруашылығына қолайсыздау Ұлытау, Жаңаарқа, Шет, Ақтоғай, Қарқаралы аудандарында мал мен аздап егін шаруашылығына арналған совхоздар құрылған. Ал өндіріс орындары мол шоғырланған Абай ауданы жерінде жаңа подхоздар ұйымдастырылған. Бұл жай тұрғындар құрамына тікелей әсер еткен, егін шаруашылығына қолайлы өңірлерде орыс тілді тұрғындар мол шоғырланса, кейінгісінде аз қоныстанған. Ол алғашқы топтағы аудандарда орыс тілді атаулардың көптеп қойылуына жол ашқан.

Тың көтеру жылдарындағы келтірінді атаулар ана тіліндегі байырғы атауларды жойып жіберу мақсатын ұстанған. Осы жылдардағы партиялық саясат колхоздарды ірілендіру мақсатын сылтау етіп, жаңадан құрылатын совхоз орталықтарын елсіз мекендерге орналастырған, басшылық қызметтерге тек орыс тілділерді тағайындаған.

Әрине, базбір совхоз орталықтары тың көтеру жылдарына дейінгі елді мекен орнына орналасқанына қарамастан, әкімшілік ол мекендерге де орыс тіліндегі атаулар берген. Сондықтан да негізгі тұрғындар ондай мекендерді екі тілдегі атауларымен атай беруді дәстүрге айналдырған. Мысалы: Аңсар- Мраморный, Суыр – Калинин, Қотыр – Юбилейный, Ынтымақ – Самарское су қоймасы Тұзды – Новостройка тағы басқа. Әрине, қазіргі кезеңде бұл атаулардың басым тобы ұлттық үрдістегі ойконимдерге алмастырылған.

Орталық Қазақстан топонимдерінің кеңестік дәуір идеологиясына сәйкес үлкен өзгерістерге ұшырағаны ана тіліміздегі атаулардың осы кезеңде орыс тілі заңдылығына бұрмаланып, академик Ә.Қайдар тілімен айтқанда, «орыс тілі мәнеріне салынып» [10,153] кеткендігінен де көрінеді. Бұл жай орыстар көп қоныстанған солтүстік, шығыс, орталық өңірлерде молынан байқалады. Мысалы: Қалпақ - Колпақ, Соран – Сарань, Алты үй (Жалтыр) – Ялта т.б.

Міне, бұл жайлар ұлттық топонимдердің тарихи кезеңдердегі саяси-әлеуметтік идеологияға сәйкес бұрмаланып немесе жаңаша номинациялық жүйе құрайтынының жарқын дәлелі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Каз ССР. Краткая энциклопедия в 4-х томах. Т. 2.- Алма-Ата.-608.
2. Попова В.,Водчак Т.В. Отражение растительного мира в топонимах Казахстана//Тюркская ономастика.-Алма-Ата. Гл.Ред.КСЭ.,1984.-608 с.
3. Масанов Н.А. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков.-Алма-Ата,1984. -174 с.
4. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований.- Киев, 1950.- 312 с.
5. Джанузаков Т. Дж. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. на уч. степ. док. наук. Алма-Ата. 1976.- 63 с.
6. Керимбаев Е.А. Лексико- семантическая типология оронимий Казахстана.- Алма-Ата., 1988.- 204 с.
7. Рысқалиқызы Ұ. Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі.-Орал. 2001.-172 б.

8. Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана.-Алматы: Ғылым, 2000.-153с.
9. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва: Наука, 1979.-167с.
10. Никонов В. А. Имя и общество.-Москва: Наука., 1974.-278 с.
11. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-Алматы: 1998.-304 б.

Жартыбаев А.Е., Абдирова Р.М.
**ИСТОРИЧЕСКИЕ, ПОЛИТИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ТОПОНИМОВ
КАРАГАНДИНСКОГО РЕГИОНА**

Аннотация. В статье рассматриваются особенности национальных топонимов не только с точки зрения языковых фактов, но и в зависимости от геофизического состояния Центрального Казахстана, этнокультурных особенностей местного этноса, социальной истории и политической позиции региона. Речь идет о том, что топонимы, начиная с раннего периода советской власти и в годы подъема целины, в период до роспуска СССР претерпевали большие изменения в соответствии с эпохальной идеологией.

Zhartybaev A.E., Abdirova R.M.
**HISTORICAL, POLITICAL AND SOCIAL ASPECTS OF TOPONYMS
OF THE KARAGANDA REGION**

Annotation. The article examines the peculiarities of national toponyms not only from the point of view of linguistic facts, but also depending on the geophysical state of Central Kazakhstan, the ethnocultural characteristics of the local ethnos, the social history and political position of the region. The point is that toponyms, starting from the early period of Soviet power and during the years of the rise of virgin lands, in the period before the dissolution of the USSR underwent great changes in accordance with the epoch-making ideology.

ӘОК 82(091)

Зыямиденова А.М.
«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы. Қазақстан Республикасы
Adamovdauren1@gmail.com

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫ

Аңдатпа. Мақалада Бауыржан Момышұлының бойындағы шынышылдық пен әділдік, пікірдегі батылдық жас кезінде жазған тырнақалды өлеңдері сөз етіледі.

Тарих қойнауындағы қиян-кескі шайқастар мен соғыстардан тысқары қалмаған біздің кешегі қоғам, сол қанды шайқастардың ортасында туатын ерліктің талай ғасырлық ізіне куә бола отырып, ерліктің мадақталуы тек Ұлы Отан соғысы жылдары ғана ойға оралған тың тақырып еместігіне дәлел бола алады. Отанын, туған елі мен жерін сырт жаудан қорғауда табандылық танытып, ерліктерімен ерекшеленетін батырларын дәріптеу қай ұлттың әдебиетінде болсын ерлікті асқақтатқан, рухты биіктеткен ұлы дәстүрмен, ғасырлар қойнауынан жинақтаған тәжірибемен ұласады.

Адамзат тарихындағы соғыстардың ең соңғы жойқыны екінші дүниежүзілік соғыс болса, соның үлкен бөлшегі Ұлы Отан соғысы сол кездегі бірлікті кеңестік ұлттарға ғана емес, әлем халқына бұрын-соңды болып көрмеген ең зор ауыртпалық әкелді. Фашизмге қарсы күрес бүкіл жер шарының халқына қатал сын болды. Осы соғыстан онда бір отанға біріккен еліміз абыроймен өтіп, зор жеңіске қол жеткізді.

Әрине, Отан соғысы тәрізді ұлы тарихи оқиғаны бар болмысымен жеткізу, бейнелеу үшін қанша дегенде де көркемсөз шебер сол алапат айқастың ащы-тұщысын татып, оның күллі азап-тозағын басынан өткерген болуы керек. Сонда ғана барып әсерлі шығармалар дүниеге келеді. Міне, осы алапат соғыстың басынан аяғына дейін қатысып, дұшпанмен аяусыз айқасып, жеңістің жеделдеуіне себепкер болғандардың ең ірілерінің бірі - Бауыржан Момышұлы.

Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы басты мәселелердің бірі - Кеңес Одағының неміс фашистік басқыншыларына қарсы жүргізген Ұлы Отан соғысы майданындағы өмір шындығы. Олар жауынгерлердің қаһармандық-ерлік күресі Отаны үшін ең жоғарғы патриоттық-рухтық биікке көтеріліп, әлемді таңдандырған батырлық шежіресі.

Қазақ әдебиеті зерттеуінің даму кезеңдерін алып қарасақ, біздіңше, осы күнге дейін зерттеушілердің көз қырына ілінбей, қаға беріс қалып келе жатқаны - әскери прозасы. Біздің дәуіріміздегі қазақ әдебиетінде Ұлы Отан соғысы кезеңінің алатын орны орасан зор. Кеңес заманында социалистік идеология мен коммунистік партияның кейбір саясатының арқасында біздің көптеген қазақ жауынгерлерінің ерен ерлігі назардан тыс қалып жатты. Осы қиянатты көргендердің бірі - Бауыржан Момышұлы. Ресей астанасы – Мәскеу қаласын қорғаудағы комбат Бауыржан Момышұлының қаһармандық ерлігін неге айтпасақ. «Қазақтар» атты кітапта «Момышұлының әскери өмірбаянында Москва түбіндегі шайқас ерекше орын алады» [1, 227 б.] - деп ашық жазылған. Яғни, Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас» романында, келтірілген сол кездегі болған ұрыстар мен уақиғалар – нағыз шындық деп айта аламыз. Ендеше белгілі сыншы-ғалым Т. Кәкішевтің сөзімен келтірсек: «Тарихтың жады мықты, ештеңені де ұмыт қалдырмайды. Кім не істеді, не ойлады, қандай қиястық жасады, еліне сіңірген еңбегінің сиқы қандай деген сауалдарға жауапты келешек күніміздің тілеуі талап етеді» [2, 328 б.].

Бауыржан Момышұлының ерлік даңқы елімізге аңыз болып таралды. Майданда ерлік көрсеткен қазақтар, әрине, көп. Дегенмен олардың бірде-бірінің атақ-даңқы Бауыржан Момышұлындай биікке көтерілген жоқ. Соғыс кезінде, одан кейін де, бүгіндері де жаңа туған нәрестеге Бауыржан деп ат қою салтқа айналды. Ата-ана баласына Бауыржан деген атты Бауыржан атасындай болсын деп, өз ұлдарына «ел тірегі - ер» дегендей, ырыммен қояды. «Замандастарым арасында Баукеңдей ұлттың құлай сүйген, ұлты үшін отқа күйіп, намысын қорғаған адам кемде-кем. Өз басым Баукеңдей ұлт жандыларды сирек кездестірдім. Ерекше риза болатыным, Баукең халқымызды сүйгенде, халқымыздың ар-намысын қорғағанда әлде кімдердей бір пайда түссін, не атым шықсын деген емес. Ондай ой қаперінде жоқ. Қайта ұлтына қызмет ету менің міндетім, перзенттік борышым деп білді» [3, 11 б.].

Қаһарлы кезеңдегі қиын - қыстау сәттердің көркем туындыларда көрініс табуы жайлы академик М. Қаратаев былай деп жазады: «Бұл шығармалар кезінде туып, майдандағыларға да, тылдағыларға да қолма-қол күш-жігер берген, рух, сенім берген таптырмас жан азығы болып табылады. Бұлардың бағасы, тарихи мәні кезіндегі өте қымбат үгіттік, ұйымдастырғыштық, тәрбиелік ролімен ғана шектелмейді. Бұлар рухани мәдениетіміздің тарихында үлкен документалдық, дүние танытқыш және этикалық та эстетикалық мәні бар идеялық көркемдік ескерткіш ретінде де үлкен орын алады» [4, 169 б.].

Ең үлкен бақыттың бірі ол - Отанына, еліне, халқына қадірлі болу. Қай заманда болмасын ер азаматтың қадірлі болмағы ел-жұртын жаудан қорғап, айрықша ерлік көрсетіп, халқының қамын ойлап, елі үшін ерекше еңбек сіңіріп, ерлігімен көзге түсіп, даңқ пен абыройға кенеліп, халқының сүйіспеншілігіне бөленуден көрініс табады. Ел тұлғалары - әрбір халықтың көркі, мақтанышы. Ол азаматтар кімдер десек, ең алдымен елдің даңқты батырын, жазушысын, ғалымын, өнерпазын, данышпанын айтар едік.

Еліміздің тарихында құрметпен аталатын қазақтың тұлғаларын еске алсақ, ауызға алдымен арғы Алпамыс пен Қобыланды, бергі Абылай мен Кенесары, Қабанбай мен Бөгенбай, Қарасай мен Наурызбай, Исатай мен Махамбет, Құрманғазы мен Шоқан, Абай мен Ыбырай, Әлихан мен Ахмет т.б. есімдері ілігеді. Осы есімдерден кейін ескінің соңы, жаңаның басы болып Бауыржан Момышұлының тұрары анық.

Бауыржан Момышұлының аты аталғанда, екі бірдей бейне көз алдымызға келеді: бірі - батырдың, екіншісі - жазушының бейнесі. Бойынан осы екі қасиеттің бірі табылып, бірі табылмағанның өзінде Бауыржан Момышұлы халқының асқан ардақтыларының бірі болатыны анық. Осы екі бірдей қасиеттің Бауыржан Момышұлының бойынан табылғандығына, тұғырлы тұлғасындағы тамаша жауынгерлік сипат пен әдеби шығармашылық сипатының бір-бірімен ғажап сиысқандығына таңданбау мүмкін емес.

Екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, Халық қаһарманы, қазақтың көрнекті жазушысы Бауыржан Момышұлы 1910 жылы 24 желтоқсанда Жамбыл облысының Жуалы ауданындағы Көлбастау мекенінде туған. Ол 1928 жылы жеті жылдық мектепті бітірген соң, екі жылдай бастауыш мектепте мұғалім, одан кейін Жуалы ауданының атқару комитетінің жауапты хатшысы, біраз уақыт Жуалы ауданының милиция бөлімінің бастығы болып жұмыс істейді. 1931-

32 жылдары Шымкент өнеркәсіп банкісінде істеп, Ленгір шахтасында, Ащысай кенінде қызмет етеді.

1932 жылы кезекті әскери міндетін өтеуге шақырылып, онда бір жарым жыл жүріп, запастағы командир атағын алады. Туған ауылына қайтып оралған соң, ол біраз жыл қаржы мекемесінде қызмет істейді. Ленинград қаржы академиясында оқиды. 1936 жылы қайтадан Қызыл Армия қатарына шақырылып, түрлі әскери бөлімдерде взвод, рота командирі болады.

1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен, Бауыржан Момышұлы даңқты генерал-майор И.В.Панфиловтың Алматы маңында жаңадан жасақталған 316-атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанып, батальон, полк командирі болады. Соғыстың соңғы жылдарында 9-шы гвардиялық дивизияны басқарады.

Ол Ұлы Отан соғысынан кейін Кеңес Армиясы Бас штабының Жоғары Әскери Академиясына 1946 жылы түсіп, 1948 толық курсын бітіреді. 1950 жылдан әскери-педагогикалық жұмыспен шұғылданып, Кеңес Армиясы әскери академиясында сабақ береді. 1956 жылы полковник атағымен отставкаға шыққан Бауыржан Момышұлы біржола шығармашылық жұмыспен шұғылдануға бет бұрады.

Сұрапыл соғыстың алғашқы жылдарында-ақ оның қаһармандық даңқы мен Отанына шын берілген адалдығы бүкіл елге мәлім болды. Оның шығармашылыққа деген бейімділігі осы соғыс жылдарының өзінде-ақ белгі бере бастайды. Сол жылдары ол ойға келген нәрселерді түртіп қойып, өз бетінше күнделік жүргізе бастайды. Бұл айқын болмаса да болашақ жазушылыққа деген дайындықтың басы еді. Соғыста бірге болған майдандастары батыр жайлы небір қызық хикаяларды айтып жүретін. Шын мәнінде ол өзі айтқандай:

«Ақыл айтар мезгілде

Мың жасаған шалдай бол.

Қатал болар мезгілде

Шатынап түскен жайдай бол.

Мейірің түсер мезгілде

Ағарып атқан таңдай бол!» - деп өзінен де, өзгелерден де осы қасиеттерді талап ететін.

Бауыржан Момышұлы өз өмірбаянын өзі жазып кеткен адам.

Жастайынан анасынан айырылып, жетім қалған балалар әртүрлі болып өседі. Жетімдік жас Бауыржанды аса мойыта қоймайды. Ол қайта шымыр, жігерлі, шыншыл, әділ, тиянақты әрі көреген, дене бітімі де, өзі де көрікті жан боп өседі. Оның от шашқан үлкен қара көзіне тік қарау мүмкін емес-тін. «Баукеңнің көзіне тік қарау үшін, өте жүректі адам болуы керек» деген аңызға айналғандай сөз қалуы осыдан.

«Ақыл - жастан, асыл - тастан» дегендей, Баукең бала күнінен ерекше естілігімен көзге түскен. Әкесі Момыш - өте зерек, білімі мол молда, қол өнері бар, зергер адам болыпты. Ол - өзінің ауылын, руын, жұрты мен жұрағатын 17 жыл бойына бір адамдай біріктіріп ұстап, аузына қаратқан текті адам. Баукеңнің осындай тегіне тартса, тартқандай бар. Шешеден жастай жетім қалып, әке тәрбиесінде өскен Баукең де әкесінің тәрбие-тәлімін ерекше бағалаған...

Арада бірнеше жыл өткен соң, Бауыржан Момышұлы Шымкенттегі банктің білдей бір қызметкері болып жұмыс істейді. Бір күні банк бастығы Марченко оны ол кезде жаңадан салынып жатқан Шымкент қорғасын зауытының қаржы жағдайын тексеріп келуге жұмсайды. Бауыржан Момышұлы барып тексерсе, зауыт ақшаны ала берген, алған қаржының оннан бірін де игермеген. Ақт жасайды. Сала-саласымен көрсетеді. Зауыттың счётын (есепшотын) әзірге жаба тұру керек, - деп Марченкоға баяндайды. Ол қол қояды. Шоты жабылып қалғанын білген бас бухгалтер Белугин Марченкоға келеді. Бастық Бауыржан Момышұлын шақырады. Өзі қол қойған құжаттарды қарап ол: - Шоттың жабылуы дұрыс,-дейді. Белугин орнынан атып тұрады. - Мынадай бір боқмұрын келіп, біздің шотымызды жаба берсе, онда зауыт ешқашанда салынбайды, деп айқайлайды. Марченкоға: - Сені сотқа беремін, деп қорқытады. Банк бастығы лезде райдан қайтып: Онда есепшотты ашайық,-дейді. Оны ашады. Бауыржан Момышұлы бұл әділетсіздікке шыдай алмайды. -Сіздің қоластыңызда енді істей алмаймын,- деп арыз жазып, жұмыстан шығып кетеді. Бұл - жалпы жұрт білетін қара қылды қақ жарған Аяз бидей әділ Бауыржан Момышұлының турашыл мінезінің біліне бастаған алғашқы нышандары, азаматтық тұлға характері қалыптаса бастауының алғашқы белгілері, жалғандықпен жаны жараспауының тұңғыш көрінісі.

«Дәннің баратын жері - диірмен» демекші, жұмыстан босаған соң, Бауыржан Момышұлы ауылға келеді. Бұл жолы ол қызметтен қуылған жоқ, арамдық пен адалдықтың, өтірік пен шындықтың, ездік пен ерліктің ауылы қоңсы қона алмайтынын сезініп, жұмыстан өз еркімен кеткенді.

Бір күні ауылда жүрген Бауыржан Момышұлының атына Алматыдан соққан телеграмма сарт ете қалады. Онда былай делінген: «Приезжайте за наш счет для переговоров. Бархан» [5, 71 б.]. Бархан - Бауыржан Момышұлының ең үлкен бастығы, республикалық банк меңгерушісі. Сонда Бархан жұмыстан босап қалған адамды не қылады? Жол қаражатын беріп шақырғаны несі? Осындай дұдамал ой қинаған Бауыржан Момышұлы әкесімен ақылдасады. Мұндай ой Момыш қарттың басына да келген екен. Бірақ тереңірек ойлапты. «Шақырғанға бар. Шалғанмен тірес. Құлшынғанмен күрес. Жығылсаң жер көтереді, - деді әкем, - Бірақ опынғаныңды айтпа, одан кейінгі ойланғаныңды айт. Ызанды айтпа, ызадан соңғы ындының мен ықыласыңды жеткіз. Жақсының басынан дау кетпейді. Жаманның басынан жау кетпейді. Тірі тұрғанда талай дауың да, жауың да болады, шырағым. Бар, бетіңнен жарылқасын» [5, 72 б.].

Ұрысатын шығар деп үрпіңкіреп кірген Бауыржан Момышұлын банк бастығы жылы қабылдайды. «Сізді ең жақсы қызметкеріміз ретінде жоғарылатсақ деген ой келіп еді,» - деді ол маған жайлап қана. - Егер келісіміңізді берсеңіз СССР өнеркәсіп банкінің республикалық басқармасына аға консультант етіп тағайындар едік те, бұдан былай бірге қызмет істер едік.

- Келісемін, - дедім мен. - Бірақ сізге қоятын бір-екі сауалым бар, Борис Михайлович!» [22, 72 б.].

Бауыржан Момышұлының қойған сауалына берген жауаптан мәлім болғанындай, Марченконың Бауыржан Момышұлының үстінен жазған арызында оның адресі көрсетілген екен. Шағымды тексеріп қайтқан банк қызметкерлері Бауыржан Момышұлын мақтап қайтқан. Олар Шымкент қорғасын зауытын тексергенде, оның есепшотын жабу туралы Бауыржан Момышұлы шешімінің дұрыстығына көз жеткізеді. Осы тексеру қорытындысы бойынша, республикалық банк бастығы өзінің адал қызметкерін жерге тастамай, жаңа жұмысқа шақырады. Кейін осы жерден Бауыржан Момышұлы Ленинградтағы финанс академиясының бір жылдық курсына оқуға жіберіледі. Осы арада айта кетерлік жай, Баукеңнің адамдық болмысын қарастырғанда оның азамат болып қалыптасуына ықпал еткен өз ортасы - отбасы, туған ауылы, оның адамдары, халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі сияқты факторлармен қатар бүкіл адамзаттық мәдени, заттық құндылықтарды да естен шығармағанымыз дұрыс.

1936 жылдың көктемінде Бауыржан Момышұлын Қазақстан әскери комиссариаты шықырады да, дереу Ташкентке жөнелтеді. Ондағылар мұны жаңадан құрылып жатқан бөлімге взвод командирі етіп тағайындап та қояды. Әскер тәртібі қатал. Сенен сұрап жатпайды. Оған қызмет орнымен есептесіп, қоштасып қайтуға бір апта уақыт береді. Бауыржан Момышұлы Алматыдан шығып, Жуалыға тартады. Бұл кезде жасы сексенге келіп қалған Момыш қарт көзі жасаурап отырып, баласына батасын береді. Бұл Бауыржан сынды ел қорғанына айналған ердің ерлік мінезінің қалыптасуының басты кезеңі. Шыдамдылық пен төзімділік, қайсарлық пен жігерлілік, қаһар мен сұстылық бойын берік бекіп, жан дүниесі нұрлы Баукеңнің сыртқы тұлғасы шыңдалған тұс осы.

О баста бір-екі жылдан кейін қайтармын деп барған Бауыржан Момышұлы Қиыр Шығыста бес жыл қызмет істейді. Ол кезде зеңбіректі атқа жегіп сүйрейді. Батарейға берілген көп жылқының ішінен сүттей аппақ, сүліктей жіңішке, екі құлағы тас төбесіне шаншылған қара көз атты таңдап алады. Енді Бауыржан Момышұлының сөзіне құлақ түрелік:

«Ақбоз атым айтулы жылқы болды. Оның шабысын көлденеңнен қарағанда алыс орманға ат емес, ақ найза сүңгіп бара жатқандай әсер аласың. Ал аяңы, Абай айтқандай, «тымақты алшы кигізгендей» еді. Астымда ақ боз ат көсіле аяндап келе жатқанда басымдағы шлемімнің шошағы сан рет ұзарып Қиыр Шығыс қарағайларының төбесімен талай рет таласқан болар деп ойлаймын» [5, 160 б.]. «Ер қанаты - ат» деп білген қазақ баласы жат жердегі жанына жақынды осылай табады. Мұндасы да, сырласы да сол. Мұнан жылқы мінездес қазақ баласының ұлттық болмысын танимыз. Өзі туралы шығармада жазушы «Ақбоз ат» туралы бекер жазып отырған жоқ, жылқы қазақтың ұлттық рухының бір нышаны.

Бір күні Бауыржан Момышұлының Манежде ақ боз атпен орағытып жүргенін байқап қалған полковник Коваленко қасына шақырып алады да: «Атты әскер ойындарының бәрін де білесің бе?» - деп сұрайды. Бұл: «Үйрендім, жолдас полковник» дейді». «Мерген екенінді білемін, қылышпен қалайсың?» - деп тағы сұрайды ол.

Осы әңгімеден кейін Бауыржан Момышұлы ат спортының капитаны болып тағайындалады. Арада көп уақыт кешікпей дивизия бойынша жарыс өткізілмекші екен. Оған маршал Блюхер қатысып қалуы мүмкін деген әңгіме тарайды.

Күткен күн де келіп жетеді. Жарысты Дивизия командирі, комбриг Дотоль деген кісі басқарады. Мінбеде онымен қатар төртбақ кісі тұрады. Бұл даңқты Блюхер екен.

Әр команда біресе құзар биіктен қарғитын, біресе жалпақ ордан орғитын он үш кедергіден өтуі тиіс. Алғашқы екі команда кедергілерден түгел өте алмайды. Ендігі кезек Бауыржан Момышұлының командасына тиеді. Команда жігіттері он кедергіні қиналмай алады. Он бірінші кедергіні екі жігіт ала алмайды. Қалғандары он екінші кедергіден өтеді. «Енді ең соңғы кедергіге қарай лап қойдық. Бұл ең қиын кедергі еді. Биіктігі үш метр жардан секіруге аттың аты, жігіттің жігіті ғана шыдайды. Оған тақағанда аттары жарқ беріп, талай адам жерде домалап жатады. Ақбоз ат қанша сенімді болса да, он үшінші бөгетке қарай шапқанда оның тізгінін тас қып ұстап алдым. Биік жарға жақындаған сайын атым тайсалақтай бастады. «Жоқ, мені тастап кете алмайсың, - дедім мен оған. - Секіреміз, құласақ бірге кетеміз!». Ат көнді. Содан кейін құйындай зымырап келді де, садақтың оғындай созылып, бөгеттің үстінен қалқыды. Секіріс кезінде ат үстіндегі адам құйрықты ерден қозғамай, ноқаттан-ноқат аудармай қатып қалуы керек. Әйтпесе ат құлайды. Ордан орғыған, биіктен қарғыған ат үстінде тастай қатып, тапжылмай отыру үшін де жігер, қайрат, ұстамдылық керек! Ал, ат жалына жармасқан екенсің, ондай қасиетті өз бойыңнан табуға тиіссің. Атымның төрт тұяғы найзадай шаншылып кеп, жерге кірш ете қатар қадалғанда ғана ол қасиеттердің өз бойымда бар екенін аңғардым» [5, 164-165 бб.]. Сөйтіп, 306-шы полктің командасына алғыс жарияланады, ал команда капитаны лейтенант Момышұлы маршал Блюхердің қолынан сағат алады. Сонымен Бауыржан Момышұлы Қиыр Шығыста «жылқы мінездес қазақтың» қандай халық екенін танытады. Осы жарыста жеңімпаз аталу мақтаныш па?! Жоқ, бұл өзі туралы оқиғаны шығармаға автор қисынын келтіре кірістіріп, кейіпкер бойындағы кішкентайдан дарыған ұлттық тәрбие жемісін көрсету үшін беріп отыр. Қазақ пен ат бірігіп кеткен ұғым. Бір бірлік. Бірліктің беріктігін біз жоғарыда әңгіме болған оқиғадан сезінеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтар. - Алматы: Қазақстан даму институты, 2018. - Т. 2. - 523 б.
2. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. - Алматы: Санат, 1994. -448 б.
3. Қалдыбаев М. Аруағына сиынам (Ақын Т.Абдрахманов шерткен сыр) // Қазақ батырлары. - 2000 ж. - Тамыз.
4. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға. - Алматы: Жазушы, 1969. - 444 б.
5. Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог, Екінші басылым. -Алматы: Жазушы, 1978. - 360 б.

Зыямиденова А.М.

ТВОРЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ

Аннотация. В статье прозвучат стихи Бауыржана Момышулы о честности и справедливости, о мужестве во мнении.

Zyiamidenova A.M.

CREATIVE BIOGRAPHY OF BAUYRZHAN MOMYSHULY

Annotation. The article will feature poems by Bauyrzhan Momyshuly about honesty and justice, about courage in opinion.

ӘОК 1751-82-994

Илгишева М.Д.

«Ататүрік» университеті, «Әдебиет» факультеті, Қазіргі Түрік Тілдері мен Әдебиеттері бөлімі,
доцент м.а., PhD доктор
Эрзурум қаласы, Түркия мемлекеті
molya_88_1@mail.ru

НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТЫ ЖӘНЕ МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ

Аңдатпа. Мұхаммед Бахаеддин Накшибенд (1318-1389) негізін қалаған Нақшбандия ағымы 14 ғасырдан бастап ислам әлемінде кең тараған. Бұхара төңірегінде пайда болған бұл тариқат, әсіресе түркі тектес халықтар арасында өте кең тарады. Қазақтың сопылық ақыны Мәшһүр Жүсіп осы өлкедегі Нақшбандия тариқатының ең танымал тұлғаларының бірі. Діни білім алу барысында түрлі ұстаздардан дәріс алған ақын ислам дінін таратуға да қызмет етті. Ақынның Нақшбандия тариқат жолын ұстанғанын барлық шығармаларының тылсым қырларынан, қоғамдық өмірдегі мінез-құлқынан көреміз.

Нақшбанд сөзі екі тіркестен құралған «нақыш» араб сөзі – нақыш, ою-өрнек, байлау деген мағынаны берсе, «зікірмен Аллаһ тағала махаббатын жүрекке нақыш жасау, яғни «Алла есімін жүрекке нақыштап байлау» деген мағынаны білдіреді. «Банд» парсы сөзі - сонымен банд болу (айналысу, шұғылдану) деген мағынаға ие. Бұл тариқат Нақшбандия есімімен әйгілі (Қадіров, 2014:7). Нақшбандиялық тариқатының үнсіз зікір салу дәстүріні таңдауы, тариқатты жүзеге асырудағы сырт көзден жасырындылығы және шарифатты бағдар ретінде ала отырып дамуы жағынан өзге діни тариқаттардан ерекшелінеді. Ең әуелі тариқат шежіресі мен тариқат сабақтастығы Әбу Бәкірден (р.а.) басталып, Селман Фариси, Қасым бин Мұхаммед бин Әбу Бәкір және Жафери Садықтан (қ.с.) Баязид Бистамиға (қ.с.) беріледі әрі *Tarik-i Siddikiyye* (Сыдыкия тариқаты) ретінде танылады. Қажы Юсуф әл Хамедани (қ.с.) заманына дейін Баязид Бистамидің құрметіне *Tayfuriyye* (Тайфурия) және Мұхаммед Бахауддин Нақшбандидің (қ.с.) тариқатқа келуінен бұрынғы жылдарда *Tarik-i Hâcegan* (Хажеган тариқаты) есімін қолдана отырып жақын және ұзақтағы мұсылман қоғамына танылған болатын. Он төртінші ғасырдан кейін гүлдену кезеңін бастан кешірген бұл тариқат, бұндан былай *Nakşibendiyye* (Нақшбандия тариқаты) атауын ала отырып өз алдына дербес Ислам тариқаты ретінде тарихын жаза бастады. Іс-әрекеттері мен әдептері тұрғысынан *tarik-i şeri'at* (шарифат тариқаты), *tarik-i rabita* (пір және ұстаздарға тәуелді тариқат), *tarik-i sohbet* (сұхбат тариқаты) сипаттарымен де танылған (Вейсманн, 2015:12). Бұл аталмыш ерекшеліктер Нақшбандия тариқатының даралығын көрсетпекте.

Нақшбандия өзінің бастауын Орта Азияның рухани ұстазы болған Хажеганмен байланыстыруы себепсіз емес. Ең алдымен бұл тариқаттың негіздері Нақшбандия тариқатының да негіздеріне айналған. Бұл діни дәстүрдің бастауында тұрған Қажы Абдулхалиқ Ғиждуани (қ.с.) (13 ғасыр) тариқаттың үлкен ұстазы Бахауддин Нақшбандидің (қ.с.) рухани пірі саналады. Бұл түрдегі рухани тәрбиені тасауф әлемінде «увайсилік жолы» деп атаған. Мұхаммед Бахауддин Нақшбандидің әкесі Жәләлиддин «Хажеган» діни жолының ұстаздарының үлкені Қажы Мұхаммед Баба Семмасидің (қ.с.) (ө. 740/1339) шәкірттерінен саналады және оның өтініші негізінде Семасси, Әмір Кулалға (қ.с.) Бахауддинді шәкірт ретінде тәрбиесіне берген. Әмір Кулал (қ.с.) Бахауддин Нақшбандидің діни білімін толықтырған ұстазы саналмақта. Ұстазы Әмір Кулал (қ.с.) Мұхаммед Бахауддиннің тариқатты басқаруда және жаңалықтар қосуына тыйым салмаған, керісінше әр ісінде таңдау еркіндігін берген болатын. Тариқатта дауыс шығара зікір ету әдісін Мұхаммед Бахауддин дауыссыз (іштен) зікір ету әдісіне алмастырмышты. Және бұндан кейінгі тариқаттың өзіндік сара жолыны айқындап берген болатын.

Тариқат ретінде ортаға шыққан алғашқы сәттерінен бастап Нақшбандия тариқатының келесі бір ерекшелігі тариқаттың бастауы ретінде Әбу Бәкірден (р.а.) келгеніні сөзге тартады. Әуелден Нақшбандияның ең бастан өзіне сүннет жолын мығым ұстануы да Әбу Бәкірден (р.а.) бастау алады. Тариқат мүшелері Хазреті Пайғамбарды (с.ғ.с.) және ондан кейін тікелей Әбу Бәкірді (р.а.) өздеріне үлгі тұтарлық тұлғалар ретінде көріп қана қоймай сонымен қатар оларға зікір де қылады. Тариқат дүниетанымына көре Хафи зікір (жүреппен зікір жасау) Пайғамбарымызға (с.ғ.с.) Хазреті Әбу Бәкірдің (р.а.) үйретуімен ортаға шыққан. Зікірдің бұл түрі Хазреті Әбу Бәкірге (р.а.) хижра уақытында жаудан сақтану үшін тығылған үңгір ішінде Алла тағаланың қалауымен аян етілген болатын. Жүректе жүзеге асырылатын зікір себебінден Нақшбандия тариқаты өздерінің тариқаттарының бастауы өзге тариқаттардың соңы ретінде қабылдайды. Тариқат негізін қалаушының пікіріне жүгінсек, бір тариқаттың бастау нүктесі (*bidâye*) басқа бүтін жолдардың нәтижеге жеттігі ең соңғы нүктесі (*nihâye*) саналады (Алгар, 2007:101).

“Рабыларыңа жалбарынып, жасырын түрде тілендер. Күдіксіз Ол, шектен шығушыларды жақсы көрмейді” (Араф 7/55). Бұл аяттың мәнін зікір салу әдістемесінден іздегеніміз жөн болар. Нақшбандия тариқатының қайнар бастауында тұрған Абдулхалиқ Ғиждуани (қ.с.) бірінші болып дауысты зікірге шүбә келтірміш. Ұстазы болған Қажы Қызыр (а.с.) Абдулхалиқ Ғиждуаниден (қ.с.) судың ішіне кіріп шахадат етуіні және бірнеше рет санай отырып шахадат сөзіні қайталауыны сұраған екен. Осылайша дауыссыз зікір мен зікір сайысын есептеу “vukuf-ı adedî” ұстанымы ортаға шыққан екен (Алгар, 2007:431). Хафи (ашық) және жеһри (күпия) зікір ету әдістері арасында сансыз айырымдар мен ерекшеліктерді байқауға болады. Нақшбандиялықта ұстанылған жүреппен зікір қылу кезінде тілдің қарекет етуіне тыйым салынған. Тек қана дене мүшесінің аз бөлігінің қарекет етуіне рұқсат етілген. Дауыссыз (үнсіз) зікірдің ішіне алған және іс жүзінде қолданыста болған екі түрі бар: ерекше тақырып болғандықтан Алланың желал есімі (*ism el-celale*) және зат есімі (*ism ez-zât*) ретінде танылған АЛЛИА есімі немесе сопылық қолданысқа ие

шахадаттың бірінші жартысы, яғни *lâ ilâhe illallah* (Алладан басқа жаратушы жоқ) сөйлемі қолданылады (Алғар, 2007:245-246).

Ханафи мазһабының ұстанымшысы Мұхаммед Бахауддин Нақшбанди он төртінші жүз жылдан бастап, Мұсылман мемлекеттерінің барлығының рухани, интеллектуалдық, әлеуметтік және саяси өмірінде шүбәсіз мойындалған әрі пір тұтылған тұлғасы ретінде танылған. Оның пікірі бойынша жүзеге асырылған әрі практикалық қолданысқа енген Нақшбандия тариқатының негізі саналатын 11 ұстаным бұл тариқаттың даралығы болып табылады. Сегіз ұстанымды ертеде Қажы Абдулхалиқ Ғиждуани (қ.с.) енгізсе, қалған үшеуіні Бахауддин Нақшбанди тариқат ұстанымына енгізе отырып бұл мирасқа үлкен үлес қосқан. Қасиетті ұстанымдар (*Kelimat-ı Kudsiyye*) ретінде танылған бұл он бір ұстаным төмендегідей:

1 – Укуфи заманий (заманның қадірін білу): әр сәт пен уақыттың, хәлдің есебіні білу, орынды жұмсау. Тыныштық ішінде өткізген әр сәті мен жағдайына шүкір ету. Гафлет (санасыздық) ішінде өткіздігі әр сәті мен күйі үшін тәубаға келу. Жалпы айтқанда заманға үстемдік ету және оны сақтау, қорғау.

2 - Укуфий адади (саннан жаңылмау): зікір кезінде зікір санына мұқият болу; ойдың шашыраңқы болуынан сақтай отырып ойды бір нүктеге шоғырландыру. Қылынған зікірдің саны аз болса да жаратушыға қарсы жүректен жасалынуы тиіс. Тек қана зікір санына бағыну да қабыл болмайды. Зікірдің басты мақсаты жүректен қылынуы, ал санға мән беру болса тек бір құралға бағыну болып табылады. Зікір қылған уақытта Аллаһ тағала тек жалғыз болғандықтан зікір саны да тек сандардан тұру қажет.

3 - Укуфи қалби (жүректі қадағалау): Аллаһтан басқа еш нәрсеге жүректе орын бермеу. Және де зікіршінің зікір қылу кезінде жүрегіне жүгінуі. Бұл дәруіштің үнемі ояу, көкірек көзі ашық болуы керек деген сөз.

4 – Хуш дар дәм (демге ие болу): Нақшбандиялықта ілері өсудің негізі дем негізінде болады. Демді босына жұмсамауды үйрену және алып берген демге ие болу, мән беру. Адамзат 24 сағат ішінде шамамен 48000 кез дем алып береді екен. Нақшбандияда әр демі алып берген сәтте Аллаһтың “Һауу” есімін ақылында ұстау. Әр демінде Жаратушысына шүкір ету.

5 – Назар бар қадам (жасаған қадамдарына мән беру): Көз – жүректің қырағы қарақшысы. Көзбен көргендердің барлығы жүректе орын алар әрі оны әуреге салар. Назарыны аяқ ұшына бағыттаған (төмен қараған) адам өзіне жаратушы тарапындан қарауға рұқсат етілмегендерден тыйылыр әрі күнә жасаудан сақтанған болар. Назарды дұрыс бағыттай білуде кішіпейілдік пен әдеп, көркем мінез бен тәрбие көргендік бар.

6 – Сафар дар ватан (отанынан сапарға шықпақ, жырақта қалмақ): қажетсіз әрі мағынасыз сапарлардан бас тартып, рухани жоғарлататын ішкі дүниесіне сапар жасауға бет бұру. Шынайы отаны саналатын тәңіріне жету мақсатында ұлы жолда сапар шегуді таңдау.

7 – Хилват дар анжуман (көпшілік ішіндегі жалғыздық): дәруіштің тіпті құжынаған қара ішінде болса да зікіріні жалғастыруы. Бұл жалған дүниедегі еш нәрсе оны Жаратушысынан, зікірінден айырмауы тиіс. Көпшілік ішінде жалғыз бола білу ерекшелігі.

8 – Едкард (зікір): Тілдің жүректен бірге зікір қылмасы. Жүректің түкпірінен шықпаған әр нәрсе жалған әрі алдамшы.

9 – Бозгашт (кері қайту): зікір кезінде өз бетінше келген естеліктерді, жақсы жаман ойларды өзінен аулақ тұту. Жүректегі қара нүктені барынша кішірейту және бұл жолда қажырлы болу.

10 – Нигохдашт (қорғау): Жүректі таза ұстау. Тәңірінің үйі болып табылатын жүректі жаратушыға лайық емес дүниелермен естеліктердің кірмесі үшін алдын алу, жүрек пен көңілді қорғау. Қажетсіз қияли армандар мен бос заттардан ұзақ қалу.

11 – Еддашт (еске түсіру): сыртқа тіл арқылы сөйлеуден бұрын Алланы еске түсіру арқылы айтар сөзінің салмағыны саралау. Сабыр мен тыныштыққа жету. Тәңірдің затын емес адамзатқа берген нығметтеріні ойға алу арқылы шүкір ету.

Аталмыш 11 ұстаным аты аталып түсі түстелгенмен қазіргі таңда бір бүтін болып, бір біріне байланысты қарастырылуда. Себебі бірі болмаған сәтте екіншісінің мағынасыны түсіну қиындық тудыруда. Тариқаттың маңызды екі ұстанымы саналатын *Сафар дар ватан* мен *Хилват дар анжуман* уақыт өте келе әлеуметтік және саяси сырт әсерлердің себебінен Нақшбандия тариқатының ең көп өзгеріске ұшыраған ұстанымдары саналады.

Бахауддин қажы дін жолындағы шәкірттеріне діни қағидаларға мойын сұнуды, рұқсатпен емес жүректен амал қылуды нақтылап тұрып кенес берген және дін мақамында жоғарылау осы айтқандарын жасаған шартта ғана болатындығын да қадағалап тұрып айтып кеткен (Тосын,

2015:112). Уақыт өте келе Мұхаммед Бахауддин Нақшбандиден бастау алған Нақшбандия тариқаты Орта Азиядағы өзіндік дара Нақшбандиялыққа, Индияда ортаға шыққан Мүжедидия және Осман Императорлығының қанаты астындағы топырақтардың барлығында кеңінен етек жайған Халидия сияқты үлкен үш арнаға бөлінген болатын. Бахауддин Нақшбандидің «Біздің жолымыз - сұхбат» деп сөз қылған сұқбат, «шейхтің (ұстаздың) тәрбиесінде шейхпен бірге болу» мағынасына келетін «*rabita*» (рабыта) бұл тариқаттың басқа тариқаттардан басты айырмашылықтары болып табылады және тариқатты ерекшелеп тұрады (Йылмаз, 2018:257-260). Кейбір Нақшбанди мүшелері сұқпатты зікірден де жоғары әрі әсерлі санаған (Алгар, 2007:223).

Нақшбандия тариқаты Ресей Императорлығының үш үлкен мұсылман аймағы болған Орта Волга, Солтүстік Кавказ және Орта Азияда кеңінен етек жайған болатын. Нақшбандия тариқаты 16 ғасырдан бастап Ресей империясының қарамағында болған Орта Волга Татарлары арасында 19 ғасырда модерн Жәдидшілік әрекетінің ортаға шығуына себеп болған еді. Сонымен қатар тариқат Сібірден бастап қазақ топырағына шекті қанатын кең жайып, тариқат тараптарының саныны көбейтуді жалғастырған еді.

Кең тараған тасауф тариқаттары қатарында болған Нақшбандия тариқаты мұсылман Азияның үлкен бөлігіне қанат жайғанымен қатар Түркия, Босния мен Герцеговина, Еділ мен Урал аймақтарында тараптар мүшелер қатары көбейген болатын. Он төртінші ғасырдың аяғында ортаға шыққан Нақшбандия жас тариқаты жүз жыл ішінде көрші барлық мұсылман елдеріне жайылды және негізгі үлкен тариқаттардың қатарынан орын алды. Нақшбандия атауыны берген тариқатты құрған тариқат әкесі Бахауддин Нақшбандидің тараптары Бұқара қаласында және жақын ауылдарда өмір сүрдіктеріне қарамастан тариқат кең ауқымда Оңтүстік Азия, Осман Империясы топырақтарына, Орта Азияға жайған дәл осы Хажы Бахауддин шәкірттері еді.

Жоғарыда берілген мәліметтерден көргеніміздей Нақшбандия тариқаты 15-ші ғасырда Волга-Урал жерлеріне осы аймаққа Бұқаралық мұсылман миссионерлер тарапынан алып келінген болатын. Ресей императорының қол астында болған Татар және Башқұрт халықтарының діни және рухани өмірлеріне үстемдік етті. 1526 жылы құрылған Үнді Моңғол императорлығымен бірге тариқат жаңа бір мемлекет аясында қанатын жайды. 16 ғасырда Солтүстік Азия мен Шығыс Түркістан топырақтарында жоғары бір танымалдыққа ие болды. Убейдуллах Ахрар, Мұхаммед Қады, Махмұт Азам, Мұхаммед Ислам Жүйбари, Лүтфуллах Жүсти сияқты ұстаздар 16 ғасырда Орта Азияның маңызды Нақшбандия тариқатын таратқан дінбасылары болып табылады.

Совет кезеңінде Нақшбандия өзінің әсеріні ең көп Кавказ бен Орта Азияда «жасырын Ислам» ретінде көрсеткен болатын. Нақшбандия тариқатының Қазақстан және Сібір өлкесінде қанат жаймасының арқасында 19 ғасырда жергілікті мұсылмандардың басқа елді мекендердегі тариқат мүшелерімен қарым қатынас жасауы мен Хаджға барып келуі бір жолға қойылған болатын. Қазақстан мен Сібірдегі Нақшбандылық мұсылмандар мешіттерде имамдық қызмет атқарған болатын. Осы дәуірдің Нақшбанд ғалымы болған Х. Расуловтың ықпалы зор болғандығы сонша Ресей патшалығы 1906 жылы қазақтар арасында татарлардың саныны шектеуге дейін барды (Уейсмен 2015: 244-245).

Болшевиктердің дін қайраткерлеріне қарсы жүргізген қарқынды әрекеттерінің соңында мешіттер мен медреселер жабылды әрі дін басшылары қамауға алынды, айдауға жіберілген болатын. Дінге қарсы келу шаралары мұнымен шектелмеді. 1930 жылынан бастап тариқат мүшелері жергілікті билік пен Ресей патшалығына қарсы қозғалыстар ұйымдастыра бастаған болатын. 1944 жылы бүтін Шешенстан мен Индуш халқы Сібір мен Қазақстанға сүргінге жіберілген болатын және тірі қалғандары Сталиннің өлімінен кейін ғана тарихи отандарына қайтуға мүмкіншілік алған болатын.

Совет одағының 1991 жылы таратылмасынан кейін Солтүстік Кавказда Ислам дінінің аймақта үстем дін болуы үшін сопылар үлкен еңбек сіңірді. Орта Азия Нақшбандия тариқаты туралы сөз еттігімізде Совет одағы тұсындағы зерттеулерге қарағанда одақтың ыдырауынан кейінгі ғылыми зерттеулердің көбейгендігін байқауымызға болады.

Қазақ халқының ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы - ғалым, ойшыл, ұлы ұстаз, әулие, шежіреші, тарихшы, суырып салма ақын, жыршы әрі әдебиеттанушы. Әрі сопы, әрі мутасауф ақын болған Мәшһүр Жүсіп діни білімі толық хәм көкрек көзі ашық тұлға еді. Шын аты Адам Жүсіп, лақабы Мәшһүр болған Жүсіп Көпейұлы 1858 жылы Қазақстанның Павлодар облысына тиесілі Баянауыл ауданына қарайтын Қызылтау деген елді мекенде Режеп айында дүниеге келген болатын. Бірнеше ұстаздың алдын көрген Мәшһүр 1863 жылы әкесінің қалауымен білім алсын деген мақсатта қалаға жіберілген болатын. Ең алғаш Мәшһүр Жүсіп Байжан Смағұлдың

медресесінде діни білім алған. Балалық кезеңінен сабаққа деген қабілетімен танылған жас Жүсіп ақылы мен қабілетінің арқасында айналасындағыларды таң қалдыратын болған. Ақынның «Мәшһүр Жүсіптің 21 жасында жазғаны» атты өмірбаяндық өлеңінде (Арын, 2013:108) үздіксіз діни біліміні жетілдіргендігін жырға қосқан:

Ағуз бисмилла бар сөз басында,
Жатпайды қисық ағаш тез қасында.
Ла иллаһа Илла алла білдім хақты,
Таныдым бір Алланы бір жасымда.
Қуанған ата-анам, аға-інім,
Молдаға оқытуға мені беріп.
Бес жаста ауызға алдым: «Бисмилланы!»
Һаптик кұран оқып, білдім мә-ні!!
Иассауи қожа Амет хикметінен
Көңіліме төгілді нұр хош кәләми.
Келгенде алты жасқа алдым сабақ,
Шарх – кітап оқығаным, панаим – хақ.
Парсыға сол мезгілде болдым тәуір,
Болсам да мен бишара, зейнім шақ.

Бала Жүсіптің «Мәшһүр» лақабын алуы хақында С. Торайғыров атындағы ПМУ «Мәшһүртану» зерттеу орталығының мәліметтеріне көре, сол уақытта аға сұлтан болған Мұса Шорманұлы Баянауылға медресе салдырып, сол жерде шәкірт дайындасын деген мақсатпен Омбы қаласынан арнайы Қамарадин хазіреті алдырған болатын. Ұстаз Қамарадин Бұқара қаласында білім алған, асқан білімді бірі болған екен. Сабақтарында алғырлығымен көзге түскен шәкірт Мәшһүр Жүсіп ұстазының назарына іліккен және уақыт өте келе ең сүйікті шәкірті болған. Қамарадин хазіреті шәкірті Мәшһүр Жүсіптің ақылы мен білім іздеудегі қажырлығыны көріп “Бұқарлығым” деп атаған және «Сопы ұлың Бұқара Шәріптің баласы сияқты. Сыныптағы балалардың оқығаннан кейін ғана түсінген дүниелеріні ұлың тындау, көзбен көру арқылы меңгеру қабілетіне ие. Аталарымыздың шерх кітабыны оқыған барлық кітаптарды оқып, ішіндегіні тоқи алады дегені бұл болса керек» деген жылы сөздермен әкесі Көпейге мақтаған екен. Дегенмен де Мәшһүр Жүсіп тек қана шерх кітабын (Арапша түсіндірме) ғана емес, сонымен қатар нахив (Арап тілінің сөзжасамы, грамматикасы) кітабыны, фықых (құқық), мұқтасар кітаптарыны өзге шәкірттерден оқ бойы ілері үйренген. 1867 жылынан 1874 жылына шекті Мәшһүр Жүсіп түрлі діни сауттылығы бар бірнеше ұстаздың алдын көрді.

Жоғарыда берген мәліметтерден де маңыздысы, ақынның тұлғалық қалыптасуына мейлінше ықпалы еткен 1872-1874 жылдары аралығында Бұқарадағы Көкелдаш медресесінен алған тәлім тәрбиесі мен білімі болатұғын. Медреседе оқыған уақытында ақын орта ғасыр Арап, Фарсы және Шағатай тілдер тобына жататын тілдердің көбін бір адамдай меңгерген болатын. Мәшһүр Жүсіп Нақшбандия тариқаты тарапынан іргесі қалыптасқан Көкелдаш медресесіні бітіргеннен кейін Ислам орта білім беру мектебіні тәмамдағандығы туралы «Шатырхат» дипломасын алған болатын. Және медресенің Нақшбандия тариқатына тиесілі болғандығы себебінден ақын бұл тариқатқа мүше атанған.

Қаржылай жағдайы түзелген Мәшһүр Жүсіп 1885, 1887, 1907 жылдары Түркістан, Ташкент, Бұқара және Самарқанд қалаларына сапарға шыққан болатын. Түріктер үшін қасиетті саналатын бұл елді мекендерде діни біліміні одан да жоғарлату үшін еңбек еткен.

1877-1887 жылдар арасында Мәшһүр Жүсіп Сарыарқа халқыны тұтастай кезген. 1887 жылы Мәшһүр Жүсіп 29 жасында екінші рет шыққан Бұқара, Ташкент, Түркістан сапарлары кезінде Домолда ұстаз бен Хамза хазіретінен 9 ай бойынша сабақ алған болатын (Пазылов, 2007: 21).

Бұқараға жол алған 1887 жылғы сапары барысында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи және т.б. әулиелердің кесенелеріне соғып, аруақтарға дұға қылған. Баянауылға қайттығы уақыт Шу өзеніні жағалай отырып Сырдария, Ұлытау, Кішітау, Есіл мен Нұра өзендерінің жағасына жайғасқан қара халықпен көрісе отырып, дін мен білім алу, ел тұрмысы сияқты тақырыптарда ой алысқан. Біраз уақыт құдай қонақ болған. Саяхаттап барған жерлерде көрген немесе оқыған әдеби тұлғалар мен шығармалар туралы мәліметтер жинақтаған. Дүйім жұртқа өз шығармалары мен халық ауыз әдебиеті үлгілеріні таныстырып отырған.

Нақшбенділік көзқарасында тәрбиеленген мутасауф Мәшһүр Жүсіп:
Құранның мағынасы – бұйрық-заң.

Сүренің мағынасы - насихат.

Аяттың мағынасы - ақыл-кеңес.

Иманның мағынасы - көркем мінез,

дей отырып, әлемнің кейбір сырларыны ашып көрсеткен. Ақынның пікірінше адамның иманы толық болуы үшін жаратушының барлық бұйрықтары орындалуы шарт.

Ла иллаха илла Алла!

Болса дағы бір сөйлем.

Ла иллаха илла Алла!

Бітпейтін бір қазына!

деп жырлаған Мәшһүр Жүсіп, Нақшбандия тариқатының маңызды ерекшелігі болып табылатын зікір салуға ерекше ден қойған еді. Алла тағаланың көркем есімдерін аузынан тастамай жүрекпен зікір еткен ақын, шарифат заңдылықтарына сәйкес өмір сүрген болатын.

Аллаға құлшылық етудің жолдары сан түрлі екендігі шындық. Ең бастысы Ислам дінінде әр құлшылық жүректен шығуы тиіс және сол себепті Исламда жүректің тазалығы маңызды. Әр құлшының жүрегі – негізінде жаратушының асыл мекені. Алланың көктен емес жүректерден іздеу қажет. Ақылмен егіз ұсталған таза жүрек Аллаға жақын мүмин құллардың бойында кездесетіні сөзсіз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы: *“Алла тағала адамға ақыл сияқты нұр берді, көңіл сияқты гүл берді, ойлау қабілеті сияқты жазушы берді, тілді көңілдің аудармашысы әрі хабаршысы етті. Көз сияқты шырақ берді, тыныс алуымызға мүмкіндік беретін мұрын сияқты жол берді. Әр нәрсені еститін құлақ берді, жылқынікіндей аяқ берді, қанат тәріздес қол берді...”* (Көпейұлы, 2008:200) дей отырып жүректің қаншалықты маңызды дене мүшесі екендігіне назар аудартады. Жүректің ең тереңінде Аллаға жақын болуды қалаған пенде ең алдымен білім мен дінді қатар алып жүруі қажет. Адамзат баласына берілген рух - шынтуайтында Алланың бізге берген аманаты. Аманатқа қиянат жасамай жүректің таза болуы қажет. *“Жан қолдағы құс сияқты, дене болса сол құсты қамап ұстаған торы іспеттес. Ол құсқа су – жем берілмесе темір тордың ішінде аштықтан өлер. Оның өмір сүруі үшін қорек лазым.”* (Көпейұлы, 2008:200) деген ақын жүректі Алла махаббатымен сусындатып, қоректендірмесе дәл осы құстың күйін кештігінен сөз етуде. Мәшһүр Жүсіптің өмірінің соңына дейін Алланың сөзі болып табылатын Құран Кәрімді насихаттауындағы басты мақсаты жас ұрпаққа жеткізу еді.

Мәшһүр Жүсіп: «Раббым малымды ал, жанымды ал бірақ ар намысымды алма» деп үнемі дұға қылады. Оның өлеңдерінде әулие ұстаздарынан да пана тілегенін, үміт қылғандығын көреміз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларында Нақшбандия тариқатына тиесілі рабыта кезінде сөйленетін “*Ғайсыл Ағзам сеннен медет*”, “*Хазіреті Сұлтан сеннен медет*” сөз қолданысыны жиі кездестіруімізге болады.

Тасауф дәстүрінде бір шейхтың бір кісіні (мүрит) тариқатына қабыл алуы мен оған оң қабақ танытуына *қол беру* дейді. Ал бір тариқатқа мүше болып, шейхінден (ұстазынан) бата алуға *қол алу* дейді (Үстінер, 2007:342-343). Нақшбандия жолының бір ерекшелігі – Увейс (Üveysi) жолы. Яғни бір жолды ұстанғандардың (діни сенімдері бірдей) кейбір әулие ұстаздары соңынан ерген кейінгі буын әулие ұстаздарға осы өмірде кездеспей-ақ арада елу, жүз, екі жүз, одан да көп заман өткеннен кейін ақсақал бейнесінде түсіне кіру немесе ғайыптан пайда болу сияқты түсіндіруге келмейтін жайыттардың орын алуы арқылы «қол беру» дәстүрі жүзеге асады. Хазреті Сейіт Әмір Күләлға шәкірт болған кезеңінде Нақшбандия тариқатының құрушысы Бахауддин Нақшбандиге рухани жол көрсетіп, шарифатқа көре әрекет етуді үйреткен ұстазы Хажы Абдулхалық Гүждүвани болған және мәліметтерге сенерсек ұстаз бен шәкірт арасында бес құшақ болған. Бахауддин өзінен бір ғасырдан астам уақыт бұрын Исламға қызмет еткен Абдулхалық Гүждүваниден рухани сабақ алып қана қоймай, тариқат үшін ең маңызды есебіндегі «лә иллаха иллә алла» зікіріні дәл осы ұстазынан үйренген болатын. Хажы Бахауддин осы себептен де нақты бір шейхтың алдын көрмегендігі мен жолын жалғастырмағандығы үшін еркін сопы атағыны да алған болатын.

Нақшбандия тариқатының негізін қалаушы дәл осы Мұхаммед ибн Бахауддин ел Бухари Нақшбанди Көкелдаш медресесінің шәкірті болған Мәшһүр Жүсіпке «қол берген» болатын. Осыған байланысты бірнеше естеліктерді ақынның ұлдары мен немерелері баяндап берген болатын. Айтылғандарға қарағанда Мәшһүр Жүсіп Бұқарада медреседе оқып жүрген кезінде, моншаға бару үшін жолға шығыпты. Жол шетінде жүріп келе жатқан бала Жүсіптің алдынан асатаяқты ақсақал (пір) шығыпты және «балам, кел сені жақын жердегі моншаға алып барайын» депті. Айтқандай біраз жүргеннен кейін алдарынан бір шағын монша шығыпты. Ақсақал баланы моншаға кіргізіп, жуындырыпты. Мәшһүр Жүсіпте бұл жағдайы өзінше жорамалдап, осылайша

ақша тауып жүрген болар деп ойлапты. Сыртқа шыққан уақытта ақсақалға қызметінің ақысы ретінде ақша бермек болыпты бірақ қария алмапты. Мәшһүр Жүсіп қарияға рақметін айтып, өз жолымен кетіпті. Біраз ұзағанда артына қараған Мәшһүр Жүсіп моншаның да, ақсақалдың да орнында жоқ екендігіне көз жеткізіпті. Бұл ғажайыптың не екендігін ұға алмаған бала Мәшһүр Жүсіп ертесінде басынан өткендерді медреседегі ұстазына баяндап беріпті. Медреседегі ұстазы бұл жағдайды естіген сәтте бір жағынан таңырқапты, бір жағынан да сүйсініпті. Шәкірті Мәшһүр Жүсіпке: “Алла таға сені шапағатына алған екен. Сенің жуынған моншаң біздің үлкен ұстазымыз Бахауддин әулиенің моншасының орны болатын. Саған жол көрсетіп, жуындырған ұлы ұстазымыздың өзі екендігінен күмәнім жоқ. Енді оның әулиелігі саған қонған болар және бүгіннен бастап таңғажайып қасиеттерге ие болдың, дей келе дұға қылыпты.

Басқа бір айтылғандарда Мәшһүр Жүсіп бір жұма күні медресе сабағынан шығып, жұма намазын қылу үшін мешітке қарай жол алыпты. Үстіне қара шапан киген, қолында таяғы бар ақсақал бала Мәшһүр Жүсіптің жолын кесіпті. Ақсақалға құрмет көрсеткен Мәшһүр Жүсіп ақсақал өтіп кетсін деп күтіп тұрып қалыпты және оң қолын кеудесіне қойып сәлем беріпті. Ақсақал сәлемін ала тұрып, қолындағы таяғын жерге қадапты. Таяқтың басы темірсіз бола тұра жерге қадалғанда дірілдеп қоя беріпті. Ақсақал аз уақыттан кейін таяқты жерден шығарып, топырақтың үстіне жетпіс екі, жетпіс үш сандарын жаза бастапты. Бұл жағдайға таңқалған Мәшһүр Жүсіп, ақсақалдың не айтқысы келетінін ұқпапты. «72-73 сағат па әлде 72-73 ай ма? Өлетін жасымды меңзеп тұр ма?» деп уайымға түсіпті. Сағат пен ай өткен соң, ақын 72-73 жасына шекті өмірі бар екендігін түсініпті. Өз қабірін көзі тірісінде қаздырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы құлпытасына “Жетпіс үшке шекті балталасаң да өлмеймін, жетпіс үштен кейін сүйресен де қалмаймын” деп жаздырған болатын.

Хожа Ахмет Иасауи “Мен жиырма жеті жасымда пірімді таптым...” деген екен. Мәшһүр Жүсіп болса:

«Келеді шығып жаңа ащы терім,
Шабуға бүктетіліп жетпей жерім.
Күндіз-түні басыма пана болған
Қожай – Баһауалдин кәміл пірім»,

дей келе, өзі мүшесі болған Нақшбандия тариқатының негізін қалаушысы туралы сөз еткен болатын. Ұстаздарын өздеріне пір немесе діни жол көрсетуші ретінде көруі басқа бір құпия әлемге өту үшін қажетті шарттардан бірі болып табылады.

Нақшбандия тариқаты мүшелері Аллаға құлдық ету кезінде, дұға ету сәтінде жаратушымен бірге әулиелерді де дұғаларына қосатындығын көреміз. Мұның басты себебі, әулиелердің қорғап, қолпаштап, Алла алдында өздері үшін шапағат тілейтіндігіне жан-көңілмен сенуден туындаған. Құранда Алла тағала, Алла достарының құлдар үшін кешірім тілейтінін Зухруф сүресінің 86-шы аятында төмендегідей әмір еткен: «Олардың Алладан өзге құлшылық қылғандары шапағат ету күшіне ие емес. Бірақ ақиқатты біліп, куә болғандар басқа» (Зухруф: 43/86)

19 ғасырдың басында Қазақстан аумағына келіп мекен еткен, қызмет қылған Исабек ишанның аталары Ислам дінінің маңызды есімдерінен болған. Исабек ишан дін насихаттау ісінде үлкен жетістікке жеткен әрі сол аймақта барлығы таныған белді дін адамы ретінде құрмет көрген. Исабек ишан Мәшһүр Жүсіптің рухани тәрбиешісі, ұстазы ретінде танылған. Жоғарыда сөз қылған Бахауддин Хазіретінен кейін Исабек ишан, Мәшһүр Жүсіптің мутасавуф ретінде адами қасиеттерінің қалыптасуында үлкен үлес қосқан болатын. Мысалы, ол Мәшһүр Жүсіптің ұстаздары ішінде «Хасыда» (хавас) ілімімен алғаш таныстырғаны еді. Исабек ишан өмірде екен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұстазына жазған бір хатының болғандығы туралы сөз қозғалған, бірақ өкінішке орай хаттың жоғалғандығынан хаттың мазмұны белгісіз қалған (Фазылов, 2012:105-109). «Исабек ишан» жоқтау жырында ақын Мәшһүр Жүсіп ұстазының қандай тұлға болғандығынан төмендегідей жыр шумақтарында сөз еткен:

Көзсіз келсе алдына, көзді болған,
Тілсіз келсе, сөйлейтін тілді болған.
Не дегенін Құдайым қабыл етіп,
Мұңлы, кәріп, - алдына бәрі толған.
Саңыраудың себеп болған құлағына,
Ақсақтың дауа болған аяғына.
Жын-шайтаннан құтылып, халас болған,
Өзі түгіл, сүйкенсе таяғына.

Баласы жоқ қатынға бала біткен,
Панасында күн кәріп қашқан-жіткен.
Әр мұңлының қажеті рауа болып,
Құдайым дәрежесін артық еткен (Мәшһүр Жүсіп, 1-т., 2013:278).

Рухани ұстазының адамдық қасиеттеріне таң қалған Мәшһүр Жүсіп “Әулие өлмейді, мәңгі жасайды” деген пікірімен Исабек ишан атының ұмытылмайтындығын басып айтқан.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында адам баласының Алла жолынан адаспауы үшін жол сілтейді, насихат береді және мұның барлығын өлеңнің қуатымен сөйлейді. Ұлы Алла елшісі Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін шығармаларын жазу барысында негіз алған Мәшһүр Жүсіп, барлық адамзатты Ислам жолына салуды мақсат еткен. Мұны, тариқаттың өзіне жүктеген бір міндеті ретінде ұққан мутасавуф ақын шығармашылығын бұл жолда бір құрал ретінде қолданған және үлкен нәтижелер көрсеткен.

Нақшбандия тариқаты – құрылғаннан бері өз маңызын жоймаған, өзіндік ерекшеліктерін жоймаған тариқат. Түрлі адамдардан құралған бұл тариқат адамдардың діни қажеттіліктерін қанағаттандыруға қабілетті. Мақаламызда сөз еткен қазақ ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да осы тариқаттың мүшесі ретінде көкейіндегі діни сауалдарына жауап тапты. Осы тылсым ойларды өз шығармаларында көрсете білген әулие, халық көсемі Мәшһүр Жүсіп – қаламы күшті тасавуф ақын:

Ағуз бисмилла бар сөз басында,
Жатпайды қисық ағаш тез қасында.
Ла илаһа Илла алла білдім хақты,
Таныдым бір алланы бір жасымда.
Екеу деп ойламадым екі жаста,
Көңіліме төгілген нұр әуел баста.
Хабибім хақ Мұхаммед, дінім ислам
Иманның жөнін білдім басқа-басқа.
Үшеу деп ойламадым үш жасымда,
Атамның отырушы ем жамбасында.
«Жан алла, иа, пірім... алла, һу-һу хақ!» -деп,
Жүгірдім жақсылардың ортасында,

дейді. Жоғарыдағы өлеңінде ақын Алланы (с.с.) бала кезінен танытынын айтады. Оның тұлға болып қалыптасуында Құран мен Ислам діні екені сөзсіз. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өлеңдерін зерттей келе Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының немересі Ертай: «Ақынның діни шығармашылығына шолу жасамас бұрын, алдымен оның жазылу себебін анықтау керек. Мәшһүр Жүсіп өзінің алғашқы шығармаларын жазып, әдебиетке қадам басқан кезең 19 ғасырдың аяғына сәйкес келеді. Бұл орыс патшасының қазақ жерін басып алып, қазақтарды жаппай қырып салған кезі. Бұл дін мен адамгершілік құндылықтардың жоғалған жылдары. Орыс мемлекеті құнарлы жерлерді келімсектерге беру арқылы қазақтарға экономикалық қысым көрсетіп қана қоймай, моральдық жағынан да қысым көрсетті. Олар қазақтарды діни нанымдарынан, азаматтық мұраларынан ажыратуға тырысты. Мұндай дінсіз қоғамда ислам дінін қабылдау арқылы дін, тіл, өркениет, салт-дәстүр, т.б. қорғауға тырысты» (Пазылов, 2012:122-123) деді. Мәшһүр Жүсіп қазақ поэзиясында өзінің тасавуфтық дүниетанымын барлық қырларымен танытады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Алғар, Хамид (2007). *Нақшбандия (Naqshibendilik)*. Ыстамбұл: Инсан баспасы.
2. Арын, Ерлан (2013). *Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары (Mäshur Cüsip Eserleri)*, 20 том, Павлодар: ЕКО баспасы.
3. Елмалы, М. Хамди Йазар (2015). *Дайын. Өзтүрік Абдулваххаб, Құран Кәрім тәпсірі (Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali)*, Ыстамбұл: Кахраман баспасы.
4. Қадіров, Зайнуддин (2014). *Қазақстанда Нақшбандия тариқаты (магистратура диссертациясы)*, Алматы: Нұр Мұбарак университеті.
5. Көпейұлы, Мәшһүр Жүсіп (2008). *Иман*, Павлодар: ЕКО баспасы.
6. Пазылов, Әсет (2007). *Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Тарихи Мирасы, Қарағанды: Қарағанды Экономикалық университеті баспасы.*
7. Пазылов, Әсет (2012). *Мәшһүр Жүсіп және Дін Қағидалары, Екібастұз: PrimaLux баспасы.*

8. Пала, Ескендір (2015). Энциклопедиялық Диван өлеңі сөздігі (Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü). Ыстамбұл: Капы баспасы.
9. Тосун, Неждет (2015). Бахауддин Нақшбанд (Bahâeddîn Nakşbend (Hayatı, Görüşleri, Tarikati), Ыстамбұл: Инсан баспасы.
10. Ыылмаз, Х. Камил (2018). Жалпы сопылық пен тариқаттар (Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar). Ыстамбұл: Енсар баспасы.
11. Үстінер, Каплан (2007). Диван өлеңінде сопылық (Divan Şiirinde Tasavvuf). Анкара: Бірлешік баспасы.
12. Уейсманн, Ытсхак (2015). Ауд. Келкитли Ирфан. Нақшбандия (Nakşibendilik – Dünya Çarında Bir Süfi Geleneğın Sünni Tutum ve Faal Tavrı). Ыстамбұл: Лумера баспасы.

Илгишева М.Д.

НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТЫ И МӘШЬҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ

Аннотация. Течение Накишбандии, основанное Мухаммедом Бахаеддином Накишбандом (1318-1389), широко распространено в исламском мире с 14 века. Этот тарикат, возникший вокруг Бухары, очень широко распространился, особенно среди народов тюркского происхождения. Казахский суфийский поэт Маишур Жусуп является одной из самых известных личностей тариката Накишбандия в этом крае. В ходе получения религиозного образования поэт, обучаясь у различных учителей, работал над распространением ислама. То, что поэт следовал пути Накишбандии тарикат, мы видим в тонкостях всех его произведений, в поведении в общественной жизни.

Ilgisheva M.D.

NAKSHBANDIA AND SECT OF MESHUR JUSUP KOPEYULI

Annotation. The Nakshibendia sect which has been established by Muhammed Bahaeddin Nakshibend (1318 -1389) is the populst Sunni sect in the İslamic World since 14 centry. This sect has become populated near Buhara specially among Turkish community. Meshur Jusup is one of the most prominent figures of the Naqshbandi order in this land. During his religious education, he was taught by different professors and he also served as a missionary in order to spread the religion of Islam.

ӨОК 81(092)

Какенова И.М.

Қарағанды облысының Білім басқармасының Қарқаралы ауданы Білім бөлімінің
Бесоба ауылының 8 тірек мектебі (ресурстық орталығы) КММ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТІЛДІК МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада А.Байтұрсынұлының қазақ лингвистикасы терминдерін негіздеуі қазақ тілінің дыбыстық құрылымын сипаттауда фонологияға дейінгі түсінікті ұстануы бүкіл терминология жүйесін жасауға сеп болғандығы сөз етіледі. Лингвистиканың жаңа терминдері және оның мағынасы көңілге жатталып, көкейге қонып, тірек сөздің тұрмыстық мағынасы мен терминологиялық мәні тіл иелеріне өте жақын әрі түсінікті болып отырады. Мұндай лингво-психологиялық параллельдер оған қазақ оқырманы жаңа терминдерді өзінің сөйлеу дағдысына ешқандай қиналыссыз енгізуі үшін қажеттігі туды. А.Байтұрсынұлы терминдерін жеке-жеке тиянақты түрде талдап өтті. Бұл қазақ тіліндегі әрбір лингвистикалық терминдердің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктерінің дәйектілігін, олардың жасалу көздерін анықтау үшін керек.

XIX ғасырдың соңы XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзі қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық жағдайлары туралы мақалалар жариялай бастады. «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналы арқылы лингвистика, оның теориясы мен әдістемесі, сондай-ақ қазақ публицистикасы қарқынды дамыды.

Алаш көсемі, ана тілінде сауат ашуға арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтар авторы, сондай-ақ қазақ тілін пән ретінде оқыту

әдістерін баяндайтын құралдардың иесі - А.Байтұрсынұлының мектепке қатысты теориялық мәселелері және де әдебиетте жаңа жанр түрлері өркендей бастады. Қазақ даласына кең тараған «Айқап» журналы өзінің аты, мақсаты туралы 1911 жылғы бірінші санында былай деп түсінік береді: «Айқап» деген сөз қазақтың төл сөзі – Ол ғасырлар бойы мәдениеттен, білімнен кенже қалған бүкіл қазақ халқының өкінген бейнесі ретінде алынды. «Ай, қап!» деп санымызды соқтық. Енді ел қатарына қосылайық деген үнді білдіреді»[1, 17].

А.Байтұрсынұлы «Оқу жайында» деген мақаласында: «Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді, басқа кемшілігі болса, мұғалімнің жақсылығы жабады, біліндірмейді. Мұғалім нашар болса, сайлы мектепте отырып, сабақ бере алмайды. Мұғалімдік оңай нәрсе емес. Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек. Оны білмейтін мұғалімдер тәртіппен жасалған оқу құралдарын тәртіпсіз жасалған оқу құралдарының орнына қолданады», - деуі өте орынды[2, 262].

А.Байтұрсынұлы қазақ лингвистикасы терминдерін негіздегенде қазақ тілінің дыбыстық құрылымын сипаттауда фонологияға дейінгі түсінікті ұстануы бүкіл терминология жүйесін жасауға сеп болған. Ол тірек етерлік не дайын теория, не нақты лингвистика тәжірибе болған емес. Оның исламдық шығыстың кітаби дәстүріне сүйене отырып жасаған кейбір терминология әрекеттері болғаны рас. Ондай үлгіде жасалған әрбір лингвистикалық терминдер тірек сөздердің әу бастағы лексикалық мағынасынан алшақтамайды. Нәтижеде лингвистиканың жаңа терминдері және оның мағынасы көңілге жатталып, көкейге қонып жатады. Өлгі тірек сөздің тұрмыстық мағынасы мен терминологиялық мәні тіл иелеріне өте жақын әрі түсінікті болып отырады. Мұндай лингво-психологиялық параллельдер оған қазақ оқырманы жаңа терминдерді өзінің сөйлеу дағдысына ешқандай қиналыссыз енгізуі үшін қажет болады. Мұның үстіне бұған қазақ оқырманының оқу дәстүрінің әлі жоқтығы және соған лайықты арнайы лексика жүйесінің қалыптаспай жатқаны да себеп болған сияқты. Жасалған әрбір термин өзінің бастапқы лексикалық мағынасына жақын болған сайын, ол солғұрлым жеңіл игеріліп, тез қабылданып жатты. Сөйтіп, осындай сауатты әрекет нәтижесінде оқушылар сөздің әдепкі мәні мен оның ғылыми мағынасы арасында болатын психологиялық кедергіні жеңе бастады. Сол себепті де А.Байтұрсынұлы терминдерін жеке-жеке тиянақты түрде талдау қажет болады. Бұл қазақ тіліндегі әрбір лингвистикалық терминдердің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктерінің дәйектілігін, олардың жасалу көздерін анықтау үшін керек. Енді нақты мысалдарды тілге тиек етіп көрелік.

Жалпы, лингвистика терминологиясында А.Байтұрсынұлы «Тіл мүшелері» дегенді сөз, сөйлеу құрамы есебінде пайдаланады, яғни олардың бір-біріне өзара байланысты жиынтығы. Бұлар қазақ тұрмысындағы «мал (дене) мүшелері» деген ұғымға сәйкес келеді. «Мал мүшелері» деген алғашқы үлгі компоненттерінің құрылымдық бірлігі толығымен екінші туынды жүйеге ауысады, осының нәтижесінде жаңа пайда болған лингвистикалық терминнің ешқандай өзгелігі сезілмей қалады.

Мәтін ұғымының лингвистикалық единица (жазылған бөлік емес) екені А.Байтұрсынұлына сол жиырмасыншы жылдардың басында-ақ белгілі болған. Ал қазіргі тіл білімінде «лингвистикалық единица» ретінде бертінде ғана қолданыла бастағанын ескерсек, А.Байтұрсынұлының зерттеушілік зердесі мен түйсігіне сүйсінбеу мүмкін емес. Ол қазіргі «лингвистикалық единица» ретінде алынып жүрген «мәтінге» тепе-тең «сөйлеу» ұғымын енгізеді. Ахаң қазақ тілі жөніндегі талдамаларын, әуелі «сөйлеуден» тартып, содан кейін біртіндеп, оның, яғни сөйлеудің кіші бөлшектеріне кіріседі. Сонда сөйлеу - сөз - буын - дыбыс деген жүйе сақталып отырады. Сөйтіп, лингвистикалық талдаулар ірі тұлғадан кішкене бөлшектерге бөліп қарайтын нақты бағыт-бағдарлама бойынша жүріп отырады. Сондай-ақ тіл үйрету, оқыту үдерісі де осы принцип бойынша жүргізіледі. Бұл принцип оған тіл элементтерінің (бөлшектерінің) сөйлеу «мәтіннен» дыбыс, «әріптерге» дейінгі бөлшектерін тауып, сипаттап беруге көмектескен.

Ал қазақ тілінің құрылымдық жүйесі әлі күнге кіші бөлшектен, яғни дыбыстан басталып, одан әрі ірілеу лингвистикалық единицаларға ұластырылып сипатталады. Өйтсе де, көптеген зерттеушілер назарының қазіргі кезде текске көбірек аударылуы тегін болмаса керек. Өйткені, мәтін ең ірі лингвистикалық единица болып саналады да, өзгелері осының компоненттері есебінде қаралады. Бұлардың фонетика-грамматикалық белгілерінің бәрі осы мәтін арқылы, соның ішінде анықталады. А.Байтұрсынұлы өзінің барлық оқу құралдарында өзі тауып, өзі енгізген тек осы принципті ұстанып отырған. А.Байтұрсынұлының өз кезеңіндегі лингвистикалық ой-пікірді ғана емес, көп мәселеде қазіргі қазақ тіл білімі өкілдерінің көбінен ілгері оза ойлап отырғанын байқай аламыз.

А.Байтұрсынұлының қай еңбегін қарасаңыз да, сол кезде бел алып, үстемдік көрсетіп тұрған фонологиялық теорияға бірде-бір сілтеме жасамағаны байқалады. Соған қарамастан, оның фонетикалық ұғымдар жүйесін соншама бір зеректікпен түсініп жасауы қайран қалдырады. Қазіргі теория тұрғысынан қарасаңыз, мүлтіксіз жасалған бұл жүйені көре отырып, бұл кісі кезінде фонетика саласындағы лингвистикалық теория жетістіктерімен таныс болмады ма екен деген ойға қаласыз. XX ғасыр басында фонология саласында әйгілі екі бағыт (Москвалық және Санкт-Петербург мектебі) болғаны белгілі.

А.Байтұрсынұлының фонетикалық мұрасына ғылыми талдау жасағанда, әрине, қазіргі лингвистика талаптары тұрғысынан қараймыз. Осы тұрғыдан қарағанда, Ахмет жасаған теорияның тұғыры мықты екені күмәнсіз. Бұған мына төмендегі мысалдар куә бола алады:

Буын (бір сөздің ішінде бірнеше буын болады).

Дыбыс (бір буынның ішінде бірнеше дыбыс болады).

(Мәселен, *не, же, ма, ат, аш* деген сөздердің ішінде бір буыннан бар, мұндағы әр буында екі-үш дыбыс бар).

Таңба, қарып (дыбыс таңбасын қарып деп атаймыз, сондықтан жазған сөз ішінде пәлен қарып бар дейміз, айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз).

Әрине, буын анықтамасы қазіргі түсінігімізге дөп келе қоймағанмен, оның дыбыстық құрамы мен буынға бөлу жөнінде көптеген мысалдар келтіре отырып түсіндіруі керемет. Дыбысқа берілетін анықтамасы да дәл.

Дыбыс пен қарып терминдерінің аражігін әдемі ажыратады. Мысалы: «Дыбыс пен қарып екеуі екі басқа нәрсе, біріне бірін қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көзге көрінбейтін нәрсе, қарып көрінетін, естілмейтін нәрсе» деуінен біз бұл екеуінің табиғатын айнақатесіз танимыз. Басқа да түсініктемеге назар аударалық.

«Дәйекші» дегенге берілетін анықтама (бұлардан басқа бір көмекші белгі «дәйекші» бар) да бұл атаудың жөнін білдіріп тұр.

А.Байтұрсынұлының еңбегін арнайы жинақтап, оны алғаш қазақ қауымына таныстырған ғалым Р.Сыздықты ерекше атап айту орынды. «Ахмет Байтұрсынов» деген кітапшада XX ғасырдың бас кезінде қазақ тілінің тұңғыш оқулықтарын жазып, графикасын реттеуші, сол арқылы қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы, ағартушы-ғалым, ірі мәдениет және қоғам қайраткері, тамаша публицист әрі ақын А.Байтұрсынұлының өмірін, еңбектерін алғашқылардың бірі болып талдады.

Түйіндей келе, А. Байтұрсынұлының соңына қалдырған мол мұрасы – рухани қазыналарымыздың тарихында орын тепкен ақтаңдақтарды қалпына келтіріп, толықтыруға мүмкіндік беретін бай қазына. Сол қазыналарды іздеп, тауып, зерттеу халқымен табыстыру бүгінгі күннің міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. «Айқап» журналы, №1, 1911.*
- 2. Байтұрсынов А. Ақжол. А., 1991.*
- 3. Сыздықова Р. А. Байтұрсынов. А., 1990.*

Какенова И.М.

ЯЗЫКОВОЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Аннотация. В статье подчеркивается, что обоснование А. Байтұрсыновым терминов казахской лингвистики привело к созданию всей системы терминологии с предфонологическим подходом к описанию звуковой структуры казахского языка. Новые термины лингвистики и ее значение запоминаются и актуализируются, бытовое значение и терминологическое значение опорного слова становятся очень близкими и понятными для носителей языка. Такие лингво-психологические параллели необходимы ему для того, чтобы казахский читатель без особых затруднений ввел в свой речевой навык новые термины. А. Байтұрсынулы подробно разобрал термины в отдельности. Это необходимо для определения последовательности структурных, смысловых особенностей каждого лингвистического термина в казахском языке, источников их создания.

Kakenova I.M.

LANGUAGE HERITAGE OF AKHMET BAITURSYNOV

Annotation. In the article, it is noted that A. Baitursynuly's justification of the terms of Kazakh linguistics led to the creation of a whole system of terminology, followed by a pre-phonological understanding of the description of the sound structure of the Kazakh language. New terms of linguistics and their meaning are being studied and updated, and the everyday meaning and terminological meaning of the reference word are becoming very close and understandable to the owners of the language. Such linguistic and psychological parallels were necessary for him, so that the Kazakh reader could easily introduce new terms into his speech skills. A. Baitursynuly carefully analyzed the terms and conditions. This is necessary in order to determine the sequence of structural and semantic features of each linguistic term in the Kazakh language, the sources of their creation.

ӨОК 81'37; 003; 81'22

Калиакпарова Р.М.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
kaliakparova29@mail.ru

ЖАЗУШЫ ТІЛІНДЕГІ СИМВОЛДАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада ұсынылған тұжырымдар, нәтижелер қазақ тіл біліміндегі лингвокогнитивтік, психолінгвистикалық зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері мен ұстанымдарын нақтылай түсуге, айқындауға өз деңгейінде үлес қосады. С.Жүнісов шығармаларының концепт құрылымдарын анықтау арқылы лингвомәдениеттану, этнолінгвистикалық білім негіздерін тереңдетуге ықпал етеді.

Символ – адам санасының дамуымен байланысты, дүниетанымның тереңдеуінің нәтижесі болып табылатын ерекше танымдық белгі, таңба. Символдың қалыптасу тарихы тым арада жатса да, бүгінгі күні *символ* ұғымының ауқымы кеңейіп, лингвистика, философия, семиотика, психология, әдебиеттану, мәдениеттану т.б. ғылым салаларының негізгі нысанына айналған. Символ туралы ой қозғау, тұжырым айту Аристотель мен Платоннан бастау алып, И.Кант, Гете, Гетель т.б. философтардың еңбектерінде сипатталған.

Ал қазақ ғылымында символды зерттеу өз бастауын Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Қ.Жұбанов т.б. еңбектерінен алса, осыған жалғас мынадай қазіргі зерттеулерді атауға болады: қазақ тілінің дыбыс символикалы сөздері фоносемантика тұрғысынан (К.Ш. Хұсайнов), қазақ тілі дыбыстарының символикалық мәнін ашу мәселесі (С.А. Өткелбаева), сан атауларының символдық мәні (І. Кеңесбаев, Қ.С. Түсіпбаева, Р.Ә. Авакова), рухани мәдениет пен материалдық мәдениетке қатысты этнографизмдердің (Е. Жанпейісов, Ж.А. Манкеева), кейбір этнографизмдер мен түр-түс атауларының символдық мағынасы (Ә.Т. Қайдаров, Б. Өмірбеков, З.Т.Ахтамбердиева), көптеген этномәдени атаулар мен символдық мәнге ие фразеологизмдер сипаты (Р. Сыздық, Н. Уәлиұлы, Г. Смағұлова), мифтік танымға негізделген символдар (Б.Қ.Ақбердиева), халықтық эстетика мен сұлулық символизмдері (А.Қ. Сейілхан), қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні (Қ.Т. Қаирбаева).

Символ – сөздің мағынасы, кейде бір сөйлем немесе абзац, тіпті бүкіл мәтін көлемінде танылады. *Символ* – сөзді шебер қолданудың бір қыры, сонымен қатар стильдік қызметті де атқарады. Жазушы сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты көздейді. Сөз-символ жазушының айтпақ ойын дөп басып, шығарманың бейнелілігін арттыру үшін қажет. Сондықтан символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді.

Қазақ халқының дүниетанымында *ақ* сөзінің ауыспалы мағыналарының ішінде таза, шыншыл» мағыналарын беретін таным түсінік қалыптасып, *ақ* тазалықтың, күнәсіздіктің белгісі, символы ретінде қабылданады... Мысалы; *Жапандағы жалғыз үйдің бар қызығы да, қуанышы да осы Ақбөпенің бойында екен-ау. Егер ол болмаса бұл үйде не қасиет, не жақсылық қалмақшы...* [34, 41]. *Ақ* түс жалпы жақсылық, ізгілік, адамгершілік, сүйкімділік сияқты ұғымдармен

астарласып жататындықтан, жазушы кейіпкеріне *ақ* түстен басталатын адам аттарының бірі – Ақбөпе есімін бергенде ізгі ниеттілікті, ал романның басты кейіпкерлерінің бірі – Қарасайды ауыл жұртының *Қарабет* деп атап кетуіне оның қара ниетті, арам пиғылдылығын негізге алған деп топшылауға болады. Осы атаулардың мағыналары кейіпкерлерге есім болып қойылу уәжділігінен көрінеді.

Әрбір халықтың тіліндегі антропонимдер олардың өткен тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік жағдайын, материалдық, мәдени өмірінің ерекшеліктері мен халықтың эстетикасын, дүниетанымын, болмысын көрсете алады. Осыларды ұстанған жазушы С.Жүнісов кейіпкерлер есімін қоюда сөздердің негізгі мағынасы мен этимологиясына көңіл бөлген. «Ақ» есімін иеленушілердің сыртқы сұлулық пен жан дүниесі жарасымдылық тапқан, көңілінің ақтығы мен ниетінің тазалығы ұштасқан, жан-жақтарына жарық сәуле тарататын шапағат иелері екендіктеріне дау жоқ. Дүниедегі бар жақсылықтың «ақ»-тан басталатыны, «ақ» жүрген жерде адалдық пен әділдік, тазалық пен пәктік жүретіні анық. Атам қазақ нәрестесіне *Ақбөпе* есімін сәбидей пәк, таза, кіршіксіз, адал болсын деп қоятыны аян. Қаламгер бұл тұрғыда ат қою шеберлігі мен көрегендігін, талғамы мен танымының өте жоғары екенін танытқан.

Ақ түстен қара түс бұрын көзге түскіш, өйткені өмірде ақ көп те, қара аз. Сол сияқты ақ ниеттен, адал пиғылдан гөрі, біреудің қара ниеті, арам пиғылы тез көрінеді. Бірақ ниет, пиғыл бетке жаққан күйе емес, іштегі жасырын дүние. Оны көру бар да, көзді жеткізе білу бар. Көзің жетпей тұрып көрдім десең, жаңылғаның, шын адалды арамға шығарсаң, кешпес күнә арқалағаның... [34, 276].

Ақ, қара сөздерінің түр-түс емес мағыналары тек белгілі мәнмәтінде, сөз тіркестерінде ғана ашылып, айқындала түсетіндіктен, осы үзіндіні тұтасымен келтіріп отырмыз. Жалпы *ақ* ұғымы *қара* ұғымына қарама-қайшы бірлікте қарастырылады. Бұл қарама-қайшылық тереңде жатқан бүкіл адамзатқа ортақ дүниетанымдық құрылымды көрсетеді: *ізгілік* пен *зұлымдық*, *өмір* мен *өлім* т.с.с.

Қара түсінің анықтамасы сөздіктерде «ақтың қарама-қарсы түсі» деп беріледі. «Халық ұғымындағы қара түсті оның негізгі, номинативтік мағынасы деп тануымыз шарт. Мәселен, *қара көмір, қара күйе, қара түтін, қара шапш, сүліктей қара айғыр* дегендегі «қаралар» оның негізгі мағыналары болып саналады [5, 63].

Сонымен, С.Жүнісов шығармаларында *ақ* және *қара* атауларын жалпыхалықтық таным тұрғысынан былайша бейнелеген: *ақ* – адал, таза, күнәсіз, пәк; сүт тағамдары; қасиетті аналарымыз бен аруларымыздың басына салатын жаулығының түсі; қара жер бетіне жаңа жауған қардың түсі; айдын көлін аңсап, алыстан ұшып келген жыл құсы аққудың түсі; көгілдір аспан әлемін шарлап ұшып, күн нұрымен шағылысып көрінетін бұлттың түсі; қасиетті аталарымыздың омырауын жауып, бетіндегі арындай болып тұратын сақалының түсі.

Қара – жер астынан қазып алып, отын қып жағатын тас көмірдің түсі; қарқылдап ұшатын қара қарғаның түсі; төрт түліктің ішіндегі сиыр, жылқы, түйе сияқты ірі мал атауы; қарапайым халық; майсыз, дәмсіз дайындалған ас, сусын; айыпты, кінәлі адам; хат, әріп таңбалары.

Сондай-ақ жазушы қолданысынан бұл түстердің символдық мағыналары да аңғарылады. Себебі олар этностың салт-дәстүр, наным-сеніміне, ырымына қатысты. Жазушы *ақ* түсті жақсылық, қуаныш, сән-салтанат, мамыражай тіршілік, молшылықтың нышаны, керісінше, *қара* түсті қайғы-қасірет, өлім-жітім, қаза, қауіп-қатер, үрей-қорқыныш сияқты жағымсыз жағдайдың белгісі ретінде қолданған.

Жазушы қолданысындағы *сары* алтын сөзіне эпитет болып, *сары алтын* тіркесі арқылы бейнелі түрде астық, егін мағынасын беретін метафора жасап тұр. Абай шығармаларының бірінде «Сары жесең, дәулетің судай тасыр» деген жолдардағы *сары* – байлықты танытса керек. *Сары* негізгі түстік мағынасынан басқа ауыс мағыналарда да жұмсалады.

Екінші сөйлемдегі *сары балақ* тіркесіндегі *балақ* – зат. 1. Шідердің, аттың аяғын қаусырып тұратын жері. *Балақ жүн* –қойдың аяғына шығатын жүн [60, 76].

Бұл мәнмәтіндегі *сары уайым, сары аяз* тіркестеріндегі *сары* сөзінің мағынасы Ө.Қайдаров, З.Ахтамбердиева, Б.Өмірбековтердің «Түр-түстердің тілдегі көрінісінде» былайша түсіндіріледі: «Сары – кең дүние, жалпақ дала, табиғи, физиологиялық кейбір құбылыстың ұзаққа созылуын, заттың ұзын, созылыңқылығын сипаттайды» [4, 71]. Бұл түстің ұзақ, ұзаққа созылу мағыналары даланың сары түсімен ассоциацияланады [72, 72]. Даланың сары түсі ұзақтық ұғымымен салыстырылады. Осы жайында ғалым Н.Уәлиұлы мындай дерек береді: «Сары түсінің

мағыналық құрылымында «түр-түстен» басқа «ұзақ», «ұзаққа созылған», «ұлан-ғайыр» дегенді білдіретін семантикалық элементтер бар» [4, 55].

Келтірілген деректердің негізіне сүйенсек, *сары уайым*, *сары аяз* тіркестеріндегі *сары* сөзі түстік емес, ұзақ уақыттық ұғымын беру үшін қолданылып тұр. *Сары уайым* тіркесіндегі *сары* парсы сөзі, парсыша *сар* сөзінің бір мағынасы «уайым, қайғы» (Перс. русск. сл., II, 435). Сонда *сары уайым* тіркесі – *уайым-уайым* болып, бір мағынадағы екі сөздің қабаттаса айтылуынан пайда болған плеонастикалық тіркес. «Уайым, қайғы» ұғымындағы *сар* сөзінің қазақ тілінде жеке (еркін тіркесте) қолданылмайтындығынан, қазақ құлағына үйреншікті *сары* тұлғасына ауыстырылып қалыптасып кеткен деген нұсқасы да бар [8, 137]. Жер-су аттарын арнайы зерттеген ғалым Е.Қойшыбаев *сары* (көбінесе дұрысы – *сар*) сөзі «кең», «басты», «негізгі» және «айқын», «анық көрінген» деген мағыналарды білдіреді деп көрсетеді [74]. Ғалымның осы пікірін мына сөйлемдегі *сары* сөзінің қолданысы нақтылай түседі: Диканың *сары* табақтай жалпақ бетрі түгел күліп жаялықтай боп кетті [34, 19]. *Сары* сөзінің түстік емес көлемдік мағынада жұмсалудың *жалпақ* сын есімі мен *табақтай* теңеуінің тіркесуінен байқаймыз.

Қанаты қатпай тұрып, терек басындағы ұясынан құлаған қарғаның дәрменсіз сары ауыз балапанынша екі көзін жаудырып жатқан мүсәпір бала атасын көргенде мұңын шағып шыр ете түсті [39, 31]. Бұл сөйлемдегі *сары* түсі балапанға теңелген жас балаға қатысты болып, *ауыз* сөзімен бірігіп, өте жас деген ұғымды беру үшін метафоралану арқылы сөзқосым аталымын жасап тұр.

Жазушы С.Жүнісов қолданысындағы мағыналық шеңбері мен қолданыс ауқымы кең *ақ*, *қара*, *сары* түр-түс атаулары ежелгі ұлттық танымымызды бейнелейді. Ұлттық танымға тікелей қатысты түр-түс құбылыстары тарихи даму үстіндегі өлшем болып табылады және олар әр түрлі жағдаяттарға сәйкес номинативті түс мағынасының бойынан туындап, логикалық, уәжділік, танымдық жүйе бойынша дамыған ауыспалы мағыналарға ие болады. Бұлар тұрақты тіркес құрамында қалыптасып, семантикалық бірлік ретінде қолданылады.

Құстар символикасы. С.Жүнісов шығармаларында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, қоғам психологиясына сай теңеулерді жасауда *самұрық*, *аққу*, *қыран* құстарды қолдана отырып, өз ойын ашық айтуды мақсат етеді. Мысалы: *Жұт жайлаған құттсыз жерге тесіле қарап, Зеренді тауының ығынан туған, бетінде самұрық құс бедері бар патшаның алтын империялындай қызыл шұбар суық ай қазақ аспанына көтеріліп келеді* [37, 328]. *Патша гербіндегі екі басты самұрықша буалдыр аспанда жалғыз қыран ғана қалықтап жүр* [37, 28]. *Соңынан жезқұйрық құладындар қуып, жан-жағынан қамалаған өңшең жыртықшытардан сасқанда самұрықтың бауырына паналаған бұлбұлдай Ресей елінгің қолтығына кірген қазақ милләті, қазақ ұлысы еді* [37, 28].

Жазушы патшалы Ресейдің елтаңбасында бейнеленген, сол кездегі заман мен қоғам үшін айбарлы, үрейлі, сұсты құс патшасы – *самұрықты* символ етіп алады. Автор осылайша қазақ халқына тізесін батырып отырған патшалы Ресейдің пәрменділігін сездірсе керек.

Әйел сұлулығына байланысты ұғым қазақ халқының дүниетанымын байқататын, оның өмірге көзқарасын анықтайтын салмақты ұғымдардың бірі болып табылады. Әйел адам және оның сұлулық қасиеті дүниедегі толып жатқан заттармен, құбылыстармен ассоциацияланып, соның нәтижесінде сұлулық ұғымы конкреттеніп, көркем әйелдің көрікті суреті жасалады. Әйел адамның сұлулығы қазақ ұғымындағы ең «қасиетті» нәрселерге теңеледі немесе ең «сүйкімді» нәрселермен салыстырылады [41, 426].

Орамал астынан көрінген қою қалың шаштың бос өрген тоқпақтай бір бұрымы мойынға орала келіп, аққу төсті аймалап, толқынданып тұр... [34, 18]. Осы сөйлемдегі *аққу төсті* тіркесіндегі *аққу* эпитетінің қолданысына үңіліп көрейік. Сұлулар қазақ ұғымына етене жақын нәрселерге ақ түсті аңдарға (ақ маралдай), ақ түсті құстарға (аққу) теңелген.

С.Жүнісов осы дәстүрді ұстанып, кейіпкерінің сұлулығын жүрекке жылы тиіп, көңілін өсіретіндей ақ бояумен өрнектелген жанды бейнесін оқырманның көз алдына елестете алған.

Аққу – асқақ деңгейге көтерілген әсемдіктің ең жоғары сатысы. Оны құрметтеу, қадірлеу – адамға тән парыз. С.Жүнісов «Ақан сері» романында Ақанның қыздарын әр түрлі құстарға теңеп сипаттайды.

Өсімдіктер символикасы. «Қазақ мәдениетіне тән символдар қатарына көшпенділер мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінің айнымас бөліктері – тау, дала т.б. жататыны белгілі. Солардың өз ішінде ерекше тек ұлттық мәдениетке ғана тиесілісі бар. Ол – Отан, туған жер ұғымымен

байланысты ассоциацияның символдық белгісі. А.Айқұлова М.Симашконың «Емшан» романын мысалға келтіре отырып, қазақтарда жусанның туған жердің символы екенін көрсеткен» [64, 95].

Символдардың түзілуіне климаттық ерекшеліктер, жағрапиялық жағдайды айқындайтын тұрмыс-салт бірден-бір әсер етеді. Р.Сыздық Абай тілінің негізінде *бетпақ даланы* – ауыр тұрмыстың, *дала* – еркіндіктің ұлттық сипатымен ерекшеленер символдар қатарына жатқызады [5].

Тілдегі символдардың мағынасы кейде тек мәтінде ғана айқындалады. Қазақ сөйлеу мәнеріне символикалық метафораны қолданып сөйлеу үрдісі тіліміздің образға бай көркемдік сипатын көрсетеді. Сонымен, *символ* – өзінің табиғи тамыры тереңге сан ғасырлық тарихымыз бен ықылым заманғы мифологиямызға ұласар мәдени ықшамдалған мәтін. Символдардың архетиптілігі көбінесе өзінің ішкі мағынасын, қасиеті мен ұлттық ерекшелігін, яғни ұлттық мәдениеттің белгісін жоймастан, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыруымен айқындалады.

Жазушы С.Жүнісов «Жапандағы жалғыз үй» романына аңыз сияқты символдық мәнге ие тәсіл енгізген. Мысалы: «*Сабалақ қопаның бергі қырында атам заманнан бері тұрған қартайған жалғыз қайың болатын. Жергілікті халық мұны: «Киелі ағаш, пышақ тигізсең қан шығады, кескен адамның үрім-бұтағы құриды, өспейді», - деп аңыз ететін. Содан ба, әйтеуір жапан түздегі осы жалғыз ағаш қыз бетіндегі жалғыз меңдей жолаушыға нысана, белгі болып тұра беретін. Енді, міне, сол ағашты Дерягин құлатайын деп жатыр. Халелге жалғыз ағаш кейінгі жылдары өте ыстық көрінеді. Осы арамен өткен сайын алыстан мұнартқан ақ қайың көзіне оттай басылып, оның селдір бұтақтарының арасында ағасы Жәлел отырғандай сезіледі* [34, 146].

- *Вася, ағашты шаппашы, - деді Халел тілі күрмеліп. Бұдан әрі басы зеңіп, ештеме айта алмады.*

- *Ағаш түгілі, сенің басыңды шабу аз әлі. Енді сен менен даланың ағашын да аяйын дедің бе.*

Дерягин тістенген күйі балтаны алып, жуан қайыңның екі жағын алма-кезек кертіп, сілтей берді. Халел бұдан әрі ештеме естімеді. Соңғы сөзінен кейін көзінің алды қарауытып, бүкіл жер айналып, дыңылдап кетті. Тек жалғыз ағаш қана мұңын шағып, сыбырлағандай болды... [34, 147]. Осы аңыздың желісінен қазақ халқының киелі, қасиетті саналатындарға қиянат жасамайтынын, діни көзқарас бойынша киесі атады, яғни қарғысқа ұшырайтынын ұғынамыз.

Әдебиетімізде жаңа гүлденген жас өмірді гүлге, жауқазынға, қызғалдаққа теңейтін дәстүр бар. Жазушы кейіпкерінің мына бір монологінен қазақ халқының «Қыз – қызғалдақ», «Қыз – өмір гүл» нақыл сөздеріне негіз болған қыз баланы неліктен гүлдің символы санайтынына көз жеткіземіз: *Шынында да әйел бала ер баладан гөрі тез жетіліп, тез піседі-ау. Көрінбей, көрінбей келіп бір-ақ жылда қылт етіп, қырдың қызғалдағындай құлпыра қалады. Бір суық соққан күні сол гүлдің жапырағындай бүрісіп, тез солады да. Тегінде жұрттың қызды гүлге балайтыны да содан-ау [36, 37]. Әй, қайдам, ортамызда жайқалған гүлімізді тамырымен жұлып алып, ертең, көрінгенге көз салатын көрсеқызар әумесер, обалына қалмаса! [3, 161].*

Автордың мына мысалында жоғарыда келтірген дәстүрлі теңеулерден өзгеше Көкше жерінің табиғатына бейімдей жасаған символдық мәні бар қайыңды қолданған: *Ол кезде түк түсінбейтін сәби еді. Жаңа қылтып көрінген қайыңның бір тал сабағындай еді. Енді бала қайыңдай толып, бойлап жетіліп, тамырына да, жапырағына да күннің жылуын мол тілей бастаған өсімтал шағы [36, 80].*

2. Материалдық мәдениеттің символдық мәніне киім атауларының символикасы, киіз үй символикасы, тамақ түрлерінің символикасы, ер-тұрман символикасы т.б. жатады.

Киім атауларының символикасы. Ұлттық мәдениеттің ерекше бір көрініс беретін саласы – киім-кешекке байланысты атаулары. Қазақтың киім-кешегі – оның дүниетанымының көрінісі, тұрмыс-салтының айнасы. Жазушы шығармаларында символдық мәнге ие *ақ жаулық, шапан, сәукеле* сияқты ұлттық киім атауларын кездестіреміз. Мысалы: *Жасыл мауытыға малынған ақ балтыр қайыңдар күз шапанын киген [34, 291].*

Киіз үй символикасы. Киіз үй және жалпы баспана бүкіл әлем үлгісі ретінде ерекше символдық сипатқа ие. Мысалы, *Сонау шашырап жатқан қыстаулар, сол ескі қоныс, жеке ошақ, жалғыз шаңырақтың белгісі ғана [34, 49]. Төрдегі жұпыны стол басында отырған Райхан күнде араласып жүретін адамынша Қарасайға самарқау ғана басын изеп... [34, 162].* Қазақ халқы ежелден көшіп-қонып кең далада шұрайлы жерді қуалап, қыс *қыстауды*, жаз *жайлауды* мекен етіп өскен *жұрт* [34, 49].

Тамақ түрлерінің символикасы. Тамақ атаулары белгілі бір символдық мәнге ие. *Өлі-тірі, төс, қымыз* сияқты тағам атауларының символдық мәні бар екенін білеміз. «Жапандағы жалғыз үй» романынан мына мысалға көз жүгіртелік: *Шашырай шыққан күн шапағына малынған көктем даласындай үнемі нұрланып, шуақтанып тұратын өңі, қазір сұлық жатқан бұлыңғыр күз даласындай да, уыз беттің тап ұшындағы қап-қара мең сол далада, көшкен жұртта иесіз қалған төңкерулі ескі қазан секілді* [34, 33]. *Қашанда ұрыс шығарып, үй ішіндегі адамдарды қуырдақша қуырар алдында, Қарасай осылайша белгілі нәрсені түсінбегендей жорта қазбалап сұрап, соқтығуға қара іздейтін* [34, 140].

Шығармада «бауырсақша», «сықпа құртындай», «шашудай», «қымыз» т.б. секілді ұлттық ұғыммен байланысты сөздер көптеп қолданылған.

Ер-тұрман символикасы. Қазақ халқы атқа келістіріп мінуді өнер санаған, оның ер-тұрман, жүген-құйысқанын сәндеп әбзелдеуді салт еткен. Қазақ ер тоқымынан айырылуды жаман ырымға санаған. Мәселен, «Заманай мен Аманай» хикаятында: - *Ағатай-ай, жеті атадан бері келе жатқан қасиетті ер-тоқым, малымыздың құты еді, алып өтейінші, алып өтейінші! – деп, жаңа қылт етіп шыққан күнге шағылысқан күміс ерді біреу тартып алатындай бауырына басып, жалбарынып, Балзия мен Сәлменге алма-кезек жаутаң-жаутаң етеді* [35, 385]. Қазақта ер азаматпен қамшы сөзі де бірге аталады. Өйткені ер жетіп қалған ер баланы қамшыұстар деп атаған. Қамшы – халық ұғымында қажетті бұйым, ежелден қолданылып келе жатқан құрал. Қамшы – ер азаматтың қаруы, онсыз ежелгі адамдарда бірде-бір азамат жүрмеген. Қамшысы бар үйге жын-шайтан жоламайды, ол үйдің иесі бар деп түсініледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, Алматы. – 2001. № 4. – 39-43-б.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Философия / Жалпы ред. басқарған э.ғ.д., проф. Арын Е. – Павлодар: «ЭКО» ФОФ, 2006. – 400 б.
3. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М., 1989. – 85с.
4. Рүстемов Л. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
5. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993. – 320 б.
6. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.

Калиакпарова Р.М.

СИСТЕМА СИМВОЛОВ НА ЯЗЫКЕ ПИСАТЕЛЯ

Аннотация. Выводы, результаты, представленные в статье, вносят свой вклад в конкретизацию, определение научно-теоретических основ и позиций лингвокогнитивного, психолингвистического исследования в казахском языкознании. Способствует углублению основ лингвокультурологических, этнолингвистических знаний путем выявления концепт-структур произведений С. Жунусова.

Kaliakparova R.M.

SYSTEM OF SYMBOLS IN THE WRITER'S LANGUAGE

Annotation. The conclusions and results presented in the article contribute to the specification, definition of scientific and theoretical foundations and positions of linguocognitive, psycholinguistic research in Kazakh linguistics. Contributes to the deepening of the foundations of linguoculturological, ethnolinguistic knowledge by identifying the concept structures of the works of S. Zhunusov.

Касетова Н.К.
п.ғ.м., аға оқытушы
k-nasihath@mail.ru
Сулейменова Р.С.

МК-20-1 тобының магистранты
riza_231979@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы,

КЕЙІПКЕР БОЛМЫСЫНЫҢ ТУҒАН ТАБИҒАТ ПЕН БАЙЛАНЫСТАҒЫ ЖАҢАША ӨРНЕГІ

Аңдатпа. Адамның туған жерге, табиғатқа, болмысқа, уақытқа, әлемге қарым-қатынасын зерттеуде қазақ халқының әдеби мұрасы өлшеусіз материал бола алады. Прозалық шығармалар кейіпкерлерінің бойынан табылатын ұлттық мінез бен ұлттық психологияның қаламгер шеберлігі арқылы көркемдіктің биігіне көтерілу сырларын ашу, оның нақты оқиғалар, іс-әрекеттер аясында көріну ерекшеліктеріне талдау жасау. Қаламгер қолтаңбасын даралап тұратын өзіндік тілдік-стильдік өрнектерін саралау.

Әдебиетіміздің ертедегі бастауларынан ХХ ғасырға дейінгі дәуіріне шолу жасай келіп, ұлт мәселесі көркем ойдың әрбір тарихи белесінде өз жаңашылдықтарымен көрініп отырғанының куәсі болды. Ұлттың дамуы көркемдік дамумен, мәдениетпен өлшенеді десек, өзінің тарихи бастауларын осынау ерте дәуірдегі түркі тайпаларынан алатын қазақ әдебиетінде ұлт, адам туралы осыншама терең көзқарастар қалыптасты. Адамның туған жерге, табиғатқа, болмысқа, уақытқа, әлемге қарым-қатынасын зерттеуде қазақ халқының әдеби мұрасы өлшеусіз материал бола алады. Қазақ қаламгерлері – Б. Соқпақбаев, Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Нұршайықов, С. Мұратбеков, О. Бөкейлер туған жер және табиғат мәселесін арнайы тақырып етіп алмаса да өз туындыларындағы кейіпкерлерінің тағдырына жаратылысты, Жер-Ана тұтастығын жақындату бар.

60-80 жылдардағы қазақ прозасында туған жер культі жаппай орын тепті десек, асырайтқандық емес. Осы аралықта жарық көрген көркем туындыларды топонимикалық тұрғыдан түгелдей бір тексеріп өтсе, республиканың түкпір-түкпірінде орналасқан үлкенді-кішілі мекендердің аттары аталмай қалғаны некен-саяқ болып шығатындығына күмәніміз аз. Бір нәрсе айқын: жазушыларымыз бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып дегендей, ұлт мәйегі – ауыл-аймаққа, қала берді ортақ Отаны - Қазақстанға махаббатын жарыса дәлелдеп жатты. Оларда атамекенінен табан аудармау, адасқан қазықты қайта табу мәселесі қозғалады, әлбетте, бұл да – сол тұстағы әлеуметтік көңіл-күйдің әдебиеттегі көрінісі. Қысқасы туған жер тақырыбының қазақ прозасында сәулеленіп-суреттелуінің кеңестік кезеңіндегі тәжірибесі ұлттық идеяның «көркемдік кардиограммасындағы» өзекті өрімдерді, жанды желілерді тап басып танытатындығы даусыз.

«Ұлттық идея біздің ортақ тағдырымыздан туындайды. Ол ащы болсын, тәтті болсын – біздің бүгін де, ертең де өмір сүруіміздің бірден-бір шарты. Қазақтың тарих бойына сомдалған, мүсіндей құйылған бейнесі – Атамекені. Ұлттық идея сол Атамекеніміздің, Отанымыздың ең асыл қазынасы. Тарихымызды тереңнен танып алсақ, ұлттық идея айқындала түседі. Қазір әлі де жол айырықта тұрғандаймыз. Ұлттық таным үстіне, жалпы қазақстандық таным да қажет», - деп белгілі сыншы Ш. Елеуенов жазғандай, Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» роман-трилогиясында туған жердің әсем сұлулығы, катал табиғат пен қарапайым адамдардың күнделікті өмірі, табиғат пен өмір құбылыстарының ара қатынасы сәтті жалғасады. Романның бас кейіпкерінің қалыптасу, даму үрдісіне, бойындағы рухани қасиеттерімен ұштастырылған табиғат бейнелері адам жанының нәзік иірімдеріне терең бойлаған жазушы шеберлігін танытады.

Ұштағанның осындай тұстарынан мысалдар келтіре кетейік:

«Онан басқа бір нәрсе көрінбесе де, осы арада туып-өскен жігіт ата қонысының әр бұтасына дейін өз көкірегінде тірілтіп ап, қай жерде не барын жұмулы көзбен де сезіп тұр... Ақбауыр да онша қашық емес... Теңізге төніп тұрған тік жардың ұшар басына мінбелеп салған жарқазбаларды шығыс жақ шетінен санағанда үшінші үй өзінікі...».

Осы мысалдан айдаудан қашып келіп, айсыз түнде ауыл сыртына шыққан Еламанның туған жерімен қайта қауышқан қуаныш-тебіренісі енді бірде Ақбауырды көруімен, сүйген жары, жан ұясы жайлы жабырқау ойларымен астасып кететіндігін көруге болады. Өткен өміріне тән сипат белгілер табиғат, түн тылсымынан қылаң бере, кейіпкердің қиялын қытықтап, оны сол баяғысына

сапар шеккізеді. Бұл ойлардан қашып, дала келбетін қызықтап кеткенінде де кенет ұша жөнелген бозторғай кейіпкердің бір кезде баққан күндерін есіне салады: «Еламан жүрегіне уын жайып бара жатқан ойды осы арада үзіп тастады да, қалың қауды кешіп келеді!.. Жұпар иісі аңқып, жымжырт... мына дала түнін өмір бойы көрмей-білмей жүріп, кенет ойламаған жерде, тосыннан тапқандай бір халде... Жусан иісіне еліткендей, көзін жұмып, құшырлана дем алып келе жатқанды. Көде түбінен бозторғай пыр етті... Баяғыда...».

Осы тәріздес мысалдардан түйетініміз – қаламгер табиғат суреттерін өзінше алып, жеке өрнектеп қана қоймай, оларға мән-мағыналық, идеялық салмақ артады. Табиғат пен адам психологиясына тән сәттер қоян-қолтық араласып, қатарласа алынуы өзара жарасым тауып, біртұтас көрініс, бірегей құбылысқа айналып жатады. Сол арқылы оқырманын көп жайға қанықтырып, сол кездегі жағдайдың толық суретін береді.

Табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынасты, әсіресе табиғаттың адамға әкелетін әсерін эстетика арнасында көрсетуде, танытуда көркем шығармалардың мүмкіндігі мол. Оның дәлелін әлемдік әдебиеттің мол тәжірибесіне көз жіберсек табамыз. Әлемдік әдебиетті былай қойғанда, туған әдебиетіміздегі Абай, Шәкәрім, Мағжан, Сәкен, Ілияс поэзиясында жырланған, Мұхтар, Жүсіпбек, Сәбит, Ғабит, Ғабиден прозасында суреттелетін табиғат пен адам жанының жарасымдылығын, біте қайнасқан бірлігін айтсақ та жетіп жатыр. Әдеби шығармалардағы көркемдік шеберліктің биік деңгейінде көрінетін пейзаж, оның адамның жан-дүниесін, ондағы күллі өзгеріс-құбылыстарды ашып көрсетудегі, адамның рухани дүниесін қалыптастырудағы мәні мен маңызын ашу эстетикалық таным – тәрбие үшін ауадай қажет.

Бұл ретте пейзаж құдіретін түсіндіре кететін: «Пейзажды біз әдетте көркем шығармада суреттелген табиғат көріністері дейміз. Рас, пейзаж – поэзия! Характер! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауынан, сезіну-түйсінулерінен, көңіл-күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж жоқ», – деген сыншы Р. Сыздықованың сөзі дөп айтылғандай.

Оқырман шығарманы оқып отырғанда, алдымен, қазақ даласының тіл жеткісіз әдемілігіне сүйсінеді, оның тау-тасының, орман-көлінің, өзен-суының қадір-қасиетін танудың, бағалай білудің өзі қол жеткісіз бақыт екенін сезінеді. Жазушы осылайша көбіміз осыған дейін байқамай, аңғармай келген адамның табиғатқа қарым-қатынасы арқылы айқындалатын адамгершілік, рухани тазалық, жан сұлулығы сияқты асыл ұғымдардың сырын ашады. Туған жер табиғатына бас ию, атамекен қадірін білу, елді, Отанды ардақтау сияқты адам бойындағы қасиетті сезімдердің көзін ашады.

Бұл мәселеге келгенде О. Бөкейдің орны бөлек. Яғни, оның шығармаларындағы көрікті де қатал, сұлу да сырбаз Алтай образдық дәрежеге көтерілді. Жазушының көркем туындыларындағы адамның Алтаймен қарым-қатынасқа түспей ашылуы қиын. «Қамшыгер», «Мезгіл әуендері», «Табиғат-Өмір-Адам» әңгіме-новеллаларында, «Мұзтау», «Елең-алаң», «Сайтан көпір», «Жетім бота», «Қар қызы», «Өлара», «Құм мінезі», «Атау-кере» повестерінің қайсысын алсақ та қаһармандар мен табиғат арасындағы жанды байланысқа көзіміз жетіп отырады. Мынау өмірдегі Жақсылық пен Жамандықтың төрешісі, қатал сыншысы да Оралханда – Алтай. Аспан шал мен оның баласы Аманның да («Сайтан көпір»), үш тағдырдың, үш мінездің иесі – Нұржан, Аманжан, Бақытжанның да («Қар қызы»), адал, арлы азамат Барханның да («Құм мінезі») рухы сыналатын кеңістік – табиғат. Олардың өміріндегі шешуші қадам осы табиғатпен жеке-дара бетпе-бет келген тұста жасалады.

Оралхан Бөкей шығармашылық жолында ғана емес, бүкіл ғұмырында туған жерге деген ұлы махаббатын ту қылып өткенін көзі қарықты оқырман біледі. «Қайдасың, қасқа құлыным» повесі мен «Ауыл хикаялары» және тағы басқа бірнеше әңгімелер топтамасы жинағы – соның тағы бір айшықты дәлелі. Мұнда бір әңгімеден келесісіне, одан повестерге көктей өтіп отыратын, жымдаса жалғасып жатар үзілмес желі бар. Барлығы бірігіп, бір тақырыпқа арналған көлемді ғана шығармадай көрінер еді. Ол тақырып – адам-табиғат-жан-жануар арасындағы жаратылыстан бері жасап келе жатқан мәңгілік байланыс. Оралханға тән бір ерекшелік – ол ешқашан адамды табиғат-анасынан бөліп қарамайды. Керісінше, табиғатты көбірек жазады, табиғатты көбірек сөйлетеді. Бір қарағанда адамға ғана тән сезімдердің баршасы табиғаттың тұла бойынан табылып жатады. Адам баласының ашуы – арқырап тасыған өзенге, мұңайып жабырқағаны – күздің кірбің ақ жауынына, қамығып қатаюы Алтайдың ақ қар жамылып, көк мұз киінген аязды қысына, масайрап шаттануы – маужыраған мамыражай көктемге теңеледі, ажырамас, тұтас бір құбылыс ретінде көркем кестеленеді. Табиғаттың жайы – адамның күйі. Бірін сақтау үшін, екіншісін аялау керек.

Расында да, қазақ әдебиетіндегі аталмыш тақырыптың ажарын ашуда ұлттық жаратылыстың мәйегін жинақтаған «дала» мен «ауыл» ұғымдарының алтын арқау болғандығы айқын. Ұлт тірлігінің ұйтқысы ауыл көбіне-көп көркемдік фон ретінде алынды. Қоғам құбылыстарын,

халықтық мінезді нақты бір далалық кейіпкердің бейнесі мен қимыл-қарекеті арқылы бедерлеу дәстүрі қалыптасып, ол Бейімбет Майлиннің Мырқымбайынан бастап, Оралхан Бөкейдің Оралына дейінгі аралықта желісін үзбей жалғасты.

Қазақ қаламгерлерінің ішінен туған жер тақырыбына қалам тартпағанын таппайсыз, оны өз шығармашылығына саналы түрде бүтіндей бір идеялық тақырыпқа айналдырғандары да бірсыпыра. Сондай талап-тұрғыдан табылатындардың қатарына Әбдіжәміл Нұрпейісов, Оралхан Бөкей, Сайын Мұратбеков, Бердібек Соқпақбаев, Тахауи Ахтанов, Қабдеш Жұмаділов, Әзілхан Нұршайықовтар бар екенін мойындасақ, олардың кітаптарындағы Туған жер тақырыбы сан алуан мән-мазмұнмен және мінездемелерімен үздіксіз байытылып, ол келе-келе Ұлт бейнесі деуге болатындай бүтіндік пен биікке көтерілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдезұлы Қ. Тәкен Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80 жылдардағы қазақ прозасы: Филол. ғыл. д-ры дис.: 10.01.02. – Алматы, 2002. – 343 б.
2. Жарылқасынұлы А.Ш. Қазақ поэзиясындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуі: генезисі, эволюциясы және трансформациясы: Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02. – Алматы, 2001. – 156 б.
3. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
4. Бөкей О. Кербұғы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 202 б.
5. Жарылғапов Ж.Ж. 1970-1980 жылдардағы қазақ прозасындағы адам концепциясы: Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02. – Алматы, 2000. – 145 б.

Касетова Н.К., Сулейменова Р.С.

НОВАТОРСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ БЫТИЯ ГЕРОЯ В СВЯЗИ С РОДНОЙ ПРИРОДОЙ

Аннотация. Литературное наследие казахского народа может стать неоценимым материалом при изучении отношения человека к родной земле, природе, бытию, времени, миру. Раскрывать тайны возвышения художественного замысла через перо национального характера и национальной психологии, воплощенные в героях прозаических произведений, анализировать особенности его проявления в рамках конкретных событий, действий. Дифференциация собственных языко-стилевых выражений, индивидуализирующих автограф писателя.

Kassetova N.K., Suleimenova R.S.

INNOVATIVE EXPRESSION OF THE CHARACTER'S IDENTITY IN CONNECTION WITH HIS NATIVE NATURE

Annotation.. The literary heritage of the Kazakh people can become an invaluable material in the study of the relationship of man to his native land, nature, being, time, and the world. To reveal the secrets of the rise of national character and national psychology through the skill of the writer, which is found in the characters of prose works, to analyze the peculiarities of its manifestation in the context of real events and actions. Differentiation of original language and style patterns that individualize the writer's signature.

ӘОК 81'367

Камитова З.Р.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
kamitovaz@mail.ru

ЕСІМШЕ ОРАЛЫМДЫ КҮРДЕЛЕНГЕН ЖАЙ СӨЙЛЕМ

Аңдатпа. Мақалада жай сөйлемдердің бірыңғай мүшелер арқылы күрделенуі. Негізінен біздің бұрыннан оқып жүргеніміз сөйлемнің бірыңғай мүшелері. Ол туралы айта кету дұрыс шығар деп ойлаймыз.

Есімше сөздері жай сөйлемнің баяндауыш қызметін атқарғаннан кейін, құрмалас сөйлем компоненттерінің де баяндауышы бола алады. Сондай-ақ, сөйлемдегі негізгі ой бір бас

мөлшерінің (бастауыштың) төңірегіне жинақталса, есімше сөздері оралымды конструкцияларды ұйымдастыруда орталық байланыстырушы дәнекер де болады.

Есімше оралымды сөйлемдерді де арнайы зерттеудің өзіндік мәні бар. Осындай құрылыстағы сөйлемдер де сыртқы құрылыстары жағынан сабақтас құрмаласпен сөйлесіп, соған ұқсап жатады. Есімше оралымды сөйлемнің алғашқы бөлшегі сабақтастың бағыныңқы компонентін еске түсіреді. Алайда мұндай ұқсастық – тек сырттай ғана ұқсастық. Олар бір-бірінен грамматикалық құрылыстары (субъект-предикаттық қатынастың көрінісі) жағынан ажыратыла алады.

Есімшелі оралым да, көсемшелі оралымдай, негізгі сөйлемдегі оқиға желісінің мазмұнын әр түрлі жақтан айқындай толықтыра жұмсалады. Осындай қасиетіне орай ол тәуелді конструкциялардың тобын құрап, күрделенген сөйлемдерді жасауға қатынасады. Олай болса, есімшелі оралым мен есімшелі бағыныңқыларды бір шеңбердің аясында қарастырмай, екеуін ғылыми тұрғыдан ажыратып отыруымыз қажет. Мұның өзі бір жағынан мектептерден бастап жоғары оқу орындарына дейін синтаксистік категорияларды бір-бірінен дұрыс ажырата білуге үйретсе, екінші жағынан, олардың грамматикалық жаратылысын саралай ашып отыруға мүмкіндік туғызады.

Есімше оралым – күрделенген сөйлемнің тәуелді (бағыныңқы) бөлшегі. Мұндай бөлшек негізгі сөйлемнің қажетін өтеу үшін жұмсалады. Осылайша жұмсалы есімше оралымның негізгі сөйлемге әр түрлі мағыналық қатынаста құралуымен айқындалады. Ал мұның өзі оның арнайы көрсеткіштермен беріліп отыру сипатына негізделеді. Егер де көсемше оралымды жасауға оның барлық грамматикалық көрсеткіштері қатынаса алса, есімше оралымда бұл жайды айтуға болмайды. Соңғы оралымды жасауға әр уақытта тек *-ған* формалы түрі қатынасып отырады. Сондықтан да есімше оралым жайында әңгіме қозғағанда, осы формалы түрін түсінетін боламыз. Мұндай формалы түрі оралым жасауда тек жалаң осы қалпында (*-ған*) қолданылып қоймай, септік жалғауларында (жатыс, шығыс, көмектес), сондай-ақ, көмекші сөздермен тіркесе жұмсалады. Бұл жағынан қарағанда, есімше оралым мен есімшелі бағыныңқы сөйлемдердің жасалу жолдары тең түсіп жатады.

Енді осы есімшелі оралымның жасалу жолдары мен мағыналық белгілерін талдауға көшелік.

Есімше оралым негізгі сөйлеммен байланысу тәсіліне қарай, негізінен алғанда, екі түрлі амалмен жасалады: септік жалғаулары және көмекші (шылау) сөздерімен тіркесе жұмсалуы арқылы. Әрқайсысын жекелей талдағанда, төмендегідей көріністі байқаймыз.

I. Септік жалғаулы есімше оралымдар. Осындай сөйлемнің жасалуында есімше сөздері кеңестік қатынаста жұмсалады. Мұның ішінен әсіресе жатыс септігінде (*-ған + да*) қолданылған түрі жиі ұшырасады. Бұл конструкциялы оралым сөйлем ішінде қолданылу ыңғайына қарай мезгіл, кейде шарт мәндерінде жұмсалып отырады.

Мезгіл. Оралымды қайырушы сөз *-ғанда* тұлғасымен аяқталып, сол оралым тұтасымен тұрып негізгі сөйлемде хабарланған негізгі ойдың мезгілін білдіре жұмсалады. Мұндайда есімшелі сөз дара, не болмаса күрделі түрде келеді. Сөйлем бастауышының орны жылжымалы болады: кейде оралым құрамында, кейде негізгі бөлшектен орын алады.

Сөйлем бойында мезгілдік мәнінің орын алуында, басқа да оралымдағыдай, оралым мен негізгі сөйлем баяндауыштарының өзара үйлесе қолданулары әсер етіп тұрады. Оралымдағы ұйымдастырушы тірек есімше сөздері өткен шақта қолдануларына орай сөйлемді аяқтаушы баяндауыштар да көбінесе осындай шақпен беріліп отырады.

Дәугара баяғы қашып кеткенінде, орысқа барып жалданады екен зой. Жылысты басқарушыларға үлестіргенде, біреуін Раушанға да берді... Соғыс майданында кездескенде, одан қатаң адамды көрмейсің (Б.Майлин).

Шарт. Алғашқы оралымды (тәуелді) конструкция кейде негізгі сөйлем мазмұнына шарт мәнінде құрылып тұрады. Мұндайда оралымдағы есімше сөзі көбінесе болымсыз тұлғада келеді. Сөйлемдегі шарттылық мән кейде мезгілдік ұғыммен астарласа қабаттасып жұмсалады.

Менің ойымды ол теріс түсінді: Рабиганы күйеуіне бергізбегенде, мен өзім алу үшін бергізбей отырған болдым (Б.Майлин). *Талай ананың азасын көре жүргенде, дәл осы қарт ананың кеудесін жарып шыққан күйікті кездестірген жоқ-ты* (Ә.Нұрпейісов).

-ған формантты есімше көмектес септік жалғауында тұрып та, оралымды сөйлемді жасауға қатынаса алады. Осындай құрылысты сөйлемдегі синтаксистік бөлшектер өзара қарама-қарсылық мәнге құрылады. Оның көрінісі сөйлем құрамында түрліше болады: бірде тәуелді бөлшек пен

негізгі сөйлемнің екеуі де болымсыз түрде келсе, енді бірде оралым (тәуелді) болымсыз, негізгі сөйлем болымды немесе керісінше болып отырады. Осыған орай сөйлем баяндауыштары да әр түрлі тұлғада жұмсалады. Қарама-қарсылық мәнді есімше оралымды сөйлемдегі осындай құбылыстарды саралай жіктесек, олардың көріністері төмендегідей болып келеді.

Есімше оралымды сөйлемнің екі қанаты да болымсыз мәнді ұғымда болады, осыған сәйкес сөйлем баяндауыштары болымсыз тұлғада, не болмаса болымсыздық мәндегі сөздермен беріледі.

Иштей өз ұсынысынан қайтпағанмен, Анатолий Кондратьевич обкомның секретарына қарсы келген жоқ (С.Мұқанов). Ол мәселенің дұрыс айтпағанмен де, өзінікінен қайтпады (газеттен).

Енді бірде оралымдағы есімшелер болымды түрде, негізгі сөйлем баяндауыштары болымсыз тұлғада жұмсалады. Осындай құрылысқа орай алғашқысында оқиға әрекеттің болғандығы баяндалса, соңғысында оның болмағандығы немесе орындалғаны болымсыздық мәнде көрсетіледі.

Ескі айғайлар әлі де құлаққа қонғанмен, ойға енді мекендей алмайтын сияқты (Ғ.Мүсірепов). Совет тұсында сауданы қойғанымен, ақша табуды қоймады мырза (Ғ.Мұстафин).

2. Көмекші сөзді есімше оралымдар. Жоғарыда ескерткеніміздей, егерде атау түріндегі есімшелер жанаспалы оралымды жасауға қатынаса алмаса, шылау не шылау мәніндегі сөздер сол есімшелерді меңгеру арқылы оларды осы қызметке түсіре алады. Демек, шылау сөздермен тіркесе жұмсалған есімшелер жанаспалы оралымның құрылысына ұйытқы болып тұрады. Мұндай көмекші сөздер есімшенің атау түрімен, сондай-ақ, септік жалғаулы (шығыс септік) түрімен де қабаттаса жұмсалады. Есімше оралымның осы жолында әсіресе *соң, кезде, кейін, бері* көмекші сөздері айрықша қызмет атқарады. Бұлар-дың алғашқылары (*соң, кезде*) атау тұлғалы есімшелермен бірге жұмсалса, кейінгілері (*кейін, бері*) – шығыс септікті түрімен тіркесе қолданылады. Әрқайсысының саралай қолданысы төмендегідей құрылыста келеді.

-ған соң. Осындай жолмен аяқталған есімшелі оралым сөйлем ішінде қолданылу ыңғайына қарай әр түрлі мағыналық қатынастарда жұмсалып отырады. Соның бәрі себептік мән. Мұндайда негізгі сөйлем баяндауышы көбінесе етістіктің өткен шақ, сонымен қатар ауыспалы осы шақ тұлғаларында жұмсалады. Ал оралымдағы есімше сөздері кейде болымсыз формада келеді. Мұның өзі себептік мәнің күшін одан сайын айқындай түседі.

Шұжықтан көбірек жеген соң, Байсейіт азырақ көңілденіп алды (С.Сейфуллин). Бұл жолы да домбыраны тартып ала алмаған соң, жырауды жауырынан қамшымен тартып-тартып жіберді (Д.Әбілев). Қатты желге қарсы қарап жүре алмаған соң, Мюлгаузен көбіне бір қырындап келеді (Ә.Нұрпейісов).

-ған кезде. Жоғарыдағы конструкциялы сөйлемдер (*-ған соң*) өз қолданысына қарай үш түрлі мағыналық белгіде (себеп, мезгіл, шарт) жұмсалса, бұл жолы тек мезгілдік мән бере алады. Мұның өзі *кезде* көмекші сөзінің осы мезгілдік ұғыммен тікелей қатынастылығымен байланысты болса керек.

Абай өзінің інісін осындай көп көріспей жүріп кеп бір қараған кезде, жаңағы Әйгерімше ұдайы таңданып барып танитын (М.Әуезов). Оралымды сөйлемнің осындай мезгілдік мәні –*ған шағында, -ған жерде, -ған сайын* құрылысымен де беріледі.

Сонымен, көктем күнінің түске жақындаған шағында, екі қабат үйдің барлық астыңғы-үстіңгі бөлмелерінен қалың жұрт ақтарылып шыға бастады. Ербол мен Тоғжанның көріскенін көрген жерде, көңілдері жәй тапқандай болды (М.Әуезов). Сағымның суына шомылып шаң жоғалтпай түрленген сайын, тоғай жарқырай түседі (С.Мұқанов).

-ғаннан кейін. Есімше оралымның осы құрылысы мезгілдік мәнде жұмсалып, негізгі сөйлемдегі оқиға, әрекеттің орындалуына мүмкін-діктер туғызады. Осыған орай да белгілі бір жай оралымда орындалып алады, соған сәйкес екінші бір қимылдың негізгі сөйлемде орындалғаны не болмаса орындалып жатқандығы баяндалады. Демек, осындай құрылыстағы негізгі ой желісінің өрісі оралымдағы қимыл процесінің нәтижесінен өрбіп жатады.

Оны оқу мен пәтерге орналастырып болғаннан кейін, Михайлов Абайға тағы бір ақыл айтты (М.Әуезов). Жылқыдан босанып келгеннен кейін, мен тағы да белгілі Жаманшұбарда жүре бастадым (С.Мұқанов).

-ғаннан бері. Бұлар да есімше оралымды жасауға қатынасып, сөйлем мазмұнына мезгілдік мәнінде құрылады. Негізгі сөйлемдегі оқиға желісі осыған орай да екінші бір ойдың болған мезгілімен ұштастырыла айтылады.

Әйгерім Мақұлбайдың өлгенін естігеннен бері, үнсіз жылауда еді (М.Әуезов). Ол бұл ауылмен

дәмдес болғаннан бері, ...талай ақылды сөздер естіп, көңілге түюмен, ойына ой қосумен болды (М.Иманжанов).

Есімше сөздері де жай және құрмалас сөйлемдерде баяндауыш қызметінде жұмсалыуымен қатар жанаспа оралымды жасауға да қатынаса алады. Бұл ретте ол, жоғарыдағы талдаулардан байқалғандай, жалаң түрде қолданылмай, септік жалғауларында не болмаса көмекші сөздермен тіркесе жұмсалады. Алғашқы оралымды конструкция негізгі сөйлеммен синтаксистік қарым-қатынаста жұмсалыуына орай әр түрлі мағынада қолданылады. Солардың ішінен есімше оралымның ең көп кездесетіні – мезгіл мәніндегілер. Бұл жайт есімше оралымның жатыс септігінде, сондай-ақ, мезгіл мәніндегі көмекші сөздермен қосыла айтылуымен байланысып жатады.

Есімше оралымды сөйлемдердің құрылысы да бағыныңқы-лармен астарласып жататындықтан, алғашқылардың табиғатына жете зер салып отыруымыз керек. Мұның өзі жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің ара-жігін дұрыс ажырата біліп, күрделенген сөйлем категориясын тануда дұрыс бағыт бере алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әміров Р. С. *Жай сөйлем синтаксисі*. – Алматы: «Мектеп», 1983. – 166 б.
2. *Қазақ грамматикасы*. – Астана, 2006. – 784 б.
3. Рахымберлина. *Қазақ тілі*. – Қарағанды, «ҚарМУ», 2006. – 170 б.
4. Хасенов Ә. *Тіл білімі*. – Алматы: «Санат», 2003. – 415 б.
5. Аханов К. *Тіл білімінің негіздері*. – Алматы, 2002. – 664 б.

Камитова З.Р.

ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ, ОСЛОЖНЕННОЕ НАРЕЧИЕМ

Аннотация. Усложнение простых предложений в статье через единые члены. В основном, то, что мы давно читаем, - это единые члены предложения. Мы думаем, что, вероятно, правильно говорить о нем.

Kamitova Z.R.

SIMPLE SENTENCE COMPLICATED WITH ADVERB

Annotation. Complication of simple sentences in the article through single members. Basically, what we have been reading for a long time is the single members of the sentence. We think it's probably right to talk about him.

ӨОК 81'42; 801.7

Қаппарова К.Е., Егизбекова Г.С.

М.Мақатаев атындағы жалпы орта білім беретін мектебі

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері

Түркістан облысы Сайрам ауданы Ақсу ауылы.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СПОРТ ТАҚЫРЫБЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ спортының дамуына әр түрлі ұлт өкілдер арасындағы қарым-қатынас пен ынтымақтың нығаюы туралы әңгіме қозғалады. Көне заманнан бастап, халқымыз садақ тарту, бәйге, күрес, сайыс сияқты көптеген спорт түрлерімен айналысып, өздерінің рухани байлықтарын толықтырып отырғаны айтылады.

Қазақ жерінде спорттың алғашқы белгілері 7-ғасырда пайда болды деген болжамды Араб халифатының Орта Азия елдеріне ислам дінін уағыздаумен қатар, шахматты тарату мен дамуына ықпал еткеніне қарап отырып, айта аламыз. Көне заманнан бастап, халқымыз садақ тарту, бәйге, күрес, сайыс сияқты көптеген спорт түрлерімен айналысып, өздерінің рухани байлықтарын толықтырып отырған. Ата-бабаларымыз әрдайым ұлттық спорт түрлерін, дене жаттығуларын жетілдіріп, оларды кейінгі ұрпаққа насихаттаған. Әр елдің, жүз бен болыстың өз батыры, балуаны

мен аты шыққан мықты спортшысы, мергені болатын. Олар өз руының намысын қорғап, қарсыласын жеңу үшін барлық күштерін аямайтын.

Қазақ спортының дамуына әр түрлі ұлт өкілдер арасындағы қарым-қатынас пен ынтымақтың нығаюы айтарлықтай үлес қосты. 1918 жылдың бірінші жартысында шаруалар клубтарында жеңіл атлетика мен гимнастика үйірмелері ұйымдастырылып, жастарға спортты насихаттау жұмыстары жүргізілетін.

Халық ағарту органдары мен комсомол ұйымдары қыруар жұмыс атқарып, халық күшімен әр түрлі спорт алаңдары мен жарыстарды өткізуге арналған ғимараттарды салған. Орынборда 1920 жылы 1 қазанда әскерге аттанатын жастарды спортқа баулу мақсатымен дене тәрбиесі нұсқаушылары мен тәрбиешілердің құрамынан арнайы ұйым құрылды. Бұл іске қатысқан адамдардың жартысы қазақ жастары еді. Бұдан кейін Ақтөбе, Гурьев (қазіргі Атырау), Орал, Верный (қазіргі Алматы), Орынбор, Петропавл, Қызылорда, Семей қалаларында ірі спорттық жарыстарды өткізуге арналған орталықтар бой көтереді. Дәл сол кезден бастап, Қостанай, Жетісу, Семей губернияларында спартакиадалар ұйымдастырылып, бұл жарыстарға елдің түкпір-түкпірінен келген мықты спортшылар қатысатын. 1925 жылы Семей қаласында әйелдер арасында спортты насихаттау мақсатында арнайы спартакиада ұйымдастырылған болатын. Дәл сондай спартакиадалар Орал, Петропавл, Алматы қалаларында ұйымдастырылып, қазақ спортының дамуына үлкен септігін тигізген.

1928 жылы Петропавл қаласында Бүкілқазақстандық бірінші спартакиада өз жалауын көтерген болатын. Осы спартакиадада футбол, жеңіл атлетика, қалашық (городки), қазақша күрес, баскетбол және нысана көздеу спорт түрлері ұйымдастырылған. Еліміздің спорт өнерінің дамуына 1931 жылы енгізілген «КСРО-ны қорғауға, еңбек етуге дайын бол» атты жарыс та өз септігін қосқан. Сол кезден бастап дене тәрбиесінен ұлттық кадрлар даярлауға көңіл бөліне бастады.

1932 жылы Алматы қаласында дене тәрбиесі техникумы ашылады. Ал, 1934 жылы Орта Азия мен Қазақстан спортшылары арасында 1-спартакиада, сондай-ақ, мектеп оқушылары арасында бүкілқазақстандық 1-спартакиада өткізілген. Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында қазақ жерінде спортшыларының саны 150 мыңға жеткен, олардың 20 пайызы қазақтар еді. Соғыс жылдарында әскери-спорт кадрларын даярлауда көп жұмыс атқарылып, елімізде 1,5 миллионға жуық әскери-спорт мамандары тәрбиеленді. 1945-56 жылдары дене шынықтыру ұйымдары дамып, тәрбиешілердің біліктілігі жоғары деңгейге жеткен.

1945 жылы Алматыда дене тәрбиесі институты бой көтеріп, спорт саласында біліктілігі жоғары мамандар көбейе түскен. 1946 жылы Шоқыр Бөлтекұлы «Спартак» қоғамы бойынша бокстан КСРО чемпионы атанып, қазақ жастары арасында бірінші болып спорт шебері деген дәрежеге жетті. 1956 жылы Мәскеуде КСРО халықтарының 1-спартакиадасы өтті. Қазақстан спортшылары 1956 жылдан бастап, олимпиялық ойындарға да қатыса бастады. Қазақ жастары арасынан шыққан жеңіл атлет Ғ.Қосанов 1960 жылы 10 метрлік эстафеташылар жарысында күміс жүлдеге қол жеткізді. Бұл жетістіктердің бастауы ретінде қазақ спортында алтын әріппен жазылатын оқиғалар тізбегі. Қазақ спортының қалыптасуы айтарлықтай ұзақ кезеңді бастап өткере отырып, өз нәтижесін беріп келеді.

Қазақ халқының мақтанышы, аты аңызға айналған Қажымұқан Мұңайтпасов жайында көптеген естеліктер, көркем фильм, хроникалық киноленталар бар. Ол кісімен кездескен адамдар айтып жүрген аңыз-әңгімелер де аз емес. Кейінірек шыққан Ғазизбек Тәшімбаев құрастырған «Күш атасы» жинағындағы естеліктерде оның палуандыққа қандай қиын жолмен келгені, бүкіл Еуропа, Америка, Азия халықтарына өзін қазақтан шыққан тұңғыш палуан екенін көрсеткені тәп-тәуір берілген. Оның ішінде Қазбек Сүлейменовтің «Палуанның балалық шағы», Дихан Әбілевтің «Алыптың ақ батасы», Әуелбек Қоңыратбаевтың «Өз аузынан естігендерім» мақалалары бар[1].

Қалмақан Әбдіқадыров 1903 жылы 14 сәуірде Қызылорда облысы, Жаңақорған (қазіргі Шиелі) ауданында туған. Он екі жасынан жетім қалып, тағдыр тауқыметін басынан кешірген жан. 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газеті редакциясына келіп, сонда көшір (ат айдаушы) болады. «Сырдария» деген тұңғыш өлеңі 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланады. Осыдан бастап өлең-жырлары, әңгімелері республикалық газет-журнал беттерінде жиі басылады. Оның «Келес қызы» повесі кезінде идеялық көркемдігі жағынан айтуға тұрарлық шығарма ретінде танылды. «Қажымұқан» повесінде қазақ халқының атақты палуаны, классикалық күрестің дүниежүзілік чемпионы Қажымұқан Мұңайтпасовтың өмір жолы қызықты, тартымды баяндалған. Балалар әдебиетін өркендетуге өзіндік үлес қосқан. «Өміртайдың ауылы»,

«Амантай», «Алатаудың бауыры», «Тапқыш», «Тәтті қауын» және басқа да өлең, әңгімелері ұғымды, жатық тілмен жазылған. Жазушы «Мың бір түнді», өзбек әдебиетінің классигі Әлішер Науаидың таңдамалы өлеңдерін қазақ тіліне аударды. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталған. 1964 жылы дүние салған [1]. Осы «Күш атасы» кітабының кіріспесінде Ғазизбек Тәшімбаев: «Қажымұқанның замандастары, ол кісіні көзімен көргендер азайып барады. Көпшілігін (көргендердің – Қ.Ә.) көре алмай қалдық», – деп өкінеді. Бірақ осы уақытқа дейінгі Қажымұқан жөніндегі шығармалар – Қ.Әбдіқадыровтың «Қажымұқан» кітабы, М.Танекеевтің 1964 жылғы зерттеу еңбегі, Ә.Бүркітбаевтың деректі повесі – келесі ұрпаққа үлкен мұра. Кеңес өкіметі үстемдік жүргізіп тұрған кезде Қажымұқан жайында шыққан естелік-кітаптарда көп құпия сырлар айтылмады. Оның қажылығы, Алаш партиясымен болған тығыз байланысы, 1937 жылдардағы зобалаң кезінде Омбыдан (Ресейден) Шымкент (Қазақстан) өңіріне қашып келгендігі, тағы басқалары да жазылмады.

Сонымен Қалмақан Әбдіқадыровтың Қажымұқанға арналған «Қажымұқан» повесі 1954 жылы жарыққа шықты. 1956, 1959, 1981 жылдары қайта басылды. 1970 жылы орыс тілінде жарық көрді. Қажымұқан Мұңайтпасұлы – қазақ халқының тарихындағы тұңғыш кәсіпқой балуан. Тұтас ғұмырын күрес өнеріне арнап, ұланғайыр жері мен өршіл халқын бірінші болып өзге жұртқа паш еткен, өзінен бұрынғы қандастары баспаған топырақты басып, көрмеген елді көріп, өзге қазақ тақпаған алтын, күміс медальдарды мойнына тұңғыш ілген.

Тендессіз өнерімен жер шарын аралады. 28 мемлекетте күреске түсіп, 56 медаль олжалады. Дүние жүзінің чемпиондары Иван Поддубный, Иван Шемякин, Алекс Аберг, Иван Заикин, Георг Лурих, Поль Понс сынды спортшылармен қатар жүрді. Тарихи деректерге сүйенсек, ол 1871 жылғы 7 сәуірде Ақмола уезі, Сарытерек болысына қарасты Жәдік деген жерде дүниеге келген. Қажымұқан кедей шаруаның баласы болғандықтан, орыс байларына және дәулетті адамдарға жалданған. Сөйте жүріп, күреске түсіп, той томалақтарда елге көрініп, бала балуан деген атқа ие болған Қажымұқанның тұңғыш рет әлемдік деңгейде көрінген шағы – 1906 жыл. Алманияда өткен дүниежүзілік сайыста ол әлем чемпионы атанады. Бірақ орыс әкімшілігіне бұратана халықтың атын шығарған палуан онша ұнай қоймайды. Сол үшін де Қажымұқан орыс палуандарының атымен күресуге мәжбүр болды. Қажымұқанға неше түрлі лақап аттар беріледі. Қажымұқанды «Ямагата Мухунури» деген лақап атпен күрестіреді. Сонымен қатар «Мухан», «Иван Чёрный» сияқты лақап есімдері болған.

Қазақ жерінде де футбол ойыны қарқынды түрде дамып, көптеген адамдардың сүйікті спорт түрі болып, түрлі кездесулердегі, той-жиындардағы талқылаулардың басты тақырыптардың біріне айналды. 1913-16 жылдар аралығында Семей қаласында «Ласточка», «Ярыш», «Орлята» мен «Олимп» атты футбол командалары құрылады. Кейбір деректерге сүйенетін болсақ, футболды қазақ жеріне ағылшын саудагері әкелген. «Ярыштың» құрамында Әуезовпен бірге Кәрімов, Мұхаммедов, Хисматуллин, Рыспаев, Сайдашев, Нигматуллин, Сыздықов, Ғаббасов, Құрманов, Ямбушев пен Ахмедшин сынды қазақ футболының негізін қалаушылар доп теуіп, бұл спорт түрінің елімізде дамуына өз үлестерін қосқан.

Евгений Один футбол жылнамашысының деректеріне сүйенсек, «Ярыш» халықаралық сахнада өнер көрсеткен алғашқы қазақ командасы еді. Футбол ойыны күннен-күнге дамып, халықтың сүйікті спорт түрлерінің біріне айналған. Осылайша, бұл ойын Павлодар қаласына да жеткен. Павлодарда 1915-16 жылдары «Ястреб» және «Звездочка» командалары құрылып, олар көршілес жатқан губернияларының командаларымен бақ сынасып, бірнеше рет жеңіске жеткен болатын. Бұл кездесулердің нәтижесінде футбол ойыны Орта Азия мен Сібірге таралып кетеді. 1928 жылы Петропавлда Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының губерниялары арасында алғаш рет ресми түрде жарыс ұйымдастырылады. Жарысқа қатысқан футболшылар ішінен қазақ тарихындағы алғашқы футбол құрамасы ұйымдастырылып, осы ұжым І Бүкілодақтық жұмысшылар спартакиадасының іріктеу ойындарында өнер көрсеткен. Осы жарыс аясында қазақ құрамасы бес кездесу өткізіп, ұпайлар саны бойынша екінші орынға ие болған. 1937 жылы қазақ командасы тұңғыш рет кәсіпқой клубтар арасынан КСРО чемпионатына қатысып, Кеңес Одағының ІІІ Чемпионатында алматылық «Динамо» командасы үшінші орынды еншілеген болатын.

1948 жылы спорттық ұжымдар арасынан алғашқы Қазақстан Кубогі турнирі ұйымдастырылған еді. Бәсекелестерінен басым болып шыққан қарағандылық «Динамо» командасы тамаша өнер көрсетіп, ақтық сында жеңіске жетіп, Қазақстан Кубогін қоржындарына салған. 1951 жылы Кеңес үкіметі «ВЦСПС Кубогі» атты жарыс ұйымдастырып, бұл додада бүкіл

Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен келген ондаған командалар өнер көрсеткен. Қазақ футболы халықаралық деңгейге шыққан кез 1957 жылға тап келген. Осы жылы алматылық «Қайрат» командасы Финлядияның «Вааса» командасымен жолдастық кездесу өткізіп, нәтижесінде қарсыласын 4:0 есебімен тізе бүктірген. Екі жылдан кейін Қазақ КСР футбол федерациясы өз жұмысына кірісе бастады. 1968 жылы қазақ футбол тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі орын алды.

Сол жылы Кеңес үкіметі КСРО футбол федерациясына қарасты «Б» санаттағы қазақ аймағын құрып, алғашқы жарысқа 21 клуб қатысқан. Осы 21 клуб ішінен жезғазғандық «Еңбек» жүзден жүйрік атанған. Дәл сол жылы кәсіби клубтар арасындағы тұңғыш Қазақстан Кубогінің жарысы ұйымдастырылып, ақтық сында бас жүлдеге целиноградтық «Динамо» қол жеткізген. Бірте-бірте қазақ футболшылардың есімдері бүкіл Кеңес Одағына таралып, үздіктер қатарынан біздің саңлақтарымыз да көріне бастады. Осылайша, 1971 жылы «Смена» жастар апталығы жүргізген сауалнама қорытындысы бойынша, КСРО чемпионатының жоғарғы дивизиондағы «Үздік жаңа есім» атағына «Қайрат» командасының қорғаушысы Сейілдә Байшақов қол жеткізген. Сол жылы ұйымдастырылған Бүкілодақтық «Переправа» атты турнирінің жеңімпазы болып Қазақстанның жастар құрамасы танылды. Қазақ футболшылары Еуропа елдерінің жасыл алаңдарында да өнер көрсетіп, 1976 жылы алматылық шабуылшы Александр Хапсалис пен оның павлодарлық аттасы Кадейкин Еуропада өткен жасөспірімдер чемпионатында жеңіске жеткен. Бұдан кейін де қазақстандық футболшылар Олимпиада ойындарында үздік нәтижелерге қол жеткізіп, қазақтың атын бүкіл әлемге паш етті. 1988 жылы Сеулде өткен XXIV жазғы Олимпиадалық ойындарда алматылық «Қайрат» командасының жартылай қорғаушысы Евгений Яковенко турниде керемет ойын көрсетіп, қазақ футбол тарихындағы алғашқы Олимпиада чемпионы атағына қол жеткізді. Сол жылы алматылық «Қайрат» КСРО Федерация Кубогін жеңіп алып, ақтық кездесуде бакулік «Нефтчи» командасын 4:0 есебімен жеңген. Келесі жылы қазақ жерінде ҚазКСР футбол ассоциациясы құрылды. Осылайша, қазақ футболының қалыптасуы мен дамуы бір ғасырға жуық уақытты қамтып келеді[24].

Ал Джек Лондонның «Мексикандық» шығармасында бас кейіпкер Ривера революция ұйымдастыру үшін қажетті ақшаны бокс сайыстарына қатысу арқылы табады. Ривера мен Мұраттың арасындағы ұқсастық көп. Әсіресе, мінездерінде. Ривера – тұйық, эмоциясын білдіре қоймайтын, тылсым жан. Алғашында барлығы одан сезіктенеді. Сезік туғызатын – оның жанары. Жасы кіші болса да, оның көзқарасы ызаға толы. Мұрат та кішкентай кезінен аурушаң, нәзік болғанымен, өзінен әлдеқайда үлкен балалардан қорықпайды. Оларды өзінің айбынымен сескендіретін: «Қара күші Мұраттан басым екенін Садық жақсы біледі. Арқаланып тұрғаны да – сол білек күші. Ал Мұраттың сұрланып, ашынып алған жүзінде оның пысын басқандай айбат оты, өткірлік бар еді. Сол себепті де Садық бірінші болып қол жұмсауға бата алмай тұр»[5, 211].

Джек Лондонның жоғарыда аталған «Түйір ет», «Мексикандық» шығармаларында да бокс – кейіпкерлер үшін күнкөріс, ақша табудың амалы. Ал «Жекпе-жектегі» Мұрат үшін бокс – жан-тәнімен құлшынған сүйікті ісі. Алғашында бокс үйірмесіне қабылданбайды. Досы Шәкірдің көмегімен өздігінен жаттығады. Сәті түсіп, мектеп спартакиадасында Садықтың қарсыласы келмей қалып, ұрысқа шығуға Мұрат сұранады: «Мұраттың отты көздеріне тесіле қарап тұрып: «Осы өзі тегін емес», – деп ойлады Николай Трофимович. Оның арық денесі болат сымдай шымырланып, түйіліп алған екен»[5,275].

Әлем әдебиетінен неге Джек Лондонның шығармаларының ықпалын болжауға алдық деген сұраққа жауап берсек, Бердібек Соқпақбаевтың: «Бір сөзбен айтсақ, сол өзін жазатын жазушы менмін. Алыстан арбалап материал тасымаймын, архивтің шаңын жұтпаймын. Жақыннан: өз басымнан кешкенді, өзім байқап-түйгендерімді, өзімді, өз айналамды тебіrentкен жайттарды дорбалап жинаймын. Солар туралы жазам. Бұл тұрғадан алғанда тағдыр маған көп «көмектесті», қутақыр қалдырмады», – деп жазғандығын көлденең тартар едік[4, 65]. Олай болса, Джек Лондонның шығармасындағы кейіпкерлердің ауыр тағдыры автор өмірінің де жеңіл болмағандығын көрсетеді. Мәселен, Ривера кішкентайынан әділетсіздік пен зұлымдықты көріп өседі. Көп мәйіттің ішінен жазықсыз өлтірілген ата-анасының өлі денелерін көргендегі сұмдық сурет санасында мәңгі жатталып қалады. Жанарындағы түнек, ащы мұң мен өткір қайсарлықтың себебін жазушы шығарма соңында, кейіпкер өзінің кек алу мақсатына жеткенде баяндайды. Ешкім Ривераның жеңісіне сенбейді. Денесі кішкентай болғанымен, оның бұлшық еттерінің әбден жаттыққан, мығым екенін байқамайды. Ойын барысында да төреші тарапынан әділетсіздіктер орын алады. Жеңіске жеткенде, зал мүлдем қошемет көрсетпейді. Сол кезде

кейіпкер зал ішін отты көзімен аралап өтіп, залда отырған адамдарды өзі аңсаған революцияға қажетті винтовкалар деп есептейді. Ұтыс арқылы, ол сол революцияға қажетті қару-жарақты алуды мақсат еткен болатын.

Бердібек Соқпақбаев шығармасы атауының алғашында «Он алты жасар чемпион» кейіннен «Жекпе-жек» болып өзгертілуін әділетсіздікке, өмірдің қатал сынақтарына, өз бойындағы әлсіздіктерге қарсы жекпе-жек деп түсінуге болады. Өйткені «Жекпе-жекте» де ақтық сайыста Мұратқа бейтаныс адамнан «ұрыстан жеңіл» деген хабар келеді. Өмірдің адамға дайындаған жекпе-жегіне төтеп беруге дайындауда аталмыш «Жекпе-жек» повесінің маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тәшімбаев Ф. Күш атасы. – Алматы: Қазақстан, 1990.
2. <http://massaget.kz/layfstayl/sport/makala/98>
3. adebiportal.kz
4. Бердібек Соқпақбаев туралы естеліктер. – Алматы: Білім, 2005. -207 б
5. Соқпақбаев Б. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1987. 2-ші т.: Повестер. - 430 б.

Қаппарова К.Е., Егизбекова Г.С.

ТЕМА СПОРТА В КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье рассказывается об укреплении отношений и солидарности между представителями разных национальностей в развитии казахского спорта. Говорят, что с древних времен наш народ занимался многими видами спорта, такими как лук, байга, борьба, состязания, пополняя свое духовное богатство.

Urgaparova K.E., Egizbekova G.S.

SPORT IN KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE

Annotation. The article describes the strengthening of relations and solidarity between representatives of different nationalities in the development of Kazakh sports. They say that since ancient times our people have been engaged in many sports, such as archery, baiga, wrestling, competitions, replenishing their spiritual wealth.

ӨОК 81'367

Нурмуханова А.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының

2 курс магистранты,

nurmuhanova@mail.ru

Сембиев К.З.

фил.ғыл.кандидаты, профессор

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

**ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін оқытуда компьютерді қолдану оқушылардың тек көру сезіміне ғана сүйеніп қоймайды. Компьютердегі дыбыстық, қозғалыс жасау, түрлі анимациялық мүмкіндіктер оқушылардың сезімдік дамулары арқылы ақыл-ой қызметінің де белсендірілуіне жайлы жағдайлар жасайды. Мультимедияның өзіне тән мүмкіндіктерін бай әрі мол етіп қолдана отырып, мәтінді оқытуда оны түрлі әдіс-тәсілдер арқылы кеңейте аламыз.

Қазіргі қазақстандық қала мектептерінің көпшілігінде дерлік компьютерлік сыныптар, кабинеттер жабдықталған. Ал кейбір мектептерде мультимедиялық кабинеттер білім сапасын кетеруге үлес қосып келеді. Өзге тілді мектептерде қазақ тілін оқытуда осы даму деңгейін мүмкіндігінше молырақ қолданылу барысын қарастыра келе, қолдан келетін әдістердің тиімділік қол жеткізу үшін жеткілікті екенін байқадық. Соның бір мысалы ретінде компьютердің көптеген мүмкіншіліктерінің кейбірін сипаттай отырып, сабақта қолдану жолдарын қарастырып өтейік.

Компьютердің үлкен әрі кең мүмкіншіліктерінің бірі - интернет жүйесі екені белгілі. Таяу арада қазақстандық мектептерді компьютерлендірудің жаңа деңгейінде жүзеге асырылатын бір түрі - қаламен бірге ауыл мектептерінде тұтастай дерлік интренет жүйесіне қосу деп күтіп отыр. Осы мақсаттың орындалуы білім беру ісін өзінен-өзі сапалы дәрежеге көтермейтіні белгілі. Ол үшін пәндерді оқыту әдістемесін сол компьютерлік интернет жүйесіне қосудың амалын қарастыруымыз керектігі белгілі.

Мектептегі оқу пәндерін оқытуды сапалы дәрежеге көтеруге мүмкіндігі мол деп отырған интернеттегі бағдарламалардың қоры туралы айтатын болсақ, ол бағдарламаларды оқыту процесіне қосып алудың кейбір жолдары ғана белгілі екенін компьютерді оқыту процесінде қолдануды зерттеген ғалымдар атап көрсетеді.

Жалпы, интернетті қазақ тілін оқытуда қолдану жолдарын зерттеу - болашақтағы үлкен міндетіміз десек те, осы мәселені мақсаты мен міндеттері туралы қысқаша таңдап өткіміз келеді. Қазақ тілін өзге тілді аудиторияда оқытуда интернет жүйесін қолданудың тамаша үлгісі деп Қ.Қ.Қадашева, Э.Д.Сүлейменованың интернетке қосылған қазақ тілін үйрету бағдарламасын айтуға болады. Сонымен бірге Л.Құрышжанованың еңбегі де осы мақсатқа лайықталған үлкен жетістіктердің бірі болып табылады. Орыс тілін компьютер арқылы оқыту мәселелерін зерттеген ресейлік және қазақстандық әдіскерлердің еңбектері де осы бағытта яғни тілді оқыту бағытындағы құнды қорға енетін зерттеулер болмақ.

Интернет жүйесін қолданудың дидактикалық мақсатын мынадай түрде белгілеуге болады деп ойлаймыз:

- қазақ тілін қазіргі кезде мемлекеттік тіл ретінде оқыту ісін дамыту үшін қазақстандық барлық мектептерге озық және тиімділігі үлкен әдістемелік тәжірибелерді таратудың оңай әрі тез жолын ұстану;

- қазақ тілін боашақта халықаралық тіл ретінде оқыту ісіне алғашқы іргетастары қалау мүмкіншілігін қолға алу;

- қазақ тілін ана тілі және екінші тіл, шетел тілі ретінде оқыту әдістемелерінің орталықтанған жүйесін жасауға жол салу.

Интернет жүйесін қолданудың нақты әдістемелік мақсатын мынадай түрде белгілеуге болады деп ойлаймыз:

- қазақ тілін тиімділікпен оқыту әдістемесі берілген үлгілі және озық бағдарламаларды тарату және интернет арқылы таныстыру мүмкіншілігін пайдалану;

- қазақ тілін өзге тілді аудиторияда сапалы оқыту үшін әдіскер-ғалымдар мен мектеп мұғалімдерінің ынтымақтастығын құру және нығайту мүмкіншілігін қолдану;

- қазақ тілін өзге тілді аудиторияда оқыту әдістемесін педагогикалық эксперименттен өткізу алаңын кеңейту мүмкіншілігін пайдалану;

- қазақстандық мектептерде барлық пәндердің интернет жүйесін пайдалану әдістерін кеңейтуге көмектесу.

Біздің көзқарасымыз бойынша, интернетте қазақ тілін оқытуда пайдалануда тек оқу-бақылау бағдарламалары ғана сөз болмайды. Сонымен бірге түрлі жарнамалық қызметті де осы мақсатқа лайықтап пайдалану жүргізіледі. Мысалы, егер қазақ тілін сапалы және тиімді оқыту мәселелері туралы жарық көрген ғылыми-әдістемелік еңбек пайда болса, онда оны интернет арқылы кең түрде таныстырудың өзі қазақ тілін оқыту әдістемесіне тигізілген көмек болар еді.

Сонымен бірге интернет арқылы қазақ тілі өз бетімен үйренушілер мен үйретушілер арасындағы хат жазысу ісі қалыптасып, соның нәтижесінде қазақ тілін оқыту әдістемелік нұсқаулары мен құралдары таратылады. Мұндай қызмет көрсету де интернет жүйесінің бір мүмкіншілігі деп бағаланады. Интернеттің дидактикалық мүмкіншіліктері, әсіресе, электорндық пошта арқылы кеңейе түседі. Электорндық пошта арқылы түрлі мәлімет алу, ақпарат алмасулар жүріп жатады. Осы қызметті қазақ тілін тиімді оқыту ісінде жоспарланған түрде пайдалану арқылы үлкен жетістіктерге қол жеткізуге болатыны анық. Интернет арқылы қазақ тілін оқыту ісін ұйымдастыруда оның мынадай мүмкіншіліктері осы істі жандандыра түседі әрі өте үлкен дәрежедегі тиімділікке алып келеді деп үміттенеміз, олар:

- қазақ тілін оқыту материалдарын ақпарат түрінде жібергенде мәтін, суреттер, дыбыс, анимациялар сияқты интернеттің мүмкіншіліктері адамның сезім мүшелеріне толық дерліктей әсер етіп қабылданатындай тиімді жолдары бар;

- сондай жан-жақты ақпаратты алыс қашықтықтарға жіберу мүмкіндігі болады;

- провайдердің сол алынған ақпаратты сақтау және кейс дәрежедегі өңдеулер жүргізу мүмкіндігі болады т.б.

Қазақ тілі туралы грамматикалық анықтағыштар, қазақ тілінің дыбыстық және лексикологиялық жүйесі туралы материалдар, қазақ тілінің тарихы туралы материалдар, кейбір қысқаша сөздіктер интернетке орналастырылуы үшін осы жобаны қолға алатын автор немесе ұйымның біраз көретін қиындықтары да болады. Осындай үлкен істі ұйымдастыратын болсақ, онда қазақ тілі теориясы мен әдістемесінің электрондық кітапханасын жасауға да болар еді деп ойлаймыз. Өйткені қазақ тілінен оқу жоспарларында берілетін білім мазмұнын кеңейте отырып электрондық кітапханаға енгізетін болсақ, онда көптеген қиын мәселелер шешіліп те қалар еді. Интернеттің қарыштап дамуын күтіп отырған осы кезеңде, біздің ойымызша, қазақ тілін оқыту ісіне қосып жіберетін әдістемелер жасауды осы кезден бастап қолға ала білу керек. Соның бірі, әрине, электрондық кітапхана жасау. Сол электрондық кітапхананың негізін құрасақ, онда ол уақыт өте келе құнды мұраға айналатын үлкен іс болып табылар еді.

Қазақ тілін оқытуда интернетті пайдаланудың бір жолы - интерактив қызметті қолдану болып келеді. Мектептерде интернетті пайдалануға бөлінген сағаттардың біраз бөлшегін қазақ тілін оқыту ісіне арнайтын болсақ, онда оқушылардың басқа ел балаларымен диалог құруын да қамтамасыз ету керек. Қазақ тілін оқыта отырып, сол сабақта интернет арқылы шетелдермен байланыс құрғызу және оқушылардың өзара ақпарат алмасуын мүмкін ету арқылы баланың оқу-танымдық қызметінің қаншалықты қарқындай түскенін қарапайым сөзбен түсіндіру қиын болар еді.

Ойымызды жинақтай келгенде, қазақ тілін оқытуда компьютерді қолданудың өзекті тұсы – интернетті сабаққа алып келу деп ойлаймыз. Осы үлкен мәселенің жан-жақты ерекшеліктерін әлі де терең тани, талдай түсу керек.

Ғалымдардың көрсетуінше, тілді оқытудағы компьютерлік модельдеу мынандай кезеңнен тұрады: 1 кезең – функционалды-алгоритмдік кезең, 2 кезең – оқу-әдістемелік кезең, 3 кезең – бағдарламалық-математикалық кезең, 4 кезең – инженерлік-прагматикалық кезең. Компьютерді қолдана отырып, оқушының мәтінді игеру түрлері төмендегідей болып келеді: мәтінді оқушының өзі оқуы; мәнерлеп оқыған дауысты тыңдауы; музыканы тыңдауы; лексика-грамматикалық анықтағышпен жұмыс жасауы; өзінің білімін компьютер арқылы өзі тексеруі. Осы айтылғандардың барлығы жүйелі түрде талданады. Ең алдымен, қазақ тілін мәтіндер арқылы компьютер жүйесімен оқытудың арнайы сценарийі жасалынды. Ол сценарийде компьютер арқылы оқытуда көзделетін мақсаттарға сай міндеттер көрсетіліп, алгоритмдер белгіленді. Алынған алгоритмдер біртұтас сценарийге түсірілген соң, электрондық мәтіндер жинағы мен олармен жұмыс жасау әдістері жүйеге түсірілді. Ол үшін осы электрондық оқулыққа арналған анықтама жазылды. Ол анықтамада электрондық құралдың мақсаты, міндеттері, мазмұны мен қалай, не үшін қандай операциялар орындау керектігі көрсетілді. Жеке мәтінді оқытуға арналған сабақта мәтіндермен жұмыс жасау жолдарын арнайы түсіндіретін әдістемелік нұсқау жасалынды. Ол арнайы түсініктеме түрінде электрондық құралдың алғашқы парақтарында берілді. Эксперимент жасаушы мұғалімдер мен оқушыларға арнайы түсініктеме беріліп отырды. Ондай кеңес-түсініктемелерді беру эксперимент барысында жақсы нәтижелерге жеткізді. Әр мәтінмен жұмыс әр сабақтың жоспарына лайықталып, сабақтың әдістемелік реті көрсетіліп отырды [14, 31].

Сабақтағы жұмыс. Сабақ мәтінмен танысудан басталады. Әр сабақтың мәзірі келесі режимде болады.

Сабақтың мазмұны. Бұл бөлім сабақтың мазмұнымен, орындалатын тапсырмалармен таныстырады.

Тапсырмалар жиынтығы:

Мәтінмен жұмыс. Мәтіннің мазмұны дауыстап, мәнерлі түрде жазылған, яғни мәтін компьютерде мультимедиялық жүйе арқылы берілген. Бұл бөлімде компьютердің дыбыстық, көру мүмкіншіліктері іске қосылып, оқушының көру, оқу, есту, тыңдау әрекеттері арқылы мәтіннің мазмұнымен танысуы басталады. Одан соң оқушылар компьютердегі мәтіннің оқылуына еліктеп, өздері солай оқуға дағдыланады. Мұғалім өзінің шеберлігіне сай бұл бөлім бойынша сабақта түрлі әдістер қолдана алады.

Мысалы: мәтіннен үзінді: «Есентай – кесек мұрынды, маңдайы тайқылау келген, зор басты, бітік көзді, зіл салмақты адамның бірі. Оразбайға жасы да тақау. Елде Сармырза деген рудың аса сотқар, жуан бел атқамінерлердің бірі. Бірі ғана емес, бірдің өзі. Ол Оразбайдың әр пәледе, әр кесір әлекте ұдайы қасынан табылатын үзеңгі жолдасы. Жасырақ шақтарында бұлар ұрлықты

бірге істескен дейтін сыбыс бар-ды. Ол өте аз сөйлейді. Оразбай сапылдап: ашуын да, боқтығын да, шешен тілді қар боратқан дауын, жаласын да аласапыран айта жөнелгіш кісі. Ал Есентайдан сондайда Оразбайды бес-алты рет ақтарылта сөйлетіп алмайынша, үн шықпайды. Тегі, әр жиынның ең артқы сөзін айтуды өзіне тәсіл ететін. Әуелі сөзге сараң, онан соң айтса, неңылса біреуді соқтырып, өшіктіре, қиян - кескі қиталастыра сөйлемесе, іші кебетіндей болған. Пәлесіз, үлкен ылаңсыз, алыс-ұлыссыз аяқтайтын сөздәі тұсында Есентай көбінше тіл бермей, үн қатпай, жым-жырт қалатын. Әсіресе, даңғойлау, есерсоқ, аңғалдау адамдар болса, Есентайдың қолына түссін. Ол бітік көзін жұма беіп, маңғаз, биік бойдағы сырын сездірместен сызданып отырып алады. Бір де бір езу тартып, жылы жүз беріп келген, жылыған, жібіген ажар көрсетпейді. Сырт қалпында адамды алдар деген титтей белгі болмайды. Бірақ сөйте отырып, талайларды алдап соғады, мысқыл етеді, мазақ қып кетеді» (М.Әуезов).

Бұл мәтіннің атын оқушыларға шартты түрде «Есентайдың арам бейнесі» деп алуды ұсынсақ болады. Мәтінді іштей үш бөлікке бөліп әрқайсысына тақырып беруге болады:

I тақырыпша - Есентайдың сыртқы бейнесі

II тақырыпша - Есентайдың ішкі дүниесінің бейнесі

III тақырыпша - Есентайдың әрекетінің бейнесі

Бұл тақырыптардың байланысуында сөз тіркестерінің де үлкен роль атқарып тұрғанын көруге болады.

I тақырыпшадан II тақырыпшаға желі тартқан сөз тіркесі - Оразбайдың жолдасы, үзенгі жолдасы.

II тақырыпшадан III тақырыпшаға қарай өтетін жолды біз біреуді біреуге соқтыру, іші кебу, қиталастыра сөйлеу деген сөз тіркестері арқылы көрсетуге болады деп санаймыз.

III тақырыпшадағы үзінді текстің шешімін талайларды алдау, мысқыл ету, мазақ қылу деген сөз тіркестері арқылы көре аламыз.

Сонда, сөз тіркестерінің өзі сөйлемнің құраушысы материалы болғанымен, шын мәнінде, өздерінің орналасу жүйесі арқылы текстің құраушы материалына айналып тұратыны айқын танылады. Сөйтіп, «Есентай» деп басталған текст, алдымен оның сыртқы бейнесі, одан ішкі дүниесін, ең соңында зұлым адамның тұтас бейнесін суреттеп аяқталып тұр. Осы яғни сөз тіркестерінің орналасқан логикалық желісін біз оқушыларға былайша да көрсетуге олады деп ойлаймыз:

I тақырыпшадағы сөз тіркестері: «кесек мұрынды → маңдайы тайқылау → зор басты → зіл салмақты → Оразбайға тақау → аса сотқар → бірдің өзі → әр пәледе, әр кесір әлекте үзенгі жолдасы → ұдайы қасынан табылады → ұрлықты бірге істескен → екеуі бірге істескен →

II тақырыпшадағы сөз тіркестерінің тізбегі: бір басқашалығы → айқын басқашалығы → аз сөйлейді → Оразбай аласапыран сөйлейді → Есентайдан үн шықпайды → ең артқы сөзді айту → әуелі сараң → сөзге сараң → біреуге соқтырады → әйтпесе іші кебеді → пәлесіз сөздің тұсында → үн қатпайды → жым-жырт қалады.

III тақырыпшадағы сөз тіркестерінің тізбегі: даңғойлау, есерсоқ, аңғалдау адам түссін → Есентайдың қолына түссін → сырын сездірмейді → сызданып отырып алады → жылы жүз бермейді → жібіген ажар көрсетпейді → адамды алдар белгі болмайды → алдап соғады → мысқыл етеді → мазақ қып кетеді».

Берілген үзінді текстегі Есентайдың бейнесі, шын мәніне келсек, романдағы Оразбайдың зұлым бейнесін аша түсетін қосымша персонаж ретінде беріледі. Ал Оразбайдың бейнесі болса, тұтас романдағы «жауыздық» деген концептіні танытатын бір элемент ретінде суреттелген. Көрсетілген сөз тіркестері болса, сол үлкен тұтастықтағы мазмұнды ашуда белгілі бір маңызға ие болып тұр, Текстің тұтастығын тану оны бөлшектерге бөлген кезде, олардың арасындағы грамматикалық және мағыналық байланыс жойылып кетпеуі тиіс.

Лексикалық тапсырмалар. Бұл бөлімде бағдарламада көрсетілген грамматикалық тақырыптар бойынша мәтінмен жұмыс жүргізіледі.

Тіл пәнінен оқушылар орындайтын жаттығулар әдістемелік еңбектерде былайша анықталады: «... - оқушылардың оқу «әрекетінің түрлері, оқушылар жаттығуды орындау барысында алынған білімдерін түрлі жағдайлар мен түрліше байланыстарда бірнеше рет және вариациялармен қолданады. Жаттығудың орындауы процесінде оқушы әрдайым ізденіс үстінде болып, алдына қойылған міндеттер мен мәселелерді шешудің өзіне таныс жолдарына сүйене отырып, жана жолдар табуға ұмтылысын қалыптастырады» [15, 22]. Екінші әдістемелік сөздікте жаттығуды «оқу материалын меңгертуді ұйымдастырғанда, оқу процесінде қолданылатын

әдістемелік жүйенің құрылымдық бірлігі» деп анықтайды [16, 23]. Жаттығу арқылы оқылып жатқан материалмен жүргізілетін оқу әрекеті жүзеге асырылады. Жаттығуларды орындау негізінде оқушылардың ақыл-ой әрекеттері, ақыл-ой қызметінің белсенділігі қалыптасады, дамытылады. Жаттығулар – бір мақсатқа бағытталған, өзара байланысты әрекеттердің тұтастығын көрсетеді. Ол әрекеттер тілдік және ой операциясының күрделенуіне байланысты бірінен соң екіншісі орындалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» ҚР Президентінің 2006 жылғы 7 ақпандағы №550 Жарлығына толықтырулар енгізу туралы // Ана тілі. – 2006, маусым - 1-7. - №23(808). - 4 б.
2. Каиров И.А., Гончарев Н.К., Есипова Б.П., Занков Л.В. Педагогика. – СПб.: Златоуст, 1999. – 375 с.
3. Богданова Г.А. Опрос на уроках русского языка. – М.: Академия, 1996. – 185 с.
4. Баранов М.Т., Инполитова Н.А., Ладыженская Т.А., Львов М.Р. Методика преподавания русского языка в школе. – М.: Академия, 2000. – 322 с.
5. Арғынов Х. Құрмалас сөйлем синтаксисінің методикасы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 169 б.

Нурмуханова А., Сембиев К.З.

ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье говорится, что использование компьютера при обучении казахскому языку опирается не только на зрение учащихся. Звуковые, двигательные, различные анимационные возможности в компьютере создают комфортные условия для активизации умственной деятельности учащихся через их чувственное развитие. Используя свойственные мультимедиа возможности в богатом и изобильном виде, мы можем расширить текст в его обучении с помощью различных методов и приемов.

Nurmukhanova A., Sembiev K.Z.

FEATURES AND METHODS OF USE OF COMPUTER TECHNOLOGIES IN THE LESSONS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article says that the use of a computer in teaching the Kazakh language relies not only on the eyesight of students. Sound, motor, various animation capabilities in the computer create comfortable conditions for enhancing the mental activity of students through their sensory development. Using the inherent richness and abundance of multimedia, we can expand the text in its teaching with the help of various methods and techniques.

ӘОК 81'367

Сексенова З.А.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты
zarina_seksenova@mail.ru

СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІНДЕГІ АЙТЫЛЫМ ЖӘНЕ ҰҒЫНЫМ

Аңдатпа. Мақалада психологиялық тілтанудың қалыптасу, даму жолдарының теориялық мәселелері қарастырылғандықтан, диссертациялық жұмыста қол жеткізілген нәтижелер когнитивтік лингвистика, прагматика, тілдік қатысым қағидаларын, теориялық негіздерін толықтырады.

Сөйлеу әрекетінің шығарар өнімі мәтін болады. Тілдің ауызша және жазбаша формаларда қолданылатыны белгілі. Сөздің ауызша түрі айтылым және ұғыным үдерістерінен тұратын сөйлеу әрекетімен тығыз байланысты. Сөйлеу әрекетінің аса маңызды факторларының бірі – айтарман адресант қандай да бір ақпаратты (мәліметті) екінші бір инсанға (тыңдарманға) жеткізу үшін

тілдегі дайын бірліктерді (фонема, морфема, сөз...) өз мақсатына сай етіп, дәйекті желімен құрастырады. Осы желіні мәтін деп атаймыз. Мәтін – қарым-қатынастың негізгі бірлігі, ақпарат берудің және сақтаудың тәсілі, мәдениеттің өмір сүру түрі, белгілі бір тарихи дәуірдің жемісі, жеке инсанның психикалық жай-күйінің көрінісі.

Мәтін – лингвистикалық тұрғыдан сипатталуы өте қиын, күрделі нысан, өйткені оның мазмұны оны құрайтын абзац немесе күрделі синтаксистік тұтастықтардың жай ғана қосындысы емес. Оның мән-мағынасы тек лингвистикалық нақты бірліктер ғана емес, солармен қатар сол кезеңдегі түрлі экстралингвистикалық факторлармен де байланыста болады. Ол белгілі бір мақсатты көздейтін, белгілі бір адресатқа арналған ақпараттан тұрады, сондықтан да оның қалыптасқан формасы, қабылдап, түсінуге лайықталған тілдік құрылымы болады, яғни мәтінді құрайтын немесе түзетін кез келген элемент қалай болса солай орналаспайды, олардың арасында белгілі бір байланыс болады да, әрқайсысы мәтіннің тұтастығын қамтамасыз етуде арнаулы қызмет атқарады. Сайып келгенде, мәтіннің барлық элементтері автордың ниетіне сай іріктеліп, таңдалып алынады да, адресатқа сол ниетке сәйкес, дәл, толық ақпарат жететіндей түзіледі. Мәтіннің иесі қашан да өз туындысын білім деңгейі, ой-өрісі, ақыл-парасаты өзімен шамалас адресатқа арнайды. Әрбір мәтін қоғам мүшелері үшін түрлі қызмет атқарады, оның ақпараттық, коммуникативтік, эстетикалық, кумулятивтік мүмкіндіктері адам, уақыт және кеңістік сияқты әмбебап санаттармен тығыз байланысты.

Ұзақ жылдар бойы тілдік жүйені зерттеуге ден қойып келген лингвистер кейінгі кезде тілдік жүйенің сөйлеу кезіндегі көрінісін, сол жүйені пайдалану барысындағы адам басынан кешкен құбылыстарды зерттеуге бет бұрды. Мәтін ұғымы лингвистикада бұрыннан белгілі болатын. Бірақ тілшілер оны басқаша түрде, түрлі тілдік бірліктердің формалары мен қолданылуын бақылайтын материал ретінде қабылдап жүрді. Қазіргі таңда мәтінді зерттеу нысаны етіп алған ғылыми еңбектердің негізгі міндеті оны құрудағы жалпы заңдылықтарды табудан басталады. Осы мәтіннің жан иесі ретіндегі адамға ықпалы, адамның оған ықпалы қандай, психолінгвистиканың анықтайтын сұрақтары осы болмақ керек. Бұл тұста мәтінді тілдік таңба (семиозис) ретінде қарау қажет деп ойлаймыз. Сонда мәтіннің ауызша және жазбаша деген көріністері қабылданатын және жасалатын таңба ретінде ортақ қасиеттерге бірігеді. Сонда біз ділдік лексиконның қалыптасуының негіздерін, А. Байтұрсынұлы айтқандай, басқа адамдардан естіген, оқығандарынан үйренгені деп түсінетін боламыз. Бұл жерде «оқыған, естігендері» дегенді біз мәтін деп қабылдаймыз. Олай болса, ділдік лексиконның қалыптасуының «көлігі» мәтін болып шығады.

Ғылыми еңбектердің бір тобында мәтін деп кез келген формадағы ауызша немесе жазбаша айтылыстар аталса, екінші біреулерінде мәтінге тек жазбаша айтылыстар жатқызылып жүр. Бастапқыда зерттеушілердің көпшілігі (И.Р. Гальперин, В.П. Белянин т.б.) осы соңғы анықтаманы ұстанып, мәтінді бір ғана формада, яғни жазба тілге тән деп түсінді.

«Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку» [5, С.18], - деген бұл пікір мәтін лингвистикасы жеке ғылым саласы ретінде енді-енді қалыптаса бастаған кезде ұсынылсада әлі күнге өз маңызын жойған жоқ.

Мәтіннің әрі коммуникативтік, әрі эстетикалық қызметі мәтін теориясындағы информация (ақпарат) санатында ұштасады, байқалады. Мәтінді лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде қарастырған И.Р.Гальпериннің пікірі бойынша, мәтінде информацияның (ақпараттың) үш түрі болады: мазмұндық-фактуалды (мазмұндық-нақты), мазмұндық-концептуалды, мазмұндық-астарлы. Бұлардың алғашқысы шығарманың нақты лексика-фразеологиялық қабаты болса, мазмұндық-концептуалды ақпарат инсанның қоғамдық өмір құбылыстарын өз бетінше саралауынан, түсінуінен, бағалауынан, оқырманға жеткізуінен көрінеді, ал мазмұндық-астарлы ақпарат мәтіндегі тілдік бірліктер тудыратын түрлі ассоциацияларға, коннотацияға негізделеді. Мазмұндық-нақты ақпарат болмыс өмірде немесе суреттелетін өмірде болған, болып жатқан, болатын түрлі құбылыстар, оқиғалар, деректер туралы хабарлайды, ал мазмұндық-концептуалды ақпарат осы аталған құбылыстардың арасындағы сан алуан байланыстарды көрсетіп, олардың мәдени, қоғамдық, әлеуметтік өмірдегі орнын, маңызын, бағасын нақтылауға ықпал етеді.

Мазмұндық-концептуалды ақпарат үнемі ашық көріне бермейтіндіктен, инсанның түрліше интерпретациялауына мүмкіндік береді.

И.Р. Гальперин ақпаратты толық түсіну үшін мәтін санаттарын санамалап көрсетеді: когезия (мәтін ішіндегі байланыстар); континуум (уақыт пен кеңістікте дамитын мәліметтер мен оқиғалардың ұласымы); мәтін үзіктерінің автосемантиясы (тұтас мәтін немесе оның бөліктерінің мазмұндарына қатысты мәтін үзіктерінің тәуелді және салыстырмалы түрдегі тәуелсіз формалары); мәтіннің модалдығы (ой предметінің субъективті-бағалаушы сипаттамасы); ретроспекция (оқырманды бұрынғы мазмұнды-фактуалды ақпаратқа апаратын тілдік өрнектерді біріктіретін мәтіннің грамматикалық категориясы); проспекция (мәтіннің келесі бөліктерінде хабарланатын мазмұндық-фактуалды ақпараттарды білдіру үшін түрлі тілдік формаларды байланыстыратын грамматикалық формасы); интеграция (мәтін тұтасымына қол жеткізу мақсатында оның барлық бөліктерін бір-бірімен ұластыру); аяқталғандық (бұл мәтін бөліктеріне емес, тек тұтас мәтінге байланысты ұғым) [5, 11-125бб.]. Осы құрылымды лайықты қабылдаған инсан санасында айтылыстық үлгілер түзіледі.

Мәтін сөзжұмсам қызметінің нәтижесі екені мәлім. Сөз (речь) қызметінің, адамның кез келген басқа қызметі сияқты, себебі мен мақсаты болады. Оның тақырыбы мақсат пен себепті айқындайды. Сөзжұмсамдағы тақырып бірлігі дегеніміз - айтылымдардың тақырыптарының байланыста болуы. «Тақырып дегеніміз - мәтіннің мағыналық мәйегі, мәтіннің шоғырланған және қорытындыланған мазмұны» [1, 17 б.]. Тақырыпты түйсінген адресат сол тақырыпқа қатысты сөздерді бағамдай алатын болады.

«Айтылыс мазмұны» ұғымы сөйлеу ақпараттылығы категориясымен байланысты. И.Р. Гальперин оны мәтінге ғана тән негізгі санат дейді де, ақпаратты екі түрге бөліп қарауды ұсынады: мазмұнды-фактуалды және мазмұнды-концептуалды. Мазмұнды-фактуалды ақпарат бізді қоршаған болмыста немесе қиял әлемінде болатын фактілер, оқиғалар, болып жатқан, өтіп кеткен үдерістер туралы хабарлайды. Мазмұнды-концептуалды ақпарат оқырманға мазмұнды-фактуалды ақпарат құралдары арқылы бейнеленген құбылыстар арасындағы қатынастар туралы, олардың себеп-салдарлық байланыстарын, олардың халықтың әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени өміріндегі маңыздылығы туралы жеке өзіндік түсінігін, ой-пікірін хабарлайды [50, 27-28 бб.]. Ақпараттың осы екі түрі мәтін тақырыбы және негізгі ойы деп аталады. Ал бұлар семантикалық жадыға айырықша әсер етеді. Мазмұндық-фактуалдық ақпараттан инсан сөз формасын сақтап қалса, мазмұндық-концептуалдық ақпараттан жалпы білімі, энциклопедиялық білімі қорланады.

Ендігі жерде сөйлеу әрекетінің ажырамас бір бөлігі саналатын айтылым үдерісіне қатысты психолингвистикалық, атап айтқанда, сөз өндіру мәселелеріне де біршама тоқтала кету қажет. Орыс тілінде «речепроизводство», «производство речи», «продуцирование речи» деп аталып жүрген бұл терминге балама ретінде қазақ тілі мамандары «сөз жасау», «сөз түзілімі», «сөз тудыру» «сөз жұмсау» т.б. тіркестерді қолданып жүргені бізге белгілі. Дей тұрсақ та, психолингвистикалық үдерістен хабардар адам сөйлеудің өзі бір «өндіріс» екеніне таласпас еді. Осыны ұғынғандықтан біз «сөз өндіру», «сөйлеу өндірісі» деген тіркестерді қолай көріп, тоқтадық.

Сөз өндіру – күрделі психика-физиологиялық үдеріс. Психолингвистика тарихының басқы кезеңінде (XX ғ. 60 жылдары) коммуникативтік үдеріс модельдері «кесек күйінде» тұтастай жасалған болатын. Бұл жалпылама теория бойынша, байланыстағы негізгі үдерістер ретінде «кодтау» және «кодты ашу» мәселелері, яғни сөйлеуші интенциясының қандай да бір мәдениетте мақұлданған код сигналдарына қайтіп айналатындығы, сондай-ақ мұндай сигналдарды тыңдаушының қайтіп интерпретациялайтыны зерттеуде басты назарда ұсталып, мұнымен С.Е.Осгуд, Т.А.Себек т.б. ғалымдардың арнайы қарастырғандығы белгілі [3, 203 б.].

Айтарман да, тындарман да қалай болғанда да белгілі бір ұлттың өкілі болады, сол ұлтқа тән, сол ұлт өкілдеріне түгелдей түсінікті сигналдарды қолдана отырып, өз мақсат-ниетіне сәйкес хабарламаны (сообщение) құрастырады. Мысалы, филологияда лингвистикалық терминдер, яғни күнделікті өмірде филолог емес адам «дыбыс» деп атайтын құбылысты филолог «фонема» деп, ал тіл ерекшелігін «диалект» деп айтады. Осы ауызша хабарламаны құрастыру сәтін - кодқа салу деп белгілейміз. Ал тыңдаушы сол сигналдарды қабылдап алады және мүмкіндігінше бара-бар түрде тәпсірлейді. Егер сөйлеуші кодқа салған ақпаратты тыңдаушы дұрыс, дәл түсінсе, яғни кодты аша алса, сөйлеу мақсатының орындалғаны. Егер біз кодты ашудың дұрыстығы хабардың

дұрыс қабылдануы десек, онда хабарды түсіну (дұрысында, қабылдау) кодты дәл ашумен түсіндіріледі, бастысы, хабар кодқа дұрыс салынуға тиіс.

Ал тыңдаушы алынған ақпаратты түсінбеуі, яғни кодқа салынған ақпаратты жеткілікті дәрежеде аша алмауы мүмкін. Ақпарат мол, күрделі болуымен байланысты оның бәрін түгелдей қабылдау қиындай түседі. Сондықтан жіберілген ақпараттардың ішінде коды ашылмаған сөздер болуы әбден мүмкін. Теориялық тұрғыда кодқа салынған ақпаратты (фактілік, эмоционалдық, коннотативтік т.б.) жүз пайыз деңгейінде ашу мүмкін емес. Ол - тыңдарман мен айтарманның білім қорына, ақпарат нысаны туралы хабардарлығына, сондай-ақ сөйлеушінің сөзді қолдану ептілігіне және сөйлеу жағдаятына байланысты. Осы кодқа салу мәселесі біздің жұмысымызда сөз өндіру үдерісіне, ал кодты ашу - сөзұғыным үдерісіне негіз болады.

Психолингвистикада Л.С. Выготский идеяларын бағдарға алу дәстүрге айналған. Оның айтылымды ойдың сөзге айналуы деп түсінуі, Л.С.Рубинштейннің сөздің ойдың тұжырымдалу барысында құрылып, қалыптасатыны туралы пікірлері ғылымда кеңінен таралған. XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап сөз өндіру (речепроизводство) үдерісі тікелей сөз арқылы ойлау үдерісімен тығыз байланыста қарастырылып келеді. М.М. Копыленко сонау 60 жылдары сөз туындату және жинақтау (порождение и синтез речи) ұғымдарының арасындағы айырмашылықтарды талқылап, мынадай қорытынды жасады: «Сөз өндірім – табиғи үдеріс және сөздер ағынына немесе басқаша бір материалдық символдарға айналуына дейінгі кезең болғандықтан, көмес өткерілетін үдеріс болса, туындату және жинақтау (порождение и синтез) - лингвистердің теориялық еңбектерінде немесе оқу құралдарында ғана кездесетін жасанды үдерістер» [2, 99 б.]. Лингвистикалық әдебиетте «речепроизводство» және «продуцирование речи» нұсқалары қатар, бір-бірін алмастыра қолданыла береді. Сөз өндіру үдерістерін тікелей көру, бақылау мүмкін емес, сондықтан олардың соңғы немесе аралық нәтижелері жөнінде ғана сөз қозғауға болады. Соңғы өнім деп мәтін, айтылыс немесе жекелеген сөзді айтамыз.

Сөз өндіру дегеніміз не екендігі туралы сұрақтың толық та нақты жауабын әдебиеттерден кездестіру қиын. Бұл мәселені азды-көпті немесе тіпті ауқымды көлемде сөз еткен ғалымдардың еңбектерінде де «сөз өндіру» ұғымының анықтамасын таба алмадық. Ал енді осы үдерісті белгілі бір үлгіге түсіруге тырысқан, оның әр түрлі модельдерін жасап ұсынған т.б. авторлардың еңбектеріндегі аталмыш ұғымға қатысты деректерді қал-қадарынша жинақтай келе, Қ.Ө. Айтмұхаметова сөз өндіруге (оның терминдеуінде - сөзтудырым) мынадай сипаттама (анықтама) берген екен: «Сонымен, сөзтудырым дегеніміз – сөйлеуші субъектінің белгілі бір ситуацияда орын алған белгілі бір жағдай, әрекет т.б. себептерге қатысты пайда болған ойын, коммуникативті ниетін білдіру үшін, өзінің аялық және энциклопедиялық білімдерінің ішінен керекті ақпаратты іріктеп алуы және сол ақпаратты тыңдаушыға дұрыс, дәл, нақты етіп жекізу үшін тілдік білімін, яғни тілдің құрылымын, тілдік дағдыны және норманы білу нәтижесінде жүзеге асыратын аса күрделі психика-физиологиялық процесс» [3, 28 б.]. Алайда, Қ.Ө.Айтмұхаметова, бәлкім, зерттеу бағыты институционалдық тілдік коммуникация болғандықтан, жоғарыда біз көрсеткен Л.С. Выготский пікірлерін арнайы зерттеуден тыс қалдырған.

Сөз өндіру сөйлеушінің сөздің коммуникативтік сапасын бағамдауының мәні зор. Бұл өз кезегінде сөзұғыным үдерісінің кедергісіз, дұрыс, прагматикалық деңгейде өтуіне әсерін тигізеді.

Көрнекті психолингвист А.А. Леонтьев инсанның сөйлеу әрекетін сөз арқылы ойлау үдерісімен байланыстырады, осы үдерістің әр түрлі кезеңдерінде орын алатын үдерістер мен бірліктерді теориялық тұрғыдан ұғындыру және нақтылау жолында зерттеу жұмыстарын жүргізді.

А.А. Залевская ділдік лексикон мен сөйлеу әрекетінің байланыстарын азды-көпті қарастырған зерттеушілер еңбектерінің ішінен хронологиялық тәртіп бойынша алынған үш модельді атап көрсетеді. Олардың біріншісі адамның ішкі лексиконын, оның бірліктерінің мәнін, ерекшеліктерін анықтау мақсатымен жасалған және нақты эксперименттер нәтижелеріне сүйенеді [4]. Шетел тілінде сөйлеу әрекетін үйретуге арналған екінші модель айтылысты қалыптастыру мен тұжырымдаудың психологиялық механизмдерін талдауға негізделеді [5]. Сөз өндірудің синтаксистік механизмдеріне баса назар аударылған үшінші модель афазия (бұзылыс) барысындағы сөйлеудің бұзылуына байланысты зерттеулердің қорытындысын жасайды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жақыпов Ж.А. Қазақ тілінде сөйлеуді үйретудің психолингвистика-лық кейбір қырлары // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. –2004. – №4. – Б. 22-25.

2. Жақытов Ж.А. Қазақ тілінде сөйлеуді үйретудің кейбір психолінгвистикалық қырлары // Мемлекеттік тілді үйрету жолдары: теориясы мен тәжірибесі. Ғылыми әдістемелік семинар материалдары. – Астана, 2004. – Б. 152-157.
3. фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – 398 с.
4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М., 1965. – 271 с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II. – Москва: Просвещение, 1968. – 551 с.
6. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Сексенова З.А.

ПРОИЗНОШЕНИЕ И ОСМЫСЛЕНИЕ В РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Поскольку в статье рассматриваются теоретические проблемы становления, развития психологической лингвистики, достигнутые в диссертационной работе результаты дополняют теоретические основы, принципы когнитивной лингвистики, прагмалингвистики, языкового соучастия.

Seksenova Z.A.

PRONUNCIATION AND COMPREHENSION IN SPEECH ACTIVITY

Annotation. Since the article discusses the theoretical problems of the formation and development of psychological linguistics, the results achieved in the dissertation work complement the theoretical foundations, principles of cognitive linguistics, pragmalinguistics, and linguistic complicity.

ӘОК 81'367

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» Академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУШІ

Аңдатпа. А.Байтұрсынұлы қазақ лингвистикасы терминдерін негіздегенде қазақ тілінің дыбыстық құрылымын сипаттауда фонологияға дейінгі түсінікті ұстануы бүкіл терминология жүйесін жасауға сеп болған. Ол тірек етерлік не дайын теория, не нақты лингвистика тәжірибе болған емес. Нәтижеде лингвистиканың жаңа терминдері және оның мағынасы көңілге жатталып, көкейге қонып жатады.

А.Байтұрсынұлы – ана тілінде сауат ашуға арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтар авторы, сондай-ақ қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдардың иесі.

Әліппелері: Оқу құралы. Қазақша алифби, I кітап, Орынбор, 1912;

Әліп-би. Жаңа құрал, Қызылорда, 1928; Сауат ашқыш. Сауатсыз үлкендер үшін, I кітап, Семей, 1926;

Оқулықтары: «Тіл –құрал», Орынбор, 1914; Қызылорда, 1925; Орынбор, 1915; Қызылорда, 1925;

Оқу құралы; Баяншы (Қазақ мұғалімдері үшін, Қазан, 1920 – әдістемелер мәселелерін қарастырған)

Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы (қазақша – грамматика, араб сөзі). 1914ж. Грамматика деген атауға немесе терминге фонетика, лексикология, морфология, синтаксис салаларын біріктірен. Бұл қазіргі таңда дұрыс. Бұрын лингвистер грамматикаға фонетика мен лексикология салаларын енгізбей келген, соңғы жылдары қазақ тілінің грамматикасы деп атайды, өйткені қазақ тілі салаларының негізгі нысаны, тұлғасы – СӨЗ. 1914 және 1925 жылғы басындағы «Тіл – құрал» оқулығын салыстырғанда «Алғысөздің» өзінде айырмашылық бар. 1914 жылғыда: «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат» – дейді. Ал 1925 жылғыда бұл жоқ, өйткені 1914 – 1925 жылдар арасында «Тіл – құралдың» аты да, заты да қазақ жұртына жат көрінбек түгілі етене

жақын, баршаға мәлім дүние болып кеткен-ді. Сонымен қатар «Тіл – құрал» оқулығының алғашқы басылымында Ахаң *әріп* пен *дыбыс* деген атауды ажыратпай, *дауысты әріп*, *дауыссыз әріп* деп қолданған, ал кейінгі басылымда дауысты, дауыссыз болатындар әріп емес, *дыбыстар* екенін түсініп, түзетеді.

Қазіргі кездегі әліпбидегі негізгі қағида, ұстаным(принцип) – «бір дыбыс – бір әріп» жазу дәстүрінің негізін салған бастамашы дыбыстардың топтастырылуында да (классификациясында) өзгешеліктер бар:1914 жылғы басылымда *у* мен *й* дыбыстары жартылай дауыстылар деп түсіндірілсе (берілсе), ал 1925 жылғы басылымда *у* мен *й* дауыссыздардың қатарында берілген.

Кирилицаға негізделген қазақ әліпбиіндегі *у* дыбысы түркілік емес, дауысты *у* дыбысы *уу*, *уу*, *ыу*, *іу* дыбыс тіркесінен жасалынған. Қазіргі қазақ тілінде бірде дауысты, бірде дауыссыз. Сол себепті Аханнның жарты дауысты деуіне негіз бар. Қазірге әліпбиде «*у*» дыбысы дауыссыз болғанда үнді дауыссыз дыбыстар тобына жатады, өйткені үн басым яғни дауыстыға жақын.

1914 жылғы басылымда *р, л, м, н, ң* (қазір үнді дауыссыздар), *ж, з* дыбыстарын ұяң дауыссыздар деп көрсетсе, ал 1925 жылғы басылымда *м, н, ң* дыбыстарын ұяң дауыссыздар деп атайды. (Аханнның ұяң деп атағаны осы күнгі үнді немесе сонор дыбыстар дегені.)

Үнді – р, у, й, л, м, н, ң; Ұяң – б, в, г, г, д, ж, з

Яғни үндестік заңын қатаң сақтаған.

Сонымен қатар Ахаң басылымында үндестік заңын сақтай отырып «*и*» дыбысын *ый, ій* дыбыс тіркестерімен яғни айтылуы мен естілуін (артикуляция мен акустикалық физиологиясын) негізге алған, сондай – ақ «*у*» дыбысын дан *ұу, уу* дыбыс тіркесімен және ауыспалы шақтық есімшенің *-тын, -стын, -тін, -етін* жұрнағын үндестік заңына сәйкестендіріп –*тұн, тұн* түрінде қолданған:

<i>Қазіргі орфографиялық норма бойынша жазылып жүрген сөздер</i>	<i>А.Байтұрсынов оқулығында</i>
<i>сурет</i>	<i>Сүгірет</i>
<i>дәреже</i>	<i>Даража</i>
<i>Және</i>	<i>Жана</i>
<i>Өйткені</i>	<i>Үйткені</i>
<i>Сөйткені</i>	<i>Сүйткені</i>
<i>Өйтін, сөйтін</i>	<i>Үйтін, сүйтін</i>
<i>Хат, хабар, халық</i>	<i>Қат, қабар, қалық</i>
<i>Лақ</i>	<i>Ұлақ</i>
<i>Ру</i>	<i>Ұру</i>
<i>Рас</i>	<i>Ырас</i>
<i>Смайыл, Смағұл</i>	<i>Ысмайыл, Ысмағұл</i>

Сиыр – сыйыр

Қиын – қыйын

Буын – бұуын

Гүіл – гүүіл

Баратын – баратұн

Келетін - келетұн

Я, Ю әріптері *йа, йу* таңбаларымен берілген:

аяз – айаз,

сая – сайа,

қою – қою.

Ахаң грамматикасында жіктік жалғаудың II жағының тұлғасы қазіргідей -сын, -сің емес, -сын түрінде берілген:

Сен барасын.

Сен не сұрап тұрсың.

Орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген басқа сөздер ауызша қалыптасы (артикуляция – акустика) негізінде берілген:

Цифр – сипыр

Кооперация – кәператсийе

(Халық тіліне, естілуіне, жазылуына ыңғайлы болғандықтан Ахаңның әдістемесі де, оқулықтары да қазақ жұртшылығына етене жақын болып кеткен).

Я,Ю әріптері **йа, йу** таңбаларымен берілген:

аяз – айаз,

сая – сайа,

қою – қойу.

«Екінші Алтынсарин» А.Байтұрсынов қазақ жазуына сәйкес графика түзу, жазу тәртібі – емлені жасау, қазақша сауат ашатын «Әліппе» жазу, қазақ тілі мен әдебиетінпән ретінде қазақ тілінде тұңғыш баяндаушы ғалым.

1910 жылдан бастап қазақ жазуының графикасымен айналысып, өзге түркі халықтары секілді қазақтар да қолданылып отырған араб таңбалары таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы емле екенің біліп, оны қазақ тілінің дыбыс жүйесіне икемдеп, қайта түзуді қолға алады (1912ж. Төте жазуға негізделген араб әліпбиі). Ол үшін ең алдымен қазақ тілінің фонетикалық құрамын реттейді. Яғни, араб графикасын қазақ жазуы үшін төмендегіше лайықтап алуды ұсынады:

1. Араб әліпбиіндегі жуан дыбыстылардың таңбаларын алмау;

2. Қазақ тіліндегі: ы,е,и,о,ұ,у дыбыстарының әрқайсысына таңба берілген; (Көне түркі тілінде «а» – ның жіңішке нұсқасы «е» дыбысы болған, кейін араб тілінің әсерінен «а» – ның жіңішке нұсқасы-«ә»). Қазіргі әліпбиде «е» – нің жуан нұсқасы болмауы, ол тарихи құбылысқа байланысты.

3. К,г дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі ә,е,і,ү дыбыстарымен айтылатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекше таңба қою. Бұлайша түзелген әліпбидің сауат ашудың дыбыс жүйесі әдісіне сай келетіндігі байқалады.

Ахаң көрсетіп бергендей, қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында төл сөздерден басқа кірме сөздер соңында келетін к,г дыбыстарынан қосымша жіңішке жалғанады: педагог+ке, актив+ке (сөз буынының жуан, жіңішкелігіне қарамай). «Тіл–құрал» тұңғыш оқулық және де бастауыш мектептің 4-5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанымен, құрлымын талдап, жүйелеп, топтап берген қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың бастау болды. Яғни «Тіл–құрал»-қазақ тіл білімі ғылым саласының оны тіліміздегі бастамасы және дұрыс жазылған бастама. Өйткені қазақ тілінің дыбыстық құрылымның топтастырылуы (классификациясы) да сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуды да, сөйлем түрлерін ажыратуды да күні бүгінге дейін Ахаңның оқулықтарының негізі сақталып келеді. Тілдік әр категорияның топтастыруынан бастап бүкіл терминдеріне дейін қазақ мектеп грамматикаларынан Ахаңның оқулықтарының ізін көруге болады.

Қазақ тілін талдауда ерекше атап өтетіні, Ахаңның термин жасаудағы іс-әрекеті. Қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша термин ұсынған. Осы күнгі қолданылып жүрген зат, сын, сан есім, есім, есімдік, етістік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, сөйлем, қаратпа сөз, қыстырма сөз, леп белгісі, сұрау белгісі, т.т.. Лингвистикалық ғылыми терминдердің баршасы А.Байтұрсынов жасаған терминдер.

Тілдік категорияны дәл білідіретін «пән» сөзі-күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан өміршеңдігі.

Ахаңның термин жасаудағы негізгі ұстанған ұстанымы (принципі)-ең алдымен қазақ тілінің өз мүмкіншіліктерін пайдалану болды.

Ахаңның интернационалдық терминдерден де бас тартпағанын айта кету керек. Мысалы, грамматика, фонетика, морфология деген халықаралық терминдерді қолданған. Және де халықаралық терминдерді орыс тіліндегі қабылданған нұсқасында да қолданған: проект, дума, депутат, фракция, фельдшер, микроб, флот, корпус, солдат, завод, телефон, телеграм.

Ахаң орайы келгенде өлең шумағында да еуропалық термин сөзді қолданған:

Бергенге ұжмақ,

Бермесе дозақ.

Деп үйретер халыққа,

*Ұжмақтың кілтін
Алданың мүлкін
арендаға алып па?*

(«Басында сәлде ауызында алда(алла)» молдалар туралы) л-д дыбысының ауысуы.

«Тіл-құралды» қазақ тілі-түркі тілдерінің бір тарауы екенін, дүниедегі жұрттың тілі үшке бөлінетінін (түбіршек тіл, жалғамалы тіл, қопармалы тіл) көрсеткен.

Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей аяғына жалғау қосылып өзгеріледі. Жалғау екі түрлі:

Бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын өзгертпейді (*тысқарғы жалғау*);

Екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді (*ішкергі жалғау*).

Сондықтан да тысқарғы, ішкергі жалғау деп аталады (А. Байтұрсынов).

«құлақ» деген сөзге –тың жалғауын қоссақ, құлақтың болады. Тұлғасы өзгерді, мағына өзгерген жоқ (*тысқарғы жалғау*).

құлақтың дегенде бастың мүшесінің атын көрсетеді.

Егер *құлақ* сөзіне –шын жалғауын қоссақ, *құлақшын* болады. Тұлғасы да, мағынасы да өзгереді (*ішкергі жалғау*).

құлақ бастың мүшесін көрсетуші еді, ал құлақшын болған соң басқа киетін киімнің атын көрсетіп тұр. Міне, сондықтан –тың жалғауы тысқарғы жалғау, шын жалғауын ішкергі жалғау.

Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып, тізу үшін қажет, ал ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден-сөз туғызып, көбейтіп, тілді байыту үшін қажет.

Жалғауды мектепте оқыту әдістемесін де көрсетіп берген.

Бірінші жылдықта-үшкергі жалғау

Екінші жылдықта-тысқарғы жалғау

Үшінші жылдықта-сөзді дұрыс тізіп сөйлеу, әсіресе дұрыс жазу.

Сөз тұлғалары :

Түбір сөз

Туынды сөз

Қос сөз

Қосалқы сөз

Қосымшалар

Қосалқы сөз –дегеніміз сөз емес, өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда жеке мағына шығатын сөз: да, ғой, ғана (мал да, жан да, солай ғой, осы ғана).

«У» жұрнағы. Түбір сөздің аяғы дауысты дыбыс болса, осы күйінде бір «у» болып жалғасады:

Қара – қарау

Аса – асау

Өте - өтеу

Түбір сөздің аяғы дауыссыз дыбыс болса, «**ыу**», «**іу**» болып жалғасады:

Бар – барыу (бару)

Кет – кетіу (кету)

Түйіндей келе, А. Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған ұстаз, балаларға лайықты тілмен жазған, тәрбиелік мәні бар жұмбақ-жауаптарды, мақал-мәтелдерді, шағын өлең мәтіндерін орынды қолданған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Байтұрсынов. *Тіл тағылымы. Алматы. 1992.*

2. Байтұрсынов А. *Ақжол. А., 1991.*

3. Сыздықова Р. А. *Байтұрсынов. Алматы., 1990.*

Сембиев К.З.

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВИЧ - ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. При обосновании терминов казахской лингвистики А. Байтұрсынұлы в описании звуковой структуры казахского языка заложено понимание вплоть до фонологии, что способствовало созданию всей системы терминологии. Он не был ни готовой теорией, ни реальной лингвистической практикой. В результате будут изучены новые термины лингвистики и ее значения.

Sembiev K.Z.

AKHMET BAITURSYNOVICH - RESEARCHER OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. When substantiating the terms of Kazakh linguistics A. Baitursynuly in the description of the sound structure of the Kazakh language, an understanding is laid down up to phonology, which contributed to the creation of the entire system of terminology. It was neither a ready-made theory nor a real linguistic practice. As a result, new terms of linguistics and its meanings will be studied.

ӘОК 81'367

Смайылова С.С.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
sayagul_1976@mail.ru

ТҰРМЫС-САЛТҚА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тілі синтаксисі функционалдық бағытта көп аспектілі ғылым ретінде даму үстінде. Ал бұл күндері грамматика саласында қарастырылып келе жатқан еңбектерде жалпы құрмалас сөйлемнің түрлері туралы мәселелер болмаса, оның белгілі бір форма арқылы ғана жасалатын арнайы түріне нақты тоқталатын, сондай-ақ сабақтас құрмалас сөйлемдердегі үнемдеу құбылысы сол қалпы қарастырылмай келеді.

Тұрмыс-салтқа байланысты сөз және сөз тіркестері көркем шығармаларда қолданылғанда өткен өмір шындығын реалистік тұрғыдан суреттеу және одан белгілі бір мағлұмат беру мақсатында қолданылады. Тіліміздің сөздік қорынан кейбір сөздердің көнеріп шығып қалуы, ал кейбір жаңа сөздердің туып отыруы-халқымыздың өмір тіршілігімен, өндірісімен, шаруашылығымен тікелей байланысты. Сондықтан тіліміздегі сан алуан сөздерді халқымыздың басынан кешірген өмірі мен мәдениетті шаруашылығының айғағы деуге болады. Халқымыздың негізгі тұрмыс-тіршілігі еңбек шаруашылық кәсібі, оның ішінде мал шаруашылығы болған.

1. Жексен қорасының үстіне қаптаған сиыр, түйе, жартастан жоғарылай қонған көп үйлі ақ ауыл түтіні будақтап, қой, қозысы шұбартып, бықып жатыр. (11 т., 72 б.).

2. Сол арада қазыққа бұйдалап шегеріп қойған бір үлкен, биік қора атап жатыр. (1 т., 12 б.). Анау көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл (111 т., 12 б.). Төрт түлік мал - қазақ халқының күн көрісінің, шаруашылығының негізгі саласы. Ол сауса сут, сойса ет, кесе киім, мінсе көлік болған. Сондықтан халық малды аса қадірлеп, оны өсіруге, бағып-қағуға ерекше көңіл бөліп отырған. Сөйтіп, қазақ халқының ертедегі тұрмыс тіршілігін мал шаруашылығынан көреміз.

Сонымен бірге, бұл романда халқымыздың сол кезеңдегі өмірінен, тұрмыс-салтынан, күнделікті тіршілігінен хабар беретін бірқатар сөздер мен сөз тіркестерін мысалға келтіруге болады.

Осы мысалдарда кездесетін түндік қыстау, қалың нөпір атаулары халқымыздың тұрмыс-жағдайынан хабар береді. Түндік-киіз үйдің шаңырағының үстіне жабылатын төрт бұрышында байланған жіп бар киізден болмаса басқа нәрседен жасалған зат дегенді білдірсе, қыстау - қыстап шығуға арналған мекен-жай, тұрғын үй, қора-қопсы. Жылдың ең суық мезгілін өткізіп, қыстап шығатын жер деген мағынаны береді. Ал қалың нөпір топталып бірігіп шашырамай, иіріліп көшуді айтамыз. Түндік қыстау деген сөздер қазіргі сөздік қорымыздан шыққан жоқ әлі, де ауыл шаруашылығы кәсібінде қолданылады.

Енді үй шаруашылығындағы тұрмыс-жағдайды білдіретін біраз сөздер мен сөз тіркестеріне тоқтап өтейік. Шығарма тілінде ұранқай, - там деген атаулар кездеседі. Ертеде халқымыз көшіп-қонуға лайықты, ықшам киіз үй пайдаланумен бірге, қыста қыстап шығуға арналған, кірпіштен салынған тұрғын үйлері де болған. Осы кірпіштен салынған үйді олар тап деп атаған. Ар уранқай қазақтың қонақ үйінің бір түрі болып табылады.

Сол сияқты кілемнің тақтасы, бөстек сеңсең бөстек тайтері және т.б. атаулар баршылық.

Бұлармен қоса, үй жиһаздарын, ыдыс-аяқтарын білдіретін атауларға кебеже, жүк аяқ шымылдық бесік тай қазан,- қамыс, тегене деген сөздер мен сөз тіркестерін де жатқызамыз. «Жук

аяқ» деп үй ішінде жүк астына қоятын, жүкті жерге тигізбеу үшін төрт аяғы ағаштан жасалған затты айтады.

Ал ағаштан сырлап істелген, бұрын тамақ сақтайтын, ішіне түрлі заттар салатын ыдыс немесе кішкенте түйеге шендеп, ішіне жас балаларды отырғызатын сандықты кебеже деп атаған.

Ертеде үлкендердің немесе жастардың жататын орнына, керуерт тұсынаузын әртүрлі шымылдықтар іліп қойған. Келін түсіргенде де ол алғаш құрбыларымен шымылдық ішінде көрінбей, жасырынып отыратын салттар болған. Ал енді мына мысалда кездесетін:

Оң жаққа үлкең сүйек төсек кіргізді. Үстін көмкерумен, қара кілеммен тегістеп жатыр - дегендей көмкеру – құс төсектің, төсекке кілемнің астынан салынатын зат ретінде қолданылады. Көмкеру-көрпе емес, төсектің ең астыңғы төсеніші сияқты. Бұл шаги, дурия, жібек теріз дес қымбат маталардан істелетін көрінеді.

Шығармада адамның елу, қазақ болу жағдайына байланысты деп сеп жию, септің жасауы, септі тарату, септі бұзу сияқты сөз тіркестері кездеседі. Этнографиялық сеп атауы өлген адамға жиылған, буылған жасау мағынасында қолданылады. Сеп - жасау. Яғни, қаралы жасау, қаралы тең мағынасында. ал, сірә, ерте заманда өзі жеке тұрып, өлген адамның артын күтуге байланысты да, сондай –ақ ұзатылған қыздың жасауы мығанасында да жұмсаса керек. Ал сеп басқа бір сөзбен тіркесе айтылғанда, еліктің артын күтуге байланысты ғана қолданылады.

Сөйтіп, ертеде сеп - жасау қаралы жасау, буылған жасау, тең мағынасын білдірген екен. Адам өлгеннен кейін оған қаралы сәнді, мал жасау жиған қымбат бұйым атаулыдан жиған. Бұл сеп, жасау кейін өлген, қайтыс болған адамға бір жыл толғанда «Бейбіше - түркі тілдес халықтардың тұрмыс-салтында, семьялық дәстүрінде қалыптасқан жұбай лауазымы. Бай, бише деген екі сөздің бірігуінен шыққан. Бай - күйеу, семьяның басы, үлкені бише - оның жұбайы, жанкүйер ақылшысы, үй ішінің өміршісі деген ұғымды білдірген.

Өткен ғасырда қазақтың башонжарлары, үстем тап өкілдері өздеріне әйелдікке үстін- үстіне үш-төрттен алған.

Ертеде қазақ халқы аңшылықпен көп айналысқан. Оны кәсіп еткен. Құс салып, тазы ертіп, тау-тасты кезген. Серілік құрған. Осыған байланысты аңшылықты сөз ететін атаулар көптеп кездеседі. Салбурын деген сөзді алатын болсақ, бұл суық кездегі аңшылық дегенді білдіреді.

1. Бұл өңірдің аңшылары күздің осы шағында, сондай аңшылық жолына «салбурынға» аттанушы еді. (1 т., 674б.).

2. Оның үстіне аңшылықпен бұдан бұрын да екі қыс сал бурында болған, жол көрген ысылған сияқты. (1 т., 635 б.).

Яғни, салбурын, салбурын ұру деп ауылдан алысырақ жерде бірнеше күн қона жатып, аң аулауды айтады. Салбурынға, әдетте бірнеше адам боп бірігіп шыққан. Ендігі аңшылыққа катысты бір сөз-сонар. Сонар кейде қансонар болып та қолданылады. Бұл жаңа жауған ұлпа қардан кейінгі аң аулауға шығатын мезгіл деген мағынаны білдіреді.

Қансонар - алғашқы қардан кейінгі тым -тырыс уақыт деген мағынада. Сонар, қансонар, қалың қар түскендегі аңшылық келтірілсе, ал келте - сонар қыбық қар кезіндегі аңшылық катысты қолданылған. Мысалы:

1. Бұл күнде сыртта бірнеше рет қар жауған, түн асса сонар болады. (1 т., 225 б.).

2. Әлі қалындап қар түскен жоқ бірақ келте сонар боп, таңға жақын жауатын не жуқалаң қырбық қар, не қылау күн саятшылыққа қызыққан қалпынан тез суынды. (1 т., 273)

Қылпылдап отыратын шақшақ елестеп еді. (1 т., 325 б.). Яғни, ертеде аңшылар қолдарына құс ұстап, асырап, баптап, оны аңға шыққанда қоян, түлкі ұстауға үйреткен, аңға шыққанда, Ис-эрқашан өзімен бірге ала жүрген. Осы қуаққа байланысты түлек түлету деген де шығармада сөздер кездеседі. Бұл қусты түлету, 1 бап, күтім дегенді береді. Сонымен бірге, аңшылық дәстүрлі біз құсбегі, қызылшы, қызылдату деген атаулардан да кәреміз.

Құсбегі - құс күтімінің, құс бабының шеберлі, білгірі. Яғни, жыртқыш құстарды қолға үйретіп асырайтын, оның күтімін білетін адам.

Қызылшы - бүркіт ұстаған, нағыз аңшының өзі емес, аңшының тек қасында жүріп, аңшылықты қызықтаушы адам. (). Қызылдату - тамантандыру дегенді білдіреді. Бұларды мына мыналардан байқауымызға болады:

1. Қарашегір еңірі құсбегілер қолынан шығып келген. (1 т., 625 б.).

2. Қолдарында бүркіт жоқ екі кінәларын мойындарына алды. (1 т., 349 б.).

3. Болат қанат қыранын азғантай қызылдатты алды.

Бұл мысалдардан біз құсты баптайтын адамды - құсбегі деп атайтынын, аңшының қасында

жүріп шыққанда аңының етін шалық бермей тек қызылдатып алуын көреміз. Яғни, бұл аңшылықтың өзі ертеде салт болған.

Томаға, томаға тарту, балдақ атаулары да аңшылық кәсібіне жатады. Бүркіттің көзін жауып қоятын бас киім тәрізді жамылғы - томаға деп аталады. Саятшы мұны бүркітін аңға қосарда сыпырлып алады. Томаға тарту деп осыны айтады. Балдақ аңшы қолындағы бүркіт қондырғы, яғни бүркіт қонып отыратын құрал. Ертеде аң аулап жүрген адам олжалы болғанда оны осында еріп жүрген адамға немесе кезіккен жолаушыға беретін, салт болған. Бұл қанжыға байлау деп аталады. Бұл да аңшылыққа байланысты қалыптасқан. Мысалы:

1. Екі сарала қазды екі ағасының қанжығасына байлап берді. (I т., 10 б.).

Сыбаға бір атадан тараған ағайын-туыстардың үлкен, қарашаңырақта отырған жасы үлкенге, сый адамдарға арнап берілетін дәмі. Бұны, әдетте, ет түрінде ейелдер жағы әкеледі. Жылына екі рет әкеледі. Этнографиялық сипаттағы осы сыбаға сөзінің нені былай:

1. Осы абысын, жеңге, келін атаулының машығы - жылына екі мезгілі Құнанбай үйіне сыбаға әкелуші еді. Бір сыбаға көктемде. Қыстай қыдырып араласа алмай жүрсе, жазғытұры ең сыбайлас алғаш қонғанда, қыстап шыққан сүрлерін әкеледі. Екінші рет қазіргідей қыстау-қыстауға айырыла көшерде әкелетін. (I т., 66 б.).

2. Келін түскені үлкен бәйбішесі Күнкенің аулы еді. Мұнда бүгін сыбаға әкелген әйел қонақтар көп екен. (I Т., 67 б.).

3. Еркектер төрге кеп отырған соң, тек таңшолпан ғана:

- Мына шешелерің, жеңгелерің сыбаға әкеп, енді торалғалы отыр, қарағым, - деді. (I Т., 67 б.). Яғни сыбаға арнаулы қонақасы болып табылады. Бұл да сол кезеңдегі тұрмыс-салттың түрі. Қыстан қалған сүр етті ағайын туғандарына сый адамдарына арнап апаруы екен.

Сөйтіп, келтірілген мысалдар қазақ халқының ауызекі сөйлеу тіліндегі тұрмыстық лексикаларының нұсқаларын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балақаев М., Сыздықова Р., Жампейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, «Мектеп», 1968, 29-22 бет.

2. Барлыбаев Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. Алматы, «Мектеп», 1978, 128 бет.

3. Баскаков Н.А. Развитие языков и письменности народов СССР // Вопросы языкознания. 1952, 3, 29 бет.

4. Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Алматы, «Мектеп», 1976, 3 бет.

5. Болғанбаев Ә. Қазақ тілі лексикологиясы. Алматы, «Мектеп», 1979, 3 бет.

Смайылова С.С.

СЛОВА И СЛОВСОЧЕТАНИЯ СВЯЗАННЫЕ С ОБРЯДОМ

Аннотация. В статье рассматривается синтаксис современного казахского языка как многоаспектная наука в функциональном направлении. А в наши дни в области грамматики, если в рассматриваемых работах нет вопросов о типах общего составного предложения, не рассматривается вопрос о его особом типе, который создается только через определенную форму, а также явление экономии в смежных составных предложениях.

Smailova S.S.

WORDS AND PHRASES ASSOCIATED WITH RITES

Annotation. The article considers the syntax of the modern Kazakh language as a multidimensional science in a functional direction. And nowadays, in the field of grammar, if in the works under consideration there are no questions about the types of a general compound sentence, the question of its special type, which is created only through a certain form, as well as the phenomenon of economy in adjacent compound sentences, is not considered.

Сулейменова Р.С.
МК-20-1 тобының магистранты
riza_231979@mail.ru
Касетова Н.К.
п.ғ.м., аға оқытушы
k-nasihath@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы,

1960-1980 ЖЫЛДАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТАҚЫРЫПТАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. 60-80 жылдардың прозалық шығармаларындағы ұлттық болмыс, ұлттық дүниетанымның тарихи-әлеуметтік негіздерін бағалау, жазушылар қолтаңбаларына тән көркемдік әдіс-тәсілдерге талдау жасау, қазіргі замандық таңдаулы қазақ прозасының тарихынан алатын орнын белгілеу, олардың авторларының суреткерлік қолтаңбаларының әрқайсысының өзіне тән көркемдік ерекшеліктерін айқындау.

Төл әдебиетіміздің жүріп өткен жолы ұлт өмірінің қат-қабат белестерімен ажырағысыз байланыс-бірлікте болып, ел тағдыры мен тіршілігінің айрықша белесіне айналуымен қатар, соған сәйкес өзінің де толысу, тұлғалану немесе тоқырау кезеңдерін бастан өткергені белгілі. Сөз жоқ, әдебиеттің ұлттық сипаты оның көзге бірден көрінетін айдар-айшықтарымен ғана емес, керуен-керуен дәуірлер көшінде желісі үзілмей жалғасып келе жатқан ішкі болмыс-бітімі мен тылсым табиғатынан да танылуы тиіс.

Ал болмыс, Шәкәрімше, рухтың көрінісі. Шәкәрім болмысты шартты түрде үшке бөледі: бірінші – материалды болмыс немесе табиғи болмыс, екінші – әлеуметтік болмыс, үшінші – рухани болмыс. Дәл осы рухани болмысты Шәкәрім дүние бірлігінің негізі деп біледі. Сондықтан да 60-80 жылдардағы қазақ прозасында осы рухани болмысты ұлттық идея негізінде кейіпкер болмысы арқылы ашуға деген ұмтылыстар кеңінен өріс алды.

Ұлттық идеяның ең бір құнарлы ағыстары ұлттық тәуелсіздік жолындағы азаттық күрестен бастау алатындығын жіті аңғарған қаламгерлер замана қайшылықтарын, қоғам шындығын тартымды сюжеттік желілерге арқау ете білген, сол арқылы тұтас бір кезеңнің тарихи дамуын алдымызға жайып салады.

Бұл тарихи кезең ең алдымен қазақ ұлтының басынан өткен ірі-ірі саяси, қоғамдық-әлеуметтік оқиғалармен терең тамырласып жатыр. Демек, тарихи шындық пен ұлт тағдырының біте қайнасып, іштей сабақтасуы бірінші кезекте әдеби кейіпкерлердің көркемдік болмыс-бітімінен, олардың іс-әрекетінен, жан-дүниесінен аңғарылады. Әсіресе осы бағытта қаламгерлер ізденісі жемісті көрінеді.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдар аралығында қазақ прозасының қол жеткізген көркемдік ізденістерінің ұлттық құндылықтарымызға қаншама үлес қосқандығы туралы ой-пікірлер соңғы жылдары жарық көрген қазақ авторларының сан алуан талдау, зерттеу және әдеби-сын еңбектерінде жиі-жиі көтеріліп жүр.

Ұлттық деңгейдегі тақырыптардың да көбірек көтерілгендігі осы кезең аралығы болды. Осы уақыт аралығында жарық көрген көркемдік сапасы әрқелкі және тақырыптық тұрғыдан қарағанда да әр алуан, әр бағыттағы туындылардың басым көпшілігіндегі қарапайым халық өкілдері түрлі сипатта көрінеді. Ұлттық өнеріміздің, ұлттық руханиятымыздың тарихындағы осынау қарапайым жандардың әдебиетімізде, оның ішінде қазақ прозасында кеңінен орын алуы кездейсоқ емес. Олардың қатарына қазақ халқының басынан кешкен тарихи кезеңдерін бейнелейтін І. Есенберлиннің «Көшпенділер», Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі», Ә. Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры», М. Мағауиннің «Аласапыран», Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Т. Әлімқұловтың «Сейтек сарыны», және т.б. шығармаларды жатқызуға болады.

Бұл кезеңдегі әдебиеттің жаңаша келбет танытуына ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрлердің ықпалымен қатар, саяси-әлеуметтік жағдайлар да әсер етті. 60-жылдардың басына қарай басталған оң өзгерістер, басқарудың әкімшіл-әміршіл тетіктерінің сәл босануы қоғамдық сана серпілісін тудырды да, әдебиетке өз әсерін тигізіп, шығармашылық еркіндікке жол аша бастады. Қоғамға, адамға деген жаңаша көзқарас ұлттық әдебиетімізде ғана емес, коммунистік идеологияның аяғы жеткен геосаяси аймақтағы әдебиеттің барлығында өріс алды.

Бұдан бұрын қазақ халқының рухани болмысы мен ұлттық келбеті ғасырлар бойы қалыптасқан өнерінде, әдебиетінде, фольклорында, мифологиялық дүниетанымында, этнографиясында айшықталып өрнектеліп келді. Өйткені әр халықтың рухани дамуы барысында ұлт мәселесінің өзгеріп, өмірлік тәжірибелерімен байытылып отыратыны белгілі.

Сондықтан да осы кезең прозасында тарихи сана проблемасы арқылы замандастар өмірін таразылау, олардың рухани келбетіне үңілу, бүгін болып жатқан өзгерістер себептерін өткенге оралу арқылы пайымдау көптеген қаламгерлерге тән сипат болды. Олар ұлт болмысын оның жеке ғұмырының тарихына үңілу барысында көрсетуге тырысты.

Ал ұлттық идеяның ең басты тірегі – тәуелсіздік. Осы тәуелсіздік идеясы, қазақтың өткен ғасырлардағы азаттық жолындағы күресі 60-80-жылдар прозасында қаламгерлеріміздің алдынан ең бір арналы ойларды айтуға, іргелі көркемдік жинақтауларға жол ашты.

Осы кезеңдегі қазақ сыны мен әдебиеттану ғылымы да бұл туындыларды ескерусіз қалдырмай, кеңінен сөз етіп, талдау, талқылау өзегіне негіз етті. Қазақ қаламгерлерінің халық тағдырын арқау еткен туындылары елімізге егемендігіміз, тәуелсіздігіміз орнағаннан кейінгі кезеңде де жарық көріп, оқырман назарына ұсынылды. Енді қазақ тарихының бір ғасырға жуық жазылмай, айтылмай келген ақтаңдақ беттері ұлттық құндылықтарымыз қатарында қазақ әдебиеті туындыларының арқауына айнала бастағандығы қаламгерлеріміздің шығармашылығына жаңаша серпін берді, жаңаша ізденіс мүмкіншіліктерін ашты. Өз кезегінде, яғни, еліміздің тәуелсіздігін алғанға дейінгі уақыт аралығында дүниеге келген прозалық туындыларымыз туралы, олардың ұлттық болмыс-бітімі жайлы әдеби-эстетикалық, сыни пікірлерінде көрініс берді.

Сондықтан да шеберлік мектебінен тағылым алған жазушылар Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, Б. Соқпақбаев, Ә. Нұршайықов, С. Мұратбеков, О. Бөкей де, олардың зерттеліп отырған шығармалары да кейіпкер болмысын қарапайым қазақ даласынан іздейді.

Кеңестік дәуірдің айнасы болып келетін 60-80 жылдарындағы көркем өнердегі таптық доктрина, «социалистік гуманизмге» негізделген «жаңа адам» бейнесін жасау талаптары әлі де күшін толық жоймаса да, бұл жасанды ұғымдар солғын тарта бастаған шақ еді. Бүкіладамзаттық гуманизм идеяларына иек арту күшейіп, социализм идеологиясының шексіздігіне, сол кездегі қағидаларға сәйкес жер бетіндегі ең өміршең, ең әділ, кәміл шамшырақ екендігіне күдік туа бастады. Әдебиет ендігі жерде адамның тарихи процестің субъектісі ретіндегі маңызына, болмыстың басқа формаларына қатысына, әлемдік көркем дамудағы қалыптасқан дәстүрлерге сүйенеді.

Бұл ретте әр қаламгердің адам, ұлт туралы өзіндік ой толғамы, оны көркем кестелеудің жеке принциптері болады. Суреткердің адамға деген көзқарасы, даму деңгейі оның стиліне, туындыларының жанрына, тіпті дүниетанымы мен бүкіл шығармашылығына әсер етеді. Яғни жазушының өзіндік стилі болуы үшін адамға деген өз көзқарасы болу керек. Соңғы жылдары қазақ әдебиеттанушылары да жалпы әдеби процесті, белгілі бір жазушының шығармашылығын көркем әдебиеттің негізгі объектісі- адам тұлғасы арқылы зерттеу жалпы ғылым үшін жемістілігімен, тиімділігімен ғана емес, көркем ойдың концептуалдық негізін құрайтындығымен құнды екендігін баса айта бастады. Әсіресе жеке суреткерлердің өз кейіпкерлері бойындағы заман рухына лайық болмыс, бітімін, адамгершілік сапаларын көре білуі, оны бейнелеудегі тың идеялық-көркемдік ерекшеліктері мен стильдік ізденістері айқын көрінеді.

Осыған орай «Жазушы өз шығармаларына тақырып етіп өмір құбылыстарын тандап алғанда, оларға өзінің бағасын береді: ол бағада жазушының дүниеге көзқарасы, таптың идеалы жататыны белгілі», -дейді әдебиетші ғалым З. Қабдолов.

Кеңестік дәуірде ұлт әдебиетіндегі ұлттық идеяның жаңғырып, жаңаша естілуі бүгінгі әдебиеттік көзқарас пен дәстүрдің жаңа байланысын зерттеуге жол ашады. Осы ұлттық дәстүрді қолдап, елдің тәуелсіздігін ту еткен азаматтардың, ақын-жазушыларымыздың көпшілігі кеңес заманында ұлтшыл ретінде қудаланып, жойылып кеткені белгілі. Ал сонан кейінгі кезең әдебиетіндегі ұлттық идея терең зерттеуді, жан-жақты зерделеуді қажет етіп келді.

Кейіпкерді әлеуметтік-психологиялық тарам-тарам шымыр драмалық тартысқа салу осы кезеңдегі әдебиеттің ерекшелігі болды. Бейнеленген суреттер қоғамдық маңызы зор талай әлеуметтік, ұлттық, адамгершілік, ар-ождан проблемаларын алға тартты. Осылардың арасында әсіресе ұлттық тақырып әуені айрықша сезіледі. Атап айтқанда, қазақ деген қауымның тағдырына барынша зер салынған. Бір ұлттың басқан ізін екінші ұлттың шиырлауы мүмкін емес. Басқа халықтармен бағытас жолға түскеннің өзінде де әр ел өз соқпағын таппақ. Сондықтан ұлттық идея дегенде біз әр ұлттың дара тағдырына байланысты мәселелерді қозғау қажет деп есептейміз. Ұлт мүддесі сияқты биік мақсатқа қол жеткізу, ұлттық идея және қазақ әдебиеті дамуының сара жолын айқындау жолындағы идеялық күрес деп есептейміз. Осы кезеңдегі ақын-жазушылардың

алдына қойылған мақсат – ұлттық қатынастардың әлеуметтік-психологиялық қыры, ұлттық қаһарман және халық тағдыры.

Соның ішінде қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы бар, ешкімге ұқсамайтын айрықша қырымен, стильдік ерекшелігімен танылған, қаламы жүйрік қаламгерлер молынан кездеседі. Сол кездің барлық романдарына тән ортақ тақырып – адамгершілік және махаббат мәселелері. Қаламгерлердің көптеген туындыларында бұл тақырыптың басты болып келетінін аңғару қиын емес. Олар адам мінезінің психологиялық қайталанбас құбылыс ретіндегі өсуі мен өзгеруін, характерлер дамуын барынша қайшылықта көрсете білді. Осы арқылы Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, Б. Соқпақбаев, Ә. Нұршайықов, С. Мұратбеков, О. Бөкей сынды сөз зергерлерінің дүниетанымының кеңдігі айқын көрінеді.

Олардың шығармалары ар-иман тазалығына, арамдық пен адалдық, парасаттылық пен тоғышарлық, жамандық пен жақсылық, таза сезім арасындағы тайталасқан күреске құрылған. Мұнда әлеуметтік ірі-ірі мәселелерді көтерушілік немесе қоғамның саяси жағдайын баяндау жоқ. Туындыларға таза адамгершілік тақырыбы арқау болған. Сондай-ақ адам басында кездесер сан алуан тағдыр тауқыметі мен машақаты, яғни адам тағдыры, оның сан соқпақты өмір жолы сөз болады.

Сондықтан да сол кезең қаламгерлері шығармаларының өзегіне айналған адамгершілік мәселелері 1960-80 жылдарда әдебиетімізде кеңінен тамыр жайған болатын. Қалам шеберлері қай тақырыпта қалам тартпасын ең алдымен шығарма кейіпкерлерінің ішкі адамгершілік әлеміне қаты ден қоя білген.

Әрбір адам - өзінше сыр сандық, ашылмаған, зерттелмеген қазына. Олардың аттары ғана емес, заттары да бөлек, бір-біріне қылаудай ұқсамайтындығы ақиқат. Қаламгерлер осы ақиқат шындықты өз шығармаларында шынайы көрсете білді. Жазушылардың қаламына арқау болған махаббат сезімі мен зұлымдық, биік достық, адалдық пен арамдық, яғни ақ пен қара тәрізді қайшылықтардан жаратылған іс-әрекеттер салыстырыла сипатталады, адам бойында ұшырасатын жақсылы-жаманды қасиеттердің сан алуан түрін авторлар барынша кеңінен ашып көрсетеді. Осыған байланысты белгілі ғалым Р. Нұрғалиев: «Замана жайлы терең үңіліп, жаңадан туындап жатқан қалың құбылыстар ішінен ең өміршең, өскелең, ділгір мәселелерді екшеп алу қаламгердің белсенділігіне, халық тағдырына, өмір сауалдарына қаншалық зерек, елгезек қарайтынына сын», - дейді. Демек, күн тәртібіне адамгершілік мәселесін өткір қою арқылы шығарманың әлеуметтік сұранысы мен қажеттігі, оның өнегелік салмағы арта түсті. Сол себептен де осы кезең қаламгерлерінің шығармалары тарихи дәуір шындығынан алыстап кетпейді. Олардың қаһармандары - өз заманының перзенттері, олардың әрқайсысы өз уақытының мәселелерін аркалап жүреді.

60-80 жылдар әдебиеті адам мәселесін әлемдік және ұлттық концепцияларға сай дамытуды көздеді. Ұлтты адамның болмыс сапаларымен қарым-қатынастар жүйесін негізге ала отырып жаңаша қырынан әрі қарай өрістетті. Мәселен, табиғат пен адам қарым-қатынасы мәселесі бұл жылдары экологиялық ойлаудың эпикалық негіздерін қалпына келтіру идеясын көтерді. Ғылыми-техникалық төңкерістер дәуірінде қалыптасқан адамның табиғатқа үстемдік етуі, «бермесін тартып алу» сынды түбірімен қате түсініктің болғандығы, адамның табиғатпен генетикалық байланыстағы жаратылыс ретіндегі орнын ескермегендіктен болған катаклизм осы жылдары әдебиетте көрініс таба бастады. Адам мен табиғат гармониясы, ұлт пен қоғам жөнінде толғаған шығармалардың көптеп келуі 60-80 жылдардағы кенес әдебиетіне ортақ құбылыс. Бұл кезеңде әлемдік ақыл-ойдың Вернадский дүниеге әкелген «ноосфера» іліміне қызығушылық артты. Яғни, табиғатқа адамгершілік қатынас, ұлттық мұрат орнатуды шығармаларға негіз ету құбылысы анық байқалды. Бұл әсіресе О. Бөкей, С. Мұратбеков шығармаларында кеңінен өріс алды.

Әрине, сол кезеңдегі қоғамдық, саяси, әлеуметтік өмірде болып жатқан жаңа сипаттағы өзгеріс, жаңалықтар әдебиет назарына алдымен ілінгені сөзсіз. Халықтың, тұтас бір елдің, ұлттың ғасырлар қойнауынан қаймағы бұзылмай бүгінгі күнге ұласқан тағдыры, заман шындығы да прозалық туындылардың негізгі сюжеттік арқауына айналды.

1960-1980 жылдары жарыққа шыққан таңдаулы қазақ туындыларының авторлары өз шығармаларының тақырыптары мен идеяларын негізінен өздері көздерімен көрген, жүректерімен сезінген өмірлік құбылыстардан іздейді. Сондықтан да олардың әдеби туындыларының ең бір табысты, ең бір сүйікті тақырыбы жастық дәурендерінің іздері қалған қырдағы қазақ ауылдарының тыныс-тіршілігі болды. О. Бөкейдің «Қар қызы», «Қайдасың, қасқа құлыным?», С. Мұратбековтің «Жусан иісі», Б. Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» секілді қазіргі кәсіби прозаның әлемдік стандарттарына жауап бере алатын шығармалары нақ осы тақырып – ауыл өмірі тақырыбына арналған.

Балалар жазушылары Б. Соқпақбаев пен С. Мұратбеков шығармаларының тақырыптық көкжиегі, суреттеу аймағы зор, көлемі кең. Жазушылар прозасының тұтас тұлғасын ұстап тұрған бірнеше тақырып бар. Олар: балалар өмірі; Ұлы Отан соғысы кезіндегі тылдағы ел өмірі; махаббат пен достық т.б. Ал Б. Соқпақбаевтың С. Мұратбековтен бір ерекшелігі – шығармаларында спорт тақырыбын да қозғауы. Екі жазушы қай тақырыпты жазса да жеріне жеткізе шындықты суреттей біледі. Әсіресе балалар мен жасөспірімдер, жастар өмірі, ауыл адамдары шығармаларының негізгі өзегі десе де болғандай. Сондықтан қаламгерлер шығармаларының көбінің басты кейіпкерлері жеткіншектер болып келеді. Олар ересектерге де әсер етіп ұнайтыны рас. Ал «балаларға арналған әдебиет сол балалармен қатар үлкендер оқитын дәрежеге жеткенде ғана қызықты, құнды әдебиет болса керек. Аркадий Гайдардың, Самуил Маршактың шығармалары осыны аңғартады», – деген жазушы Ғ. Мұстафиннің пікірі Б. Соқпақбаев пен С. Мұратбековтің балаларға арналған шығармаларының барлық жастағы оқырмандарға да қызықты екендігіне қаратыла айтылған сияқты.

60-80 жылдары қазақ прозасы адам мәселесін әлемдік, әсіресе ұлттық болмысқа сәйкес әрі қарай жалғастырды. Біздің мақсатымыз да осы рухани бастауларды бүгінгі күнмен сабақтастыру болып табылады.

Қаламгерлер туындыларында жанр өрісінде өздеріне тән ерекшеліктері мен шығармашылық жолындағы идеялық-көркемдік ізденістерін саралай келе мынадай тұжырым жасауға болады:

- олар 60-80 жылдары қазақ әдебиетінде көркем проза жанрын жан-жақты байытты.
- туындыларында сыршылдық әуен басым келіп, терең адамгершілік ойлар мазмұндалады;
- жазушылар шығармаларының ұлттық сипаты айқын. Өйткені, қаламгерлер кейіпкерлерін ұлттық болмысқа сай бейнелейді;
- шығармалардың негізгі мазмұны жеңіл күлкі араласқан әдемі юмормен, ирония баяндауымен астасып жатады;
- қаламгерлердің сол кезең тынысын бейнелеген туындыларында жаңа көркем әдістерге бойлау байқалады. Сондықтан олардың шығармалары терең эпикалық-философиялық толғамдарға толы болып келеді. Шығармалары бір-бірімен тақырыптас, айтар ойы жағынан ұқсас болғанымен, дербес қолтаңба, өзіндік көркем әлемге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қабдолов З. Әуезов және әлем әдебиеті // Ғылыми-теориялық конференция материалдар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 385 б.
- 2.Жарылқасынұлы А.Ш. Қазақ поэзиясындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуі: генезисі, эволюциясы және трансформациясы: Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02. – Алматы, 2001. – 156 б.
- 3.Егеубаев А. Ұлттық сананың ұлан асу ұлы құбылыстары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2005. – №21-22. – 14-15 бб.
- 4.Бөкей О. Кербұғы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 202 б.
- 5.Жарылғапов Ж.Ж. 1970-1980 жылдардағы қазақ прозасындағы адам концепциясы: Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02. – Алматы, 2000. – 145 б.

Сулейменова Р.С., Касетова Н.К.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ИЗЫСКАНИЯ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ТЕМАТИКУ В ЛИТЕРАТУРЕ 1960-1980-Х ГОДОВ

Аннотация. Оценка историко-социальных основ национальной идентичности, национального мировоззрения в прозаических произведениях 60-80-х годов, анализ художественных приемов, присущих автографам писателей, определение места современной избранной казахской прозы в истории, выявление характерных художественных особенностей каждой из их авторов.

Suleimenova R.S., Kassetova N.K.

ARTISTIC SEARCHES ON NATIONAL THEMES IN LITERATURE OF THE 1960S AND 1980S

Annotation. Assessment of the historical and social foundations of national identity, national worldview in prose works of the 60-80s, analysis of artistic techniques inherent in autographs of writers, determination of the place of modern selected Kazakh prose in history, identification of characteristic artistic features of each of their authors.

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫ
ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**ACTUAL PROBLEMS OF SOCIAL AND
HUMANITARIAN SCIENCES DEVELOPMENT**

Алимханова А.М.
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
ғылыми қызметкері, з.ғ.м., полиция подполковнигі.
Қазақстан, Қарағанды.
Smailov_kulantai@mail.ru

АЛАШ АВТОНОМИЯСЫ ӘСКЕРІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ (1917-1920 жж.)

Аңдатпа. Мақалада Алаш әскерінің қалыптасуын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, автор "Алаш әскерінің" құрылуын жан-жақты қарастыруға тырысты. Көптеген Тарихи деректер бойынша "Алаш" немесе "Алашорда" әскерлері бастапқыда әртүрлі атаулармен аталған: "халық милициясы", "халық армиясы", "Алаш армиясы", "қазақ полкі". Зерттеу мақаласында осы тақырыпты зерттейтін ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Бастапқыда болған "милиция" сөзі елдің тыныштығы мен қауіпсіздігін қорғайтын армия ұғымын білдіргені анық. Автор бірнеше зерттеушілердің пікірлерін ұсынды.

Бүгінгі таңда Алаш әскерін зерттеу мәселесі әлі де өзекті әрі терең зерттеуді қажет етеді. Алаш әскерінің қалыптасуын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, «Алаш әскерін» жан-жақты қарастыруға тырыстық. Көптеген тарихи деректер бойынша «Алаш» немесе «Алашорда» әскері бастапқыда «халық милициясы», «халық әскері», «алаш әскері», «қазақ полкі» сияқты әртүрлі атаулармен аталды. Бастапқы қолданыстағы «милиция» сөзінің астарында елдің тыныштығы мен қауіпсіздігін қорғайтын әскер ұғымы жатқаны анық болған. Милиция (лат. militia – жасақ) – КСРО кезеңінде қызмет атқарған қоғамдық тәртіпті, меншікті, азаматтардың, ұйымдардың, кәсіпорындар мен мекемелердің құқықтары мен заңды мүдделерін қылмыстан және өзге де құқықбұзушылықтан қорғайтын әкімші-атқарушы мемлекеттік орган. Қылмыстың алдын алу шараларын жүргізу, алдын ала тергеу, анықтама, жедел іздестіру міндеттерін атқарды [1].

Қазақстан бүгінде тәуелсіздікке қол жеткізген егеменді, еңселі мемлекет. Біздің бұл тәуелсіздікке жетуіміз сонау Алаш ұлт зиялыларының егемендікке ұмтылған әрекеттерінің арқасы. Осы Алаш ұлт зиялылары турасында Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» - деп көрсеткен болатын [2]. Сондықтан біз Алаш автономиясы әскерінің қалыптасуы және оның құрылуындағы Алаш зиялыларының орынын көрсетуді жөн көріп отырмыз.

Алаш зиялылары сонау қиын қыстау кезінде өзінің жаңашылдығымен, қарқындылығымен қазақ қоғамына азаттық ұранын салып, Сарыарқа төсінде дербес мемлекет құруға бел буып, қозғалыс ұйымдастырған еді. Олар сол тұста кездескен қиындыққа мойымай, түпкі мақсатқа жету үшін, қандай да болмасын, замана сауалына онтайлы шешім таба білді. Алаш қозғалысы совет үкіметі тарапынан қарсылыққа ұшырағанымен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегінде өмір сүріп келді. Ес жиып, етек жапқан бүгінгі күні алаштық идея қазақпын деген әр азаматты баурап алу үстінде. Осы жылдардағы Қазақстан тарихында ерекше маңызға ие оқиғаның бірі Алаш полициясының құрылуы еді. Алаш әскерін құру идеясы 1917 жылғы І-ші жалпы қазақ съезінде көтерілген, бірақ ондағы «...анархия болу қаупі бар, сол себепті осы күнгі әскер орнына халық милициясы құрылсын» деген сөздер сол күйінде қалды [3].

1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ съезі өтті. Съездегі қаралған аса маңызды мәселелер: қазақ-қырғыз автономиясы; милиция құру; ұлт кеңесі; оқу мәселесі. Бұл съезде автономияны жариялау мерзімі туралы қызу тартыстар бірнеше күнге созылды. Осы съезде Алаштың аяулы азаматы Міржақып Дулатов баяндама жасады: қазақ даласында медресе мен мектептердің аздығын, қазақ тілінде оқулықтардың жетіспейтінін, сондықтан міндетті түрде ұлттық мектептерді құру керектігін тілге тиек етті. Осы мәселе бойынша құрамы 5 адамнан тұратын бастауыш және орта мектептерге арналған қазақ тілінде оқулық жазатын комиссия құрылды. Комиссияға бұдан басқа да жұмыстар жүктелді. Атап

айтатын болсақ: ұлттық мектептерге арналған бағдарламалар, мұғалімдерге арналған нұсқаулар, бала тәрбиесі жөніндегі кітаптар, барлық қырғыз-қазақ мектептерінде халықтық білім беру іс-шараларының Ережелерін жасау, қазақ тілінде жазу үлгілерін енгізу, қазақ тіліне пайдалы кітаптарды, брошюраларды аудару. Комиссия 1918 жылдың басынан жұмысқа кірісті. Осы сәтен бастап комиссия жұмыс қаражатты облыстық земстволар ұлттық қордан бөлуге тиіс делінген. Міне, жаңадан құрылып жатқан «Алашорда» үкіметі алғашқы сағатынан бастап ұрпақ тәрбиесіне, ұрпақ болашағына зор көңіл бөлген. Жас ұрпақтың туған тіліне деген сауаттылығын арттыру үшін, ана тіліндегі оқулықтарды жасауға кіріскен [4].

Алаш немесе Алашорда әскері бастапқыда «халық милициясы», «халық әскері», «алаш әскері», «қазақ полкі» сияқты әртүрлі атаулармен аталды. Бастапқы қолданыстағы «милиция» сөзінің астарында елдің тыныштығы мен қауіпсіздігін қорғайтын әскер ұғымы жатқаны анық. Ұлт зиялысы Әлихан Бөкейханов Алаш әскерінің құрылып, жандануына барлық күш, жігерін салып, Алаш елінің қуатты мызғымас мемлекет болуына саналы ғұмырын арнады. Қазақ ұлтының алдындағы перзенттік міндетін: «Хан баласында қазақтың қақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет етпей қоймаймын», - деп айтып, бүкіл ата-бабасының аманатын жалғыз өзі арқалап, қылышынан қан тамған қызыл империяның тұсында-ақ Алаш жұртын тәуелсіз ел етуге ұмтылды. Мұның себебі Алаш қозғалысының мақсаты ұлттық тәуелсіз мемлекет құру идеясымен сабақтасып жатуында еді [5].

Қазақтың көрнекті жазушыларының бірі Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» атты еңбегінде кейбір тарихи деректерді дәл берді десек те болады. Мәселен еңбектің алғашқы томының «Алашордашылар» атты тарауында Алаш милициясына адам жинау ісі өте көрнекі жазылған. Аққусақ болысы, миллионер Әлтидің Садуақасы ауылында 1918 жылдың маусым айының соңында өткен жиында құрамы жүздей болатын Алаш азаматтарының қандай үлкен, биік құрметке ие болғандығы, оқыған азаматтарға деген елдің ықыласы, олардың әлденеше күн кеңес құрып, 200-дей әскерді сапқа тұрғызып, «Алаш маршын» шырқап, бүкіл халыққа айтар сөзін дөңнің басындағы арбаның үстінде сөйлегені айтылады [6].

Белгілі ғалым «Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі Берік Әбдіғалиұлының зерттеулеріндегі «Алаш әскері» атты еңбекте Қазақстан аумағында 1918-1920 жылдары болған азаматтық соғыс тарихы әлі күнге шейін толық зерделенбеген және «ақтандақтарға» толы. Қазақ ұлттық қарулы күштерінің қалыптасуы, негізінен, «Алаш» партиясы және «Алашорда» автономиясын жариялаумен тығыз байланысты. 1918-1920 жылдары большевиктермен тікелей күреске қатысқан Алаш құрамдарына ғылыми тұрғыда тек коммунистік идеология ыдырағаннан кейін ғана назар аударыла бастады. Алаш қозғалысының тарихы К. Нұрпейісов, М. Қойгелдиев, Д. Аманжолова, Т. Жұртбай, Д. Қамзабекұлы, Д. Қыдырәлі, С. Аққұлы, Ғ. Әнес, С. Смағұлова, Е. Сайлаубай және басқа да отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттелетіні айтылады.

Сонымен қатар Б.Әбдіғалиұлының еңбектерінде құжаттардың басым бөлігі Ресей Мемлекеттік Әскери Мұрағаты қорларынан алынды делінеді. Негізгі ауқымды қорлар: №39498 «Управление 2-го отдельного Сибирского корпуса (1918–1919)», №39615 «Штаб Семиреченского отряда Сибирской армии (1918)», №39711 «Штаб Партизанской дивизии атамана Анненкова (1918–1922)», №39930 «Фонд 1-го партизанского Конно-Киргизского полка (1918-1919)». Өкінішке орай, 1-ші Қазақ атты полкінің құжаттары тек 1919 жылдың қаңтары бойынша, ал 2-ші Полк құжаттары 1919 жылдың қазан-желтоқсан айлары бойынша ғана сақталған. Ал олар құрамына кірген 5-ші Сібір атқыштар дивизиясы бойынша құжаттар, кейбір үзінділерді есептегенде, мүлдем сақталмаған. Келесі бір маңызды қор – №110 «Управление армиями Туркестанского фронта (14 августа 1919 - 20 июня 1920)». Бұл құжатта атаман Анненковтың дивизиясындағы 1-інші (1918 ж. желтоқсаны мен 1919 ж. қаңтар, қараша-желтоқсан айлары) және 3-інші (1919 ж. қыркүйек-қазан айлары) Қазақ атты партизан полктерінің құжаттары сақталған. Құжаттар негізінен жауынгерлік және жауынгерлік емес бөлімшелер бойынша бұйрықтарға жатады. Құжаттардың басым бөлігі Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаттарында, атап айтқанда, №1701 «Туземный отдел МВД Российского правительства (Колчак), г. Омск, 1918-1919 гг.» қорында сақталған. Қорларда Алаш полктерін құру бойынша бұйрықтар жинақталған. Көрсетілген қорлардың істерінде жеке және командалық құрам туралы, ерікті алаш бөлімшелерінің саны жайлы, шұғыл және барлау мәліметтері туралы ақпараттар енгізілген. Алаш жүздіктерінің әскери қимылдары туралы, 5-інші Сібірлік атқыштар дивизиясының 1-інші қазақ полкінің жауынгерлік және жауынгерлік емес бөлімшелері бойынша бұйрықтар бар [7].

Қорытындылай келе, бүкіл қазақ даласын осыдан бір ғасырдай уақыт бұрын Алаш рухына бөлеген ұлы қазақтар аманатының жөні бөлек. Біздің ата рухы алдындағы адалдығымыз бен перзенттік парызымыз Алаштың аманатын санамызға сіңіру, соған лайық еңбек ету, өткенге құрмет көрсету. Ал құрметтің негізгісі – Алаш әскері, Алаш милициясын ұрпақ бойына сіңіру. Бұл заманда әскері жоқ жұрт – жұрт емес, құл. Әскеріміз болмаса, қазынамыз болмаса, біз автономия бола алмаймыз. Автономия алмасақ, жұрт бола алмаймыз. Қайтсек жұрт боламыз дегенді ойласақ, жауап біреу-ақ: әскеріміз болса ғана, жұрт боламыз. Қазіргі мына дүрбелең кездің өзінде де қара халықтың тыныштығын қамтамасыз етіп, күзеткен қазақ әскері болып отыр [6]. Сондықтан да сол Алаш автономиясы кезінде құрылған алаш милициясының маңызын болашақ ұрпақтың санасына сіңіріп, сол Алаш милициясының негізінде қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының полициясы мен әскері құрылғандығы турасында тарих ғылымының төрінен орынын бергеніміз жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісов К. *Алаш Ғәм Алашорда*. – А., 1995. – 256 б.; Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы*. – Т. 1. – А., 2008. – 480 б.;
2. Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. / – Алматы: «Атамұра», 1999. – 296 бет.
3. Аңыз адам журналы // №24 (108) желтоқсан 2014 жыл.
4. М. Әбсеметов *Түркияның тұңғыш президенті Ататүрік Міржақыпты ұстаз тұтқан* // Аңыз адам журналы №24 (108) желтоқсан 2014 жыл.
5. Е. Сайлаубай *Алаш қаласында I Алаш атты әскер полкі жасақталды* // Аңыз адам журналы №24 (108) желтоқсан 2014 жыл.
6. *Жасасын Алаш автономиясы! Көркейсін Алаш! Қайтсек жұрт боламыз* // 09.01.2013 <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=1135>
7. Әбдіғалиұлы Берік. *Алаш әскері. 1918-1920 жж.* – Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2017. – 392 бет.

Алимханова А.М.

**ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ АРМИИ АЛАШСКОЙ АВТОНОМИИ И ЕЕ АКТУАЛЬНОСТЬ
(1917-1920 гг.)**

Аннотация. В статье, опираясь на труды ученых, изучавших формирование армии Алаша, автор попытался всесторонне рассмотреть создание «Армия Алаша». По многим историческим данным, армия «Алаш» или «Алашорда» первоначально называлась под разными названиями: «Народное ополчение», «Народная армия», «Армия Алаша», «Казакский полк». В исследовательской статье были рассмотрены труды ученых, изучающих эту тему. Очевидно, что под словом «милиция», существовавшим изначально, подразумевалось понятие армии, защищающей спокойствие и безопасность страны. Автор представил мнения нескольких исследователей.

Alimkhanova A.M.

**THE HISTORY OF THE CREATION OF THE ARMY OF THE ALASH
AUTONOMY AND ITS RELEVANCE
(1917-1920)**

Annotation. In the article, relying on the works of scientists who studied the formation of the Alash army, the author tried to comprehensively consider the creation of the «Alash Army». According to many historical data, the army «Alash» or «Alashorda» was originally called under different names: «People's Militia», «People's Army», «Alash Army», «Kazakh regiment». The research article reviewed the works of scientists studying this topic. It is obvious that the word «militia», which originally existed, meant the concept of an army protecting the peace and security of the country. The author presented the opinions of several researchers.

Григорчук И.Ю.,
i_grigorchuk@mail.ru
Диканбаева С.А.
sayadik1@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ РОЛЬ ЭВФЕМИЗМОВ В ЯЗЫКЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. В статье автор рассматривает вопрос об эвфемизмах в языке СМИ, в публицистическом стиле, об их роли как лингвокультурных явлений, в первую очередь призванных смягчить употребляемые выражения по различным мотивам, способствовать толерантности общества и с другой стороны для манипуляции общественным мнением. Примеры отражают последние события «январской трагедии» в Алматы, использованы материалы Интернета, газеты «АИФ Казахстан». Интересны эвфемизмы, возникшие под влиянием казахского языка.

К стилистическим приемам выражения художественной образности (метафора, метонимия, гиперболы и другие тропы (греч. tropos – оборот) относятся и эвфемизмы. Как перифрастические единицы эвфемизмы являются синонимическими средствами языка, которые помогают избежать повторов и выполняют оценочную функцию предмета или явления. Исследователями эвфемизации являются такие известные лингвисты, как Б.А. Ларин, А.А. Реформатский, Б.В.Томашевский, Ж.Ж. Варбот, Е.И. Шейгал, Л.П. Крысин и др.

В лингвистическом энциклопедическом словаре дано следующее определение: "Эвфемизмы - эмоционально нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов и выражений, представляющих говорящему неприличными, грубыми или нетактичными" [4,16]. В определениях Д.Н. Шмелева, Д.Э. Розенталя, Л.П. Крысина также подчеркивается как главное смягчающее свойство эвфемизмов. Эвфемизм (от греч. eureo – «красиво» и rheto «говорю») – это стилистически и эмоционально нейтральное слово или выражение, замещающее другое, которое не принято произносить в обществе либо из соображений приличия, либо с целью смягчить грубое или резкое прямое название.

Эвфемизмы представляют собой лингвокультурные явления, которые употребляются с целью создать наиболее эффективные условия для коммуникации, нейтрализовать грубость, резкость, бестактность, неприличие (*человек солидного возраста, дама полусвета*); не допустить стресс (например, диагноз в медицине - *новообразование*); для маскировки (активно употребляются в политическом дискурсе с целью манипулирования общественным мнением: эвфемизм американских политиков о развязанной США войне в Ираке - *превентивная война* – позволяет оправдать любые боевые действия на территории других государств); глава банка вместо слова «кризис» употребил словосочетание *ситуация некоторой нестабильности*); для повышения престижности (при обозначении профессий: *стилист, секьюрити*). Употребление эвфемизмов более характерно для образованных людей, владеющих культурой речи, примеры: *центр коррекционной подготовки (для детей –инвалидов); люди с ограниченными возможностями*. или *«с особыми потребностями»* [2]; но и в разговорной речи они встречаются часто. В бытовом общении эвфемизмы употребляются для соблюдения норм речевого поведения: *в интересном положении, ждет ребенка; нетрезвый, под хмельком, недобрый*.

Язык средств массовой информации отличается мгновенной реакцией на происшествия в стране, примеры: январские события в Казахстане: «депутаты, разгоряченные развенчанием прежних **Шалостей**, проголосуют ... за что угодно». «Казахстан - страна-бензоколонка, ноль первая инстанция», аллегорическое название фонда: «Самрук- казына- семь рук у казана» [18].

В мире многие приходят к пониманию, что трудно представить себе реальное настоящее и будущее без толерантности. Как нам кажется, широкое распространение эвфемизмов как маркеров речевого поведения в большинстве ситуаций можно объяснить растущим стремлением к бесконфликтному общению, к поискам согласия, к достижению договоренности.

Для современных эвфемизмов характерно усиление тенденции смягчения значения прямого наименования, проявляющееся в замене терминов с ограничивающим компонентом на нейтральный вариант.

Примеры:

Один из министров образования и науки РК (Саринжипов) предложил заменить эвфемизм **«дети с ограниченными возможностями»** на термин **«дети со специальными потребностями»**: «Инклюзивным образованием с созданием специальных условий на сегодня в республике охвачено ... 25% от общего числа детей со *специальными потребностями*...» [13]

Данная формулировка используется в СМИ РК с заменой слова **«специальные»** на **«особые»**, что, на наш взгляд, предпочтительнее и более удачный вариант названного эвфемизма (более тактично, более экономично, благозвучно, удобно и для произношения, и для написания):

1-представители партии “Ак жол” обратились к премьер-министру «с просьбой ускорить разработку стандартов рабочего места инвалидов. Только тогда **люди с особыми потребностями**...» [15];

2- **«дети с особыми потребностями»** (в статье **«Люди с ограниченными возможностями»**, как нам кажется, в заголовке автором подчеркнуто, что в нашей стране возможности детей и взрослых с особыми потребностями ограничены властями, это особенно заметно при сравнении с развитыми западными странами) [2];

3- но наряду с новой речевой формулой продолжается использование эвфемизма с ограничивающим компонентом: «В Алматы состоялся ...концерт с участием детей **с ограниченными возможностями»** [2].

Слово *«инвалид»* используется как термин во всех официальных документах, эвфемизм **«люди с особыми потребностями»** употребляется в основном в публицистическом стиле.

Другие примеры:

1-**«неблагополучные граждане»** – бывшие заключенные и больные ВИЧ/СПИД [3];

2- вместо глагола *«убиты»* используются перифрастические единицы **«ликвидированы, нейтрализованы, приняты адекватные меры, зачистка местности, обезврежены»**: «Стало известно, что группа боевиков, которые *были ликвидированы* в Доме печати к утру 4 декабря, накануне приехали (орфография сохранена) в город на такси» [14].

«Национальный антитеррористический комитет РФ подтверждает заявление главы Чечни Кадырова **о нейтрализации всех бандитов**, блокированных в Доме печати города Грозный» [там же];

3- слово *«голод»* заменяется словосочетанием **«недостаточное питание»**;

4- в суверенном Казахстане термином **«титульная нация»** заменено терминологическое словосочетание **«коренной народ»**, как нам представляется, новый термин более современный по форме и содержанию, более престижный; указанное словосочетание **«коренной народ»** ассоциируется со словом **«aborиген»**, которое в свою очередь вызывает в памяти негативные факты, связанные с историей колонизации стран Азии и Африки;

5 - в СМИ для обозначения низкого уровня жизни слово **«бедность»** заменено эвфемизмами **«социально незащищенные, материально не обеспеченные, нуждающиеся, с низким доходом»**;

6- тенденция неприятия представителей других национальностей в постсоветских республиках Прибалтики выразилась в присвоении им статуса **«неграждан»**, сокращённого в разговорной речи до презрительного «негры». Как видим, разговорный вариант более резкий, негативный, тогда как в современных США и европейских странах использование слова *nigger* запрещено - нужно говорить *afro-american*. **«Негры»** в указанном контексте - это антоним эвфемизма, дисфемизм. Согласно определению А.В. Бариновой, целью употребления дисфемизма является выражение экспрессивной отрицательной оценки и дискредитация субъекта или объекта речи, намеренная замена стилистически нейтральных единиц речи, использование оскорбительных слов и выражений для создания негативной экспрессии [4].

7-**«Слышащее государство»**, в котором властные структуры поддерживают контакт с обществом, социальными группами.

-8: «Ввод войск ОДКБ...позволил казахстанским силовикам... сосредоточиться **на купировании точек протеста»**.

Не менее интересны разговорные варианты эвфемизмов. Приведём примеры:

1 - в интервью газете "Караван" политолог Досым Сатпаев дал определение эвфемизма «агашки» в русскоязычной прессе Казахстана и их классификацию. В казахском языке старшего по возрасту и положению мужчину уважительно называют «аға», но в последнее время получило распространение производное от этого слово «агашки», русский вариант «агашка»: «Агашка (он же: Баке, Маке, Саке и т.д.) – «человек, чьи связи приносят деньги, а деньги – новые связи, ...ключевая фигура, которая сконцентрировала на себе процесс перераспределения государственных и прочих ресурсов. ... Это обозначение места человека в иерархии влияния. При этом сама иерархия не обязательно должна быть официальной, так как само влияние может быть теневым. Агашка – это обозначение некоего образа мысли, некоей модели поведения, это часто синоним понятия “коррупция” или “непотизм” ... агашки у нас не делятся по этнической классификации» [5]; агашки преследуют мисс Кызылорда-2017.

В российских СМИ названию «агашки» частично соответствует название «папик», обычно это молодой финансовый покровитель молодой девушки.

Учеными предлагаются разные способы квалификации эвфемизмов: по социальной природе (Б.А. Ларин), по мотивам создания (Куркин А.С.), относящиеся к личной и социальной жизни (Л.П. Крысин), по функциям (В.П. Москвин), на основе морфологического подхода (Е.П. Сеничкина), по способу замены слова – табу (Кацев А.М.), по способу образования (Э. Партридж), на основе семантических процессов формирования (Дж. Ниман и К. Сильвер) и др. [9, с.92-94].

В политическом дискурсе эвфемизмы часто используются с целью манипулирования сознанием реципиентов. С помощью языковых конструкций создаётся намеренно откорректированная картина событий, при этом авторы прибегают к утаиванию, недоговорённости, искажению приоритетов с целью нейтрализовать или приукрасить и оправдать неблагоприятные действия или явления. В уже приведённом примере эвфемизм «обезвредить» (вместо «убить») «обладает устойчивой положительной коннотацией за счет возникающих ассоциаций с чем-то полезным, остановившим вред» [1]. Приведём еще примеры из средств массовой информации о событиях в Казахстане в начале января 2022г.: налицо замысел формирования на нашей территории зоны хаоса с последующим захватом власти (К. Токаев); гибридная террористическая атака; глава государства поручил Генпрокуратуре установить степень вины задержанных лиц в свете событий трагического января; боевики, антитеррористическая операция; силовики зачищают город, криминальная группировка Дикого Армана, люстрация людей из клана Назарбаева, спящие ячейки боевиков, ограничения Интернет связи, телесные повреждения, комендантский час, акты терроризма, стабилизация ситуации, социальный разлом, слышащее государство, террористический транзит. «...уход Н.Назарбаева с должности председателя Совета безопасности 5 января и последующий арест Масимова — стали первыми признаками того, что К.Токаев проводит «уборку в доме» [17].

Пример из мировых СМИ: "особо важный заключенный" Гуантанамо имел возможность перед судом рассказать о системе так называемого "усиленного допроса", т.е. жестоких пыток, которым его подвергли [18].

В сфере культуры и спорта, в социальной сфере отметим следующие примеры: «спортивный и песенный трафик подогревает градус патриотизма, лишь бы градус этот не перегрел все колбы в лаборатории дружбы народов под шумок языковых патрулей». «Подушка безопасности населения набита не пухом, а сеном и соломой» (16); демонстрация сверхпотребления (самолет Р.Абрамовича за 350 млн долларов 16, с.3), дисфемизмы: «блин (низкий экспрессивный стиль)», аббревиатура «ВМ- высшая мера наказания».

Экстралингвистические причины появления эвфемизмов объясняются такими аспектами, как социальный (употребление с точки зрения социального престижа), психологический (моральные и религиозные мотивы) и лингвистический.

Исследователи отмечают, что нет строгих критериев по идентификации эвфемизмов, нет общепринятой дефиниции терминов при наличии спорных.

Некоторые ученые относят к эвфемизмам только слова-табу (А.А.Реформатский, Л.А. Булаховский), другие относят к этой группе также замены грубых выражений (Крысин А.П., Сеничкина Е.П.), Б.А.Ларин, В.П. Москвин считают эвфемизмы тропами и т.д.

Эвфемизмы как единицы речи возникают под влиянием экстралингвистических факторов, происходит перефразирование слов и выражений. В статье мы опираемся на определение эвфемизма как нежелательного или запрещённого по причине этических или политических

требований слова или выражения, выраженной негативной оценки. Эвфемизмы – распространённое в языке газеты явление с целью характеристики отражаемых явлений реальной жизни и усиления влияния на читателей при стремлении авторов публикации сохранить необходимый уровень объективности отражения описываемых фактов, сформировать необходимое отношение аудитории читателей к описываемым событиям.

Список использованных источников:

1. Баскова Ю. С. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Краснодар, 2006
2. «Время», газ., 15.01.2015г., «Личное мнение без редакционной правки»;
3. «Время», газ., 26.11.14, «Возможно всё».
4. Иванов Л.Ю., Сквородников А.П., Ширяев Е.Н. Культура русской речи: Энциклопедический словарь – справочник. - М.: Флинта: Наука, 2003.
5. «Караван», газета, 25 ноября, 2014. «Эксперты дали определение агашек и их классификацию». Источник: Караван, Жанар Канафина: <http://news.nur.kz/343621.html>.
6. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русский язык конца XX столетия. - М., 2000
7. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Ученые записки Ленингр. ун-та. - 1961
8. Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка // Волгоград, 1999
9. М.С. Пестова, А.О. Когилева. Эвфемизмы в деловом дискурсе. Ж-л переводов и сопоставительной лингвистики. Екатеринбург. Выпуск №9, с. 92-94.
10. Розенталь Д.Э. Эвфемизм // Словарь-справочник лингвистических терминов. - М., 1976.
11. Шмелев Д.Н. Эвфемизм // Русский язык: Энциклопедия. - М., 1979. Адреса в Интернете.
12. <http://cyberleninka.ru/article/n/evfemizmy-v-delovom-diskurse>
13. <http://news.nur.kz/327848.html>
14. Нур кз. 04.12.14. Все боевики в Доме печати в Грозном уничтожены.
15. Нур кз. 26.11.14. 16. Аргументы и факты Казахстан, №52, 2021г., с.2
17. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-government-power-struggle-toqayev/31646331.html>.
18. АИФ Казахстан, №4, 2022г., С.4
19. https://tengrinews.kz/world_news/uznik-guantanamo-vpervyie-rasskazal-sudu-o-pyitkah-tsru-452503/

Григорчук И.Ю., Диканбаева С.А.

**ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ ТІЛІНДЕГІ
ЛИНГВОМӘДЕНИ РӨЛІ**

Аңдатпа. Мақалада автор эвфемизмдер туралы БАҚ тілінде, журналистік стильде, олардың лингвомәдени құбылыстар ретіндегі рөлі туралы, ең алдымен, қолданылған өрнектерді бөлек себептермен жұмсартуға, қоғамның толеранттылығына ықпал етуге және екінші жағынан қоғамдық пікірді басқаруға арналған. Мысалдар Алматыдағы "қаңтар трагедиясының" соңғы оқиғаларын көрсетеді, интернет материалдары, "АИФ Казахстан" газеті пайдаланылды. Қазақ тілінің әсерінен пайда болған эвфемизмдер қызықты.

Grigorchuk I.Y., Dikanbayeva S.A.

**THE LINGUISTIC AND CULTURAL ROLE OF EUPHEMISMS IN THE
LANGUAGE OF MASS MEDIA**

Annotation. In the article, the author considers the issue of euphemis in the media language, in a journalistic style, about their role as linguistic phenomena, primarily designed to mitigate the consumed expressions on the divided motifs, promote the tolerance of society and on the other hand to manipulate public opinion. Examples reflect the latest events of the January tragedy in Almaty, Internet materials, AIF Kazakhstan newspapers are used. Interesting euphemism arising under the influence of the Kazakh language.

Монай Қ.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
аға ғылыми қызметкері, г.ғ.м., полиция капитаны. Қазақстан, Қарағанды.

Smailov_kulantai@mail.ru

Туткушев А.Е.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының оқытушысы,
з.ғ.м., полиция майоры. Қазақстан, Қарағанды.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДАҒЫ ТЕРГЕУ АППАРАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақала алдын-ала тергеу институтының дамуы мен қалыптасу процесіне арналған. Тергеу қызметінің тарихи және құқықтық тәжірибесін талдау Тергеу комитетінің қазіргі жағдайын сипаттауға және оның қылмыстық іс жүргізу саласындағы орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Посткеңестік кеңістікте, оның ішінде Қазақстанда тергеу органдарын құрудың бастапқы нүктесі КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1963 жылғы 6 сәуірдегі Жарлығы болып саналады.

Кейіннен БОАК мен Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы ХКК-нің 1928 жылғы 3 қыркүйектегі қаулысымен тергеушілер соттардың қарамағынан шығарылып, прокурорлардың қарамағына берілді. Сонымен бірге, прокуратура органдарындағы қылмыстық істердің көп болуына байланысты алдын ала тергеу функцияларының едәуір көлемін анықтау органдары жиі орындауға мәжбүр болды. Сондықтан, жоғарыда аталған Жарлықпен 1963 жылы тергеу жүргізу құқығы қоғамдық тәртіпті қорғау министрлігіне берілді, кейінірек КСРО Ішкі істер министрлігі деп аталды.

1970 жылдан бастап тергеушілер ҚАПО-ның штаты мен құрылымына кірді, бұл іс жүзінде Ішкі істер министрлігі Тергеу аппаратының құрылымдық қалыптасуын аяқтады. 1978 жылы наурызда Ішкі істер министрлігі тергеушілеріне кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы барлық істерді тергеу құқығы берілді, оны бұрын тек прокуратура тергеушілері жүзеге асырған, ал 1997 жылы - экономикалық салада жасалған барлық қылмыстар берілді[1].

1995 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін алдын ала тергеу органдарына елеулі реформа жүргізілді. Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 6 қазандағы Жарлығымен республикада Мемлекеттік тергеу комитеті құрылды, оған Ішкі істер министрлігінің барлық тергеу, жедел-іздістіру бөлімшелері, прокуратура органдарының барлық тергеушілері және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің тергеу аппараты берілді. Бұл өте күшті, барлық кадрлармен, жедел-іздістіру мүмкіндіктерімен және қызметтермен жабдықталған ведомство болды. Алайда, Мемлекеттік тергеу комитетінің маңызды санаттағы істердің тергеуіне шамадан тыс шоғырлануы, күрделі емес және қоғамға үлкен қауіп төндірмейтін қылмыстық істерді тергеуге күштер мен құралдарды алаңдату, сондай-ақ ішкі істер органдарымен өзара іс-қимылдың болмауы, кейде бәсекелестік тұтастай алғанда жаңа құқық қорғау құрылымы қызметінің тиімділігіне теріс әсер етті. Осыған байланысты 1997 жылғы 5 қарашада Президенттің «Ұлттық қауіпсіздікті нығайту, ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті одан әрі күшейту жөніндегі шаралар туралы» Жарлығымен Мемлекеттік тергеу комитеті таратылды.

Жекелеген ведомстволық басшылар бастамашы болған осындай жеткілікті ойластырылмаған реформаның нәтижесінде елдің тергеу корпусы жоғары білікті және өз мамандығына адал қызметкерлердің үлкен санын жоғалтты. Бұл тергеу аппараты мен прокуратура органдарының тергеу функциясының жоғалуына әкелді. Ақырында, 12 жылдан кейін ғана прокуратураның қылмыстық істерді тергеу мүмкіндігіне конституциялық тыйым алынып тасталды. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Тергеу комитеті 2006 жылдың 21 сәуірінен бастап жұмыс істей бастады.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1963 жылғы 6 сәуірдегі «Қоғамдық тәртіпті қорғау органдарына алдын ала тергеу жүргізу құқығын беру туралы» Жарлығымен және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1963 жылғы 15 маусымдағы «Қазақ КСР Қылмыстық іс жүргізу кодексіне өзгерістер енгізу туралы» Жарлығымен алдын ала тергеу жүргізу құқығы

прокуратурамен және Мемлекеттік тергеу комитеті органдарымен қатар берілді сондай-ақ қоғамдық тәртіпті қорғау органдарының тергеушілері. Осы құжаттардың негізінде қоғамдық тәртіпті қорғау министрінің «Қазақ КСР Қоғамдық тәртіпті қорғау министрлігі жүйесінде тергеу аппараттарын ұйымдастыру туралы» № 155 бұйрығы шығарылды. Осы бұйрықпен облыстық және облыстық еңбекшілер депутаттары Кеңестерінің атқару комитеттерінің, Алматы қалалық Кеңесі атқару комитетінің милиция басқармаларының, Қазақ темір жолындағы тергеу аппараттарының құрылымы мен Штаттары бекітілді [2].

Жаңадан құрылған Қазақстан Қоғамдық тәртіпті қорғау министрлігі Тергеу басқармасының бірінші басшысы ҚазКСР еңбек сіңірген заңгері, Қызыл жұлдыз және Еңбек Қызыл Ту ордендерінің кавалері К. К. Баялин болды [3].

Жұмыс көлеміне қарай өлкелер мен облыстардың басқармаларында тергеу бөлімдері құрылды. Қалаларда, аудандарда, теміржол көлігінде бөлімдер, бөлімшелер, топтар құрылды немесе жеке тергеушілер бөлініп, бекітілді; тергеушілерді қызметтік кабинеттермен, жабдықтармен, көлікпен және т. б. қамтамасыз ету мәселелері шешілді.

1963 жылы 4 шілдеде КСРО Министрлер Кеңесінің №736 қаулысымен прокуратура тергеушілері Штаттарының бір бөлігі милиция органдарына берілді. Сонымен бірге, полиция органдарына ауысуға ниет білдірген адамдардың мүдделерін ескере отырып, соңғы болып прокуратурада тергеуші ретінде жұмыс өтілін сақтау туралы шешім қабылданды.

Қазақстан КП ОК тергеу бөлімшелерінің мәртебесін арттыру және жұмысын жақсарту мақсатында ҚазКСР Министрлер Кеңесі ҚКП ОК хатшылығының номенклатурасына тергеу аппараты қызметкерлерінің лауазымдарын қосты:

а) бекітілетін: Ішкі істер министрлігі Тергеу басқармасының бастығы, оның орынбасарлары мен бөлім бастықтары;

б) есепшілер: бөлім бастықтарының орынбасарлары және аса маңызды істер жөніндегі тергеушілер.

Республика басшылығы Бас прокуратура мен ҚазКСР ЖБҚ тергеу бөлімшелері қызметкерлерінің кәсібилігін одан әрі арттыру қажеттігіне ерекше назар аударды. Атап айтқанда, құқық қорғау органдарының басшылығына тергеу органдарының қызметкерлерін оқыту және біліктілігін арттыру, тергеу әдістерін жетілдіру, тергеу бөлімшелері қызметкерлерінің тәжірибесін жинақтау және озық тәжірибесін тарату жүйесін әзірлеу ұсынылды. Бұл ұсыныстың практикалық іске асырылуы Қоғамдық тәртіпті қорғау министрлігі Мәскеу жоғары мектебінің Алматы филиалында тергеушілерді қайта даярлау курстарын ұйымдастыру болды.

Түрлі ведомстволардың алдын ала тергеу органдарының тергеуші бөлінбегендіктен, ал тергеу бөлімдері, бөлімшелері, тергеушілер бастықтарының өкілеттіктері заңнамалық бекітілмегендіктен, ҚазКСР ҚПК-не тиісті өзгерістер енгізу ұсынылды. Сонымен қатар, қаулының 7-тармағы ҚазКСР ҚПК тергеушілердің машина жазбасын, стенографияны, дыбыс жазбасын, фотографияны, киноға түсіруді пайдалануды, сондай-ақ мамандарды түрлі тергеу әрекеттерін жүргізуге кеңінен тартуды көздейтін толықтырулар дайындауды міндеттеді.

1968-1987 жылдары Қазақстанның тергеу аппаратын нығайту жалғастырылды. КОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1968 жылғы 19 қарашадағы қаулысы ішкі істер органдарынан олардың қызметінің тиімділігін арттыруды талап етті. Осы қаулыға сәйкес қалалар мен аудандардағы ішкі істер министрлігінің қызметтері біріктірілді, бұл олардың оңтайлы өзара әрекеттесуіне жағдай жасады. Аудандық, қалалық және аудандық ішкі істер бөлімдерінің (басқармаларының) құрылуымен бұрын тек Министрліктің және облыстардың Ішкі істер басқармасы құрамында болған ішкі істер органдары тергеу аппараты аталған құқық қорғау органдарының құрамына енгізілді. Қалалар мен аудандарда қалалық, аудандық ішкі істер органының құрамына кірмейтін және олардың басшыларына бағынбайтын тергеушілер жұмыс істеді. 1968 жылғы желтоқсанда 29 қалалық, аудандық органдарда тергеу бастықтарының орынбасарлары лауазымы енгізілді, олар бір мезгілде тергеу бөлімшелерінің басшылары болды. 1970 ж. тергеу аппараты жаңадан құрылған қалалық, аудандық ішкі істер органдарының құрамына кірді.

Осы уақытқа дейін Қазақстанның тергеушілері қылмыстарды тергеу бойынша жеткілікті практикалық тәжірибе жинақтады. 1970 жылы Үздік тергеушілердің саны 110 адамды құрады, 24 тергеуші «Қоғамдық тәртіпті сақтау бойынша үздік қызметі үшін» медалмен марапатталды, 186 тергеу қызметкері милиция озаттары және 10 — ИМ еңбегі сіңген қызметкерлері болды, 3 тергеуші «Қазақ КСР еңбек сіңірген заңгері» атағына ие болды.

Қорыта айтқанда, тергеу саласы әр жыл сайын жаңғыру үстінде болды. Ішкі істер министрлігі реформалары аппараттың одан әрі дамуына және қалыптасуына үлкен әсер етті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Атишев А. А. *Создание и деятельность Советской милиции в Казахстане.* — Караганда, 1974.
2. *История органов внутренних дел Советского государства / Под ред. Р. С. Мулукаева.* — Москва, 1986.
3. Крылов И. Ф., Бастрыкин Л. И. *Розыск, дознание, следствие.* — Ленинград, 1984.

Монай Қ., Туткушев А.Е.

**ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СЛЕДСТВЕННОГО АППАРАТА В ОРГАНАХ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация. Статья посвящена процессу развития и становления института предварительного следствия. Анализ исторического и правового опыта следственной деятельности позволяет дать характеристику современному состоянию Следственного комитета и определить его положение в сфере уголовного судопроизводства.

Monai K., Tutkushev A.E.

**THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INVESTIGATIVE
APPARATUS IN THE INTERNAL AFFAIRS BODIES OF THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN**

Annotation. The article is devoted to the process of development and formation of the institute of preliminary investigation. The analysis of the historical and legal experience of investigative activities allows us to characterize the current state of the Investigative Committee and determine its position in the field of criminal proceedings.

УДК 316

Стонт А.О.

ФГБОУ ВО "ХГУ им. Н.Ф. Катанова", город Абакан, Российская Федерация
stontalina@yandex.ru

**ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ
ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные проблемы реализации государственной молодежной политики в Российской Федерации в области социального здоровья молодежи.

На сегодняшний день наше общество характеризуется динамичными явлениями в самых различных сферах жизни, в результате чего всё более важным становится необходимость в существенном улучшении положения молодёжи, в снижении риска и совершенствовании устойчивости молодёжной среды, в применении на благо общества возможностей молодого поколения посредством поддержания проявленной инициативы каждого молодого гражданина, в обеспечении эффективной работы различных молодёжных общественных объединений.

Обеспечение и поддержка социального здоровья молодого поколения нашей страны является на сегодняшний момент одной из важнейших целей в государственной молодежной политике.

Под государственной молодежной политикой в сфере социального здоровья можно подразумевать целенаправленную деятельность государства, направленную на формирование, обеспечение и сохранение социального здоровья молодого поколения россиян, интеграцию его в образовательные, медико-социальные, образовательные, социально-экономические, культурно-нравственные общественные процессы, целью которых является возможность для современной молодежи развиваться и удовлетворять свои потребности [1].

Социальное здоровье молодежи - это состояние молодых людей, позволяющие им адаптироваться и полноценно осуществлять свои психологические и социальные функции в ходе жизнедеятельности, успешно удовлетворять разного рода потребности, вести социально и духовно активную жизнь, ощущая при этом удовлетворенность собственной жизнью [2].

Актуальность подготовки и реализации молодежной политики в сфере здоровья сформирована различными причинами, например, социально-демографическим кризисом в государстве; ростом экстремизма и иными негативными течениями среди молодежи; экономической уязвимостью и незащищенностью большинства молодых россиян; отсутствием гарантий занятости, имеющимися недостатками в стартовых возможностях социальной мобильности; снижением уровня социального самочувствия и т.п.

Так, в постановлении правительства об «Основах государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 года» [3], основными задачами, закрепленными в данном документе в направлении формирования социально здоровой личности, представляются: создание необходимых условий для воспитания и развития молодежи; различные просветительские работы; пропаганда здорового образа жизни и физическое развитие молодых людей, создание условий для реализации молодежного потенциала в социально-экономической сфере и др.

Такого рода государственная политика в области социального здоровья основывается на том, что здоровье в сочетании всех его компонентов считается высшим правом и благом человека, в отсутствие которого другие социальные ценности теряют свое значение. С одной стороны, социальное здоровье - это частная собственность молодого человека, но с другой – оно обретает истинную значимость для всего российского общества.

Молодежную политику имеют возможность осуществлять разные институты: как разнообразные общественные организации, политические партии, так и институты образования, но основным, как бы то ни было, является государство, потому как преимущественно оно владеет нужными средствами для реализации данной политики, нацеленной на развитие социального здоровья молодежи.

Значимым обстоятельством в создании единых форм реализации и понятийного пространства в молодежной политике оказалось принятие в 2020 году Федерального закона «О молодежной политике в Российской Федерации» [4].

Эффективность государственной молодежной политики в сфере развития социального здоровья молодых граждан проявляется в ее умении сформировать в сознании людей различных материальных, духовных и социальных ценностей, включая и ценность здоровья [5]. Но в настоящее время оценка эффективности деятельности региональных органов исполнительной власти в сфере реализации государственной молодежной политики не проводится, так как подходы к ее проведению в достаточной мере не урегулированы, что является первой проблемой в данной области.

Не из приятных наблюдается ситуация с достоверностью учета данных в области мероприятий, которые проводятся в пределах реализации молодежной политики. Это относится к различным уровням: муниципальному, региональному, федеральному. Возможности для принятия эффективных управленческих решений в сфере молодежной политики ограничиваются рядом причин, среди которых:

- недостаточность данных о проводимых мероприятиях (конференции, семинары, акции, конкурсы, форумы, встречи, тренинги, лекции, мастер-классы);
- неполные данные о количестве участников данных мероприятий (проблема недоучетов фактических участников и, в противоположность, проблема их многократного учета);
- недостатки в существующей системе бюджетного учета, которая не позволяет точно оценить масштабы финансового обеспечения мероприятий;
- региональная неравномерность статуса органов по делам молодежи и правового поля.

Разный уровень реализации государственной молодежной политики в регионах является главным барьером в повышении эффективности работы. Главная проблема заключается в том, что в каждом из регионов данная политика осуществляется по-разному: на уровне смыслов, на уровне организационной структуры, на уровне приоритетов. Осложняет настоящую ситуацию отсутствие формального подчинения органов по работе с молодежью федеральному центру, особенно в тех регионах, где молодые люди входят в более крупный сектор [6]. В результате один регион делегирует на форумные кампании каждый год разных участников, сопровождает их после

федеральных и окружных форумов, готовит к разработке и защите проектов на грантовых конкурсах, способствует поиску места для самореализации лауреатов конкурсов федерального уровня в своем регионе, тогда как другой регион не делает ничего.

Таким образом, в заключении можно сделать вывод о том, что повышение социального здоровья молодежи является одним из основополагающих направлений в области государственной молодежной политики, которая уже сегодня создаёт благоприятную обстановку для формирования и укрепления социального здоровья молодых людей, обеспечив их всестороннее развитие. Но для достижения высокой эффективности реализации данной политики необходимо устранить имеющиеся основные проблемы, упомянутые в работе. Для этого можно вовлечь в данный процесс множество сторон: федеральные, региональные и муниципальные органы власти, представителей вузов, жителей городов, участников некоммерческих организаций, общественные объединения, саму молодежь, которые в совокупности принесут необходимые результаты в решении поставленных проблем.

Список использованных источников:

1. Гафиатулина Наталья Халиловна, Кротов Дмитрий Валерьевич, Самыгин Сергей Иванович Социальное здоровье российской молодежи как объект государственной молодежной политики // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-zdorovie-rossiyskoy-molodezhi-kak-obekt-gosudarstvennoy-molodezhnoy-politiki> (дата обращения: 02.04.2022).

2. Гафиатулина Наталья Халиловна, Щербакова Лидия Ильинична, Самыгин Сергей Иванович Социальное здоровье российской молодежи в контексте теории жизненного пути индивида // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2020. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-zdorovie-rossiyskoy-molodezhi-v-kontekste-teorii-zhiznennogo-puti-individa> (дата обращения: 02.04.2022).

3. Распоряжение Правительства РФ от 12.12.2015 N 2570-р (ред. от 29.04.2021) «О плане мероприятий по реализации Основ государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 года», дата обращения: 02.04.2022.

4. Федеральный закон "О молодежной политике в Российской Федерации" от 30.12.2020 N 489-ФЗ, дата обращения: 02.04.2022.

5. Гафиатулина Н.Х. Повседневные социальные практики как способ идентификации российской студенческой молодежи / Н.Х. Гафиатулина, А.В. Верещагина, М.М. Шахбанова // *The Caucasus and the World*. 2015. № 2 (42). С. 158–164.

6. Бюллетень Счетной палаты №12 (289) 2021 г. Тема номера – молодежная политика, <https://ach.gov.ru/statements/byulleten-schetnoy-palaty-12-289-2021-g>, дата обращения: 02.04.2022.

Стонт А.О.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДЕНСАУЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖАСТАР САЯСАТЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Ресей Федерациясында жастардың әлеуметтік денсаулығы саласындағы мемлекеттік жастар саясатын жүзеге асырудың негізгі мәселелері қарастырылады.

Stont A.O.

THE MAIN PROBLEMS OF THE IMPLEMENTATION OF THE STATE YOUTH POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE FIELD OF SOCIAL HEALTH

Annotation. This article discusses the main problems of the implementation of the state youth policy in the Russian Federation in the field of social health of youth.

Третьякова М.К. Шведчикова Е.В.
ФГБОУ ВО Хакассский государственный университет Абакан, Россия
mashacomm7@gmail.com

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛУГИ, ПРЕДОСТАВЛЯЕМЫЕ НАСЕЛЕНИЮ НА ДОМУ

***Аннотация.** Социальное обслуживание на дому - предоставление социальных услуг гражданам, нуждающимся в постоянном или временном нестационарном социальном обслуживании. Одиноким гражданам и гражданам, частично утратившим способность к самообслуживанию в связи с преклонным возрастом, болезнью, инвалидностью, предоставляется помощь на дому в виде социально-бытовых, социально-медицинских услуг и иной помощи.*

Система социальных услуг в настоящее время подразделяется на несколько видов. Одним из видов, является предоставление социальных услуг на дому.

Так, согласно Приказу Минтруда России «Об утверждении Примерного порядка предоставления социальных услуг в форме социального обслуживания на дому» [2], социальное обслуживание на дому включает в себя деятельность по предоставлению социальных услуг получателям социальных услуг, которая направлена на улучшение условий их жизнедеятельности при сохранении пребывания получателей социальных услуг в привычной благоприятной среде - месте их проживания.

При определении необходимых гражданину видов социальных услуг, предоставляемых в форме социального обслуживания на дому, учитывается нуждаемость получателя социальных услуг в получении таких услуг, характер обстоятельств, которые ухудшают или могут ухудшить условия его жизнедеятельности и пр.

Основанием для рассмотрения вопроса о предоставлении социальных услуг в форме социального обслуживания на дому является поданное в письменной или электронной форме заявление о предоставлении социальных услуг, составленное по форме, утвержденной Приказом Министерства труда и социальной защиты Российской Федерации «Об утверждении формы заявления о предоставлении социальных услуг» [3].

Основными социальными услугами, которые предоставляются гражданам на дому, являются такие социальные услуги, как: организация питания, включая доставку продуктов на дом, поддержание условий проживания в соответствии с гигиеническими требованиями, помощь в приобретении лекарственных препаратов для медицинского применения, медицинских изделий, продовольственных и промышленных товаров первой необходимости, содействие в организации ритуальных услуг, содействие в организации юридической помощи и иных правовых услуг, содействие в получении медицинской помощи, в том числе сопровождение в медицинские организации и иные социальные услуги, предоставляемые на дому.

Кроме того, важно отметить, что при получении социальных услуг в форме социального обслуживания на дому, получатели социальных услуг имеют право на: уважительное и гуманное отношение, выбор поставщика социальных услуг, получение бесплатно в доступной форме информации о своих правах и обязанностях, видах социальных услуг, сроках, порядке и об условиях их предоставления, о тарифах на эти услуги и об их стоимости, о возможности получения этих услуг бесплатно, отказ от предоставления социальных услуг, свободное посещение представителями, адвокатами, нотариусами, представителями общественных и (или) иных организаций, священнослужителями, а также родственниками и другими лицами в дневное и вечернее время, конфиденциальность информации личного характера, ставшей известной при оказании услуг, защиту своих прав и законных интересов, в том числе в судебном порядке и пр.

В соответствии с пунктом 35 Приказа Минтруда России «Об утверждении Примерного порядка предоставления социальных услуг в форме социального обслуживания на дому», социальные услуги в форме социального обслуживания на дому предоставляются бесплатно, за плату или частичную плату [2].

Решение об условиях оказания социальных услуг в форме социального обслуживания на дому (бесплатно, за плату или частичную плату) принимается на основании представляемых

получателем социальных услуг (представителем) документов, с учетом среднедушевого дохода получателя социальных услуг, величины прожиточного минимума, установленного в субъекте Российской Федерации, а также тарифов на социальные услуги.

Расчет среднедушевого дохода в отношении получателя социальных услуг производится на дату обращения и осуществляется на основании документов (сведений), предусмотренных порядком предоставления социальных услуг поставщиками социальных услуг о составе семьи, наличии (отсутствии) доходов членов семьи или одиноко проживающего гражданина и принадлежащем им (ему) имуществе на праве собственности.

Социальные услуги в форме социального обслуживания на дому предоставляются бесплатно несовершеннолетним детям и лицам, пострадавшим в результате чрезвычайных ситуаций, вооруженных межнациональных (межэтнических) конфликтов. Что касается предоставления социальных услуг на дому платно или за частичную плату, то они предоставляются иным категориям населения.

Пунктом 37 Приказа Минтруда России «Об утверждении Примерного порядка предоставления социальных услуг в форме социального обслуживания на дому», установлено, что социальные услуги в форме социального обслуживания на дому предоставляются за плату или частичную плату, если на дату обращения среднедушевой доход получателя социальных услуг превышает предельную величину среднедушевого дохода для предоставления социальных услуг бесплатно, установленную законом субъекта Российской Федерации.

Плата за предоставление социальных услуг в форме социального обслуживания на дому производится в соответствии с договором.

Немаловажное значение при исследовании такого вида социальных услуг, как социальные услуги, предоставляемые на дому, имеет и вопрос об основаниях для прекращения предоставления гражданину такого вида услуг.

Так, согласно пункту 43 Приказа Минтруда России «Об утверждении Примерного порядка предоставления социальных услуг в форме социального обслуживания на дому», основаниями прекращения предоставления социальных услуг в виде социального обслуживания на дому, являются такие основания, как:

- 1) письменное заявление получателя социальных услуг об отказе в предоставлении социальных услуг в форме социального обслуживания на дому;
- 2) окончание срока предоставления социальных услуг в соответствии с индивидуальной программой и (или) истечение срока действия договора;
- 3) нарушение получателем социальных услуг или же представителем условий, которые непосредственно предусмотрены договором;
- 4) смерть получателя социальных услуг;
- 5) ликвидация (прекращение деятельности) поставщика социальных услуг;
- 6) решение суда о признании получателя социальных услуг безвестно отсутствующим или умершим;
- 7) осуждение получателя социальных услуг к отбыванию наказания в виде лишения свободы.

Таким образом, подводя итог, можно сделать вывод о том, что одним из видов социальных услуг, являются социальные услуги, которые предоставляются гражданам на дому. Социальные услуги, предоставляемые на дому, предоставляется для того, чтобы сохранить привычную обстановку для получателя социальных услуг.

В ходе исследования, также было установлено, что основанием для рассмотрения вопроса о предоставлении социальных услуг на дому является поданное в письменной или электронной форме заявление о предоставлении социальных услуг в таком виде.

Список использованных источников

1. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) // *Официальный интернет-портал правовой информации*. – URL: <http://www.pravo.gov.ru>. – 2020.
2. Приказ Минтруда России от 24.11.2014 № 939н «Об утверждении Примерного порядка предоставления социальных услуг в форме социального обслуживания на дому» (Зарегистрировано в Минюсте России 24.12.2014 № 35394) (с изм. и доп., вступ. в силу с 15.02.2021) // *Российская газета*. – № 299. – 2014.

3. Приказ Минтруда России от 28.03.2014 № 159н (ред. от 30.03.2018) «Об утверждении формы заявления о предоставлении социальных услуг» (Зарегистрировано в Минюсте России 26.05.2014 № 32430) // Российская газета. – № 131. – 2014.

4. Приказ Минтруда России от 24.11.2014 № 938н «Об утверждении Примерного порядка предоставления социальных услуг в полустационарной форме социального обслуживания» (Зарегистрировано в Минюсте России 25.12.2014 № 35410) (с изм. и доп., вступ. в силу с 15.02.2021) // Российская газета. – № 1. – 2015.

5. Швачкина Л.А., Родионова В.И. Особенности процесса оказания социальных услуг гражданам пожилого возраста в сфере социального обслуживания населения РФ / Л.А. Швачкина, В.И. Родионова В.И. // Теоретический и практический потенциал современной науки. Сборник научных статей. – 2020. – С. 95-98

6. Анисимова С.А. Социальная политика: учебник / С.А. Анисимова. – М.: Юрайт, 2013. – 424 с.

7. Ткаченко В.С. Социальное обслуживание населения Российской Федерации / В.С. Ткаченко. – М.: Дашков и Ко, 2016. – 384 с.

Tretyakova M. K., Shvedchikova E.V.

SOCIAL SERVICES PROVIDED TO THE POPULATION AT HOME

Abstract. Social services at home - providing social services to citizens in need of permanent or temporary non-stationary social services. Single citizens and citizens who have partially lost the ability to self-care due to old age, illness, disability are provided with assistance at home in the form of social, social and medical services and other assistance.

Третьякова М.К., Шведчикова Е.В.

ХАЛЫҚҚА ҮЙДЕ КӨРСЕТІЛЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕР

Аңдатпа. Үйде әлеуметтік қызмет көрсету-тұрақты немесе уақытша стационарлық емес әлеуметтік қызмет көрсетуді қажет ететін азаматтарға әлеуметтік қызмет көрсету. Жалғыз басты азаматтарға және егде жасына, ауруына, мүгедектігіне байланысты өзіне-өзі қызмет көрсету қабілетін ішінара жоғалтқан азаматтарға үйде әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-медициналық қызметтер және өзге де көмек түрінде көмек көрсетіледі.

УДК 338:004; 330.47; 338:002.6

Шащанова М.Б.

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

mairal@mail.ru

ВЛИЯНИЕ SMART-ТЕХНОЛОГИЙ НА СОЦИАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье говорится об Smart-технологиях - одной из ведущих тенденций трансформации современного общества. Дается понятие умных технологий, определены и описаны пять основных критериев. Приведены приоритетные направления smart - технологий. Основное внимание выделено концепции «Умный город». Определено понятие СмартСтаффинга.

В современном мире информация и знания представляют собой главную преобразующую силу, а информационные технологии являются стратегическими ресурсами развития общества. Все более востребованной становится специальная подготовка человека к жизни в информационном обществе, поскольку карьера будущего специалиста во многом зависит от способности своевременно находить и продуктивно использовать новую информацию. Информационное общество, в котором информация выступает в качестве основной социальной ценности, подразумевает радикальные изменения во всех социальных институтах. Одной из ведущих тенденций трансформации современного общества являются Smart-технологии.

Слово «smart» в переводе с английского означает «умный». В XXI веке стремительно «умнеют» окружающие нас вещи и устройства, делая нашу жизнь с каждым днем все более комфортной, безопасной и интересной. На волне бурного развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) конца прошлого века выросло «digital-поколение», для которого smart-устройства и гаджеты: *смартфоны, айпады, планшетики и ультрабуки*, использующие «продвинутые» технологии, стали обязательными элементами жизненного пространства.

Исторически SMART является аббревиатурой, которую ввел известный американский экономист и теоретик менеджмента Питер Друкер в 1954 году. Он определил пять основных критериев, по которым необходимо оценивать правильность постановки цели:

- **Specific** – конкретная. Цель должна быть максимально ясной и конкретной, при постановке следует отчетливо представлять конечный результат;
- **Measurable** – измеримая. Цели должны быть измеримы, чтобы можно было узнать, что они достигнуты;
- **attainable** – достижимая. Цели должны быть достижимы с точки зрения внешних факторов и внутренних ресурсов;
- **Realistic** – реалистичная. Цели должны соотноситься с другими, более общими, а также со стратегическими целями и работать на их достижение;
- **Timed** - определенная по времени [1].

Smart - это, прежде всего, информационная среда. Smart-технологии активно внедряются во многие отрасли: машиностроение, строительство, информационные технологии. Но при этом сама технология - это на 70% программное обеспечение.

Приоритетные направления smart технологий:

1. Интеллектуальные сети

Цель идеи интеллектуальных сетей состоит в отделении процесса традиционной коммутации вызовов от процесса введения новых услуг. Для этого необходимо иметь определенные интерфейсы между коммутаторами сети и специальным устройством, называемым интеллектуальной надстройкой, интеллектуальной платформой или платформой интеллектуальных сетей, и определение типов данных, передаваемых по ним. Модернизация услуг в этом случае производится лишь модернизацией программного обеспечения платформы интеллектуальных сетей. Это позволяет быстро и экономично внедрять на существующих сетях любые услуги вне зависимости от производителей коммутационного оборудования.

2. «Умные» здания

Целью «умного» здания является сокращение потребления энергии и иногда создание помещения с положительным энергокоэффициентом с помощью принципов экологичного дизайна и ИКТ. Идея «умного дома» состоит в том, чтобы соединять и измерять потребление энергии и факторы, влияющие на потребление энергии. Полученные данные используются для информирования владельцев зданий, жителей и других заинтересованных сторон, а также для контроля потребления энергии и ресурсов (например, воды, воздуха, топлива, строительных материалов), чтобы добиться максимально возможной эффективности использования энергии, снижения потребления энергии в здании, и, в то же время, повышения комфорта и «благоустроенности» здания.

3. «Умные» системы транспортировки и логистики (smart logistics), управляемые ИКТ.

Перевозка грузов является глобальным бизнесом. С ростом международной торговли упаковка, транспортировка, хранение, потребительские покупки и выбросы становятся все более важным источником потребления энергии и выбросов парниковых газов. Основная их часть приходится на транспортировку и хранение.

4. «Умные» транспортные системы (интеллектуальные транспортные системы)

Интеллектуальные транспортные системы (ИТС) позволяют оптимизацию частного транспорта и осуществляют мониторинг транспортного потока, используют технологии планирования и моделирования. ИКТ делают возможным то, чтобы элементы внутри транспортной системы - транспортные средства, дороги, светофоры, знаки сообщения и т.д. - стали интеллектуальными путем встраивания в них микрочипов и датчиков и предоставления им возможности устанавливать связь друг с другом посредством беспроводных технологий.

5. «Умный город». Эта концепция является самой наглядной из всех smart-технологий. В целом, это система, при которой ресурсы городских служб при помощи интеграции нескольких

ИКТ и Интернета вещей (IoT решения) используются для эффективного управления городским имуществом и обеспечения максимальной безопасности, комфортной жизни в городской среде.

В наши дни концепция умного города получила очень широкое распространение – в том или ином объеме она реализована или реализуется в 2500 городах мира. Стоит отметить, что в мировой практике есть два основных подхода для создания умных городов:

1. Создание умного города с нуля – Масдар сити (ОАЭ), Нью Сонгдо (Южная Корея), Тяньцзинь (КНР);

2. Постепенное внедрение умных технологий в устоявшиеся городские системы – Амстердам (Нидерланды), Лондон (Великобритания), Стокгольм (Швеция), Фуджисава (Япония) и др.

Зачастую формирование «умного города» предусматривает внедрение эффективных технологий в такие отрасли, как государственные услуги, управление транспортной сетью, рациональное использование природных ресурсов, здравоохранение, образование, инновационное сельское хозяйство и утилизация отходов. Согласно исследованию, проведенному Центром региональной науки Венского технологического университета (2007) «умный город» должен охватывать следующие направления развития: 1. умная среда (природные ресурсы); 2. умные люди (социальный и человеческий капитал); 3. умный образ жизни (качество жизни); 4. умная экономика (конкурентоспособность); 5. умная мобильность (транспорт и ИКТ); 6. умное управление (участие граждан). Исходя из этого в ведущих мегаполисах мира внедрение технологий умного города чаще всего направлены на эти компоненты.

В Казахстане, в целях повышения эффективности работы городских служб и внедрения умных технологий, была разработана концепция «Smart city». В центре миссии Smart city – человек и его потребности [2].

В целом, хочется отметить, что создание и внедрение умных технологий, прежде всего, направлено на предоставление социальных выгод для населения: повышается безопасность, доступность к услугам городских сервисов, городские учреждения и службы становятся более открытыми, снижаются расходы и потребление ресурсов и др. Такие тенденции, несомненно, вносят большие плюсы в повседневную жизнь горожан. При этом, коррективы, вносимые в результате построения умных городов, могут нести и определенные риски. К примеру, вызовом может стать обеспечение безопасности личных данных горожан. Поэтому при разработке и внедрении умных технологий необходимо, в первую очередь, учитывать предложения и рекомендации, полученные на основе построения открытого диалога между жителями города и городскими властями [2].

Существенным элементом комплексной концепции смарт-общества является смарт-работа, открывающее любому человеку возможность сотрудничать одновременно с разными работодателями, трудиться в удобном для себя режиме по индивидуальному графику (в том числе удаленно), получая размер дохода, необходимый для поддержания высокого качества жизни. Наиболее последовательный вариант смарт-работы представлен сегодня технологией СмартСтаффинга, разработанной с учетом существующих тенденций: широкое влияние smart-технологий и Интернета на сферу трудовых отношений, рост интереса в обществе к удаленной занятости, популярность «виртуальных офисов» и развитие «облачных» технологий, позволяющих управлять доступностью удаленных трудовых ресурсов[3]

Не приходится сомневаться в том, что наше время – это время Smart. Само по себе это понятие сегодня подразумевает не уютные зоны бытового комфорта, но нашу готовность непрерывно меняться и адаптироваться под окружающий мир, отвечая на требования экономики и общества. От того, насколько вовремя и быстро мы это делаем, зависит, смогут ли smart-технологии стать инструментом достижения нашего будущего.

Список использованных источников:

1. Shynybekov D.A., Uskenbayeva R.K., Serbin V.V., Duzbayev N.T., Moldagulova A.N., Duisebekova K.S., Satybaldiyeva R.Z., Hasanova G.I., Urmashhev B.A. *Information and communication technologies. Textbook: in 2 parts. Part 2, 1st ed. - Almaty: IITU, 2017. - 588 p.*

2. <https://strategy2050.kz/ru/news/52068/>

3. https://club.cnews.ru/blogs/entry/smartobshchestvo_neskromnoe_obayanie_smarttehnologij

Шацанова М.Б.

SMART ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Smart технологиялары -қазіргі қоғамның өзгеруінің жетекші бағыттарының туралы айтылады. Ақылды технологиялар ұғымы берілген, бес негізгі критерий анықталған және сипатталған. Smart-технологиялардың басым бағыттары келтірілген. "Ақылды қала" тұжырымдамасына басты назар аударды. Smartstaffing тұжырымдамасы анықталды.

Shachshanova M.B.

**THE IMPACT OF SMART TECHNOLOGIES ON THE SOCIAL LIFE
OF MODERN SOCIETY**

Annotation. This article talks about Smart technologies - one of the leading trends in the transformation of modern society. The paper provides for a concept of smart technologies, defines and describes five main criteria. Priority directions of smart technologies are provided. The main attention is paid to the concept of "Smart City". The concept of SmartStaffing is defined.

**МЕДИЦИНА ЖӘНЕ ФАРМАЦИЯ, БИОЛОГИЯНЫҢ
ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІ**

**СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ БИОЛОГИИ,
МЕДИЦИНЫ И ФАРМАЦИИ**

**MODERN ASPECTS OF BIOLOGY, MEDICINE
AND PHARMACY**

Абеуова О.А.
д.м.н., профессор кафедры фармацевтических дисциплин,
abeuova_olga@mail.ru
Хаштай К.С.
магистр, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин,
xkc0911@mail.ru
Темиреева К.С.
старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин
tem_kuma@mail.ru
Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан

МОНИТОРИНГОВАЯ ОЦЕНКА САНИТАРНО-ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ПРОМЫШЛЕННОГО РЕГИОНА

***Аннотация.** Рассматриваются вопросы о системах долговременных наблюдений, включающих: исследование пространственно-временного распределения химического вещества; оптимизацию системы мониторинга; организация потоков информационных сообщений, медико-биологический мониторинг.*

Для решения вопросов о загрязнении объектов окружающей среды разрабатываются экологические проекты с использованием методологии оценки риска и экономической эффективности при принятии решений о вредных для здоровья выбросах с учетом каждого производственного цикла. Первым этапом проекта является детальная количественная оценка особо значимых химических веществ используют следующие критерии: объем выброса и токсичность веществ с учетом кратности превышения ПДК. В последующем определяют географические координаты загрязняющих участков, с учетом количество источников и экспонируемой популяции, т.е. население постоянно проживающие в зоне действия источников промышленных выбросов. Для оценки воздействия загрязняющих веществ используют дисперсионную модель рассеивания выбросов в воздухе, при этом необходимо учитывать именно средние концентрации, которые приводят к хроническим болезням. Полученные средние концентрации входят в модель расчета выбросов от промышленных источников, которая дает возможность предсказать усредненную за год концентрацию загрязняющих веществ в любой заданной точке воздействия с использованием данных об эмиссии и местных метеорологических данных [1,2,3].

Заслуживает внимания разработка автоматизированной системы управления экологическими рисками на примере Аксуйского завода ферросплавов, где впервые в условиях Казахстана была внедрена автоматизированная система, позволяющая отслеживать влияние производственных выбросов на окружающую среду, формировать базу данных, выбирать схему мониторинга, строить компьютерные карты, определять зоны влияния предприятий. Согласно международным стандартам ISO 14001 одним из высших приоритетов является управление качеством окружающей среды, на основе требований законодательных актов экологических аспектов, связанных с деятельностью организации, ее продукцией и услугами. Вместе с тем для проведения оценки экологического риска необходимо наличие первичной медико-экологической информации. Ведущие гигиенисты СНГ обратили внимание на необходимость сопряженного анализа экологических и санитарно-гигиенических исследований как междисциплинарной работы. По полученным данным необходимо определить в поведении систематизации и обобщения всех данных, оценивая общую и локальную «химическую» обстановку и тенденцию ее изменения во времени и таким образом осуществлять прогнозирование ситуации. Одновременно определить информацию для принятия управленческих решений [4].

Система наблюдения, существующая в настоящее время в Казахстане для установления причинно-следственной связи в целом нельзя считать в полной мере сложившейся, окончательно отрегулированной и достаточно эффективной. Во многом это является следствием того, что в Казахстане до сих пор не существует единого подхода к мониторингу состояния объектов окружающей среды и какие цели должны быть достигнуты при формировании системы наблюдения. При этом необходима организационная по оптимизированному регламенту система

долговременных наблюдений за состоянием окружающей среды и источником техногенного воздействия на нее. В основы методики оценки риска может быть положен алгоритм, который реализуется из взаимосвязанных направлений: это районирование территорий города на основе исследования пространственно-временного распределения химического вещества; оптимизация сети наблюдения; автоматизация системы мониторинга; организация потоков информационных сообщений.

Для территорий, подверженных длительному химическому загрязнению, до сих пор не существует единого концептуального подхода к решению трактовки термина «медико-биологический мониторинг». Современный этап эффективной стратегии мировой гигиенической науки по снижению риска влияния неблагоприятных факторов окружающей среды на здоровье человека делает необходимым установление более надежных и безопасных уровней гигиенически нормативов и, прежде всего разработки региональных уровней, минимального риска в процессе осуществления профилактических и оздоровительных предприятий.

Распространенность химических элементов в различных объектах окружающей среды при современном промышленном потенциале городов возрастает настолько, что становится вряд с природными геохимическими факторами. Вследствие этого требуется дальнейшее совершенствование и унификация методик оценки гигиенического неблагополучия с учетом региональных аспектов в определении критериев риска на селитебных территориях. В областных и городских СЭС накоплен большой фактический материал о загрязнении окружающей среды и показателях здоровья населения. Вместе с тем полученные материалы не в полном объеме оценивают качество среды обитания, и сама методическая основа сбора материала устарела и не отвечает современным представлениям о методологии оценки влияния факторов окружающей среды на здоровье населения. Решение сложных задач гигиены в охране здоровья населения требует системного подхода и новых теорий, среди которых теория риска занимает ведущее положение. Еще раз необходимо подчеркнуть, что основной задачей охраны атмосферного воздуха и окружающей среды является предупреждение и снижение многокомпонентного загрязнения до уровней, где состояние здоровья различных контингентов населения определялось бы в пределах «физиологических величин».

Комбинированные действие канцерогенных веществ оцениваются по изменению токсичности компонентов смеси с определением биологически эквивалентных(изоэффективных) концентраций, что предлагает наличие или отсутствие определенного эффекта. Вместе с тем необходима дальнейшая разработка вопросов комбинированного действия как научной основы предупреждения и снижения неблагоприятного влияния многокомпонентного загрязнения воздушной среды и здоровье населения.

Следующее направление – оптимизация сети наблюдения за состоянием объектов окружающей среды, включающая представительность результатов, достоверность выводов и минимизация объемов измерений. Представительность результатов достигается путем формирования сети наблюдения(по отбору проб), позволяющих достоверно охарактеризовать все элементы загрязняющие территорию. Наблюдения выполняются по регулярной сети, где плотность или достаточность количества измерений определяется статистической оценкой, отнесенной в целом к территории города. В условиях города создание равномерной сети крайне сложно, т.к. расположение пунктов сети зависит от развития транспортных артерий, многочисленных предприятий, закрытых территорий, особенности районироваться с выделением следующих трех основных элементов на основании расчета суммарной и реальной химической нагрузки; с умеренной химической нагрузкой; фоновой.

Важным элементом системы наблюдения являются территории, непосредственно прилегающие к предприятиям, где необходим детальный масштаб работ – территориального и локального уровней мониторинга[5].

Общим требованием к средствам химического контроля на местности, является возможность обеспечить уверенную регистрацию всех химических загрязнений. Наибольшую чувствительность обнаружения химических, в том числе канцерогенных веществ в атмосферном воздухе обеспечивают способом контроля типа воздухофильтрующих установок.

Важным объектом контроля окружающей среды являются воды поверхностных водоемов, куда зачастую сбрасываются промышленные стоки, попадают тысячи химических веществ, а общепринятыми аналитическими методами санэпидслужбы контролируется наличие не более 30-40 без учета их совместного действия на организм.

Особое внимание в последнее время уделяется галогеносодержащим соединениям (ГСС). Одной из причин увеличения ГСС является сброс хлорированных сточных вод в результате широкого применения в домашнем хозяйстве хлорсодержащих отбеливающих и чистящих веществ. Вместе с тем ГСС может поступать в организм с хлорированной питьевой водой через желудочно-кишечный тракт. ГСС опасны с тем, что обладают полиморфизмом токсического действия, оказывают гепато-, нефро-, нейротоксические эффекты, нарушают функции сердечно-сосудистой и репродуктивной систем. Одним из неблагоприятных отделенных эффектов является развитие злокачественных опухолей. К сожалению, хлорированная вода является постепенно действующим фактором, а в Казахстане не ведется мониторинг ГСС. Тогда как длительное применение хлорированной воды способствует ухудшению здоровья населения в общенациональном масштабе.

В связи с чем оправданы любые меры по постепенному уменьшению использованию хлора для обеззараживания питьевой воды и сточных вод.

Для совершенствования государственной системы водноаналитического контроля воды важна расшифровка реальных спектров веществ по компонентному составу, содержанию и групповой принадлежности. Аналитическое исследование воды неизвестного состава должно быть направлено как на изучение интегральных показателей степени загрязнения с общепринятыми показателями СЭС, так и проведение обзорных анализов, ориентированных на определение максимально полного спектра органических соединений.

Одним из объектов экологического риска определяющей количество и качество биосферы является почва. Ухудшение качества почвы, понижение ее биологической ценности, способности к самоочищению вызывают цепную реакцию, которая может создать условия для активации в ней патогенных, опасных в эпидемиологическом отношении микроорганизмов.

Среди многочисленных антропогенных загрязнителей окружающей среды следует выделить нефтепродукты. Нефтепродукты, поступаая в почву в больших количествах влияют на биологические свойства почвы: изменяется общая численность микроорганизмов, сужается их видовой состав, изменяется структура микроценозов, падает интенсивность основных микробиологических процессов и активность почвенных ферментов. Все это в итоге ведет к частичной, а в некоторых случаях к полной утрате плодородия почв.

Вместе с тем важно иметь в виду значительное пространственное и временное варьирование биологических характеристик почвы, которое требует большой повторяемости наблюдений.

В связи с вышеизложенным при мониторинге среды обитания и здоровья человека основополагающим принципом остается установление причинно-следственных связей и разработка для дальнейшего внедрения методологии оценки здоровья населения с целью научного обоснования вариантов управленческих решений.

По проблеме охраны окружающей среды: для определения общих закономерностей токсичности веществ при разных путях поступления в организм необходимо обосновать количественный критерий – коэффициент относительной токсичности [6].

Нами установлено, что у детей, длительно проживающих в условия химической нагрузки, идет накопление тяжелых металлов, ароматических углеводородов в биосубстратах (волосы, ногти, моча, выдыхаемый воздух). В следствие чего, у них формируется экопатология характеризующихся полиморфизмом поражения организма.

Важно отметить, что методология оценки возможного ущерба для здоровья населения и направлены на прогноз возможных изменений в будущем. При этом важно подчеркнуть часто ускользающее от внимания обстоятельство, что ускоренное изменение экологической ситуации настолько тесно переплетены с состоянием здоровья населения, что при анализе качества среды их обитания почти невозможно отделить экологический аспект этого качества от санитарно-гигиенического. Данное исследование, представляющее собой междисциплинарные работы до сих пор почти не востребованы в реальной практике областных, республиканских администраторов. Каждое общество в меру принятых ценностей и уровня образованности определяет приемлемость того или иного уровня риска в пределах своих экономических возможностей. В связи с чем, необходима разработка и реализация экономических рычагов управления здоровьем населения, основанных на различных формах компенсации ущерба здоровью личности и групп населения, связанных с техногенным загрязнением окружающей среды. Это особо актуально для Казахстана, где крупные промышленные предприятия находятся

в частной собственности. В представляется важным внедрение в практику механизма экономической ответственности, побуждающего выполнять требования законодательства. Вместе с тем одним механизмом реабилитации негативного воздействия промышленных предприятий может быть непосредственное их финансирование проектов по рекультивации и биоремедиации загрязняющих территорий.

В настоящее время при проведении эколого-гигиенического мониторинга определен ущерб наносимый здоровью населения и окружающей среде «Испат-Кармет», «Караганды-Жылу», «Казах-Мыс», а средств для проведения биоремедиационных и оздоровительных мероприятий не хватает.

Таким образом, методология мониторинга для оценки санитарно-эпидемиологической ситуации при современном развитии промышленности должны осуществляться в новых правовых, экономических и организационных решениях, приоритеты которой определялись бы состоянием среды обитания и здоровья населения.

Список использованных литературов:

1. Максименко Л.Л. *Современные тенденции формирования заболеваемости взрослого населения // Проб.соц. гигиены, здравоохранения и истории медицины, 2002, №6, С.3-5.*

2. Адам А.М. *Механизмы реализации региональной экологической политики на уровне субъекта Российской Федерации / Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы экологии и природопользования в Казахстане и сопредельных территориях». – Т.1.-Павлодар. – 2006. –С.12-14.*

3. Зайцева Н.В., Землянова М.А., Кирьянов Д.А. *Определение критических параметров загрязнения атмосферного воздуха по критерию обращаемости за медицинской помощью // Гигиена и санитария. – 2002. -№2.-С.18-20.*

4. Abeuova O.A. *The Second Generation Metabolic Status Against Chemical Zoad of the Organism. XVIII International congress on immunorehabilitation and rehabilitation in medicine. – London(UK). –April 27-30. – 2013. – 12 3-124.*

5. Абеуова О.А., Омирбаева С.М., Хаштай К.С. *Оценка воздействия загрязнения атмосферного воздуха на здоровье детского населения// Международный журнал прикладных фундаментальных исследований. – 2012. - №7. –С.17-19.*

6. Намазбаева З.И., Абеуова О.А. *Некоторые аспекты окислительного метаболизма в норме и патологии, обусловленной воздействием техногенных факторов окружающей среды// Материалы республиканской научно-практической конференции. – 2008. –С.179-182.*

Абеуова О.А., Хаштай К.С., Темиреева К.С.

ӨНЕРКӘСІПТІК САНИТАРИЯЛЫҚ-ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ӨНІРДІ МОНИТОРИНГТІК БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Ұзақ мерзімді бақылау жүйелері туралы мәселелер қарастырылады, оған мыналар кіреді: химиялық заттардың кеңістіктік-уақытша таралуын зерттеу; мониторинг жүйесін оңтайландыру; ақпараттық хабарламалар ағынын ұйымдастыру, медициналық-биологиялық мониторинг.

Abeuova O.A., Khashtay K.S., Temireeva K.S.

MONITORING ASSESSMENT OF SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL INDUSTRIAL REGION

Annotation. The issues of long-term observation systems are considered, including: the study of the spatio-temporal distribution of a chemical substance; optimization of the monitoring system; organization of information message flows, biomedical monitoring.

ВЛИЯНИЕ ВЛАГОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ВОДОУДЕРЖИВАЮЩУЮ СПОСОБНОСТЬ ЛИСТЬЕВ *CATALPA SPECIOSA*

Аннотация. В статье представлены результаты исследования влияния влагосберегающих технологий, как применение капельного орошения и влагосорбентов, на оводненность и водоудерживающую способность листьев древесной культуры - *Catalpa speciosa* в условиях Жезказганского региона. Результаты показатели, что на фоне капельного полива наблюдается лучшие показатели морфологии листьев и более высокие значения водоудерживающей способности. Полученные результаты могут найти применение для организации ухода в аридных условиях Карагандинской области.

Карагандинская область (Центральный Казахстан) расположена в степной и пустынной зонах, относящихся к категории аридных территорий [1]. Они испытывают значительное влияние происходящих климатических изменений, отличаются дефицитом влаги и слабой разработанностью влагосберегающих технологий и современного ассортимента для озеленения [2, 3].

Аридные территории Карагандинской области представлены Жезказганским и Балхашским промышленными регионами. Ранее рекомендованный ассортимент [4-6] устарел, содержит мало декоративных растений, поэтому в последние 5 лет был разработан новый состав видов для зеленого строительства [7], в число которые рекомендованы нетрадиционные культуры, в числе которых растения рода катальпа. Однако, отсутствуют практические рекомендации по выращиванию данных культур для получения посадочного материала, особенно с применением влагосберегающих технологий.

Целью настоящего исследования – оценка влияния влагосберегающих технологий на показатели водоудерживающей способности листьев *Catalpa speciosa*.

Катальпа прекрасная *Catalpa speciosa* (Warder) Warder ex Engelm. (семейство *Bignoniaceae*) – листопадное широколистное дерево до 10 м высотой, высоко-декоративное, устойчивое к зимним холодам, не требовательно к почвенным условиям. Предпочитает расти на открытых пространствах, защищенных от сильных ветров. Декоративный эффект обеспечивают широкие листья, яркие соцветия и длинные стручки. Растение имеет перспективы применения как декоративное и лекарственное.

Опыты проводили в открытом (на питомнике) и закрытом (в теплице) грунте г. Жезказган. Изучены следующие варианты опыта: 1) применение влагосберегающих технологий (использование капельного орошения и гидрогелей под растения для удержания воды от испарения); 2) традиционный полив по рядкам. Водоудерживающую способность листьев интродуцентов оценивали с мая по сентябрь [8].

Математическую обработку исследовательского материала и составление алгоритмов расчета основных статистических показателей проводили с использованием пакета статистических программ Statgraphics Centurion XV.I.

Для подтверждения устойчивости испытуемых растений к летним засухам нами оценены показатели морфологии листьев катальпы (табл. 1).

Таблица 1 – Морфологические показатели листьев *Catalpa speciosa* на фоне разных методов орошения (открытый грунт) ($P \leq 0,05$)

Метод полива	Длина листа, см	Ширина листа, см	Длина черешка, см	Площадь листовой пластинки, см ²
Традиционное орошение	16.40 ± 0.46 14,1 – 19,0	13.76 ± 0.49 12,3 – 16,2	9.25 ± 0.34 7,5 – 11,0	350.43 ± 41.83 238 - 534

Капельное орошение	$18,62 \pm 0,52$ 16,0 – 21,4	$15,12 \pm 0,54$ 14,3 – 19,8	$15,91 \pm 0,71$ 13,4 – 17,4	$389,44 \pm 50,17$ 268 - 586
*в числителе - $M \pm m$; в знаменателе – минимальное и максимальное значение признака				

Во всех вариантах опыта можно наблюдать, что морфологические показатели листьев оказались выше на капельном орошении, чем при традиционной форме полива по рядкам. Так, сравнение размеров листьев катальпы показало разницу в 1,1-1,7 раза в сравнении с контролем. Увеличивается разница между минимальными и максимальными значениями длины, ширины листа и длины черешка.

На следующем этапе нами проанализирована оводненность и водоудерживающая способность листьев катальпы по месяцам и условиям полива. Это позволяет оценить критические периоды роста и необходимости орошения. Высокая водоудерживающая способность свидетельствует о высокой устойчивости растений к дефициту влаги. Показатели оводненности варьировали в течение вегетационного периода (табл. 2).

Таблица 2 - Оводненность и водоудерживающая способность листьев *Catalpa speciosa* при различных методах орошения ($P \leq 0,05$)

Метод полива	Месяц	Оводненность, %	Водоудерживающая способность, %		
			1 час	3 часа	6 часов
Традиционный полив	май	75,4±3,2	18,5±0,3	24,6±0,8	35,5±1,0
	июнь	55,3±2,1	16,5±0,5	22,6±0,8	32,5±1,2
	июль	50,8±1,6	19,6±0,8	29,4±0,6	33,5±1,4
	август	52,4±1,5	16,5±0,4	26,7±0,8	30,0±1,1
	сентябрь	51,0±1,4	12,8±0,6	25,4±0,7	31,8±1,0
Капельное орошение	май	70,4±3,3	17,0±0,5	19,3±0,7	28,9±0,5
	июнь	60,8±2,8	14,6±0,3	18,4±0,8	26,5±0,7
	июль	58,6±2,6	15,6±0,2	20,8±0,6	28,4±1,3
	август	55,0±2,0	14,2±0,5	22,8±1,6	27,1±0,8
	сентябрь	56,4±2,2	17,0±0,6	24,0±0,9	28,6±1,0

Водоудерживающая способность листьев также варьировала. Так, в мае листья имели максимальную влажность, что обусловлено более низкими температурами и более высокой относительной влажностью воздуха. Однако потери воды в растениях в мае были выше, чем в июне. Этот аспект объясняется тем, что листья молодые, не приспособлены к засухе. В июне содержание воды в листьях было ниже, но потеря в массе при высушивании была ниже. Видимо, взрослые листья легче приспособились к засухе, лучше удерживали ее в мякоти.

В итоге, максимальные значения оводненности листьев приходились на май – 70,4-75,4%, в июне показатели снизились – до 55,3-60,8%; в июле – 50,8-58,6%, в августе – 52,4-55,0%, в сентябре – 51,0-56,4%. По всем месяцам и для всех культур можно наблюдать закономерность, что на капельном орошении листья имели более высокие показатели оводненности и водоудерживающей способности, то есть лучше приспособлены к аридным условиям произрастания. Капельный полив с применением влагосорбентов оказался эффективнее, чем традиционная форма орошения.

Таким образом, анализ оводненности и водоудерживающей способности показывает их изменение на протяжении вегетационного периода, что связано с погодными условиями и зрелостью листьев. Лучшие показатели отмечены на капельном поливе по сравнению с традиционным орошением.

Список использованных источников:

- 1 Вилесов Е.Н., Науменко А.А., Веселова Л.К., Аубекеров Б.Ж. *Физическая география Казахстана. Учебное пособие.* - Алматы: Казак университеті, 2009. - 362 с.
- 2 Курбатова А.С., Башкин В.Н., Касимов Н.С. *Экология города.* - М.: Научный мир, 2004. - 318 с.
- 3 Wolch J.R., Byrne J., Newell J.P. *Urban green space, public health, and environmental justice: The challenge of making cities 'just green enough' // Landscape and Urban Planning.* – 2014. - Vol. 125. – P. 234-244.

4 Ассортимент декоративных растений для озеленения промышленных центров Карагандинской области. – Алма-Ата, 1978. – 45 с.

5 Ассортимент декоративных растений для озеленения Джезказганского промышленного района. – Алма-Ата, 1981. – 40 с.

6 Ассортимент декоративных растений для озеленения поселка Жайрем Джезказганской области. – Джезказган, 1990. – 28 с.

7 Максутбекова Г.Т. Создание обновленного ассортимента древесно-кустарниковых растений для Жезказганского промышленного региона (на примере городов Жезказган и Самтаев) // Вестник Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева. – 2019. - № 2. - С. 188-194.

8 Лищук А.И. Методика определения водоудерживающей способности к обезвоживанию листьев плодовых культур // Физиологические и биофизические методы в селекции плодовых культур. Методические рекомендации. – Москва, 1991. – С. 33–36.

Aitimov A.K., Ishmuratova M.Yu., Matveev A.N.

EFFECT OF MOISTURE-SAVING TECHNOLOGIES ON WATER-RETAINING CAPACITY OF CATALPA SPECIOSA LEAVES

Annotation. The article presents the results of the study of the effect of moisture-saving technologies, such as the use of drip irrigation and moisture sorbents, on the water content and water-retaining ability of wood leaves - *Catalpa speciosa* in the Zhezkazgan region. The results are indicators that against the background of drip watering there are better indicators of leaf morphology and higher values of water retention ability. Obtained results can be used for organization of care in arid conditions of Karaganda region.

Айтимов А.К., Ишмуратова М.Ю., Матвеев А.Н.

ВЛИЯНИЕ ВЛАГОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ВОДОУДЕРЖИВАЮЩЮЮ СПОСОБНОСТЬ ЛИСТЬЕВ CATALPA SPECIOSA

Аңдатпа. Мақалада Жезқазған аймағы жағдайындағы ағаш дақылдары жапырақтарының сулылығы мен су ұстағыш қабілетіне тамшылатып суару мен ылғал қорларын қолдану сияқты ылғал үнемдеуші технологиялардың әсерін зерттеу нәтижелері берілген. Тамшылатып суару аясында жапырақтар морфологиясының үздік көрсеткіштері және су ұстау қабілетінің неғұрлым жоғары мәндері байқалады. Алынған нәтижелер Қарағанды облысының аридтік жағдайында күтімді ұйымдастыру үшін қолдануға болады.

УДК 544.35

Байлен А.С.

магистр, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин
aida_bailen@mail.ru

Хаштай К.С.

магистр, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин
xkc0911@mail.ru

Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

СУПРАМОЛЕКУЛЯРНОГО ГЕЛЯ - КОМПЛЕКСА ТАНИНА С ИОНАМИ PD(II) ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ НАНОЧАСТИЦ

Аннотация. Известно, разнообразные метаболиты растения, включающие терпеноиды, полифенолы, сахароза, алкалоиды, фенольные кислоты и белки, играют важную роль в биовосстановлении ионов металла с образованием наночастиц. В работах [1-3] отмечено, что флавоноиды, представляющие собой обширную группу полифенольных соединений (антоцианы, изофлавоноиды, флавонолы, халконы, флавоны и флаваноны), благодаря наличию в своем составе различных функциональных групп, могут участвовать в процессе образования наночастиц металлов.

Предположено [3], что таутомерные превращения флавоноидов из енольной формы в кетоформу могут высвобождать реакционноспособный атом водорода, который способен восстанавливать ионы металлов с образованием наночастиц. Также известно, что некоторые флавоноиды обладают способностью хелатировать ионы металлов через их карбонильные группы или π -электроны.

Целью данной работы было исследование процессов комплексообразования танина с ионами Pd(II) в растворе, а также получение наночастиц Pd(II) путем восстановления различными способами.

В работе использовали PdCl₂ («х.ч.»), танин. Вещества были растворены в дистиллированной воде. Взаимодействие танина с ионами Pd(II) исследовали при температурах 298-313 К (шаг 5 К). Константы устойчивости определяли рН-метрическим титрованием по Бьерруму. Перемешивание растворов осуществлялось с помощью ротора магнитной мешалки. Концентрация растворов соли металла и лиганда составляла 0,001 моль/л. Фоновым электролитом служил нитрат натрия (I=0.1, 0.25, 0.5, 0.75, 1).

Танины содержат большое число фенольных гидроксильных групп, на их долю приходится 15-30% от молекулярного веса вещества [4]. Комплексообразующие свойства танинов связаны с наличием в его ароматическом кольце соединений, по меньшей мере, двух гидроксильных и/или карбоксильных групп, способных образовывать с катионами металла донорно-акцепторную связь [5]. Поскольку реакционноспособные группы находятся в орто - положении друг к другу, образующиеся при этом комплексы имеют хелатное строение и довольно устойчивы. В таблице 1 представлены константы устойчивости комплексов, образованных между танином и ионами Pd²⁺ (298 К).

Таблица 1 – Константы устойчивости комплексов, образованных между танином и ионами Pd²⁺ в зависимости от ионной силы раствора (при 298 К)

lgK					
I=0	I=0,10	I=0,25	I=0,50	I=0,75	I=1,00
15,94	15,96	15,98	16,02	16,06	16,10

Полученные данные свидетельствуют о том, что комплексные соединения характеризуются стабильностью. Высокие значения констант устойчивости обусловлены хелатированием ионов Pd²⁺ по карбонильной и 3 гидроксильным группам. Увеличение концентрации фонового электролита приводит к незначительному повышению констант устойчивости.

Способностью танина хелатировать ионы металлов можно объяснить его адсорбцию на поверхности формирующейся наночастицы [6]. Это, вероятно, означает, что они принимают участие в стадиях инициации формирования наночастиц (нуклеации) и дальнейшей их агрегации в дополнение к стадии биовосстановления.

Далее на основе образованных супрамолекулярных гелей – комплексов танина с ионами палладия (II) были получены наночастицы Pd⁰ различными способами: 1) химическим восстановлением боргидридом натрия (NaBH₄); 2) путем обработки электрическим переменным током, 50 Гц; 3) при совместном действии боргидрида натрия и электрического переменного тока, 50 Гц. Результаты представлены на рисунках 1-3.

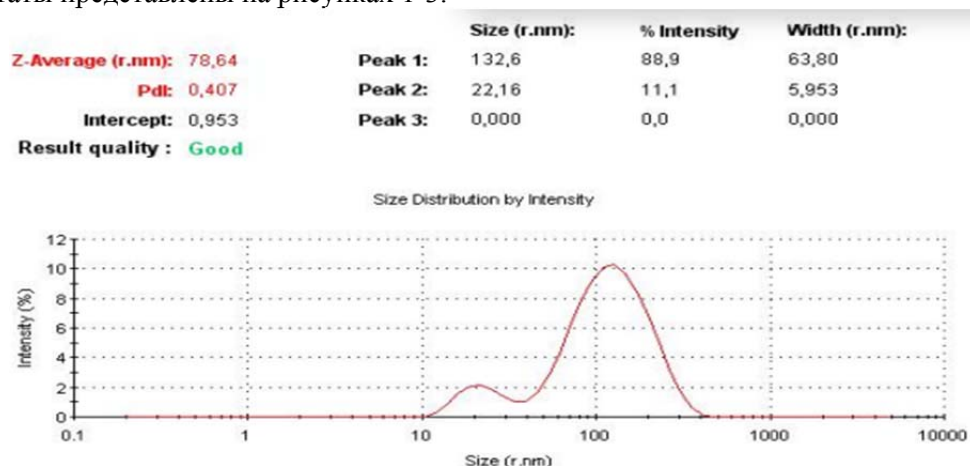

Рисунок 1. Распределение наночастиц Pd по размерам, полученным путем химического восстановления боргидридом натрия (NaBH₄)

	Size (r.nm):	% Intensity	Width (r.nm):
Z-Average (r.nm): 80,84	Peak 1: 114,1	92,2	49,27
Pdl: 0,398	Peak 2: 14,07	6,4	2,913
Intercept: 0,941	Peak 3: 2587	1,3	244,0
Result quality: Good			

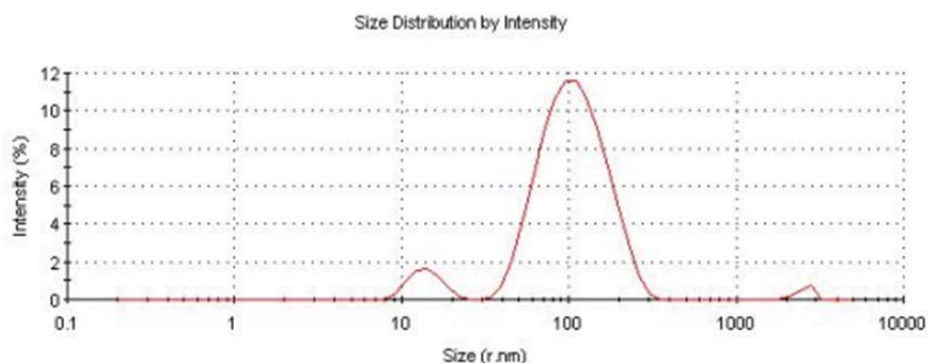

Рисунок 2. Распределение наночастиц Pd по размерам, полученных путем обработки электрическим переменным током, 50 Гц

	Size (r.nm):	% Intensity	Width (r.nm):
Z-Average (r.nm): 83,54	Peak 1: 113,4	88,5	45,03
Pdl: 0,401	Peak 2: 18,27	8,9	4,415
Intercept: 0,959	Peak 3: 2582	2,7	246,4
Result quality: Good			

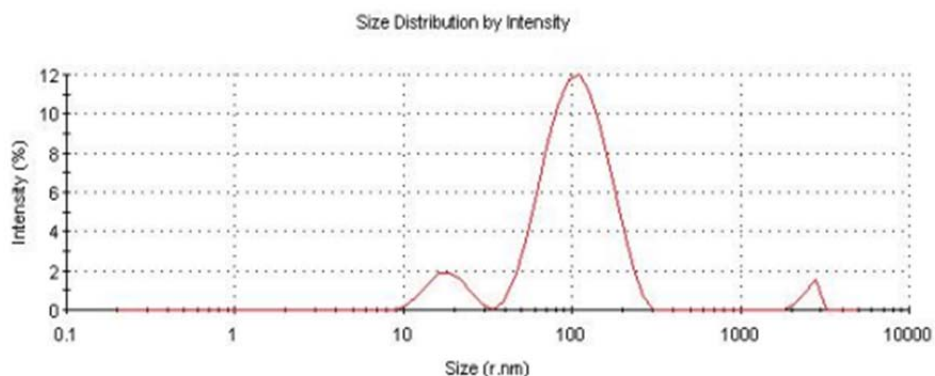

Рисунок 3. Распределение наночастиц Pd по размерам, полученных при совместном действии боргидрида натрия и электрического переменного тока, 50 Гц

Из полученных данных видно, что средний размер частиц составляет 78-83 нм. Установлено, что совместное влияние химического восстановителя и электрического переменного тока ослабляет эффективность каждого воздействия в отдельности. Таким образом, в результате проведенных исследований установлена возможность получения наночастиц палладия с использованием танина в качестве прекурсора.

Список использованных источников:

1. Tan Y.N., Lee J.Y., Wang D.I. // *J. Am. Chem. Soc.* 2010. V. 132. № 16. P. 5677–5686.
2. Scarano G., Morelli E. // *Biometals.* 2002. V. 15. № 2. P. 145–151.
3. Singh A., Talat M., Singh D., Srivastava O.N. // *J. Nanoparticle Res.* 2010. V. 12. № 5. P. 1667–1675.
4. Михайлов А.И. *Химия дубящих веществ и процессов дубления.* М., 1953.
5. Иванов Е., Кузнецов Ю.И. *О влиянии танина на растворение железа в водных средах. Защита металлов.* 1988, 24(1), P. 36–43.
6. Ahmad N., Sharma S., Alam M.K., Singh V.N., Shamsi S.F., Mehta B.R., Fatma A. // *Colloids Surf. B: Biointerfaces.* 2010. V. 81. P. 81–86.

Байлен А.С., Хаштай К.С.
НАНОБӨЛШЕКТЕРДІ АЛУҒА АРНАЛҒАН PD(II) ИОНДАРЫ БАР ТАНИН
СУПРАМОЛЕКУЛЯРЛЫҚ ГЕЛЬ - КЕШЕНІ

Аңдатпа. Өсімдіктің әртүрлі метаболиттері, соның ішінде терпеноидтар, полифенолдар, сахароза, алкалоидтар, фенол қышқылдары мен ақуыздар нанобөлшектерді қалыптастыру үшін металл иондарының био-қалпына келуінде маңызды рөл атқаратыны белгілі. [1-3] еңбектерінде полифенолды қосылыстардың кең тобы болып табылатын флавоноидтар (антоцианиндер, изофлавоноидтар, флавонолдар, халкондар, флавоноидтар және флаванондар) олардың құрамында әртүрлі функционалды топтардың болуына байланысты металл нанобөлшектерін қалыптастыру процесіне қатыса алатындығы атап өтілді.

Bailen A.S., Khashtay K.S.
SUPRAMOLECULAR GEL COMPLEX OF TANNIN WITH PD(II) IONS FOR THE
PRODUCTION OF NANOPARTICLES

Annotation. It is known that a variety of plant metabolites, including terpenoids, polyphenols, sucrose, alkaloids, phenolic acids and proteins, play an important role in the bio-recovery of metal ions with the formation of nanoparticles. It was noted in [1-3] that flavonoids, representing an extensive group of polyphenolic compounds (anthocyanins, isoflavonoids, flavonols, chalcones, flavones and flavanones), due to the presence of various functional groups in their composition, can participate in the formation of metal nanoparticles.

УДК 615.12:614.27

Болдыш С.К.
доцент кафедры фармацевтических дисциплин
Калдыбаева А.К.
к.х.н., доцент кафедры фармацевтических дисциплин
ЧУ «Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
svetlana_boldysh@mail.ru

СТАНДАРТНЫЕ ОПЕРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕДУРЫ – ОСНОВА GPP

Аннотация. Актуальность статьи заключается в том, что в фармацевтической отрасли уже несколько лет идёт попытка внедрить стандарты надлежащих фармацевтических практик. Если основные игроки на рынке, производители и оптовые компании, внедрили стандарты GMP и GDP, то аптеки розничного звена до настоящего времени, не могут внедрить стандарты Належащей аптечной практики (GPP), так как плохо знают нормативные документы, регулирующие и регламентирующие фармацевтическую деятельность.

Создание нормативной базы в вопросах контроля качества, безопасности и эффективности лекарственных средств является архиважной задачей государства.

Ещё гениальный Конфуций в 5 веке до нашей эры создал этико-политическое учение, согласно которому взаимоотношения между людьми в обществе и семье определяет только “жень” – закон. Тот, кто постиг закон, является истинно благородным, если он даже неблагороден по происхождению.

Поэтому создание нормативно-правовой базы является не только сложным, но и ответственным делом, так как в случае появления ошибки в нём, эта ошибка повторится многократно исполнителями. Правовая система должна строиться не методом проб и ошибок, а на научной основе. Работа над изучением нормативной базы не заканчивается утверждением его, так как только при использовании на практике обнаруживаются все недочёты и пробелы.

Самым большим недостатком, вызывающим нарушения в сфере обращения лекарственных средств является несовершенство нормативно-правового регулирования, невыполнение практическими работниками нормативных документов, а порой и незнание этих документов. Это происходит, потому что, работа над изучением нормативной базы не заканчивается утверждением его, так как только при использовании на практике обнаруживаются все недочёты и пробелы.

Поэтому практические работники на местах должны изучать проекты НПА, они должны вносить в проекты практические предложения и замечания. Это обеспечит обратную связь законодателя и исполнителя, своевременно ликвидирует ошибки в нормативных актах.

В настоящее время в фармацевтическую отрасль внедряются стандарты Надлежащих фармацевтических практик. Основная идея внедрения стандартов Надлежащая фармацевтическая практика - переход от обязательной сертификации товара к добровольной. Все основные игроки GMP и GDP уже имеют сертификаты, дело за розничными аптеками, которым уже дважды переносили сроки внедрения [1].

Ключевой момент внедрения стандартов – разработка Руководства по качеству и СОПов, т. е. документирование отдельных процессов, определение взаимосвязей между ними в виде стандартных операционных процедур (СОП). Порядок выполнения процедур, описанный в СОПах, должен соответствовать фактическому исполнению. При внедрении системы качества в аптеке не следует забывать одну очень важную особенность: если какая-то процедура не описана в документации, значит, она не выполняется. Поэтому необходимо прописать все процедуры.

Камнем преткновения для внедрения в аптеках стандарта надлежащей аптечной практики является разработка стандартных операционных процедур, которые лежат в основе НАП – надлежащей аптечной практики.

Задача СОП – предупреждение совершения ошибок при выполнении той или иной технологической операции. В отличие от должностной инструкции, в которой излагается, что именно должен делать работник, в СОПах должно быть указано, как он должен это делать. К созданию СОПов должны привлекаться сами работники.

Надлежащая аптечная практика должна охватывать все вопросы и аспекты повседневной деятельности аптек. Переход аптек на работу в соответствии со стандартами надлежащих аптечных практик (GPP) – первоочередная необходимость для субъектов бизнеса, которые стремятся идти в ногу со временем [2].

GPP – это международный стандарт, которого придерживаются аптеки всех развитых стран мира. Правила GPP регламентируют основные требования, предъявляемые к работе аптечных учреждений. Вместе с законодательством РК они направлены на укрепление общественного здоровья, рациональное потребление качественных и безопасных лекарственных средств для достижения максимальной терапевтической пользы с минимальными побочными действиями. В 1991 году на совещании ведущих специалистов из 10 стран мира с развитым розничным сектором фармрынка был впервые введен термин «надлежащая аптечная практика» (GPP), а в 1993 году Руководство по GPP было принято Международной фармацевтической федерацией (FIP) и одобрено ВОЗ в качестве основы для создания национальных стандартов отрасли с учетом особенностей каждого государства.

С 2006 года в нашей стране началась активная разработка стандартов GXP, в этом же году был утвержден первый стандарт. В настоящее время используются следующие нормативные правовые документы, отражающие работу по стандарту GPP [3].

1. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года №360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения».

2. Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 4 февраля 2021 года № ҚР ДСМ-15 «Об утверждении надлежащих фармацевтических практик».

3. Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 27 января 2021 года № ҚР ДСМ-9 «Об утверждении правил проведения фармацевтических инспекций по надлежащим фармацевтическим практикам».

Стандарт надлежащей аптечной практики разработан с целью обеспечения надлежащего качества фармацевтических услуг, оказываемых фармацевтическими работниками населению РК. Стандарт направлен: на обеспечение населения качественными, безопасными, доступными лекарственными средствами и медицинскими изделиями (далее – ЛС и МИ), на предоставление пациенту достоверной информации о ЛС, на пропаганду здорового образа жизни и профилактику заболеваний, на обеспечение рационального применения рецептурных ЛС и предоставление информации об имеющих место побочных действиях ЛС, на оказание помощи населению, если оно решило применить метод самолечения. СОП разрабатывается на: получение и проверку продукции; безопасное хранение ЛС, МИ и товаров аптечного ассортимента; очистку и обработку оборудования, и уборку помещений, включая борьбу с вредителями; регистрацию параметров условий хранения, применения и содержания применяемых средств измерения; ведение и

хранение документов, в том числе документов учета ЛС, заказов, возврата и результатов проведения обучения персонала. СОПы обязательно датируются и подписываются лицом, ответственным (уполномоченным) за качество или заведующим аптекой, и утверждаются руководителем всей организации [4].

СОПы подразделяются на общие и специальные. Кроме этого могут быть еще и дополнительные СОП, которые прописываются в зависимости от специфических функций, которые берет на себя организация. Приведем примерный перечень таких СОП для аптечных организаций при внедрении стандарта GPP.

Стандартные СОПы:

1. Управление внешними документами.
2. Управление внутренними документами.
3. Управление справочной информацией о ЛС.
4. Правила ведения записей.
5. Самоинспекции.
6. Сопровождение внешних инспекций.
7. Управление отклонениями.
8. Корректирующие и предупреждающие действия.
9. Правила оформления и составления должностных инструкций.
10. Правила составления и оформления СОП.
11. Обучение персонала.

Специальные СОП:

1. Организация доступа в аптеку.
2. Приемка и проверка поставки товара.
3. Организация и хранение фармацевтических товаров.
4. Контроль условий хранения фармацевтических товаров.
5. Контроль сроков годности ЛС.
6. Управление средствами измерения.
7. Уборка используемых помещений и оборудования.
8. Закупка, хранение, приготовление и использование дезинфицирующих средств.
9. Организация контроля насекомых и грызунов.
10. Правила поведения и гигиены персонала.
11. Информирование пациентов.
12. Оказание первичной медицинской помощи.
13. Поддержка и самолечение.
14. Учет и инвентаризация фармацевтических товаров.
15. Организация периодического медосмотра персонала.
16. Отпуск рецептурных ЛС.
17. Управление претензиями.
18. Учет сообщений о побочных действиях ЛС.
19. Сопровождение процедуры отзыва.
20. Возврат фармацевтических товаров поставщикам.
21. Действия при выявлении фальсифицированных фармтоваров.
22. Правила выкладки фармтоваров на витринах.
23. Нанесение дополнительной информации на потребительскую упаковку ЛС.
24. Эксплуатация и обслуживание холодильников.

Эти СОПы должны быть в аптечной организации при внедрении стандартов надлежащей аптечной практики. Они должны находиться в актуализированном состоянии и постоянно заполняться.

Помимо СОПов в аптеках обязательно наличие записей, отраженных в определенных журналах. Приводим примерный перечень журналов для аптечных организаций:

1. Журнал по выдаче документов (это могут быть внешние нормативные документы, СОП, другие журналы и т.д.).
2. Журнал по обучению сотрудников.
3. Журнал по приемке товаров.
4. Журнал по регистрации уборок.
5. Журнал по контролю сроков годности (требование нормативных документов).

6. Журнал регистрации температуры и влажности (требование нормативных документов).
7. Журнал регистрации жалоб.
8. Журнал по мониторингу побочных действий ЛС (требование нормативных документов).
9. Журнал записей по самоинспекции.
10. Журнал заявок дефектуры.
11. Журнал неправильно выписанных рецептов (требование нормативных документов).
12. Журнал учета забракованных товаров.

Кроме специальных журналов обязательно должны вестись журналы, согласно требованиям Министерства труда РК:

1. Журнал по охране труда.
2. Журнал по пожарной безопасности.

В этих журналах должно быть отражено обязательное обучение сотрудников в форматах ведения этих журналов и обязательными записями. Форма и содержание документации в зависимости от ее категории и вида регламентируется руководителями организации. Хранение документов осуществляется на бумажных и электронных носителях. Система документации аптечных организаций обеспечивает полную регламентацию функций, выполняемых аптекой, доступность соответствующей документации сотрудникам, однозначное толкование требований, изложенных в документах, своевременный пересмотр документации аптечной организации. Документы должны быть доступны для проверки госорганами в течение сроков, установленных Предпринимательским кодексом РК [5].

В заключение следует отметить, что с внедрением стандартов GPP происходит перестройка всей работы аптечных организаций, изменяются и подходы в работе фармацевтов. Они должны не просто отпускать лекарства, но и проводить консультационные услуги, индивидуальные беседы с посетителями в аптеке по вопросам качества отпускаемых ЛС, возможных рисков возникновения побочных эффектов, аналогов и цен, выполнять санитарно-просветительской работой по ЗОЖ и профилактике заболеваний, сотрудничать с врачами в рациональном назначении и выборе безопасных и эффективных лекарств.

Список использованных источников:

1. Мнение эксперта. *Казахстанский фармацевтический вестник №9 (608), май 2021 г.*
2. Рубрика «Актуально» *Казахстанский фармацевтический вестник №5(627), 2022 г.*
3. *Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года №360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения».*
4. *Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 4 февраля 2021 года № ҚР ДСМ-15 «Об утверждении надлежащих фармацевтических практик».*
5. *Приказ Министра здравоохранения РК от 27 января 2021 года № ҚР ДСМ-9.*

Болдыш С.К., Калдыбаева А.К.

СТАНДАРТТЫ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕДУРАЛАР – GPP НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі фармацевтика саласында бірнеше жылдар бойы тиісті фармацевтикалық тәжірибенің стандарттарын енгізу әрекетінің болуында. Нарықтағы негізгі ойыншылар, өндірушілер мен көтерме компаниялар GMP және GDP стандарттарын енгізіп қойды, ал бөлік саудадағы дәріханалар фармацевтикалық қызметті реттейтін және регламенттейтін нормативтік құжаттарды жетік меңгермеулерінің себебінен әлі күнге дейін Тиісті дәріханалық практика (GPP) стандарттарын енгізе алмай келеді.

Boldysh S.K., Kaldybayeva A.K.

STANDARD OPERATING PROCEDURES ARE THE BASIS OF GPP

Annotation. The relevance of the article lies in the fact that in the pharmaceutical industry for several years there has been an attempt to introduce standards of good pharmaceutical practice. If the main players in the market, manufacturers and wholesalers, have implemented GMP and GDP standards, then retail pharmacies still cannot implement Good Pharmacy Practice (GPP) standards, as they are poorly aware of the regulatory documents governing and regulating pharmaceutical activities.

Жаманхан А.Ж.
студент, Жалпы медицина
Қарағанды «Медицина» университеті КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Asanali.zhamankhan@mail.ru

КИІЗ ҮЙДІҢ МИКРОФЛОРАСЫ

Аңдапта. Қазіргі кезде халқымыздың ұлттық болмысындағы ескерілмей, еленбей келген қасиеттердің қаншалықты көп екеніне көз жеткізіп, бүгінгі таңда жаңаша ойлау әрекетінің нәтижесінде көп нәрсеге қайта оралып, өткенге үлкен мән беру керектігін айқындау.

«Дәстүрлі мәдени мұраны жаңғырту, өз халқының дәстүрлі тәжірибиесіне жүгіну – бұл мемлекет тәуелсіздік алған кезде орын алатын заңды құбылыс» - деп, елбасы атаған дәстүрлі асыл қазыналарды жаңғыртумен қатар, ұрпақ жадында мәңгі сақтау бүгінгі күннің басты талабы болып тұр. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев 2003 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында ұсынған «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарламада халқымыздың тарихи, мәдени салт-дәстүрлерін жаңғырту, оны зерделеудің біртұтас жүйесін құру мәселесі алға шықты.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – ұмытыла бастаған қазақ халқының ұлттық тұрмыстық мәдениетіндегі баспананың, ғылыми тұрғыдан экологиялық таза, табиғаттағы тепе-теңдікті өз деңгейінде ұстай алатын, табиғи болжамдарға негізделіп жасалуымен қатар, киіз үй микрофлорасы адам баласына шипа екендігін дәлелдеу.

Міндеттері:

- Қазақ киіз үйінің қалыптасуы тарихы, құрылымы, жасалу жолдары, қадір-қасиетіне тоқталу.
- Киіз үй сүйегін жасаудағы заңдылықтармен танысу.
- Киіз үй микрофлорасын зерттеу.
- Халықтың тыныс-тіршілігінде қалдықсыз технология принципі заңдылығы сақталғанына көз жеткізу

Қазақ киіз үйінің құрылымы негізінен ұлттық белгі ретінде мемлекеттік нышандарда кездеседі. Біріншіден, логотиптің негізі болып табылатын шаңырақ ең алдымен елтаңбадан көрініс алады. Шаңырақ өз үйіміздің призмасынан көрінетін аспанның символы болып табылады. Ол қазақтың ұғымындағы бірлік пен қауымдастық белгісін бейнелейтін әлем иллюзиясының бірігуі мен үндесу идеясын көрсетеді. Керегенің мақсаты киіз үйді біріктіріп ұстап тұру десек, біз алып отырған кереге белгісінің. Стратегия айналасындағы ұлтымыздың ұйысу идеясы болып табылады. Сонымен бірге, қиылысқан сызықтардан еліміздегі барлық ұлт өкілдерінің бірлігі, сондай-ақ, еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейін өзара татулығын байқатады. Себебі қазақстандықтардың барлығы бірігіп әрекет жасағанда ғана тың белестерді бағындыра алады.

Киіз үй – қазақ халқының тарихи құндылығы, бағзыдан бақ таймай келе жатқан, көпке танылған, заңғарлыққа құштарландырған асыл арманы, қазақтың сәулет арқылы шалқыған ұлттық философиясы мен кең байтақ даланың бүгінгі жасампаздыққа ұмтылысынан ілкіп алар жарқын болашаққа деген сенімділік серпімі. Жалпы халқымыздың тұрмыстық мәдениетінде киіз үйдің жасалу сәулеттілігінің ерекшеліктері, оның ішінде киіз басу, киіз үйге қажетті бау-басқұр, алаша, кілем, аяққап тоқу, сырмақ сыру, ағаштан үй құралғыларын жасау, ер қосу, тері илеу, арқан есу сияқты қолөнер ісі өз маңызын жоймағаны анық. Киіз үйді біздің ұлттық болмыста қасиетті, киелі қара шаңырақ деп дәріптеп, қазақтың тұрағы, құтты мекен-жайы, еншісі, баспанасы, мүлкі, мақтанышы деп бағаланды.

Киіз үй – «Атамыз - Алаш, керегеміз – ағаш», «Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз» деп, аталы сөз айтып қалдырған ата-бабаларымыздың негізгі баспанасы. Қазіргі Қазақстан аймағында киіз үйдің шығу тарихы біздің заманымызға дейін VI-VII ғасырларда кең тараған. Антикалық тарихшылардың дерегі бойынша мұндай үйлерді скифтер, сақтар және көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын басқа да тайпалар қолданған. Көшпелі халықтардың тіршілік тынысында жылдам әрі тұрақты сәулеті болғанда, ең алдымен адамзаттың тамаша жаңалығы болып табылатын табиғи қажеттіліктен туындаған киіз үйдің рухани құндылығы басым түседі. Бұл мәдени мұра айрықша сәулеттілік жоба ғана емес, құрылыс пен қолөнер кәсібінде аса

шеберлікті талап ететін көркемөнер туындысы, каллиграфия өнімі болғанына қарамастан – әлем бейнесінің символы екені анық [1].

Мәдени-әлеуметтік ағза ретінде әр бөлшегі айшықталған – ғаламшардың кішкентай көшірмесі десе де болады. Қазақ халқы өз болмысында табиғатпен үндесе, үйлесе тірлік етіп, сол тіршілік арқауы болған жаратылыстан табиғи өлшемдік пен болжамдықты да үйрене білді. Халқымыздың тез жығып, шапшаң түрде тұрғызуына, яғни көшіп-қонуына ыңғайлы болған киіз үйдің ішіне жарық жақсы түседі, ауа алмасуы да талапқа сай келеді. Оның дөңгеленіп тігілетін себебі де оны дауылдан, жауын-шашыннан қорғану, жер сілкінісінен сақтану мүмкіндігін жүзеге асырады. Байтақ далада тосыннан көтерілген сұрапыл дауылға, қарлы боранның соққысына төтеп береді. Киіз үй тігу жерді тоздырмайды, өсімдік жамылғыларын бүлдірмейді және осы заманғы қоршаған ортаны қорғау мақсатына лайықты келеді.

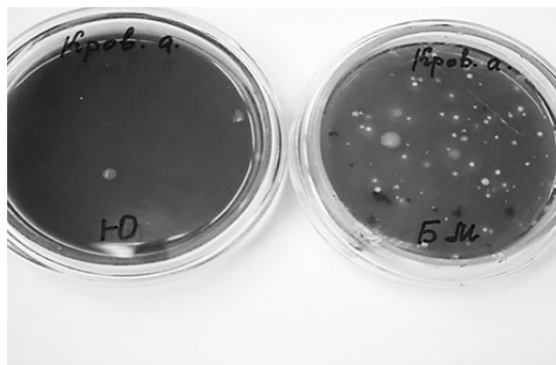
Ауа микроорганизмдер өсіп – өнуі үшін қолайсыз орта болып есептеледі. Онда қоректік заттар және қажетті мөлшерде ылғал жоқ. Микроорганизмдер ауаға топырақтан ұшқан шаң – тозаңдармен түрлі өсімдіктерден, жануарлар мен адамдардан тарайды. Жел көтерген шаң – тозаңмен дем алғанда, жөтелгенде бөлінетін ылғалдың тамшылары микробтарды өзімен бірге ауаға көтереді. Микроағзалар ауалы ортада көбейе алмайды, бірақ ауа ағынымен орын ауыстырып Халық шаруашылығының түрлі қажеттері мен халық тұтынушы тауарлар, азық-түлікке зиян келтіреді [2].

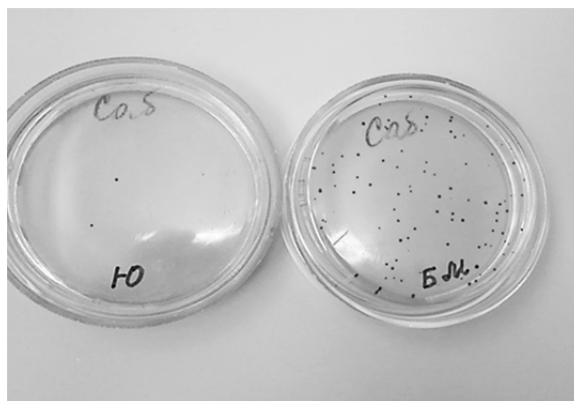
Тұрғын үй микрофлорасының құрамында микрококстар, бактерия споралары, төменгі сатылы саңырауқұлақтар, ашытқы саңырауқұлақтары, ұсақ балдырлар, қарапайым организмдер, вирустар болады. Микроорганизмдердің көпшілігі жабық бөлмелер ауасында кездеседі, ондағы микроб тығыздығы бөлменің уақытылы тазаланып жиналуына, жарықтану деңгейіне, бөлмедегі адамдар санына, желдету жиілігіне және т.б байланысты болады [3].

Ауадағы микроб тығыздығын азайту мақсатында бөлменің ылғалды жиналуын желдетумен және түсетін ауаны тазалаумен (филтрлеу) бірге жүргізеді. Ауада түрлі ауру тудырушы микроағзалар кездеседі. Патогенді микроағзалар, адам ағзасына зиянын тигізіп инфекциялы аурулардың көзі-бастамасы болып табылады. Мысалы дифтерия мен туберкулез таяқшалары, тумау вирустары, көк-ірінді стафилакокстар т.б

Зең саңырауқұлақтарының споралары аллергия мен қабыну ауруларының себепкері болады [4].

Микробтарды бояу әдістерін жай, күрделі немесе дифференциалды деп ажыратады. Бояудың жай әдісі бактериялардың жалпы морфологиясымен тез және біршама жақсы танысуға мүмкіндік береді. Жай әдіспен боялғанда тек бір ғана бояу – көбінесе қызыл – фуксин немесе метилен көгі қолданылады. Бояу мерзімі өткеннен соң оны препараттан төгіп, сумен шаяды, ауалы жерде кептіреді, сумен шаяды, ауалы жерде кептіреді, судың қалдығын сүзгіш қағазбен айлап сорғытып алады. Боялған жағынды әбден құрғаған болуы керек. Олай болмаса жағындығы иммирсон майымен ол қосылып эмульсия түзеді де, микроскоптау процесінде кеселін тигізеді. Даяр болған препаратқа иммирсон майын тамызып, оны 90x объективпен микроскоптайды [5].

Зерттеу нәтижесінде қазақ киіз үйінің табиғи экологиялық таза құрылым екендігі зерделеніп, дәлелденді:

Киіз үй микрофлорасында патогенді микроорганизмдер санының аз болуы.

Шаңырақтан ошақта жағылған оттың түтіні шығуына және күндіз үйдің ішіне ауаның алмасуы мен жарық түсуіне арналған

Ол қайың, қарағай, тал, терек ағаштарынан баптап, желдетіп, белгілі бір тәсілмен кептіріп, көлеңкеде жасалынады және фитонцид бөлініп ауаны үнемі тазартып отырады

Ол қайың ағашынан баптап, желдетіп, белгілі бір тәсілмен кептіріп, көлеңкеде жасалынады. Ал қайың және киіз үйдің сүйегіне қолданатын қарағай, мойыл, сәмбі тал тәрізді ағаштардан фитонцид бөлініп ауадағы микроорганизмдерді үнемі тазартып отыратын қасиеті бар [6].

Киіз үйдің этноэкологиялық маңызын болашақ ұрпаққа ғылыми тұрғыдан дәлелдей отырып, ұрпақ саулығы-ұлт болашағы өзіміздің қолымызда екендігін айтқым келеді.

Жалпы, қорыта келе тұжырымдама жасау негізінде киіз үйдің ғасырлар бойы адамзаттың ойлау жүйесінің, өмірлік тәжірибесінің ұтымды жемісі әрі баға жетпес асыл дәлелі болып табылатындығына көз жеткізуге болады. Қазақтың салт-дәстүрлеріндегі табиғи даналықты, салауатты өмір салтын дамытуға, қоршаған орта тазалығын ұстауға септігін тигізе алатын мәңгілік мәдени мұра ретінде келесі ұрпақ үшін бүгінде бірден-бір сұранысқа ие киіз үйді өз табиғи қалпында сақтап қалуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://bilim-all.kz/article/2306-Kiiz-uidin-turleri-men-qurylysy>
2. Покровский В.И., Бриков Н.И., *Общая эпидемиология, учебное пособие для вузов, 2008 год, – 51 с.*
3. Әміреев С.Ә., *Эпидемиология, оқулық, – 2012. – 584 бет.*
4. Рамазанова Б.А., Құдайбергенұлы Қ. *Медициналық микробиология, оқу құралы, ж.б. – Алматы. – 2010. – 284 бет.*
5. Ахметова С.Б., Абдулина Г.А., Сайлау Ж.С., Қабдуова Ә.Қ., Айтжанова Г.А., *Жалпы микробиология, оқу-әдістемелік нұсқауы, – НАО МУК Қарағанды, 2013 жыл – 17бет.*
6. <https://givoyles.ru/articles/lyudi-i-derevyia/rastitelnye-antibiotiki-fitoncidy/>

Жаманхан А.Ж.
МИКРОФЛОРА ЮРТЫ

Аннотация. Убедившись в том, что в настоящее время существует большое количество качеств, которые игнорируются в национальной реальности нашего народа, сегодня, в результате новой мыслительной деятельности, необходимо вернуться ко многим вещам и придавать большое значение прошлому.

Zhamankhan A.Zh.
MICROFLORA OF YURTS

Annotation. Having made sure that at present there are a large number of qualities that are ignored and ignored in the national reality of our people, today, as a result of new mental activity, it is necessary to return to many things and attach great importance to the past.

УДК 613.9

Курбанова Г.Д.
доцент, к.б.н. ЧУ Академия «Bolashaq», г.Караганда, Республика Казахстан
gozkur@mail.ru

ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ДЛЯ ЗДОРОВЬЯ МУЖЧИН

Аннотация. Сердечно-сосудистые заболевания - одна из основных причин смертности мужчин в трудоспособном возрасте. Проведенное исследование о влиянии занятий в тренажерном зале выявило, что регулярные тренировки позитивно повлияли на психо-эмоциональное состояние мужчин, в тоже время кардионагрузки были недостаточными

Согласно опубликованным сегодня Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) «Глобальным оценкам состояния здоровья», 7 из 10 ведущих причин смертности в мире – неинфекционные заболевания. **Первую позицию в списке десяти ведущих причин смертности по-прежнему занимают сердечно-сосудистые заболевания (ССЗ) [1].**

Особенно высока смертность мужчин в трудоспособном возрасте. Это, кроме биологических особенностей, может быть связано с той ответственностью за себя и своих близких, которая возлагается в современном мире на представителей «сильного» пола.

Для профилактики ССЗ кроме исключения таких факторов риска как курение, злоупотребление алкоголем необходима достаточная физическая активность.

Сеть оздоровительных центров, клубов, студий, успешно культивирующих фитнес-программы самой различной направленности растет, однако мужчины практически не посещают групповые занятия, а предпочитают посещение тренажерного зала.

Возникает естественный вопрос: любая ли физическая активность несет оздоровительный эффект и всегда ли она служит надежным щитом от нарушения здоровья, насколько выражен её профилактический эффект, связанный с опосредованным влиянием на факторы риска сердечно-сосудистых заболеваний.

Цель работы: выявить влияние занятий в тренажерном зале на функциональное состояние организма мужчин.

Для достижения поставленной цели было обследовано 2 группы людей среднего возраста 25-40 лет: I группа – мужчины, не занимающиеся физической культурой; II группа – занимающиеся в тренажерном зале в течение 3-6 месяцев.

Тренажерный зал оснащён множеством тренажерных устройств для силовой тренировки. Кроме того, в процессе тренировки занимающиеся получали дозированную аэробную нагрузку на беговой дорожке.

Для оценки функции кардио-респираторной системы у наблюдаемых определяли в покое артериальное давление (АД), частоту сердечных сокращений (ЧСС), систолический объем крови (СОК) расчетным способом по Старру, время задержки дыхания на вдохе (ЗДВ) - проба Штанге. В качестве критерия адаптационных возможностей целостного организма был использован адаптационный потенциал (АП) по Р.М. Баевскому. Исследование координационной функции нервной системы проводили с помощью модифицированной пробы Ромберга.

Для оценки психического состояния и удовлетворенности было проведено анкетирование по Спилбергеру – Ханину и определен уровень физической (УФУ), социальной (УСУ) и психической удовлетворенности (УПУ) по И.А. Гундарову по 100-балльной шкале [2,3].

Сердечно – сосудистая система является индикатором, отражающим реакции всего организма на внешние и внутренние факторы, а ее параметры являются ведущими для оценки функционального состояния организма.

В группе мужчин, не занимающихся физической культурой ЧСС в среднем составила $76,5 \pm 10,5$ уд/мин. Показатели САД – $122,15 \pm 10,7$ мм.рт.ст. и ДАД - $78,7 \pm 8,15$ мм.рт.ст. превышают соответствующие возрасту границы нормального АД по Е.О. Брейну, систолический объем крови, отражающий сократительную функцию миокарда составил $58,4 \pm 8,9$ мл, что ниже нормы (60-90 мл).

Адаптационный потенциал свидетельствовал о напряжении механизмов адаптации и составил АП - $2,274 \pm 0,27$ баллов.

Таким образом, у мужчин, не занимающихся физической культурой показатели функционального состояния сердечно-сосудистой системы неудовлетворительные.

ЗДВ составила $53,7 \pm 7,6$ сек. (при норме 40-50 сек).

Показатели статической балансировки превысили норму (15 сек) и составили $23,25 \pm 4,0$ сек., что говорит о сбалансированном состоянии нервной системы

Уровень тревожности в первой группе высокий ($46,75 \pm 14,6$ баллов); УФУ - $77,5 \pm 13,3$; УСУ – $87,5 \pm 33,3$; УПУ - $99,6 \pm 0,4$.

У мужчин занимающихся в тренажерном зале пульс составил $77,5 \pm 5,6$, средний показатель АД $125,7 \pm 20,8 / 95,0 \pm 20,7$ мм рт.ст. , что так же превышает норму, СОК - $43 \pm 12,06$ мл - ниже, чем в контрольной группе. Адаптационный потенциал системы кровообращения ($2,582 \pm 0,504$) также свидетельствовал о напряжении механизмов адаптации, причем несколько больше, чем у мужчин первой группы.

Проба Штанге на высоком уровне - ЗДВ - 52 ± 3 сек, СБ выше нормы- $19,5 \pm 6$ сек.

Таким образом, исследованные функциональные показатели мужчин второй группы не выявили благотворного влияния на их кардио-респираторную систему занятий в тренажерном зале.

В тоже время во 2-ой группе ниже уровень тревожности $41,0 \pm 4,3$, выше социальная (УСУ $98,6 \pm 3,3$) и психическая удовлетворенность (УПУ $99,7 \pm 0,2$) при неизменной физической (УФУ $77,1 \pm 10,0$) удовлетворенности.

Проведенные исследования показали, что регулярные занятия в тренажерном зале в течение 3-6 месяцев оказали позитивное влияние на психо-эмоциональное состояние мужчин и в тоже время не оказали тренирующего воздействия на кардио-респираторную систему.

Вывод: при занятиях в тренажерном зале мужчин необходимо увеличить долю кардиотренировки и для контроля позитивной динамики регулярно проводить донозологическую диагностику функционального состояния кардио-респираторной системы с последующей коррекцией структуры тренировочной нагрузки.

Список использованных источников:

1. ВОЗ Информационный бюллетень - декабрь 2020 г. - <https://goo.su/hlGTbk8>
2. Апанасенко Г.Л., Попова Л.А (2000). Медицинская валеология, Ростов н/Д.: Феникс: Серия «Гиппократ», - 248 с.
3. Войтенко В.П. Здоровье здоровых. Введение в санологию. – К.: Здоровье, 1991 – 246 с.

Курбанова Г.Д.

ЕРЛЕР ДЕНСАУЛЫҒЫ ҮШІН ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Аннотация. Жүрек-қан тамырлары аурулары – еңбекке қабілетті жастағы ер адамдардың өлімінің негізгі себептерінің бірі. Спортзалдағы сабақтардың әсері туралы жүргізілген зерттеу тұрақты жаттығулар ерлердің психо-эмоционалды жағдайына оң әсер еткенін, сонымен бірге кардио жүктеменері жеткіліксіз екенін анықтады.

Kurbanova G.D.
PHYSICAL ACTIVITY FOR MEN'S HEALTH

Annotation. Cardiovascular diseases are one of the main causes of mortality in men of working age. A study conducted on the impact of training in the gym revealed that regular workouts had a positive effect on the psycho-emotional state of men, at the same time cardio loads were insufficient.

ӘОК 57.2788

Мазина А.Қ.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті,
МБО-61 тобы, магистрант, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
97aitolkyn@mail.ru

**ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫН
ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақала мұғалімдерге қашықтықтан білім беру жағдайында сабақтарды дайындау мен өткізудің кейбір аспектілері мен әдістемелік ерекшеліктерімен танысуға мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы ғылымды қажет ететін орта жағдайында қашықтықтан оқыту жүйесінде оқушыға оқытудың ерекшеліктері ұсынылған.

Қашықтықтан оқыту оқытушы мен білім алушылар кеңістік пен уақытқа бөлінген, бірақ қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы қашықтықта әртүрлі ақпараттар (оқу, әкімшілік және т.б.) алмасуды жүзеге асыруға мүмкіндігі бар. Көптеген оқыту түрлері болып табылады [1].

Оқушыларға ғылымды көп қажет ететін білім беру ортасында қашықтықтан оқытуды жүзеге асырудың педагогикалық жағдайларын теориялық негіздеу.

Ұлттық білім беру ортасында қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып, мектепте оқушы даярлаудың әлеуметтік педагогикалық алғышарттарын анықтау;

- Қазіргі заманғы ғылымды қажет ететін орта жағдайында қашықтықтан оқыту жүйесінде оқушыға оқытудың ерекшеліктерін анықтау;

- Ғылымды көп қажет ететін білім беру ортасында қашықтықтан оқыту жүйесінде оқушының құзыреттілігінің қалыптасу деңгейін диагностикалауға мүмкіндік беретін критериалды аппаратты әзірлеу. Қашықтықтан оқыту дегеніміз не?

Қашықтықтан оқыту әдістемесінде оқыту процесінде қолданылатын қашықтықтан оқыту технологиясының үш түрін байқауға болады. Бірінші түрі-қағаз тасымалдағыштарды қолдануға негізделген әдіс-технология. Бұл бірінші кезекте тьютормен сүйемелденетін оқу-әдістемелік құралдар болып табылады.

Екінші технология-теледидар-спутниктік. Бұл технология Ресейде әлі де өте қымбат (қолданылатын жабдықтың қымбаттығына байланысты) және нәтижесінде аз қолданылады. Оның басты кемшілігі-әлсіз интерактивтілік, яғни кері байланыс. Үшінші технология-бұл интернет-оқыту немесе желілік технология. Көбінесе қашықтықтан оқыту әдісі жоғарыда аталған барлық технологияларды әртүрлі пропорцияда қолдануды қамтиды [2].

Қашықтан оқыту кезеңінде мұғалімдердің көпшілігі оқу материалын ұсынудың бұрын жиі қолданылмайтын формаларына, сондай-ақ сабақтарды қашықтықтан оқыту форматында пысықтау қажеттілігіне тап болды. Қашықтықтан оқытудың талаптары мен алгоритмі туралы бірнеше сөздер айтқым келеді.

Мұғалімдер жұмысты стандартты емес жағдайларда бастады және онлайн-сабақ өткізуге толық дайын болмады. Сонымен қатар, қашықтықтан сабақ өткізуге келесі талаптар қойылады:

1. Қашықтықтан оқытудың сыртқы тәртібі. Сіз сабақтың басталу және аяқталу уақытын қатаң сақтауыңыз керек. Қашықтықтағы сабақ бірдей сабақ, сондықтан сіз оған кешігіп бара алмайсыз. Мұны оқушыларға түсіндіріңіз.

2. Қашықтықтан оқытудың ішкі тәртібі (құрылымы). Сабақты кезеңдерге бөлуді ұмытпаңыз. Осы немесе басқа тақырыпты қанша уақыт өту керек екенін анықтаңыз, кейбір тақырыпшаларды талдаңыз.

3. Қашықтықтан оқытудаға проблемалық көзқарас. Оқу процесінде балалар тек ақпаратты тұтынып қана қоймай, ақыл-ой қызметін де жүзеге асыруы керек:

- * Мәселені түсіну;
- * Шешу жолдарын іздеу;
- * Сұрақтар қою;
- * Мәселені шешуге жол іздеу және оны бағалау.

4. Дидактикалық принциптерді сақтау. Ұсынылған материалдар, көрнекі және дәл болуы керек. Оқушылармен бөлісетін барлық тапсырмалар сабақтың тақырыбына сәйкес келуі керек.

5. Оқушыларды белсенді ұстау. Сабақтарды мүмкіндігінше қызықты етуге тырысыңыз, сабаққа белсенді қатысуға ықпал ететін мотивация жасаңыз.

6. Сабақтың сипаты. Сабаққа материалдың проблемалық презентациясы бар эвристикалық әдістер де, оқушыларға мәселелерді өздері шешуге және оларды шешу жолдарын табуға мүмкіндік беретін зерттеу әдістері де кіруі керек [3].

Қашықтықтан биология пәнін оқытудағы нәтижелерді төменнен көре аласыз.

Кесте - 1. 2020-2021 оқу жылының жарты жылдығындағы 7 «А», 7 «Б» сыныптарының тоқсандық сапа көрсеткіші

Сынып	Жалпы оқушы саны	5	4	3	2	Үлгерім	Сапа
7 «А»	24	3	9	12		100%	50%
7 «Б»	22	3	7	12		100%	45%

Зерттеу жұмысты бастамас бұрын 2020-2021 оқу жылының 3 тоқсан басында 7 «А», 7 «Б» сыныптарынан кіріс бақылау алынды. Өткен тоқсан білім сапасымен салыстыру үшін биология пәні бойынша бақылау жұмыстары алынып, өткен тоқсанның тоқсандық қорытынды бақылау жұмысымен сынып бойынша салыстырмалы мониторингі жасалды. Жәнеде оларды қызықтыру үшін, смайликтерменде баға қойдым [4].

Мұғалімдер әлеуметтік желілерді, интернет технологияларын дәстүрлі және қашықтықтан оқытуда қолданады. Қашықтан оқытуға көшу - адал болайық, барлығына оңай емес. Қашықтықтан оқытудың кемшіліктері де, белгілі бір мағынада оның артықшылықтары да бар. Уақыт бізге мұны түсінуге және сынауға мүмкіндік берді. Әр мұғалім өзі үшін белгілі бір қорытынды жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зайченко Т. П. Қашықтықтан оқыту негіздері [Мәтін]: теориялық-практикалық негіз: Оқу құралы. - РМПУ баспасы. Герцен, 2004. - 167 б.
2. Қашықтықтан оқыту зертханасы [Электрондық ресурс]: Е. С. Полат, А. Е. Петров - URL-адрес: [http // дальний.uoco.library/publication/concept.htm](http://dальний.uoco.library/publication/concept.htm) ru
3. Қашықтықтан заманауи білім беру институты " сайты [электрондық ресурс] - URL: <https://diso.ru/blog/36>
4. Сайт программы "Hugin-Panorama photo stitcher" [Электрондық ресурс] - URL: <http://hugin.sourceforge.net/download/>

Мазина А.К.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ БИОЛОГИИ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Статья позволяет учителям ознакомиться с некоторыми аспектами и методическими особенностями подготовки и проведения занятий в условиях дистанционного образования. Предложены особенности обучения школьника в системе дистанционного обучения в условиях современной научной среды.

Mazina A.K.

FEATURES OF CONDITION BIOLOGY LESSONS IN A DISTANCE LEARNING

Annotation. The article allows teachers to get acquainted with some aspects and methodological features of the preparation and conduct of classes in distance education. The features of teaching a student in a distance learning system in a modern scientific environment are proposed.

Тнимова Г.Т.

д.м.н., профессор кафедры фармацевтических дисциплин,

gulbagiza@bk.ru

Сиволобова О.А.

к.х.н., доцент кафедры фармацевтических дисциплин,

sivol-kz@mail.ru

Тукубаева Г.Н.

старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин

ЧУ «Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗА В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА НА ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ВСЛЕДСТВИЕ ПАНДЕМИИ

***Аннотация.** Обследовано 55 человек (39 женщин и 16 мужчин) преподавателей академии «Bolashaq». Все обследованные были разделены на 3 возрастные группы: 1 - (23-39 лет); 2 - (40-59 лет); 3 - (60 лет и старше). Для изучения синдрома выгорания использовали опросник на эмоциональное выгорание К. Маслач и С. Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е. Исследование показало, что срочный переход на дистанционное обучение студентов в вузе вследствие пандемии вызвало в той или иной степени эмоциональное выгорание у преподавателей, в большей части у мужчин, по сравнению с женщинами, и с увеличением их возраста.*

Всемирная организация здравоохранения определила «синдром выгорания» как физическое, эмоциональное или мотивационное истощение, характеризующееся нарушением целостности личности, снижающей ее адаптивность, стрессоустойчивость, отрицательно сказывающийся на эффективности деятельности, и приводящий к усталости, бессоннице, повышенной подверженности соматическим заболеваниям [1]. Для исследования психосоциального компонента интегрального здоровья преподавателя вуза нами были изучены проявления «синдрома выгорания» в половозрастной динамике.

Материалы и методы исследования. Обследовано 55 человек (39 женщин и 16 мужчин) преподавателей академии «Bolashaq». Все обследованные были разделены на 3 возрастные группы: 1 - 23-39 лет; 2 - 40-59 лет; 3 - 60 лет и старше.

Для изучения синдрома выгорания использовали опросник на эмоциональное выгорание К. Маслач и С. Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е. [2]. Синдром психического выгорания представляет собой трехмерный конструкт, включающий в себя эмоциональное истощение, деперсонализацию и редукцию личных достижений. При этом *эмоциональное истощение* рассматривается как основная составляющая эмоционального выгорания и проявляется в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении. *Деперсонализация* сказывается в деформации отношений с другими людьми. В одних случаях это может быть повышение зависимости от окружающих, в других — усиление негативизма, циничность установок и чувств по отношению к реципиентам: пациентам, клиентам и т.п. *Редукция личных достижений* проявляется либо в тенденции негативно оценивать себя, занижать свои профессиональные достижения и успехи, негативизме по отношению к служебным обязанностям и возможностям, либо в преуменьшении собственного достоинства, ограничении своих возможностей, обязанностей по отношению к другим.

При этом вклад каждого из них различен. Так, исключение фактора «*редукция персональных достижений*» сближает синдром выгорания с депрессией. При классической же трехфакторной оценке выгорания депрессивные переживания занимают свое место, независимо от самооценки «*персональных достижений*».

Большие значения по шкалам эмоционального истощения и деперсонализации соответствуют высокой степени выгорания, а по шкале «*персональных достижений*» — наоборот, низкие значения свидетельствуют о высоком уровне выгорания. Соответственно, чем ниже человек оценивает свои возможности и эффективность, чем меньше творчески он включен в достижение результата, тем больше степень выгорания.

При анализе индивидуальных показателей по шкале «редукция персональных достижений» мы учитывали возраст и этап становления человека в профессии. Начальный период профессиональной адаптации неизбежно связан с осознанием молодым специалистом некоторой неадекватности своих знаний и умений требованиям практической деятельности. Это, естественно, обуславливает определенное усиление напряженности (психологический стресс) в отношении собственных успехов или достижений. Если подобное явление не учитывать, можно ошибочно интерпретировать у начинающих специалистов низкие баллы по шкале «персональные достижения» как симптомы выгорания.

При исследовании динамики выгорания мы брали в расчет как конкретные значения по всем трем субшкалам, так и их взаимосвязь, так как взаимосвязь и взаимовлияние факторов выгорания определяют динамику процесса его развития. В опроснике содержится 22 утверждения о чувствах и переживаниях, связанных с выполнением рабочей деятельности. Опросник содержит три субшкалы:

- эмоциональное истощение — 9 утверждений;
- деперсонализация — 5 утверждений;
- редукция персональных достижений — 8 утверждений.

Ответы оцениваются по 7-балльной шкале измерений и варьируют от «никогда» (0 баллов) до «всегда» (6 баллов).

О наличии высокого уровня выгорания свидетельствуют высокие оценки по субшкалам эмоционального истощения и деперсонализации и низкие — по шкале персональных достижений.

Результаты исследования

Все полученные нами в ходе исследования показатели профессионального выгорания у преподавателей вуза по опроснику К.Маслач и С.Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е. были сведены в таблицы. Так, анализ распределения показателя «эмоциональное истощение», отраженное в таблице 1 свидетельствует о следующем.

У всех мужчин первой возрастной группы наблюдается низкий уровень эмоционального истощения. Однако с возрастом этот показатель растет. Средний уровень этого показателя наблюдается у 42,8% мужчин и у более половины преподавателей (57,1%) в возрасте 60 лет и старше. Более того, в третьей группе появляются мужчины с высоким уровнем эмоционального истощения (14,3%). Среди женщин преподавателей наиболее выражен средний уровень исследуемого показателя также в средней группе (53%), а в старшей 10% анкетированных испытывали высокий уровень эмоционального истощения.

Таблица 1 - Ранжирование показателя «эмоциональное истощение» у преподавателей вуза мужчин и женщин различных возрастов (%)

Показатель СПВ	Уровень	Возрастные группы					
		20-39		40-59		60 и более	
		муж	жен	муж	жен	муж	жен
Эмоциональное истощение	Низкий	100	66.7	57.1	47	28.6	60
	Средний	0	33.3	42.8	53	57.1	30
	Высокий	0	0	0	0	14.3	10

Таким образом, в период резкого перехода вуза на дистанционное образование в связи с пандемией, в большей степени пережили эмоциональное выгорание в виде эмоционального истощения преподаватели старшего поколения, и в несколько большей степени - мужчины.

Анализ показателя «деперсонализация» отражен в таблице 2. Так, у мужчин и женщин возрастной группы 20-39 лет наблюдается низкий уровень данного показателя. Вместе с тем, в средней и старшей группе у трети мужчин (по 28,6%) наблюдается высокий уровень «деперсонализации» как одного из компонентов эмоционального выгорания. У этих преподавателей защита от хронического эмоционального стресса выражается в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении. Среди женщин только в старшей группе у 10% преподавателей проявляется высокий уровень «деперсонализации» (таблица 2).

Таблица 2 - Ранжирование показателя «деперсонализация» у преподавателей вуза (мужчин и женщин) различных возрастов (%)

Показатель СПВ	Уровень	Возрастные группы					
		20-39		40-59		60 и более	
		муж	жен	муж	жен	муж	жен
Деперсонализация	Низкий	100	83.3	28.6	58.8	28.6	60
	Средний	0	8.3	42.8	41.2	42.8	30
	Высокий	0	8.3	28.6	0	28.6	10

Вычисление показателя «редукция личных достижений» отражено в таблице 3. Прежде всего, следует отметить, что у мужчин всех возрастных групп отмечается высокий уровень этого показателя. Такой результат мы получили, обрабатывая анкетный материал небольшого числа опрошенных мужчин (16 преподавателей), однако тенденция явная. Аналогичная, хотя менее выраженная тенденция наблюдается и среди опрошенных преподавателей женщин всех возрастов. Так, в первой группе высокий уровень «редукции личных достижений» имеется у 58.3%, во второй группе – 41,2% и в старшей группе – у 40% анкетированных женщин преподавателей вуза. С таким вариантом эмоционального выгорания человек начинает низко оценивать свои возможности и эффективность, что неудивительно в ситуации внезапного перехода на совершенно незнакомый до пандемии способ дистанционного обучения студентов. Необходимость быстрого освоения программ, различных обучающих платформ, работы в онлайн режиме, нарушение привычного рабочего ритма, все это создает стрессовую ситуацию и, в конечном счете, приводит большую часть преподавателей к варианту эмоционального выгорания как «редукция личных достижений».

Таблица 3 - Ранжирование показателя «редукция личных достижений» у мужчин и женщин преподавателей вуза различных возрастов

Показатель СПВ	Уровень	Возрастные группы					
		20-39		40-59		60 и более	
		муж	жен	муж	жен	муж	жен
Редукция личных достижений	Низкий	0	8.3	0	23.5	0	20
	Средний	0	33.3	0	35.3	0	40
	Высокий	100	58.3	100	41.2	100	40

Полученные результаты данного сообщения предварительные, т.к. для окончательных выводов требуются дополнительные данные по расширению контингента и географии исследования. Тем не менее, можно прийти к обоснованному заключению, что состояние преподавателей вуза в период срочного перехода на дистанционное обучение в той или иной степени подверглось эмоциональному выгоранию. Причем, преподаватели мужчины с возрастом такой переход перенесли хуже, чем женщины.

Многочисленные литературные источники [3.4] свидетельствуют, что наличие синдрома эмоционального выгорания приводит к негативным изменениям в состоянии личности профессионала и наносит вред человеку и его работе. При этом следует отметить, что он также вреден своими последствиями. Если не обращать внимания на появившиеся признаки выгорания, то далее могут последовать такие проявления как депрессии, нервные срывы, психосоматические расстройства, которые окажут негативное влияние на эффективность деятельности преподавателя вуза и, в конечном счете, на состояние его здоровья.

Список использованных источников:

- 1 Орел В.Е. Синдром психического выгорания личности: Монография. – Ярославль: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005 - 330 с.
2. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. — СПб.: Питер, 2005. — 336 с.
- 3 Орел В.Е. Феномен выгорания в зарубежной психологии. // Психологический журнал. - М.: Наука, 2001 - № 1. - С. 16-21.
- 4 Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» учителя - М.: Просвещение, 2004 - 356 с.

Tnimova G.T. Sivolobova O.A., Tukubaeva G.N.

A STUDY OF THE BURNOUT SYNDROME IN UNIVERSITY TEACHERS DURING THE TRANSITION TO DISTANCE LEARNING DUE TO THE PANDEMIC

***Annotation** 55 people (39 women and 16 men) teachers of the academy "Bolashaq" were examined. All surveyed were divided into 3 age groups: 1- (23-39 years old); 2- (40-59 years old); 3- (60 years and older). To study the burnout syndrome, a questionnaire for emotional burnout by K. Maslach and S. Jackson, modified by N.E. Vodopyanova, was used. The study showed that the urgent transition to distance learning of students at the university due to the pandemic caused, to one degree or another, emotional burnout among teachers, mostly men compared to women, and with an increase in their age.*

Тнимова Г.Т., Сиволобова О.А., Тукубаева Г.Н.

ПАНДЕМИЯҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАШЫҚТАЙ ОҚЫТУҒА КӨШУ КЕЗІНДЕГІ УНИВЕРСИТЕТ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ КҮЙІУ СИНДРОМЫН ЗЕРТТЕУ

***Аңдатпа.** «Болашақ» академиясының 55 адам (39 әйел және 16 ер адам) оқытушылары тексерілді. Сауалнамаға қатысқандардың барлығы 3 жас тобына бөлінді: 1- (23-39 жас); 2- (40-59 жас); 3- (60 жас және одан жоғары). Эмоционалды күйіп кету синдромын зерттеу үшін К.Маслах пен С.Джексонның эмоционалды күйіп қалу сауалнамасы, Н.Е. Водопьянов. Зерттеу көрсеткендей, пандемияға байланысты жоғары оқу орындары студенттерінің қашықтан оқытуға шұғыл көшуі мұғалімдердің, негізінен, ерлердің әйелдерге қарағанда эмоционалды күйіп қалуына және олардың жасының ұлғаюына себеп болды.*

УДК 371.268

Тнимова Г.Т.

д.м.н., профессор кафедры фарм.дисциплин
ЧУ «Академия «Bolashaq» г.Караганда, Республика Казахстан
gulbagiza@bk.ru

УРОВЕНЬ МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА У СТУДЕНТОВ-ФАРМАЦЕВТОВ

***Аннотация.** Опрос студентов по экспресс-методике Ю.М. Орлова показал, что среди 74 опрошенных студентов : у 51% - средний уровень мотивации, у 48%- пониженный и у 1% - повышенный уровень мотивации в достижении успеха. Вместе с тем, нами обнаружены гендерные различия изучаемого показателя.*

Среди социогенных потребностей, влияющих на учебную деятельность, наибольшую эффективность имеет потребность в достижении успеха. Об этом свидетельствуют результаты исследований, выполненных как в нашей стране [1, 2], так и за рубежом [3, 4].

Чтобы определить специфику понятия «потребности в достижении успеха», необходимо обозначить отношение выделенной потребности в ряду других, а именно: потребности в познании, потребности в собственной ценности, потребности в признании, потребности в доминировании. Потребность в достижении, в отличие от потребности в познании, проявляется в стремлении утвердить себя не в отношении к другим, а в отношении к делу, в повышении уровня своей успешности, в исполнении самых различных видов деятельности.

Потребность в признании есть стремление добиться высокой оценки со стороны других. Д.Р. Догондзе [5] указывает на сходство потребности в достижении и потребности в признании. «Потребность достижения и потребность признания похожи друг на друга тем, что для обеих характерно чувство превосходства». В отличие от потребности в доминировании, потребность в достижении успеха не подразумевает господство. Д. Мак-Клелланд [6] отмечает, что потребность в достижениях есть соревнование с самим собою в достижении более высокого уровня, а не с другими, и что образы достижения следует также отличать от образов агрессивности, даже если они связаны со стремлением к цели. В отличие от этой потребности в достижениях, некоторые люди, по мнению Мак-Клелланда [6], обладают потребностью избегать неудачи. В то время как те, у кого сильна потребность в достижениях, стремятся выбирать задания умеренной трудности, люди, которые испытывают потребность избежать неудачи, выбирают либо исключительно легкие задания, где успех буквально гарантирован, либо исключительно трудные задания, где

неудача ожидаема и, следовательно, не будет делом личной ответственности. Характерно, что для первых неудача является стимулом приложить дополнительные усилия, а вторые чистому успеху предпочитают безопасность.

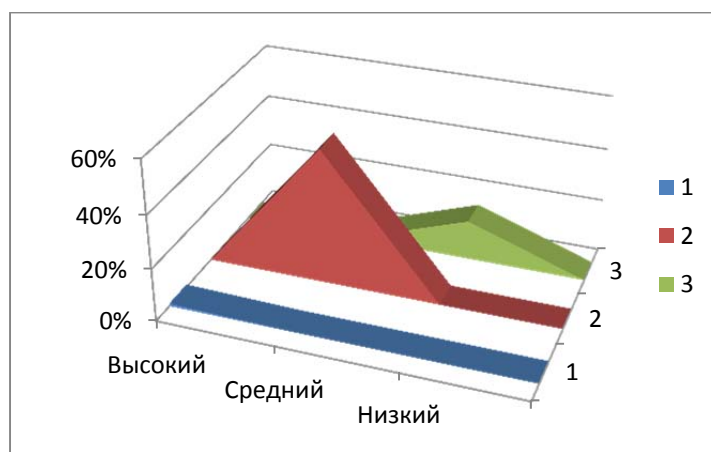
Любая потребность характеризуется наличием потребностей ситуации и потребностного состояния. Ю.М. Орлов[1] считает, что потребностные ситуации, актуализирующие потребность в достижениях, характеризуется такой конфигурацией ключевых для данной потребности объектов, которые интерпретируются субъектом в условиях данной культуры как возможность достичь более высокого, чем ранее, уровня исполнения, решить задачу творчески, нешаблонно, включиться в достижение некоторой существенной и далекой цели. Характеристики ситуации, в этом случае, носят общественный характер, закрепляются во второй сигнальной системе человека и выступают как источник актуализации обобщенной потребности в достижениях, выражающих общую направленность личности на успех.

Исходя из изложенных литературных данных, актуальность выявления потребности в достижении успеха у студентов не вызывает сомнений. Она значима не только для индивидуума, но и имеет положительный общественный аспект. Вместе с тем известно, что в психологической науке потребность определяется как внутреннее состояние индивида, вызываемое испытываемой им нуждой в объектах, необходимых для его существования и развития и выступающее в качестве глубинного источника всех форм его активности. С потребностями тесно связано понятие мотива, мотивации. Мотивация — это процесс, увязывающий воедино личностные и ситуационные условия деятельности, направленной на преобразование среды в соответствии с потребностями человека.

Таким образом, в данном исследовании нами была поставлена задача выявить у студентов-фармацевтов уровень мотивации достижения как основания для большего успеха в овладении ими знаниями и навыками в будущей профессии.

Для решения поставленной задачи нами был использован тест-опросник Орлова Ю.М. [1], состоящий из 22 суждений, на которые необходимо было ответить либо «да» либо «нет». На основании конечных результатов определялся уровень мотивации достижения успеха. О наличии высокого, среднего и низкого уровня мотивации достижения свидетельствовали соответственно высокие, средние, низкие баллы. Было опрошено 74 студента, будущих фармацевтов, из них 57 девушек и 17 юношей.

Опрос показал, что у обследованных студентов выявлен различный уровень мотивации достижения успеха. У половины опрошенных обнаружен средний уровень мотивации (51%), у 48% - низкий и лишь у 1% - повышенный уровень мотивации в достижении. (Рисунок).

Условные обозначения: I-1%(повышенный); II-51%(средний); III-15% (пониженный)

Рисунок – Уровень мотивации достижения успеха у студентов-фармацевтов(%).

Интересные данные мы получили, рассматривая изучаемый цифровой материал с позиций гендера. Подсчет показал, что среди опрошенных юношей средний уровень мотивации достижения успеха имеют больше половины студентов (64,3%), а треть из них – пониженный уровень этого показателя (35,7%). Вместе с тем, у девушек пониженный уровень мотивации

достижения успеха наблюдается только у 18,9% опрошенных, в основном девушки имеют средний уровень этого показателя (79,2%), а 1,9% - даже повышенный.

Исследование мотивации достижения успеха у девушек в группе с государственным языком обучения показало, что у них низкий и средний уровни исследуемого показателя почти равны (42,8% и 50% соответственно), и только одна студентка показала высокий средний уровень мотивации. Полученные данные для интерпретации требуют дополнительных исследований.

Как упоминалось выше, мотивация достижения (успеха, удачи) - это стремление к улучшению результатов, неудовлетворенность достигнутым, настойчивость в достижении своих целей, стремление добиться своего, во что бы то ни стало – является одним из ядерных свойств личности, оказывающих влияние на всю человеческую жизнь. Наши исследования показали, что основная масса опрошенных нами студентов имеет средний уровень мотивации достижения успеха, однако мы обнаружили существенные гендерные различия этого показателя, свидетельствующие о большей целеустремленности к успеху у девушек.

Список использованных источников:

1. Орлов Ю.М., *Потребностно-мотивационные факторы эффективности учебной деятельности студентов вуза* : Автореф.дис...д.наук.М.,1970,-32 с.

2. Вайсман Р.С. *Электронный ресурс* .URL :<http://www.psychonia.ru/demas-580-2.html>(дата обращения 27.01.19).

3. Д.Аткинсона. *Электронный ресурс* URL: <https://studme.org/220708/management/protseussualnye-teorii-motivatsii> (дата обращения 21.01.2020).

4. А.Берклей. *Электронный ресурс* URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povyshenie-motivatsii-u-obuchayuschih-sya-i-prepodavateley-v-dostizhenii-vysokih-rezultatov-protseussa-obucheniya> (дата обращения 21.01.2020).

5. Догондзе М.Р. *Потребность вращающихся в общественные ценности в переходном возрасте*/В кн. :*Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей/под ред. Ш.Н. Чхартишвили* .Тбилиси, 1974.-с. 163-170.

6. Мак-Клелланд Д. *Мотивация человека*/ Д.Мак-Клелланд. Изд-во : Питер, СПб., 2007.-667с.

Тнимова Г.Т.

ФАРМАЦИЯ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖЕТІСТІГІНЕ ЖЕТУ ҮШІН МОТИВАЦИЯ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа. Сауалнама жүргізу негізінде студенттерде экспресс-әдістеме бойынша Ю. М. Орлова 67 сұралған студенттердің: 51% мотивацияның орташа деңгейі, 15% төмен және 1% жоғары жетістікке жету мотивациясының деңгейі бар екенін көрсетті. Сонымен қатар, бұл көрсеткіштің арасында гендерлік айырмашылықтар болды.

Tnimova G.T.

THE LEVEL OF MOTIVATION FOR ACHIEVING SUCCESS IN PHARMACY STUDENTS

Annotation. Survey of students according to the express method of Yu.M. Orlova showed that among the 74 students surveyed: 51% have an average level of motivation, 48% have a low level, and 1% have an increased level of motivation in achieving success. At the same time, we found gender differences in the studied indicator.

УДК 57.042

Толеш А., Ишмуратова М.Ю.

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Республика Казахстан
margarita.ishmur@mail.ru

ОПТИМИЗАЦИЯ УСЛОВИЙ КРИОКОНСЕРВАЦИИ СЕМЯН *LINUM USITATISSIMUM*

Аннотация. В статье представлены результаты криоконсервации семян *Linum usitatissimum*. Определено, что при замораживании в жидком азоте семена сохраняют свою жизнеспособность. Оптимальной тарой является – фольга, оптимальный режим размораживания – водяная баня. Для максимального сохранения жизнеспособности семян рекомендовано использовать криопротектор глицерин в концентрации 40%.

Хранение семян сложный процесс, в процессе которого необходимо обеспечить удовлетворительную всхожесть и энергию прорастания семян в течение максимальное длительного времени. В последние десятилетия перспективным направлением сохранения семян растений является криоконсервация [1, 2]. Хранение в жидком азоте (или парах сжиженного азота) практически полностью тормозит физиологические процессы в организме, тем самым предупреждая накопление радикалов и продуктов распада, обеспечивая практически неограниченный срок хранения.

Однако, для каждой культуры условия криоконсервации необходимо подбирать индивидуально.

Цель настоящего исследования – провести оптимизацию условий криоконсервации семян льна посевного.

Объектом исследований являлся семенной материал льна посевного, выращенный на коллекции биолого-географического факультета. Семенной материал был со сроком хранения от 1,5 месяца.

Закладку опытов по криоконсервации проводили с замораживанием в жидком азоте в сосуде Дюара по общепринятым методическим указаниям [3-5]. При оптимизации различных параметров оценивали всхожесть семенного материала в зависимости от тары, в которой проводили замораживание, условий размораживания и видов и концентраций криопротекторов. Семена упаковывали в 2 вида тары – пластиковые пробирки и пакетики из фольги. Размораживание семян проводили в 2-х вариантах – быстрое (на водяной бане при температуре 70 °С) и медленное (при комнатной температуре). В качестве криопротекторов применяли глицерин, PVS2 и ДМСО в разных концентрациях.

Семена льна средних размеров, узко-яйцевидной формы, с коротким носиком и утолщенным краем – в форме каемки (рис. 1). Цвет – коричневый, поверхность гладкая, блестящая.

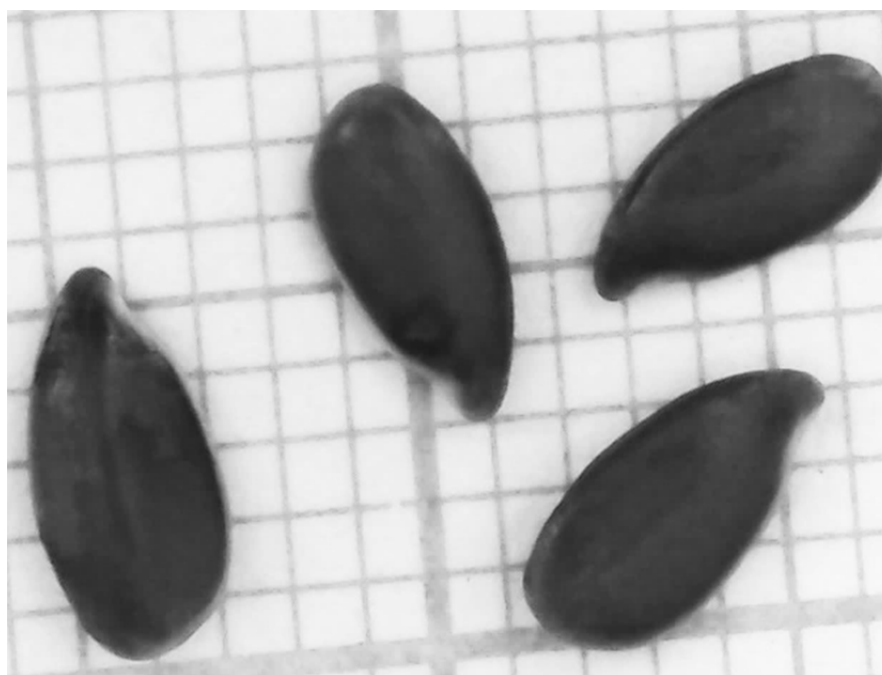
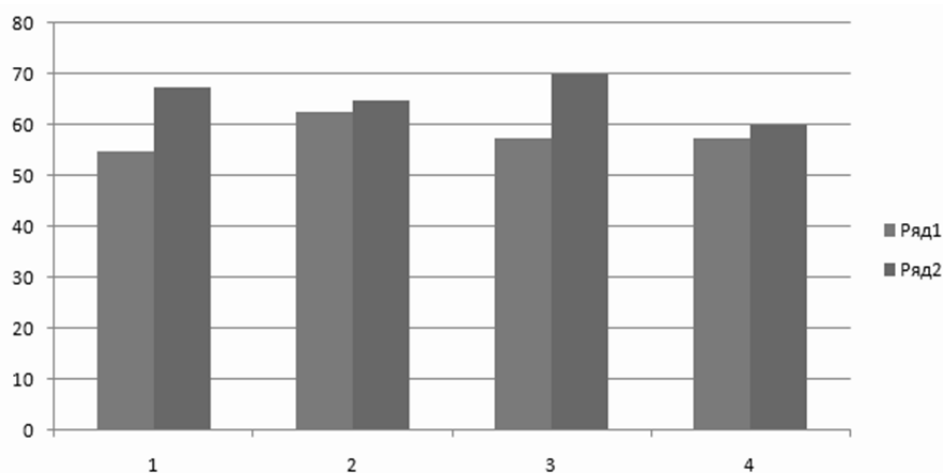

Рисунок 1 – Внешний вид семян льна посевного

На первом этапе нами проведена оптимизация замораживания семян льна в разных тарях и с применением разного вида размораживания. Определено, что наилучшие показатели отмечены в варианте применения фольги с размораживанием на водяной бане (рис. 2).

ряд 1 – энергия прорастания, ряд 2 – всхожесть семян; варианты опыта: 1 – пластиковая тара, размораживание на водяной бане, 2 – пластиковая тара, медленное размораживание, 3 – тара из фольги, размораживание на водяной бане, 4 – тара из фольги, медленное размораживание

Рисунок 2 – Оценка всхожести семян льна посевного в зависимости от тары и условий размораживания

Анализ размеров проростков показал, что лучшие значения для высоты растений, длины корневой системы, размеров листовых пластин отмечены для варианта применения пластиковой тары при медленном размораживании.

При замораживании в жидком азоте отмечены показатели всхожести и энергии прорастания ниже контрольных значений (без криозамораживания), поэтому проведено апробация применения ряда криопротекторов – глицерин в концентрации от 5 до 40% (табл. 1).

Таблица 1 – Всхожесть и энергия прорастания семян льна посевного в зависимости от применения различных криопротекторов

вариант опыта	всхожесть семян, %	энергия прорастания, %
контроль (криоконсервация без криопротекторов)	65,0±4,5	62,6±3,2
глицерин 5%	0	0
глицерин 10%	0	0
глицерин 15%	2,5±0,08	2,5±0,08
глицерин 20%	5,0±0,2	5,0±0,2
глицерин 25%	0	0
глицерин 30%	10,0±0,5	25,0±0,6
глицерин 35%	32,5±0,7	42,5±0,9
глицерин 40%	60,0±2,8	65,4±3,0
PVS-2	2,5±0,07	5,0±0,1
ДМСО 5%	2,5±0,06	2,5±0,06
ДМСО 10%	27,5±0,5	27,5±0,5
ДМСО 15%	12,5±0,4	25,3±0,6

Результаты показывают, что большинство криопротекторов отрицательно влияют на показатели жизнеспособности семян льна посевного, эффективность отмечена только криопротектора глицерин в концентрации 40%, всхожесть которого оказалась на уровне контрольных значений. Анализ морфометрических показателей проростков также показал максимальные значения для варианта применения глицерина в концентрации 40%.

Таким образом, оптимальные условия для криоконсервации семян льна посевного следующие: 1) тара из фольги; 2) размораживание – на водяной бане; 3) криопротектор – глицерин 40%.

Результаты использованы для формирования криоколлекции семенного материала лекарственных растений. Работа выполнена в рамках грантового проекта КН МОН РК (AP09259548).

Список использованных источников:

1 Жимулев И.Ф. Криохранение семян: итоги и перспективы. – Новосибирск. Изд-во СО РАН, 2014.- 112 с.

2 Нестерова С.В. Криоконсервация семян дикорастущих растений Приморского края // Дис. ... канд. биол. Наук. - Владивосток, 2004. - 150 с.

3 Дэй Дж.Дж., Стэйси Г. Методы криоконсервации и лиофилизации. – Нью-Джерси, 2007. – 347 с.

4 Тихонова В.Л., Шугаева Е.В., Фирсанова В.М. Жизнеспособность семян некоторых видов дикорастущих лекарственных растений при глубоком и неглубоком замораживании // Растительные ресурсы. –1996. –Т. 32, вып. 3. –С. 43-50.

5 Додонова А.Ш., Ишмуратова М.Ю., Гаврилькова Е.А., Тлеукенова С.У. Рекомендации по криосохранению семенного материала лекарственных и эндемичных видов растений. – Караганда: Полиграфист, 2017. – 120 с.

Tolesh A., Ishmuratova M.Yu.

OPTIMIZATION OF *LINUM USITATISSIMUM* SEED CRYOPRESERVATION CONDITIONS

Annotation. The article presents the results of cryopreservation of *Linum usitatissimum* seeds. It is determined that when frozen in liquid nitrogen, the seeds retain their viability. The optimal packaging is foil; the optimal defrosting mode is a water bath. To maximize the viability of seeds, it is recommended to use glycerol cryoprotector at a concentration of 40%.

Толеш А., Ишмуратова М.Ю.

ОПТИМИЗАЦИЯ УСЛОВИЙ КРИОКОНСЕРВАЦИИ СЕМЯН *LINUM USITATISSIMUM*

Аңдатпа. Мақалада *Linum usitatissimum* тұқымын криоконсервациялау нәтижелері берілген. Сұйық азотта мұздатқан кезде тұқым өз тіршілігін сақтайтыны анықталды. Оңтайлы ыдыс - фольга, ерітудің оңтайлы режимі - су моншасы болып табылады. Тұқымның өміршеңдігін барынша сақтау үшін глицерин криопротекторын 40% концентрациясында пайдалану ұсынылды.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚҚОЛДАНУ ТӘЖІРБИЕСІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ

ACTUAL PROBLEMS OF LEGAL SCIENCE AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE

Акмагамбетов М.Д. ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ.....	4
Акмагамбетова А.В. ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ.....	7
Артёменко Д.А. УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ФИКТИВНУЮ РЕГИСТРАЦИЮ (ПОСТАНОВКУ НА УЧЕТ) ПО МЕСТУ ПРЕБЫВАНИЯ ИЛИ ПО МЕСТУ ЖИТЕЛЬСТВА В ЖИЛОМ ПОМЕЩЕНИИ В РФ.....	10
Артёменко Н.Н. ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ВЫСТУПАЮЩИХ ПРЕДМЕТОМ ПРИ СОВЕРШЕНИИ УГОЛОВНО-НАКАЗУЕМОГО ДЕЯНИЯ.....	12
Арыстанбеков М.А. РАЗВИТИЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПРАКТИКЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ.....	14
Бакиров С.Е. ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЕЧЕРНЕЙ ШКОЛЕ.....	16
Болатов М., Мухатаев М.М. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	18
Гиберт А.Н. КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФАЙЛИНГА.....	21
Головко И.И. НАБЛЮДЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОКУРОРА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.....	24
Ежова К.И., Шведчикова Е.В. К ВОПРОСУ О СИСТЕМЕ ПРАВА.....	27
Ежова К.И., Шведчикова Е.В. СИСТЕМА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА (НА ПРИМЕРЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РФ).....	29
Жаксыбеков Н.К. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ЖАСАҒАН ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	32
Жукобаев А.А., Ахметова А.К. ИСПОЛНЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ ПО ОБРАЩЕНИЮ С НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ ОСУЖДЕННЫМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	35
Жумжумаев Н.С., Қожахметов М.А. АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ ТӨРЕЛІГІН АСЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР СҰРАҚТАРЫ (БІРІНШІ БӨЛІМ).....	37
Илесбеков А.Б. ЛИЧНОСТЬ ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ, ПОСЯГАЮЩЕГО НА ПОРЯДОК ПОДЧИНЕННОСТИ И УСТАВНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ВОЕННОСЛУЖАЩИМИ.....	40
Кабжанов А.Т. ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ВОЙНЫ.....	44
Кенжина С.А. К ВОПРОСУ О МОЛОДЕЖНОМ ЭКСТРЕМИЗМЕ.....	48

Кников А.А. ДҮНИЕЖҮЗІ ЕЛДЕРІНДЕ ЕСІРТКІГЕ ТӘУЕЛДІ БОЛУҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	51
Копжасарова С.И. ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН ШЕШУДІҢ СОТТАН ТЫС ТӘСІЛДЕРІ.....	54
Қоянбай Б.Р., Мухатаев М.М. КОНКОРДАТ МЕЖДУ ВАТИКАНОМ И РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН КАК ИСТОЧНИК АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА В СФЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ.....	57
Куанышева С.Н. ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	64
Кусаинова А.А. ДЕТЕРМИНАНТЫ ВИКТИМНОСТИ.....	67
Малдыбаев А.М ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗИЯННЫҢ ӨТЕЛУІН ТАЛАП ЕТУ ҚҰҚЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	71
Пресняк Г.В. МЕДИАЦИЯ КАК НЕЮРИСДИКЦИОННЫЙ СПОСОБ РАЗРЕШЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	74
Садыкова К.К. СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ ПО БРАКАМ И РАЗВОДАМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	76
Сакен Э. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ӘДІЛ СОТ БИЛГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	79
Сапаров А.Б. ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, НАПРАВЛЕННЫХ НА ВОВЛЕЧЕНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО В СОВЕРШЕНИЕ АНТИОБЩЕСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ.....	81
Сарсембаев Б.Ш., Сейтхожин Б.Ө. 3-Д ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КРИМИНАЛИСТИКА ЖӘНЕ СОТ САРАПТАМАСЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	83
Серимов Е.Е. ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ ТУРАЛЫ.....	85
Тогайбаева Ш.С., Жумабек М.Б. НЕКОТОРЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ...	88
Тұрғанов Ө.А., Тұрғанова Ж.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ ҚАСЫМ-ЖОМАРТ ТОҚАЕВТЫҢ «ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ЖАҢАРУ МЕН ЖАҢҒЫРУ ЖОЛЫ» АТТЫ ЖОЛДАУЫ АЯСЫНДА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	92
Тұрғанов Ө.А., Тұрғанова Ж.Е. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ.....	95
Турлаев А.В., Байкадамова К.А. ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	99
Удин Ю. С. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАСТКОВЫХ УПОЛНОМОЧЕННЫХ ПО ОХРАНЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА.....	101
Чиженок Е.С. СУЩНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....	103
Шведчикова Е.В. О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ГЕНЕЗИСА СМЕРТНОЙ КАЗНИ В ПРАВОВЫХ	

ИСТОЧНИКАХ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА.....	106
Шведчикова Е.В., Никулина А.В.	
РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	108
Шведчикова Е.В., Черненко Д.С.	
ПОДДЕРЖКА МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА В СФЕРЕ РЕШЕНИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....	110
Шевченко А.С.	
ПРАВОВЫЕ ФОРМЫ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	113
Шевченко А.С.	
ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ.....	115
Шүленбаев Е.Ә.	
ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫ - ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ТҮРУ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ.....	119

ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ

РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM IN THE MODERN ECONOMY

Ахметова Б.Т.	
ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЕКТА В УСЛОВИЯХ РИСКА.....	122
Бирюков В.В.	
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	126
Глухова В.И., Кравченко К.В.	
АНАЛИЗ ФИНАНСИРОВАНИЯ РАСХОДОВ БЮДЖЕТА НА ОХРАНУ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В УКРАИНЕ.....	130
Дарибекова А.С.	
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ФОНД В СТРУКТУРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА.....	133
Зайырова С.С.	
КОММЕРЦИАЛЫҚ БАНКТИҢ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ.....	137
Кадырова Г.А.	
ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ БАНК МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ РӨЛІ.....	140
Omarova V.A.	
CLUSTERS AS A FACTOR OF SUSTAINABILITY THE ECONOMY.....	143
Onyshchenko O.V.	
THE EFFECT OF INDUSTRY 4.0 ON ACCOUNTING.....	147
Сайфулова Г.Ж., Усувалиева З.К.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ҚАРЖЫЛАЙ ҚОЛДАУ.....	149
Tailak A.E.	
SECURITIES PORTFOLIO MANAGEMENT: CRITERIA AND STAGES.....	152
Усувалиева З.К.	
ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ БАНКРОТТЫҒЫ.....	155
Shevyakova A.L.	
PECULIARITIES OF AUDITING IN A PANDEMIC: THE CASE OF KAZAKHSTAN AND GLOBAL PRACTICE.....	158
Яценко Н.М.	
ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕТНОЙ ПОЛИТИКИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ УКРАИНЫ.....	161

КӨПТІЛДІЛІК ӘЛЕМДЕГІ ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ЖАҒДАЙЛАР

СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ПОЛИЯЗЫЧНОМ МИРЕ

MODERN LINGUISTIC SITUATION IN MULTILINGUAL WORLD

Abdresheva M.K. HOW TO LEARN ENGLISH EASILY.....	167
Abilzhan A.B. ENGLISH IDIOMS: HOW TO LEARN AND USE.....	169
Елисеева И.А. ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ.....	172
Кенесова А.А., Толуспаева Д.Ж. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОЙЫН ТҮРЛЕРІ.....	175
Марышкина Т.В. КОРРЕЛЯЦИЯ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ ПАТТЕРНОВ СТУДЕНТОВ, УСЛОВИЙ ОБУЧЕНИЯ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ СРЕДНЕЙ УСПЕВАЕМОСТИ НА ОНЛАЙН- КУРСАХ.....	180
Тибинько Н.Д., Питиримова Т.В. СПЕЦИФИКА ИРОНИЧЕСКОГО РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	185

ТІЛ БІЛІМІ МЕН ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖАҢА БАҒЫТТАР

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

NEW DIRECTIONS IN LINGUISTICS AND NATIONAL LITERATURE

Абдрахманов Р.Х., Абиьлгазин С.И. ДӘЙЕК ҚОСАЛҚЫЛАРДЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ СӨЗӨЗГЕРІМ ЖАСАУДАҒЫ РӨЛІ.....	190
Абикеева А.Ж., Сембиев К.З. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ МЕН ӨМІР СҮРУ ФОРМАЛАРЫ (ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ТИПТЕРІ).....	193
Абылбаева Б.А. МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛАНУ ТӘСІЛДЕРІ... Адамов Д.К., Сембиев К.З. БАТЫРЛЫҚ ЖЫР ТІЛІНДЕГІ ҚАЙТАЛАУЛАР.....	196
Айдарбекова М.Н. БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	199
Ахметова Н.Т. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕР.....	203
Байжуманова А.А., Сембиев К.З. ШЫЛАУ СӨЗ ТАБЫНА ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ ТҰЖЫРЫМДАР.....	207
Дәрібай М.Т. ШӘКӘРІМНІҢ БАСҚА ДА СЮЖЕТКЕ ҚҰРЫЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ.....	210
Джанталиева А.Ж., Сембиев К.З. ГАЗЕТ АЙДАРЛАРЫ МЕН МӨТІН ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ.....	214
Дымбаева Г.К. ШАРТТЫ РАЙ ФОРМАСЫ АРҚЫЛЫ БАЙЛАНЫСҚАН ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР ЖӨНІНДЕГІ ТІЛШІ-ҒАЛЫМДАРДЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	219
Жартыбаев А.Е., Абдирова Р.М. ҚАРАҒАНДЫ ӨңІРІ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТАРИХИ, САЯСИ ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	223
Зыямиденова А.М. БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫ.....	226
	230

Илгишева М.Д. НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТЫ ЖӘНЕ МӘШҮР ЖҮСП КӨПЕЙҰЛЫ.....	234
Какенова И.М. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТІЛДІК МҰРАСЫ.....	242
Калиакпарова Р.М. ЖАЗУШЫ ТІЛІНДЕГІ СИМВОЛДАР ЖҮЙЕСІ.....	245
Касетова Н.К., Сулейменова Р.С. КЕЙІПКЕР БОЛМЫСЫНЫҢ ТУҒАН ТАБИҒАТПЕН БАЙЛАНЫСТАҒЫ ЖАҢАША ӨРНЕГІ.....	250
Камитова З.Р. ЕСІМШЕ ОРАЛЫМДЫ КҮРДЕЛЕНГЕН ЖАЙ СӨЙЛЕМ.....	252
Қаппарова К.Е., Егизбекова Г.С. ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СПОРТ ТАҚЫРЫБЫ.....	255
Нурмуханова А., Сембиев К.З. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ.....	259
Сексенова З.А., Сембиев К.З. СӨЙЛЕУ ӨРЕКЕТІНДЕГІ АЙТЫЛЫМ ЖӘНЕ ҰҒЫНЫМ.....	263
Сембиев Қ.З. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУШІ.....	267
Смайылова С.С. ТҰРМЫС-САЛТҚА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ.....	271
Сулейменова Р.С., Касетова, Н.К. 1960-1980 ЖЫЛДАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТАҚЫРЫПТАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР.....	274

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫ ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ACTUAL PROBLEMS OF SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES DEVELOPMENT**

Алимханова А.М. АЛАШ АВТОНОМИЯСЫ ӘСКЕРІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ. (1917-1920 жж).....	279
Григорчук И.Ю., Диканбаева С.А. ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ РОЛЬ ЭВФЕМИЗМОВ В ЯЗЫКЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ.....	282
Қ. Монай, А.Е. Туткушев. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНДАҒЫ ТЕРГЕУ АППАРАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ.....	286
Стонт А.О. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ.....	288
Третьякова М.К., Шведчикова Е.В. СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛУГИ, ПРЕДОСТАВЛЯЕМЫЕ НАСЕЛЕНИЮ НА ДОМУ.....	291
Шащанова М.Б. ВЛИЯНИЕ SMART-ТЕХНОЛОГИЙ НА СОЦИАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА.....	293

МЕДИЦИНА ЖӘНЕ ФАРМАЦИЯ, БИОЛОГИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІ

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ БИОЛОГИИ, МЕДИЦИНЫ И ФАРМАЦИИ

MODERN ASPECTS OF BIOLOGY, MEDICINE AND PHARMACY

Абеуова О.А., Хаштай К.С., Темиреева К.С. МОНИТОРИНГОВАЯ ОЦЕНКА САНИТАРНО-ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ПРОМЫШЛЕННОГО РЕГИОНА.....	298
Айтимов А.К., Ишмуратова М.Ю., Матвеев А.Н. ВЛИЯНИЕ ВЛАГОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ВОДОУДЕРЖИВАЮЩУЮ СПОСОБНОСТЬ ЛИСТЬЕВ <i>CATALPA SPECIOSA</i>	302
Байлен А.С., Хаштай К.С. СУПРАМОЛЕКУЛЯРНОГО ГЕЛЯ - КОМПЛЕКСА ТАНИНА С ИОНАМИ PD(II) ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ НАНОЧАСТИЦ.....	304
Болдыш С.К., Калдыбаева А.К. СТАНДАРТНЫЕ ОПЕРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕДУРЫ – ОСНОВА GPP.....	307
Жаманхан А.Ж. КИІЗ ҮЙДІҢ МИКРОФЛОРАСЫ.....	311
Курбанова Г.Д. ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ДЛЯ ЗДОРОВЬЯ МУЖЧИН.....	314
Мазина А.Қ. ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БИОЛОГИЯ САБАҚ ТАРЫН ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	316
Тнимова Г.Т., Сиволобова О.А., Тукубаева Г.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗА В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА НА ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ВСЛЕДСТВИЕ ПАНДЕМИИ.....	318
Тнимова Г.Т. УРОВЕНЬ МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА У СТУДЕНТОВ- ФАРМАЦЕВТОВ.....	321
Толеш А., Ишмуратова М.Ю. ОПТИМИЗАЦИЯ УСЛОВИЙ КРИОКОНСЕРВАЦИИ СЕМЯН <i>LINUM</i> <i>USITATISSIMUM</i>	323

«ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Материалы
Международной научно-практической конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD
The materials of the international scientific-practical conference

Том 1

*Мақалалар авторлық редакцияда басылды.
Мақала мазмұнына ұйымдастырушылар мен баспа бөлімі жауапты емес.*

*Статьи даны в авторской редакции.
Оргкомитет и редакция не несет ответственности за содержание работ.*

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редактор **Мұқашева З.А.**
Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**
Басуға 25.04.2022 қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 41,6 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі «TIMES»
Ризографиялық басылыс.
**«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды**
Қарағанды қ., Ерубәева., 16/6